

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΕΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΑΛΩΣΗ ΤΟΥ 1453

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2010

στους γονείς μου,
Ελένη και Διαμαντή

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (επόπτης)

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Τ. ΚΟΛΙΑΣ

ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Π. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Τ. ΚΟΛΙΑΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Ε. ΣΑΡΑΝΤΗ

ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Π. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	9
Βραχυγραφίες.....	11
Ιστορία της έρευνας – Προλογικά.....	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ:	
Α) ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	
I) Βυζάντιο και ανατολικές επαρχίες (1261-περ. 1300).....	17
II) Η εμφάνιση των Οθωμανών και η αντίδραση του Βυζαντίου (περ. 1300-1345).....	36
III) Βυζαντινές εμφύλιες έριδες – οι Οθωμανοί στην Ευρώπη (περ. 1345 – 1390).....	47
B) Οι οθωμανικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης (1394-1453).....	55
ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ (1300-1390)	
I. Διεξαγωγή μαχών	65
II. Πολιορκητική τακτική.....	74
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΕΣ (ΠΟΛΕΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ)	
I. Βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις – οπλισμός.....	83
II. Οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις – οπλισμός.....	99
III. Τεχνολογία – Πυροβολικό.....	106
III(α). Το πυροβολικό των Οθωμανών.....	111
III(β). Η βομβάρδα του Ορβανού.....	119
III(γ). Το βυζαντινό πυροβολικό.....	122
IV. Η Διεξαγωγή του Πολέμου.....	127
IV(α). Καταστροφή της υπαίθρου – Ανέγερση φρουριών.....	129
IV(β). Έφοδοι εναντίον των τειχών της Κωνσταντινούπολης.....	135
IV(γ). Έξοδοι των πολιορκημένων.....	147
IV (δ). Διόρυξη υπόγειων σηράγγων.....	151
V. Οι αντίπαλοι στόλοι και η διεξαγωγή του πολέμου στη θάλασσα.....	155

ΜΕΡΟΣ Γ: ΟΙ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΟΙ

I. Η βοήθεια από τη Δύση.....	163
II. Επισιτιστική - οικονομική κατάσταση	177
III. Οι «διχασμένοι» πολίτες:	
III(α) Ο διχασμός των κατοίκων της Πόλης κατά τα ετη 1390-1403.....	191
III(β) Ο διχασμός των κατοίκων της Πόλης πριν από την Άλωση (1452-1453).....	201
IV. Η Θεοτόκος προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης.....	207
ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ.....	216
ABSTRACT.....	223
ΠΗΓΕΣ –ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	225
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ – ΧΑΡΤΕΣ	259

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην ολοκλήρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής συνέβαλαν αρκετά πρόσωπα, τα οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα:

Πρωτίστως, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Επόπτη μου κ. Κωστα Κωνσταντινίδη, Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων· η διαρκής καθοδήγησή του, οι υποδείξεις του, το αμείωτο ενδιαφέρον του, και κυρίως η ιστορική και κριτική σκέψη που μου μετέδωσε ήταν καθοριστικά για να λάβει την τελική της μορφή αυτή η προσπάθεια. Για όλους αυτούς τους λόγους τον ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερος νιώθω ότι πρέπει να ευχαριστήσω και τον Καθηγητή «Βίου και πολιτισμού των Βυζαντινών» του Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθυντή του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών κ. Ταξιάρχη Κόλια, που πρόθυμα δέχτηκε να συμμετάσχει ως μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής. Με τις πολύτιμες συμβουλές του μου έδωσε λύσεις στους επιστημονικούς προβληματισμούς που συχνά προέκυπταν, ενώ με τις υποδείξεις του συνέβαλε τα μέγιστα και ως προς τον τρόπο δομής της διατριβής, που θα περιελάμβανε στρατιωτικά και κοινωνικά δεδομένα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στον Αναπληρωτή Καθηγητή και μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής κ. Παναγιώτη Αντωνόπουλο για το συνεχές ενδιαφέρον του και τις καίριες παρατηρήσεις του σε θέματα που είχαν να κάνουν με την προώθηση των Οθωμανών στην Ευρώπη.

Για την ενθάρρυνση και τις παρατηρήσεις τους θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή κ. Γιάννη Μαυρομάτη, τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Χρήστο Σταυράκο, καθώς και την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Γερασιμούλα Ζωγράφου.

Για τις γόνιμες συζητήσεις μας και την διαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση ευχαριστίες εκφράζονται στους: δρα Andrea Babuin (που απρόσκοπτα μου επέτρεψε την πρόσβαση στην προσωπική του βιβλιοθήκη), δρα Δημητριο Γεωργακόπουλο, δρα Έφη Συγκέλλου, κ. Ηλία Νέσσερη, κ. Δημήτριο Αγορίτσα, κ. Χρήστο Τσατσούλη και κ. Ελένη Νάνου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στη δρα του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (King's College), κ. Νάντια Λύρα, που για έτη μοιραζόταν τους προβληματισμούς μου σχετικά με Οθωμανούς και Βυζαντινούς, *πολιορκητές και πολιορκούμενους*. Σημαντική ήταν, εξάλλου, η συμβολή της στην τελική επεξεργασία του κειμένου και των χαρτών.

Ευχαριστώ, ιδιαίτερα τον Συνταγματάρχη Πεζικού κ. Αλέξιο Οικονόμου για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής μου θητείας.

Ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της βιβλιοθήκης της Γαλλικής Σχολής και του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik), όπου και παρέμεινα για έξι μήνες στα πλαίσια των ανταλλαγών Erasmus.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον κ. Γιάννη Διαμαντόπουλο για τη σχεδίαση των χαρτών, ενώ θα ήταν παράλειψή μου να μην αναφερθώ στην κ. Ιωάννα Ματσούλη, της οποίας η βοήθεια σε πρακτικά θέματα, που ανέκυπταν κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, υπήρξε σημαντική.

Η ολοκλήρωση της διδακτορικής διατριβής διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από την υποτροφία που μου παρέσχε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Σεπτέμβριος 2005 – Απρίλιος 2009).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΠ* *Αρχείον Πόντου*
- Αρνάκης, Πρώτοι Οθωμανοί* *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσεως του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337), Αθήνα 1947*
- Barker, Manuell II* *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, NJ, 1969*
- Bartusis, Byzantine Army* *Late Byzantine army: arms and society (1204-1453), Pennsylvania 1997*
- BF* *Byzantinische Forschungen*
- BMGS* *Byzantine and modern Greek Studies*
- BNJ* *Byzantinisch – Neugriechische Jahrbucher*
- Boissonade, Anecdota Graeca* *Anecdota Graeca, τ. 1-5, εκδ. J. F. Boissonade, Παρίσι, 1829-1833*
- BSI* *Byzantinoslavica*
- BZ* *Byzantinische Zeitschrift*
- CFHB* *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
- CMH* *Cambridge Medieval History*
- CSHB* *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*
- ΔΙΕΕΕ* *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*
- Dölger, Regesten,* *F. Dölger – P. Wirth, Regesten der Kaiserurkunden des Ostromischen Reiches, I-V (τ. I-IV, Μόναχο 1960· τ. V, Μόναχο – Βερολίνο 1965)*
- DOP* *Dumbarton Oaks Papers*
- DOS* *Dumbarton Oaks Studies*
- EB* *Études Balkaniques*
- EEBS* *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
- EO* *Échos d'Orient*
- EI* *Encyclopedie de l' Islam*
- Geanakoplos, Michael VIII* *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: a study in Byzantine-Latin relations, Cambridge Mass. 1959*
- Χατζόπουλος, Πρώτη πολιορκία* *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1394-1402), Αθήνα 2004. Μετάφραση της γαλλικής έκδοσης, Le premier siege de Constantinople par les Ottomans (1394-1402), Montreal 1995, με προσθήκες από το συγγραφέα*
- JHS* *Journal of Hellenic Studies*
- JÖB* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
- JÖBG* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik Gesellschaft*
- Λάμπρος, ΙΙΙ* *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, τ. Α-Δ, εκδ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1912-1930*
- Lemerle, Aydin* *L' Emirats d' Aydin, Byzance et l' Occident : recherches sur La geste d'Umur pacha, Παρίσι 1957*

- MM, *Acta Nicol, Last Centuries Nicol, Venice* *Acta et Diplomata Graeca sacra et profana*, I-II, Βιέννη 1860-1890.
The Last Centuries of Byzantium, 1261- 1453, 2η έκδ. Cambridge 1993
Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations, Cambridge 1988
- OCP *Orientalia Christiana Periodica*
- PG *Patrologia Graecae Cursus Completus*, εκδ. J. P. Migne, τ. 1-161, Παρίσι 1857-1866
- PL *Patrologia Latinae Cursus Completus*, εκδ. J. P. Migne, τ. 1-221, Παρίσι 1844-1864
- PLP *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit*
- REB *Revue des études byzantines*
- Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I-III, Βιέννη 1975-1979
Kleinchroniken
- Thiriet, *Regestes* F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. I (1329-1399), τ. II (1400-1430), τ. III (1431-1463), Paris – La Haye 1958
- TM *Travaux et Memoires*
- Vryonis, *Decline* *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkely, California 1971
- Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι* *Ιστορία και Θρύλοι των παλαιών Σουλτάνων, 1300-1400*, Αθήνα 1991
- ZRVI *Zbornik Radova Vizantinošlog Instituta*

Προλογικά -Ιστορία της έρευνας

Οι τελευταίοι αιώνες της ιστορίας του βυζαντινού κράτους χαρακτηρίζονταν από έντονα σημάδια παρακμής, αποσύνθεσης του κρατικού μηχανισμού και εδαφικής συρρίκνωσης. Η εδαφική συρρίκνωση, απόρροια μεταξύ άλλων και της στρατιωτικής αδυναμίας του Βυζαντίου να υπερασπίσει με αποτελεσματικό τρόπο τα εδάφη του, προήλθε στο μεν δυτικό σύνορο από την επεκτατική προώθηση των βαλκανικών κρατών και των ιταλικών ναυτικών δυνάμεων, στις δε ανατολικές επαρχίες από τη μόνιμη εγκατάσταση, αρχικά, και τις κατακτήσεις, μετέπειτα, των περιοχών που ανήκαν στο βυζαντινό κράτος από τα διάφορα τουρκικά φύλα, και κυρίως τους Οθωμανούς, που έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή της Βιθυνίας στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα.

Το θέμα της εμφάνισής των τελευταίων στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής, της εξάπλωσής τους προς τα δυτικά και οι σχέσεις με τους Βυζαντινούς έγινε αντικείμενο μελέτης από πολλούς σύγχρονους έλληνες και ξένους ερευνητές. Έτσι, στα μέσα του προηγούμενου αιώνα ο Γ. Αρνάκης με το βιβλίο του *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσεως του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, (Αθήνα 1947), εκτός από την τοποθέτηση του νεοσύστατου κρατιδίου του αρχηγού τους, Οθμάν, στο χάρτη της Μ. Ασίας, αναφέρεται στις κατακτήσεις των διαδόχων του στην περιοχή που άλλοτε ανήκε στο βυζαντινό κράτος και στην κατάληψη - παράδοση των βυζαντινών πόλεων, εξετάζοντας παράλληλα και τις σχέσεις των νέων κατακτητών –εποίκων με το ντόπιο πληθυσμό. Προς την ίδια κατεύθυνση στράφηκε και ο Κ. Άμαντος, στο έργο του με τίτλο *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από τον ενδεκάτου αιώνα μέχρι του 1821*, τόμος Α΄: *οι πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των ελληνικών χωρών 1071-1571* (Αθήνα 1955), καλύπτοντας μάλιστα μια χρονική περίοδο 500 ετών.

Η Α. Λαΐου στο έργο της για την περίοδο διακυβέρνησης του Ανδρόνικου Β΄: *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge 1972), αφιερώνει σημαντικό μέρος του βιβλίου της στην κατάσταση των ανατολικών επαρχιών, τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι και τα μέτρα που έλαβε ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ προκειμένου να αναστρέψει την τότε δυσάρεστη κατάσταση.

Στην εμφάνιση και εξέλιξη, τέλος, των Οθωμανών τόσο στο στρατιωτικό τομέα όσο και στο πολιτικο-οικονομικό επίπεδο αφιερώνουν μεγάλο μέρος στα έργα τους τόσο ο C. Imber, *The Ottoman empire 1300-1481* (Κωνσταντινούπολη 1990), όσο και ο H. Inalcik, που στο έργο του *The Ottoman empire* (Λονδίνο 1973), καλύπτει αρκετά κατατοπιστικά τα πρώτα 300 χρόνια της ιστορίας τους.

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από το Σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Μάιο του 1453 αποτέλεσε γεγονός ορόσημο καθώς σηματοδότησε το οριστικό τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία των Οθωμανών, που προηγουμένως είχαν κατορθώσει να επιβάλλουν και να εδραιώσουν την εξουσία τους σε μεγάλο μέρος της Μ. Ασίας, καθώς και στη Βαλκανική Χερσόνησο.

Φυσιολογικά, λόγω της σπουδαιότητος αλλά και του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει, το γεγονός της άλωσης της βυζαντινής πρωτεύουσας έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον ερευνητών. Στο πλήθος των μελετών ξεχωρίζουμε τις πιο αξιόλογες από τις σχεικά πρόσφατες: ο Sir St. Runciman, στο βιβλίο του *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge 1965) εξετάζει τα γεγονότα της πολιορκίας, την τελική έφοδο και άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους στρατιώτες του Οθωμανικού στρατού, όπως και τον απόηχο που είχε αυτή στην υπόλοιπη Ευρώπη. Το συγκεκριμένο θέμα καλύπτει συνοπτικά και ο D. M. Nicol στη μελέτη του για τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο, *The Immortal Emperor* (Cambridge 1992) δίνοντας μεταξύ άλλων έμφαση στις διπλωματικές ενέργειες του τελευταίου βυζαντινού Αυτοκράτορα προκειμένου να εξασφαλίσει βοήθεια απέναντι στον επικείμενο τουρκικό κίνδυνο.

Δεν απουσιάζουν, ωστόσο, και οι μελέτες για τις προηγούμενες φορές που οι Οθωμανοί επεδίωξαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, η μονογραφία του J. Barker για τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, η περίοδος διακυβέρνησης του οποίου καλύπτει τις δύο πρώτες πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, περιέχει σημαντικές πληροφορίες και για τον οκταετή αποκλεισμό των ετών 1394–1402, αλλά και για την παρουσία και δράση του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της Πόλης το 1422. Σημαντική είναι και η μελέτη του Δ. Χατζόπουλου, *Le premier siege de Constantinople par les Ottomans, 1394-1402* (Montreal 1995), που αν και δεν αναφέρεται εκτενώς σε τακτικές πολιορκίες ή άμυνας και στρατιωτικά δεδομένα, καλύπτει ωστόσο, επαρκώς τις διπλωματικές ενεργειες του Βυζαντίου για αναζήτηση βοήθειας και την κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας. Στα κύρια γεγονότα αυτής και στα δεινά των πολιορκημένων αναφέρεται εκτενώς και η N. Neciroglu, στο βιβλίο της *Byzantium between Ottomans and Latins. Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge 2009).

Η επιλογή του θέματος της διδακτορικής διατριβής «Οθωμανικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την άλωση του 1453» προήλθε από την επιδίωξη να εξεταστούν λεπτομερώς και οι τρεις περιπτώσεις που οι Οθωμανοί κινήθηκαν απειλητικά

εναντίον της Βυζαντινής πρωτεύουσας (1394-1402, 1422, 1453) τόσο από την οπτική της πολιορκητικής τακτικής, των διαθέσιμων στρατιωτικών μέσων και σαφώς των αριθμητικών δεδομένων, όσο και από τη δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι πολιορκημένοι εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων, της ολιγανθρωπίας ή της απουσίας οποιασδήποτε εξωτερικής βοήθειας.

Στην εισαγωγή εξετάζονται τα αίτια για την απώλεια της βυζαντινής εξουσίας στη Μ. Ασία, ενώ στη συνέχεια αναλύεται διεξοδικά η πολεμική τακτική των Οθωμανών τόσο σε μάχες στο ανοιχτό πεδίο όσο και στην προσπάθεια για κατάληψη οχυρωμένων πόλεων καθ'όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα· από την μελέτη των πηγών αποδεικνύεται, πως το νικηφόρο αποτέλεσμα επιτυγχανόταν με την χρησιμοποίηση της τακτικής του αιφνιδιασμού και την εκμετάλλευση της μορφολογίας του εδάφους, ενώ αντιστοίχως η παράδοση των πόλεων επιτυγχανόταν με τον ολοκληρωτικό αποκλεισμό και τη διακοπή της επικοινωνίας της εκάστοτε πόλης με τον υπόλοιπο κόσμο. Από τις πληροφορίες των διαθέσιμων ιστορικών κειμένων οδηγούμαστε στο συμπέρασμα, ότι η συγκεκριμένη τακτική εφαρμόστηκε και εναντίον της Κωνσταντινούπολης το 1394, καθώς όμως οι Οθωμανοί δεν διέθεταν επαρκή στόλο, ικανό να επιβάλει θαλάσσιο αποκλεισμό, παρά τη μακρά διάρκεια της πολιορκίας δεν κατάφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Στη συνέχεια, η συγκριτική μελέτη των πολιορκιών καταδεικνύει την εξέλιξη της πολιορκητικής τακτικής των Οθωμανών, που κατά γενικό κανόνα καθορίστηκε κάθε φορά από τα διαθέσιμα μέσα. Από τις πρωτόγονες πολιορκητικές μηχανές, που χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά στην πολιορκία της Νικομήδειας, στους ξύλινους πύργους, τις μεγάλες ελεπόλεις και τις βομβάρδες, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την «δια ξίφους» κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση γινόταν ολοένα και πιο δύσκολη για τους πολιορκημένους, καθώς καταγράφεται μείωση των στρατιωτών ή των πολιτών, που θα μπορούσαν να λάβουν ενεργό μέρος στην άμυνα, ελλιπής οπλισμός και έλλειψη τροφίμων. Και καθώς οι προσδοκίες για βοήθεια από τη Δύση δεν επιβεβαιώθηκαν, η ελπίδα στη Θεία παρέμβαση απέμενε ως η τελευταία λύση. Η επιλογή του τελευταίου κεφαλαίου «η Θεοτόκος ως προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης», προέκυψε από την προσπάθεια να καταδειχθεί σε αυτό συνδυαστικά ο κοινός τόπος των βυζαντινών συγγραφέων, που αναφέρονται στη συμβολή της Θεοτόκου στην προστασία της Κωνσταντινούπολης από τους εξωτερικούς εχθρούς και στη λύση των πολιορκιών, και στο έντονο θρησκευτικό

συναίσθημα των πολιορκημένων προκειμένου να αποφευχθεί η κατάληψη της Πόλης και η προσωπική τους αιχμαλωσία.

ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΚΑΙ Η ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Α) ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΕΠΑΡΧΙΕΣ (1261-1300)

Στις 15 Αυγούστου 1261 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος εισήλθε θριαμβευτικά στην προσφάτως ανακτημένη από τους Βυζαντινούς Κωνσταντινούπολη. Η ίδια η ανάκτηση είχε πραγματοποιηθεί περίπου τρεις εβδομάδες νωρίτερα (25 Ιουλίου 1261¹), όταν ένα μικρό στρατιωτικό σώμα αποτελούμενο από 800 Κουμάνους ιππείς², που είχε σταλεί από τη Νίκαια με επικεφαλής τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο, κατόρθωσε να εισχωρήσει στα τείχη της Πόλης και να εκδιώξει τα δυτική φρουρά από αυτήν, τερματίζοντας έτσι μια περίοδο λατινικής κατοχής 57 ετών, από το 1204³. Ως γεγονός καθαυτό η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ήταν αυτοσκοπός για τους Βυζαντινούς της εποχής. Πανηγυρίστηκε, άλλωστε, αναλόγως από τους περισσότερους και προφανώς δημιούργησε προσδοκίες για μια νέα ανάκαμψη⁴.

Αναμφίβολα, η μεταφορά της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους από τη Νίκαια στην Κωνσταντινούπολη δημιούργησε νέα δεδομένα και απαιτούσε τη χάραξη μιας νέας πολιτικής τόσο σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο όσο και στις εξωτερικές σχέσεις με τα άλλα κράτη, καθώς τα περισσότερα από αυτά διεκδικούσαν μερίδιο στα εδάφη του. Ταυτόχρονα, ο «ευρωπαϊκός» πλέον προσανατολισμός της αυτοκρατορίας προκάλεσε προβλήματα στις ανατολικές επαρχίες, οι οποίες από αυτό το χρονικό σημείο άρχισαν να δοκιμάζονται σκληρά από τις επιδρομές των διάφορων Τουρκικών φύλων, που κατέφθασαν πιεζόμενα από τους Μογγόλους περί τα μέσα του 13ου αιώνα στη Μ. Ασία.

---

¹ Σχετικά με την ακριβή ημερομηνία της ανάκτησης βλ. Ακροπολίτης, εκδ. Α. Heisenberg – P. Wirth, 183.18-23, Παχ. (A. Failler), I, 203.26-27, 213.19-30, P. Schreiner, *Kleinchroniken*, II, 200-201. Πρβ. σχετικά, Κ. Μ. Setton, *Papacy*, I, 94· D. Geanakoplos, *Michael VIII*, 92, υποσ. 3· A. Failler, “Chronologie et Composition dans l’ Histoire de Georges Pachymeres”, *REB* 38 (1980), 75· προσφάτως R. Macrides, *Georges Akropolites, The History*, Oxford 2007, 376, 379

² Παχυμέρης, 191.1-5.

³ Για τα γεγονότα της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, βλ. Ακροπολίτης, §85, 181-183, Παχυμέρης, 171-205. Πρβ. D. Geanakoplos, *Michael VIII*, 92-118.

⁴ Ακροπολίτης, §88, 186-187, Παχυμέρης, 217-219.

Στην πραγματικότητα οι αυτοκράτορες της Νίκαιας είχαν επιβάλει -μετά τη νίκη στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου (1211)⁵ - μια καλά καθορισμένη συνοριακή γραμμή μεταξύ των βυζαντινών και των σελτζουκικών περιοχών, και όσο η έδρα της αυτοκρατορίας παρέμενε στη βορειοδυτική Μ. Ασία η ισορροπία δυνάμεων έκλινε υπέρ του Βυζαντίου. Αυτό άλλαξε το 1261, καθώς με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη τα ανατολικά σύνορα έμειναν εκτεθειμένα στις διαθέσεις των τουρκικών φύλων. Η φράση που ο Παχυμέρης αποδίδει ως «προφητεία» στον *πρωτοασηκρήτι* Σεναχερείμ⁶, δεν ήταν παρά μόνον η λογική κρίση ενός ανώτερου αξιωματούχου των ανατολικών επαρχιών, που μπορούσε να αντιληφθεί την εξέλιξη των γεγονότων⁷. Αυτή ακριβώς είναι και η σημαντική κατηγορία, που διατυπώνεται για την πολιτική των δύο πρώτων Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, Μιχαήλ Η΄ (1261-1282) και Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328), πως δεν επέδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα για την υπεράσπιση του ανατολικού συνόρου αφήνοντας τους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών ουσιαστικά απροστάτευτους απέναντι στις διαθέσεις και τις επιδρομές των Τουρκικών φύλων.

Την ίδια περίοδο στο εσωτερικό της Μ. Ασίας δημιουργούνταν ανακατατάξεις, που θα επηρέαζαν άμεσα τις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντινού κράτους. Συγκεκριμένα, η μογγολική προώθηση στην κεντρική Μ. Ασία και η παρακμή του Σελτζουκικού Σουλτανάτου του Ρουμ οδήγησε μερικούς αρχηγούς φυλών ή απλώς τυχοδιώκτες πολεμιστές να μετακινηθούν προς το βυζαντινό ανατολικό σύνορο. Ουσιαστικά, οι περισσότεροι εκπροσωπούσαν ένα νομαδικό πολιτισμό υπό την ηγεσία ενός φυλάρχου, που περιφέρονταν σε αναζήτηση νέων εδαφών προς εξασφάλιση τροφής και λείας. Στην τελευταία 25ετία του 13ου αιώνα είχαν ήδη δημιουργηθεί τα πρώτα αυτόνομα κρατίδια: στη νότια ακτή, γύρω από την Αττάλεια βρισκόταν το σουλτανάτο του Τεκέ, στα βόρεια του Τεκέ, στην ενδοχώρα, οι περιοχές του Hamid, δίπλα από το Γερμινιάν, με πρωτεύουσα την Κιουτάχεια, στο νοτιότατο άκρο της ακτογραμμής του Αιγαίου το εμιράτο του Μεντεσέ, βόρεια του Μεντεσέ το εμιράτο του Αϊδινίου και αυτό του Σαρουχάν, βόρεια του Σαρουχάν με μέρος της συνορογραμμής του κατά μήκος των Δαρδανελλίων, το εμιράτο του Καρασί. Πιθανότατα στα 1280, έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή της Βιθυνίας και οι

⁵ Η. Γιαρένης, *Η Συγκρότηση και η Εδραίωση της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ο Αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 12, Αθήνα 2008, 70-89.

⁶ Για τον *πρωτοασηκρήτι* Μιχαήλ Σεναχερείμ βλ. *PLP*, αρ. 25154.

⁷ Παχυμέρης, 205.1-12: «...Τοῦ λοιποῦ καλόν τις μὴ ἐλπίζετω, ἐπεὶ Ρωμαῖοι καὶ αὐθις πατοῦσι τὴν πόλιν».

Οθωμανοί, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, οι οποίοι και πήραν το όνομά τους από τον φύλαρχό τους, Οθμάν ή Οσμάν⁸ (βλ. χάρτης 1).

Το Βυζάντιο πλέον καλούνταν να διεξαγάγει ένα διμέτωπο αγώνα σε Δύση και Ανατολή, από τη μια πλευρά για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, από την άλλη για να προστατέψει τις ζωτικές επαρχίες της Μ. Ασίας. Ωστόσο, η αυτοκρατορία στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα είχε μικρή μόνον ομοιότητα με το άλλοτε ένδοξο παρελθόν της. Η Κεντρική Ελλάδα και η Πελοπόννησος μετά την Δ' Σταυροφορία (1204) βρίσκονταν υπό φραγκική κυριαρχία. Τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου πελάγους, ανάμεσά τους και η Κρήτη, ανήκαν στους Βενετούς, ενώ και η Κύπρος περιήλθε μετά την Γ' Σταυροφορία στην κατοχή του φραγκικού οίκου των Lusignan (1192). Και επιπλέον, το βόρειο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου ήταν κατανεμημένο ανάμεσα σε Σέρβους και Βουλγάρους, που μπορεί μιν να μην ήταν σε θέση να εξαπολύσουν ευθεία επίθεση εναντίον του Βυζαντίου, θα υποστήριζαν ωστόσο με προθυμία οποιαδήποτε επιθετική κίνηση από τη Δύση.

Η οικονομική κατάσταση ήταν επίσης αποκαρδιωτική. Οι Λατίνοι κατακτητές είχαν απομυζήσει στο έπακρο την Κωνσταντινούπολη και τα οικονομικά αποθέματα της Νίκαιας εξαντλήθηκαν στα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την ανάκτηση είτε από τις αλόγιστες οικονομικές παροχές του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην προσπάθειά του να κερδίσει την εύνοια του λαού και της εκκλησίας είτε από την ανάγκη ανοικοδόμησης της πρωτεύουσας⁹. Οι θαλάσσιες συγκοινωνίες και το εμπόριο στην περιοχή της Μεσογείου, θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποτελέσουν παράγοντα οικονομικής ανάκαμψης, ελέγχονταν ωστόσο από Βενετούς και Γενουάτες, που χρησιμοποιούσαν τη βυζαντινή θαλάσσια περιοχή ως πεδίο του μεταξύ τους ανταγωνισμού, ενώ και η άλλοτε σιτοπαραγωγική θρακική ενδοχώρα είχε πλέον ερημωθεί από τις συχνότερες επιδρομές Βουλγάρων, Κουμάνων κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα.

Την κατάσταση δυσχέραιναν ακόμα περισσότερο οι κακές σχέσεις του Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης με τα άλλα δύο βυζαντινά κρατίδια, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί μετά το 1204, το κράτος της Ηπείρου και την λεγόμενη «αυτοκρατορία της Τραπεζούντας». Η Τραπεζούντα, η Ήπειρος, αλλά ακόμα και η περιοχή της Θεσσαλίας συνέχισαν τον

---

⁸ Σύμφωνα με την παράδοση του Γιαχσί –Φακίχ (εκδ. Ε. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 28) οι πρώτοι Οθωμανοί είχαν εγκατασταθεί ανάμεσα στη Σογιούτη, το Καρατζά Χισάρ και το Μπιλετζίκ, περιοχή που ταυτίζεται με το βυζαντινό Βηλόκωμα, το οποίο, κατά τον Παχυμέρη (II, 414-415), κυριεύθηκε από τους Οθωμανούς το 1303-1304. Πρβ. P. Wittek, *Rise of the Ottoman Emirate*, 34-38.

⁹ Παχυμέρης, II, 251-255. Πρβ. A. M. Talbot, “The Restoration of Constantinople under Michael VIII”, *DOP* 47(1993), 243-249. Geanakoplos, *Michael VIII*, 105-106.

ανεξάρτητο πολιτικό τους βίο χωρίς καμία διάθεση να συνεργαστούν με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε πως ακριβώς το ίδιο φαινόμενο, της πολυδιάσπασης δηλαδή των δυνάμεων, παρατηρούνταν, ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, την ίδια περίοδο και στη βορειοδυτική Μ. Ασία, καθώς τα διάφορα τουρκικά εμιράτα που προέκυψαν ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για την κυριαρχία στην περιοχή. Το προβάδισμα, κατά συνέπεια, θα κερδιζόταν από την πλευρά που θα επιτύγχανε πρώτη να υπερβεί αυτήν ακριβώς την πολυδιάσπαση των δυνάμεών της.

Αρχικά, η εμφανής και άμεση απειλή για τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο προερχόταν από τη Δύση και τον έκπτωτο Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β΄, που αναζητούσε συμμάχους στη Δύση στην προσπάθειά του να ανακτήσει το θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Ο πιο ισχυρός από αυτούς ήταν ο Πάπας, ο οποίος προβάλλοντας αρχικά τις διεκδικήσεις του Βαλδουίνου¹⁰, και στη συνέχεια χρησιμοποιώντας ως μέσο πίεσης τον Κάρολο Ανδεγαυό, ο οποίος από το 1266 είχε ανακηρυχθεί ηγεμόνας της Σικελίας -και πλέον οι επεκτατικές του βλέψεις έφταναν μέχρι την Κωνσταντινούπολη-, αξίωσε την ένωση των εκκλησιών και την παράλληλη αναγνώριση του πρωτείου του από την ανατολική εκκλησία¹¹. Οι διπλωματικές επαφές και διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε αυτοκράτορα και πάπα οδήγησαν τελικά στην πολυσυζητημένη ένωση, που διακηρύχθηκε επίσημα στη Λυών τον Ιούλιο του 1274. Παρά το γεγονός ότι ο Αυτοκράτορας δεν έκρυψε από το λαό τις πολιτικές σκοπιμότητες που είχε

---

¹⁰ Γι αυτό και σε σύντομο χρονικό διάστημα από την ανάκτηση ο πάπας Ουρβανός Δ΄ (1261-1264) κήρυξε από άμβωνος μια νέα σταυροφορία με αποκλειστικό σκοπό αυτή τη φορά όχι την εκδίωξη απίστων από χριστιανικά εδάφη, αλλά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ενώ και η Βενετία, από την πλευρά της, προσέφερε τα πλοία της στη διάθεση των Σταυροφόρων, πρβ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Βερολίνο 1930, 403-404. Βλ. επίσης, K. M. Setton, *Papacy and Levant*, I, 95 κ.ε.

¹¹ Οι προθέσεις του Καρόλου Ανδεγαυού έγιναν πλέον ξεκάθαρες με τη Συνθήκη που υπογράφηκε στο Βιτέρμπο, το Μάιο του 1267. Οι δύο κύριοι συμβαλλόμενοι της συνθήκης ήταν ο Κάρολος Ανδεγαυός και ο πρώην Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄. Το προφανές και άμεσο αντικείμενο της συνθήκης ήταν η αποκατάσταση του Βαλδουίνου στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, αλλά ο πραγματικός σκοπός στο μέλλον, η διασφάλιση των δικαιωμάτων στο θρόνο του Καρόλου Ανδεγαυού. Ο ίδιος ο πάπας μετείχε στη συνθήκη ως εγγυητής των όρων της, παρά το γεγονός ότι συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις για την ένωση των εκκλησιών με το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Η συνθήκη προέβλεπε, πως ο γιος του Βαλδουίνου, Φίλιππος, θα νυμφευόταν μια κόρη του Καρόλου, ενώ ο γιος του Καρόλου την κόρη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, πρίγκηπα της Αχαΐας. Ο Γουλιέλμος θα αναγνώριζε ως κυρίαρχο της επικράτειάς του τον Κάρολο, ο οποίος με τη σειρά του θα αναλάμβανε την υποχρέωση να ετοιμάσει μέσα σε λίγα χρόνια ένα στρατό για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Για τους όρους της συνθήκης βλ. σχετικά Genakoplos, *Michael VIII*, 197-200. Πρβ. επίσης, D. Nicol, *Venice*, 189· J. Gill, *Papacy* 114· D. Norden, *Papsttum*, 445.

η συγκεκριμένη κίνηση, ο απλός λαός αρνούσαν να το δεχτεί¹² και σύντομα ο νέος Πάπας, Μαρτίνος Ε΄ ενεργοποίησε εκ νέου την «ανδεγαυική» απειλή, που τελικά έληξε με τα γεγονότα του «Σικελικού Εσπερινού» το Μάρτιο του 1282, και την εκδίωξη των Ανδεγαυών από τη Σικελία¹³.

Στο ίδιο διάστημα (1261-1282) ο Μιχαήλ Η΄ πραγματοποίησε ορισμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον του Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, των Λατίνων της Πελοποννήσου και των Βενετοκρατούμενων νησιών του Αιγαίου. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησε περίπου 5.000 Σελτζούκους μισθοφόρους, ενώ παράλληλα μετέφερε στην Ευρώπη και σημαντικές μονάδες από τα βυζαντινά στρατεύματα της Μ. Ασίας. Υπήρξαν μερικές επιτυχίες, όπως για παράδειγμα, η σύναψη συνθήκης ειρήνης με το Μιχαήλ Β΄ και η αναγνώριση από μέρους του της υπεροχής του βυζαντινού Αυτοκράτορα το 1264¹⁴ ή οι θαλάσσιες επιχειρήσεις του *Πρωτοστράτορα* Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, που με το νεότευκτο αυτοκρατορικό στόλο και τη βοήθεια Γενουατικών πλοίων κινήθηκε εναντίον των Βενετοκρατούμενων νησιών στο Αιγαίο Πέλαγος με ικανοποιητικά αποτελέσματα¹⁵. Τα πραγματικά οφέλη, ωστόσο, για την αυτοκρατορία ήταν μηδαμινά, ενώ με τη μεταφορά στρατευμάτων από την Ανατολή αποδυναμώθηκε σημαντικά ο αμυντικός μηχανισμός της Μ. Ασίας.

Ουσιαστικά, «για την αποδυνάμωση των ανατολικών περιοχών το φταίξιμο ανήκει περισσότερο στις δυτικές δυνάμεις, που δεν άφησαν ήσυχη την αυτοκρατορία, ώστε να πραγματοποιήσει τον παλαιό της ρόλο ως προστάτιδα όχι μόνο της Κωνσταντινούπολης, αλλά και όλης της Ευρώπης από την ασιατική λαίλαπα», παρατηρεί εύστοχα ο καθηγητής

---

¹² H.Evert-Kapessova, “La société byzantine et l’union de Lyons”, *BSI* 10 (1949), 28 κ.ε.· D. Nicol, “The Byzantine reaction to the second Council of Lyons”, *Studies in Church History*, VII, εκδ. G. Cummings- A. Barker, Cambridge 1971, 120-123. Ιδιαίτερα για τη στάση που κράτησαν οι λόγιοι στην Κωνσταντινούπολη μετά το αποτέλεσμα της συνόδου, βλ. C. Constantinides, “Byzantine scholars and the Union of Lyons (1274)”, *The making of byzantine history, studies dedicated to D.Nicol*, εκδ. R. Beaton – C. Roueché, Aldershot 1993, 86-93.

¹³ Για τα γεγονότα που οδήγησαν στο Σικελικό Εσπερινό, βλ. S. Runciman, *Sicilian Vespers*, 194-201· Geanakoplos, *Michael VIII*, 364-367. Για την ενεργή ανάμειξη του ίδιου του Μιχαήλ Η΄ βλ. σχετικά την *Αυτοβιογραφία* του, εκδ. H. Gregoire, “Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua”, *Byzantion* 29 (1959-1960), 461-462.

¹⁴ Η αρχηγία του βυζαντινού στρατεύματος είχε ανατεθεί στον αδερφό του αυτοκράτορα, Ιωάννη Παλαιολόγο, ύστερα από την αποτυχία το προηγούμενο έτος του Αλεξίου Στρατηγόπουλου. Τελικά, η συμμαχία ανάμεσα σε Ήπειρο και Κωνσταντινούπολη επισφραγίστηκε με το γάμο του γιου του Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρου, με την ανηψιά του Μιχαήλ Η΄, Άννα, το 1264. Πρβ. Dölger, *Regestes*, αρ. 1931.

¹⁵ Παχυμέρης, 277. 15-21, Γρηγοράς, I, 98. 13-17.

Nicol¹⁶, εξηγώντας το λόγο που στο επίκεντρο της πολιτικής των δύο πρώτων Παλαιολόγων βρέθηκε η Δύση και ταυτόχρονα παραμελήθηκαν οι ανατολικές επαρχίες του κράτους.

Το πρόβλημα για τις τελευταίες ήταν οι επιδρομές αυτών ακριβώς των τουρκικών φύλων, τα οποία επιδόθηκαν εξαρχής σε μια συνεχόμενη προσπάθεια για λεηλασία και έπειτα στη μόνιμη εγκατάσταση στα νέα εδάφη, με τις εύφορες βυζαντινές περιοχές να παρουσιάζονται ως ιδανικός στόχος. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το Δούκα, που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονταν προς επιδρομή, «...ὁ καλεῖται κατὰ τὴν αὐτῶν γλῶτταν ἀκκὴν»: «... ὡς ποταμὸς ῥέων αὐτόκλητοι ἄνευ βαλαντίου καὶ πήρας, οἱ πλειῖστοι καὶ αἰχμῶν καὶ ἀκίνακῶν, ἕτεροι πεζοὶ τὴν πορείαν μυριαρίθμους παρεμβολὰς στοιχήσαντες θέουσιν, οὐκ ἄλλο οἱ πλέονες ἀλλ' ἢ ῥόπαλον ταῖς ἐκάστου χερσί. Καὶ κατὰ τῶν χριστιανῶν ὀρμῶντες ὡς πρόβατα τούτους ἐζώγων...»¹⁷.

Σε αυτές τις διαμορφωμένες συνθήκες οι κάτοικοι της Μ. Ασίας αφέθηκαν να αντιμετωπίσουν χωρίς τα κατάλληλα στρατιωτικά μέσα, το πρόβλημα αυτών των επιδρομέων, που εφορμούσαν εναντίον τους ολοένα και συχνότερα, τους λεηλατούσαν, ενώ απειλούσαν άμεσα και την ίδια τους τη ζωή. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα οξύ για τους κατοίκους της υπαίθρου, που δεν προστατεύονταν από τις οχυρώσεις των πόλεων, ενώ μεγεθυνόταν ακόμα περισσότερο και από τη στάση της κεντρικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη, που -συνειδητά ή όχι- υπονόμεισε τον αμυντικό μηχανισμό της περιοχής με τη μεταφορά στρατευμάτων από την Ανατολή προς εξυπηρέτηση των «δυτικών σκοπών», αφήνοντας εκτεθειμένη την περιοχή και τους κατοίκους στις διαθέσεις των επιδρομέων. Επιπλέον, εξαιτίας της δύσκολης οικονομικής κατάστασης στην οποία είχε

---

¹⁶ Nicol, *Last Centuries*, 150.

¹⁷ Δούκας, 135.13-18· Γρηγοράς, I, 137-142. Ο Χαλκοκονδύλης I, 193.6-10 αναφέρει ότι καθένας από τους επιδρομείς έχει συνήθως μαζί του ένα άλογο, το οποίο και ιππεύει, και άλλο ένα για τη μεταφορά των λαφύρων (...*διαρπάζειν ἀνδράποδα, καὶ ὃ τι ἐς ἄλλο προχωροίη*). Ο Muntaner (*Chronicle*, 542-544) που ήλθε σε επαφή με τα τουρκικά φύλα στις αρχές του επόμενου αιώνα (14ου) εντυπωσιάστηκε από την πίστη και την αφοσίωσή τους, αλλά κυρίως από τη μεγάλη τους ικανότητα να πραγματοποιούν επιδρομές λεηλασίας. Πρβ. E. Werner, *Akritai und Ghazi, Studia Byzantina, Beiträge, aus der byzantinischen Forschung der DDR*, Halle, Wittenberg, 1966, 27-47.

περιέλθει η αυτοκρατορία σταμάτησαν οι τακτικές πληρωμές των μόνιμα εγκαταστημένων ακριτών στρατιωτών, οι οποίοι τελικά αποχώρησαν από την περιοχή¹⁸.

Κατά συνέπεια, χρειαζόταν μια άμεση προσπάθεια ενίσχυσης από την κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη και ένα οργανωμένο σχέδιο για την απώθηση του εχθρού. Αντιθέτως, οι αυτοκρατορικές στρατιωτικές πρωτοβουλίες για την ενίσχυση του ανατολικού συνόρου ήταν αποσπασματικές και γίνονταν μόνον όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες στο δυτικό μέτωπο. Αυτό εκτός των άλλων σήμαινε, ότι ο εχθρός στη θέα του βυζαντινού στρατού, που συνήθως ερχόταν από τις ευρωπαϊκές περιοχές, είχε τη δυνατότητα να υποχωρεί εκτός της βυζαντινής επικράτειας και, όταν η στρατιωτική δύναμη αποχωρούσε, να επιστρέφει ανενόχλητος. Επιπροσθέτως, οι περισσότερες βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή περιορίστηκαν σε απλή επιθεώρηση ή επιδιόρθωση των οχυρωματικών έργων χωρίς την ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου απώθησης του εχθρού και σταθεροποίησης του συνόρου με μόνιμη παρουσία καλά εξοπλισμένου και διαρκώς τροφοδοτούμενου στρατιωτικού σώματος.

Μια τέτοια πρώτη επιχείρηση έγινε το 1269, όταν ο Αυτοκράτορας έστειλε στα νότια της Μ. Ασίας τον αδερφό του, Ιωάννη Παλαιολόγο¹⁹, με σκοπό να ενδυναμώσει τα οχυρωματικά έργα των πόλεων στην κοιλάδα του Μαιάνδρου και να ενθαρρύνει τους κατοίκους της περιοχής να αμυνθούν. Καθώς επικεφαλής του στρατεύματος ορίστηκε ένας ικανότατος στρατηγός με μεγάλη πείρα και το γεγονός ότι ήταν αδελφός του Αυτοκράτορα, φανερώνει την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στις ανατολικές επαρχίες. Τα αρχικά αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά: οι Τούρκοι δέχτηκαν να συνθηκολογήσουν μαζί του και φάνηκε προς στιγμήν πως η περιοχή επανήλθε υπό τη σταθερή εξουσία των Βυζαντινών. Η επιτυχία ωστόσο, ήταν πρόσκαιρη, αφού ο Ιωάννης Παλαιολόγος ανακλήθηκε με το στρατό του για μια νέα αποστολή στη Βόρεια Ελλάδα. Η προώθηση των Τούρκων ήταν ραγδαία, η περιοχή ερημώθηκε, η πόλη των Τράλλεων καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ τα τουρκικά φύλα διείσδυσαν βορειότερα, μέχρι την κοιλάδα του Καΐστρου.

Ο Μιχαήλ Η΄ αντιλαμβανόμενος τις περιορισμένες δυνατότητες του Βυζαντίου προσπάθησε να εμπλέξει και τις δυτικές δυνάμεις στο ανατολικό πρόβλημα. Ωστόσο, η

---

¹⁸ Γρηγοράς, I, 219. Πλέον με την αποχώρηση του μόνιμου στρατού και οι κάτοικοι των οχυρωμένων πόλεων ένιωθαν άμεσα την πίεση από τους νέους εισβολείς. Ενδεικτικό της αρνητικής επίδρασης στην ψυχολογία του πληθυσμού ο πανικός που φαίνεται πως κατέλαβε τους κατοίκους της Νίκαιας το 1267, όταν θεώρησαν μια μικρή ομάδα Τατάρων ως εισβολείς που θα καταλάμβαναν την πόλη, Παχυμέρης, 244-250.

¹⁹ Για τον Καίσαρα Ιωάννη Παλαιολόγο, νικητή της μάχης της Πελαγονίας (1259), βλ. *PLP*, αρ.21487.

πρόταση αμέσως μετά τη διακήρυξη της ένωσης των εκκλησιών στη Λυών, για μια νέα σταυροφορία που θα κατέληγε στους Αγίους Τόπους δε βρήκε ανταπόκριση από τον Πάπα και τους Δυτικούς ηγεμόνες²⁰. Το αντάλλαγμα της ένωσης ήταν η προστασία της Κωνσταντινούπολης από τη Δύση, αλλά για τους εχθρούς από τα ανατολικά το Βυζάντιο έπρεπε να στηριχθεί στις δικές του δυνάμεις.

Πράγματι, την πενταετία 1277-1282 καταγράφηκε συνεχόμενη στρατιωτική δραστηριότητα από την πλευρά του Βυζαντίου στις επαρχίες της Μ. Ασίας: αρχικά, περί το 1276-1277 εστάλη στην περιοχή ο «παρακοιμώμενος» Νεστόγγος²¹, με στρατιωτικό σώμα που δε διευκρινίζουν οι πηγές, όπως επίσης γίνεται και με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ηττήθηκε στην κοιλάδα του Μαιάνδρου από τα στρατεύματα του Μεντεσέ. Ο Παχυμέρης απλώς παραδίδει, πως ο ίδιος ο Νεστόγγος πιάστηκε τελικά αιχμάλωτος από τους αντιπάλους του²². Μια νέα προσπάθεια σταθεροποίησης του ανατολικού συνόρου πραγματοποιήθηκε περίπου ένα έτος αργότερα, το 1278, όταν ο πρωτότοκος γιος του αυτοκράτορα, ο συναυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄, ανέλαβε για πρώτη φορά σε ηλικία 19 ετών τη διοίκηση ενός στρατού και κατευθύνθηκε προς τα νότια σύνορα της Μ. Ασίας. Ο βυζαντινός στρατός σημείωσε αρχικά κάποιες επιτυχίες και κατάφερε να απωθήσει τα τουρκικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, ενώ σε μια προσπάθεια να αναζωογονήσει την περιοχή ο Ανδρόνικος προχώρησε στην ανοικοδόμηση και στην επανοίκιση των Τράλλεων. Με τη συγκέντρωση σημαντικού αριθμού κατοίκων από την ευρύτερη περιοχή η πόλη έμοιαζε να επανέρχεται στην πρότερή της κατάσταση. Ωστόσο, η «Ανδρονικόπολις» εφοδιαζόταν δύσκολα με νερό και τρόφιμα και χωρίς την παρουσία του βυζαντινού στρατού ήταν θέμα χρόνου να πέσει στα χέρια των Τουρκικών φύλων. Σχεδόν αμέσως μετά την αποχώρηση του βυζαντινού στρατού τουρκικά στρατεύματα παρουσιάστηκαν έξω από τα τείχη αποκλείοντάς την. Οι κάτοικοι που υπέφεραν από τις στερήσεις προτίμησαν να παραδοθούν και τελικά η πόλη ενσωματώθηκε στην επικράτεια του εμίρη του Μεντεσέ²³.

---

²⁰ Πρβ. Geanakoplos, *Michael VIII*, 287-289. Οι πληροφορίες προέρχονται από δυτικά έγγραφα και την παπική αλληλογραφία, καθώς καμία σύγχρονη βυζαντινή πηγή δεν αναφέρει τις διπλωματικές επαφές για οργάνωση σταυροφορίας εκείνη την περίοδο.

²¹ Για το Νεστόγγο βλ. *PLP*, αρ. 20201.

²² Παχυμέρης, I, 474.

²³ Αυτ., I, 472-474, Γρηγοράς I, 142-144, Γεώργιος Κύπριος, *PG*, 142, στ. 405. Πρβ., P. Wittek, *Das Fürstentum Mentese*, 29-30· P. Lemerle, *Aydin*, 14-15.

Το 1281 ήταν η σειρά του ίδιου του Μιχαήλ Η΄ να τεθεί επικεφαλής του στρατού και να κινηθεί προς την ΒΔ περιοχή της Μ. Ασίας. Ωστόσο, η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής δεν αποδείχθηκε κατάλληλη. Μια τέτοια προσπάθεια θα είχε πιθανότατα καλύτερο αποτέλεσμα εάν οργανωνόταν αμέσως μετά τη διακήρυξη της ένωσης στη Λυών το 1274, όταν και ο Πάπας παρείχε στο Βυζάντιο την απαραίτητη κάλυψη στα δυτικά σύνορα. Σχεδόν επτά χρόνια αργότερα ο Μαρτίνος Ε΄ είχε πλέον αντιληφθεί, πως η υποταγή της ανατολικής εκκλησίας στη δυτική ήταν απλώς ένας διπλωματικός ελιγμός του βυζαντινού αυτοκράτορα και ούτε ο δημόσιος όρκος του Μιχαήλ Η΄ και του γιου του, Ανδρονίκου, έπειθαν για το αντίθετο, αφού αυτό ήταν μάλλον μια προσωπική δέσμευση και δεν προϋπέθετε την αποδοχή της ένωσης από το σύνολο του κλήρου και του λαού, κάτι που άλλωστε ήταν και το ζητούμενο από πλευράς των Παπών της περιόδου αυτής.

Όπως συνέβη και με τις προηγούμενες βυζαντινές επιχειρήσεις που κατευθύνθηκαν στη Μ. Ασία, ο σκοπός του εκστρατευτικού σώματος υπό τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ήταν να σταθεροποιήσει το ανατολικό σύνορο, ώστε να περιορίσει τις επιδρομές των τουρκικών φύλων. Η πορεία προς τον Σαγγάριο ποταμό ήταν δύσκολη και ο ανεφοδιασμός του στρατεύματος εξίσου, δείγμα της εγκατάλειψης της περιοχής, γεγονός που φαίνεται να προβλημάτιζε και τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Κατά την παραμονή του στην περιοχή ο Βυζαντινός στρατός προχώρησε σε κατασκευές νέων φρουρίων και επισκευές αυτών που είχαν καταστραφεί, ενώ οχύρωσε και τις όχθες του ποταμού με τέτοιο τρόπο, ώστε «*ώς μηδ' ὄφιν οἶόν τ' εἶναι σχεδόν διέρχεσθαι*»²⁴. Ωστόσο, τα νέα του αφορισμού του Αυτοκράτορα από τον Πάπα και η επικείμενη εκστρατεία του Καρόλου Ανδεγαυού εναντίον του Βυζαντίου τον ανάγκασαν να επιστρέψει πρόωρα στην πρωτεύουσα. Ίσως πράγματι ο Μιχαήλ Η΄ να είχε κάποιο σχέδιο για την προστασία των ανατολικών επαρχιών, αφού ο Παχυμέρης παραδίδει, πως σκόπευε να επιστρέψει εκ νέου στην περιοχή, όταν και θα ξεπερνούσαν τα προβλήματα από τη Δύση, ωστόσο ο θάνατός του το Δεκέμβριο του 1282, άφησε ανεκπλήρωτες τις όποιες προθέσεις του²⁵.

Ούτε όμως η διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο επέφερε καμία δραστική αλλαγή προς την κατεύθυνση της στρατιωτικής ενίσχυσης του ανατολικού συνόρου. Ο Ανδρόνικος Β΄ το 1290, οκτώ χρόνια ύστερα από την ανάληψη της εξουσίας, μετέβη στην περιοχή της Βιθυνίας για να επιθεωρήσει τις οχυρώσεις στις όχθες του Σαγγάριου, ενώ στη συνέχεια κατευθύνθηκε δυτικά, προς τη Νίκαια και το Λοπάδιο και τελικώς νότια προς το Νύμφαιο,

²⁴ Για την εκστρατεία του Μιχαήλ Παλαιολόγου, βλ. Παχυμέρης, II, 634-637.

²⁵ Αυτ., II, 661 - 664.

όπου και παρέμεινε σχεδόν για δύο χρόνια. Συνολικά ο αυτοκράτορας έμεινε στην περιοχή για τρία χρόνια επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη το 1293. Στο χρονικό αυτό διάστημα φαίνεται πως ασχολήθηκε με τις οχυρώσεις των πόλεων, ίσως και με την εξασφάλιση των απαραίτητων προμηθειών²⁶. Κυρίως όμως με την προσωπική του παρουσία στην περιοχή ήθελε να δείξει το πραγματικό ενδιαφέρον της Κωνσταντινούπολης για τις Ανατολικές επαρχίες, να αμβλύνει τις αντιθέσεις και τη δυσaréσκεια των κατοίκων και να τους παρακινήσει να αμυνθούν απέναντι στις τουρκικές επιδρομές²⁷.

Προκειμένου να ενισχύσει και έμπρακτα αυτή την προσπάθεια, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, την Άνοιξη του 1293, έστειλε στην περιοχή τον νεαρό Αλέξιο Φιλανθρωπινό, αφού πρώτα τον είχε τιμήσει με τον τίτλο του *πικέρνη*, με αποστολή να απωθήσει τους Τούρκους από τις όχθες του Μαιάνδρου και να σώσει την πόλη της Φιλαδέλφειας που απειλούνταν άμεσα²⁸. Ο Φιλανθρωπινός σημείωσε ορισμένες επιτυχίες, καθώς απώθησε τα τουρκικά φύλα και προωθήθηκε μέχρι την πόλη του Μελανουδίου, κοντά στη Μίλητο. Ακόμη και αυτές οι πρόσκαιρες νίκες προκάλεσαν ενθουσιασμό στους κατοίκους της πρωτεύουσας προπάντων όμως στους μοναχούς και τους κατοίκους της περιοχής, που έφτασαν στο σημείο το Φθινόπωρο του 1295 να τον εξωθήσουν σε αποστασία και να τον επευφημήσουν ως αυτοκράτορα²⁹. Ωστόσο, η «επαναστατική κίνηση» δεν εξαπλώθηκε: μερικοί άνδρες από την προσωπική του φρουρά, πιστοί στον Ανδρόνικο Β΄, συνέλαβαν το Φιλανθρωπινό, στον οποίο και επεβλήθη η ποινή

²⁶ Παχυμέρης, II, 153-165. Πρβ. Α. Laiou, *Andronicus II*, 76-79.

²⁷ Περίπου δέκα χρόνια αργότερα ένας νεαρός μοναχός από το μοναστήρι της Περιβλέπτου, ο Ιλαρίων, που μετέβη στην περιοχή των Ελεγμών, κοντά στην Κίο, στην περιοχή του Μαρμαρά «...τὰς ἐκεῖθεν ἐκστρατείας ἑώρα Περσῶν, ὡς πάντα μὲν τὰ ἐκεῖ ληΐζεσθαι», πήρε πρωτοβουλία και οργάνωσε στρατιωτικά μια ομάδα από ντόπιους. Αν και αυτοί κατόρθωσαν τελικά να απωθήσουν τους Τούρκους επιδρομείς και διαφύλαξαν τα κτήματά τους, η πράξη του Ιλαρίωνα δεν εκτιμήθηκε αναλόγως από τον Πατριάρχη Αθανάσιο, που επέβαλε στον Ιλαρίωνα το ανάλογο επιτίμιο, αφού δεν ήταν σύμφωνο με τη μοναστική παράδοση ένας ιερωμένος να ασχολείται με στρατιωτικές δραστηριότητες και τελικά χρειάστηκε η επέμβαση του αυτοκράτορα, που τον ενθάρρυνε να επιστρέψει στην περιοχή, μέχρις ότου θα διαρκούσε ο κίνδυνος των επιδρομέων (Παχυμέρης II, 596). Η περίπτωση του Ιλαρίωνα είναι η μοναδική που αναφέρεται στις πηγές και έχει να κάνει με οργάνωση τοπικής αντίστασης από τους κατοίκους της Μ. Ασίας.

²⁸ Παχυμέρης II, 210-229, Γρηγοράς I, 195. Σχετικά με τη χρονολογία βλ. P. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 23/1.

²⁹ Σε πολλά μοναστήρια της περιοχής, κατά τη μαρτυρία του Παχυμέρη (220.2-4), δε μνημονευόταν πλέον το όνομα του αυτοκράτορα, αλλά αυτό του Φιλανθρωπινού. Ο Ανδρόνικος Β΄ προκειμένου να προλάβει τα χειρότερα έσπευσε να προσφέρει στο Φιλανθρωπινό το αξίωμα του *Καίσαρα* (Παχ. 230.10-16).

της τύφλωσης³⁰. Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε για τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, έγινε όμως ακόμη πιο δύσκολη για τις πόλεις της Μ. Ασίας.

Ύστερα από την ανάκληση του Φιλανθρωπηνού ο Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε να κατευθυνθεί εκ νέου προς τη Μ. Ασία στο τέλος της Άνοιξης του 1296. Ωστόσο, ένας σεισμός την 1η Ιουνίου, θεωρήθηκε από τον ίδιο ως θεϊκό σημάδι επερχόμενων κακών και αποφάσισε να εγκαταλείψει την επικείμενη πορεία του επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη³¹.

Ατυχή κατάληξη είχε και η επόμενη επιχείρηση του 1298, όταν ο αυτοκράτορας έστειλε στην περιοχή τον Ιωάννη Ταρχανειώτη με λίγα διαθέσιμα χρήματα και ελάχιστους στρατιώτες³². Στην προσπάθειά του να ανανεώσει το σύστημα της πρόνοιας και να δημιουργήσει εκ νέου διαθέσιμα στρατιωτικά κτήματα, σύντομα ήλθε αντιμέτωπος με την αριστοκρατία των μεγάλων γαιοκτημόνων. Παρά τις πρόσκαιρες επιτυχίες, κατηγορήθηκε και αυτός ότι υπονόμεινε τον αυτοκράτορα, ενώ το όνομά του συνδέθηκε και με το κίνημα των Αρσενιατών και έτσι ανακλήθηκε άμεσα στην Κωνσταντινούπολη³³. Όσο για την προσπάθεια αναδημιουργίας ενός μόνιμου στρατιωτικού σώματος στην περιοχή έμεινε και αυτή ημιτελής, συμπληρώνοντας μια σειρά λανθασμένων χειρισμών για την

---

³⁰ Παχυμέρης II, 221-222, Γρηγοράς I, 196-197. Πιθανότατα γύρω στα Χριστούγεννα του 1295. Ο Παχυμέρης II 229. 4-8, αναφέρει και την επιβολή ανάλογων ποινών σε συγγενείς και υποστηρικτές του «πιγκέρνη». Ωστόσο, ο «τυφλωμένος» Φιλανθρωπηνός επιστρατεύτηκε εκ νέου το 1324 στην περιοχή, για να απαλλάξει τη Φιλαδέλφεια από τα τουρκικά φύλα που την πολιορκούσαν (Γρηγοράς, I, 360-361), ενώ σχεδόν δέκα χρόνια αργότερα τέθηκε επικεφαλής ενός μικρού στόλου και κατευθύνθηκε εναντίον των Λατίνων της Λέσβου (Γρηγοράς, I, 534-535, Καντακουζηνός I, 479). Πρβ. σχετικά, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13^{ος} – 14^{ος} αι.)», στο: *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Πρακτικά Συμποσίου* 29-31 Μαΐου 1992, εκδ. Μ. Γαρίδης – Α. Παλιούρας, Ιωάννινα 1999, 517-523· προσφάτως S. Kyriakidis, “Large groups of mercenaries in Byzantium”, *Byzantion* 79 (2009), 213.

³¹ Παχυμέρης II, 233-236. Πρβ. Α. Laiou, *Andronicus II*, 86.

³² Παχυμέρης II, 257.

³³ Αυτόθι, II, 259. Στην ουσία ο Ιωάννης Ταρχανειώτης εφάρμοσε την πρακτική της «εξίσωσης», μεγαλώνοντας μερικά μικρά προνοιακά κτήματα αφαιρώντας έκταση από άλλα που ήταν πολύ μεγάλα, οπότε οι κατηγορίες εναντίον του προέρχονταν αποκλειστικά από την τοπική αριστοκρατία, που έβλεπε να θίγονται άμεσα τα συμφέροντά της. Αν και φαίνεται πως τις κατηγορίες εναντίον του δεν τις συμμεριζόταν ο Αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη, πιθανότατα φοβούμενος για την ίδια του τη ζωή ο Ταρχανειώτης αποχώρησε από τη Μ. Ασία και συνάντησε τελικά τον Ανδρόνικο Β΄ στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν εκείνη την περίοδο (1299-1300), Παχυμέρης, 261-262.

αποτελεσματική προστασία με στρατιωτικά μέσα του ανατολικού συνόρου από τις τουρκικές επιδρομές³⁴.

Στον Ανδρόνικο Β΄ χρεώνεται ένας ακόμα λανθασμένος χειρισμός: στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει χρήματα για το αυτοκρατορικό ταμείο διέταξε την κατάργηση του στόλου (περί το 1284), με το σκεπτικό πως τα χρήματα για τη δαπάνη και τον εξοπλισμό του στόλου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για άλλους σκοπούς. Ωστόσο, στην ουσία προέβη σε μια «αδέξια» πολιτικά και στρατιωτικά κίνηση, αφού στηρίχθηκε πλήρως στην υποστήριξη του γενουατικού στόλου, γεγονός που απέφερε τη διακοπή της επικοινωνίας με τα νησιά του Αιγαίου και την εγκατάλειψη του ναυτικού εμπορίου, που θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα οικονομικής ανάκαμψης. Το κυριότερο αρνητικό αποτέλεσμα ήταν πως τα βυζαντινά ναυτικά πληρώματα, προσχώρησαν στις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις ή ακόμα και στους Τούρκους, που εκείνη την περίοδο είχαν αρχίσει να κάνουν τα πρώτα τους δειλά βήματα στη ναυσιπλοΐα και να επιδίδονται σε πειρατικές επιδρομές³⁵.

Ωστόσο, οι αποτυχημένες στρατιωτικές προσπάθειες του Βυζαντίου από μόνες τους δεν μπορούν να θεωρηθούν ως η μοναδική αιτία στην οποία οφείλεται η ολοκληρωτική κατάρρευση του ανατολικού συνόρου απέναντι στον επερχόμενο εχθρό, για το λόγο ότι η προώθηση των τουρκικών φύλων, και τελικώς η μόνιμη εγκατάστασή τους στα εδάφη που αποτελούσαν βυζαντινή επικράτεια, ήταν ραγδαία και συντελέστηκε μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ένας επιπλέον παράγοντας, που διευκόλυνε αυτήν ακριβώς την προώθηση των τελευταίων, ήταν η δυσαρέσκεια και η αποξένωση που ένιωθαν οι κάτοικοι των ανατολικών περιοχών προς την κεντρική διοίκηση στην Κωνσταντινούπολη. Και βέβαια, όταν οι δεσμοί με το κέντρο, την πρωτεύουσα, χαλαρώνουν, μειώνεται η

---

³⁴ Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1293, ο Αυτοκράτορας είχε οδηγήσει στη φυλακή τον αδερφό του Κωνσταντίνο και τον *Πρωτοστράτορα* Μιχαήλ Στρατηγόπουλο, επικεφαλής του βυζαντινού στρατού στη Μ. Ασία, κίνηση για την οποία ο Γρηγοράς τον κατηγορεί πως αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο την άμυνα, καθώς ικανοί στρατηγοί τέθηκαν στο περιθώριο, Γρηγοράς, I, 193, 226.

³⁵ Ήδη από το 1280 και μετά πλοιάρια από το εμιράτο του Αιδινίου και το εμιράτο του Μεντεσέ προέβαιναν σε πειρατικές επιδρομές στα νησιά του Αιγαίου πελάγους, χωρίς να έχει τη δυνατότητα το Βυζάντιο να αντιδράσει. Η απόφαση του αυτοκράτορα προς το τέλος της βασιλείας του (1320) να δημιουργήσει εκ νέου ένα στόλο 20 πλοίων και μόνιμο στρατό 1000 ιππέων για την Ασία και 2000 στρατιωτών για την Ευρώπη, δείχνει ότι αντελήφθη το λάθος του, τα αριθμητικά μεγέθη όμως και πάλι είναι ενδεικτικά της οικονομικής και στρατιωτικής ένδειας της αυτοκρατορίας. Πρβ. Γρηγοράς, I, 209.5-8: «...οὐδὲ γὰρ ἦν ἂν οὔτε Λατίνους οὔτω κατὰ Ῥωμαίων θρασύνεσθαι, οὔτε ψάμμον θαλάσσης θεάσασθαι Τούρκου ποτὲ, τῆς ναυτικῆς τῶν Ῥωμαίων δυνάμεως θαλαττοκρατοῦσης ὡς πρότερον».

δυνατότητα ή καλύτερα η διάθεση αντίστασης των κατοίκων. Οι τελευταίοι φυσιολογικά επιζητούσαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, με αποτέλεσμα, η ανοχή που επέδειξαν απέναντί τους τα τουρκικά φύλα και η αξιοποίησή τους από το νέο καθεστώς, να διευκολύνουν την ένταξή τους στη νέα τάξη πραγμάτων. Έτσι, κρίνεται αρκετά πειστική η φράση του Δημητρίου Κυδώνη, που κατακρίνοντας την αδιαφορία της κεντρικής κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης προς τις κατώτερες τάξεις των ανατολικών επαρχιών του κράτους θεωρούσε πως: «...οί πένητες μετριωτέρους τούς πολεμίους νομίσωσι κακείνοις προσθέμενοι ήμιν μετ' ἐκείνων ἐπίθωνται»³⁶.

Τα προβλήματα του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τους κατοίκους των ανατολικών επαρχιών είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1258, όταν και ο πρώτος ανέλαβε την επιτροπεία του ανηλίκου Ιωάννη Δ' Λάσκαρι και, παράλληλα, την εξουσία στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο τρόπος που έγινε αυτό –ουσιαστικά επρόκειτο για μια βίαιη, υπόγεια κίνηση εναντίον του «νόμιμου» καθεστώτος, που εκφραζόταν στο πρόσωπο του Γεωργίου Μουζάλωνα ως επιτρόπου του Ιωάννη Δ' – προκάλεσε σαφέστατα την αντίδραση του απλού λαού, που ήταν με το μέρος των Λασκάρων και εξαιτίας της νομιμότητας της διαδοχής και εξαιτίας της καταγωγής της τελευταίας δυναστείας από τις ανατολικές επαρχίες³⁷.

---

³⁶ Πρβ. Δ. Κυδώνης, I, 152. Προς το τέλος του 13ου αιώνα ο Παχυμέρης (I, 35, 293) κατέγραψε ήδη πως οι κάτοικοι της Παφλαγονίας συντάσσονταν με το μέρος των τουρκικών φύλων.

³⁷ Ο Παχυμέρης, 105. 12-13, αναφέρει ότι η κίνηση του Μιχαήλ Παλαιολόγου είχε περισσότερο το χαρακτήρα ενός συνασπισμού ανάμεσα σε αυτούς που αποτελούσαν την αριστοκρατική τάξη της Νίκαιας και το στρατό, που απαρτιζόταν κυρίως από ξένους μισθοφόρους, παρά ήταν αποτέλεσμα αυθεντικής λαϊκής βούλησης. Όταν την 1η Ιανουαρίου 1259 ο Μιχαήλ ανακηρύχθηκε Αυτοκράτορας ο Πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός χρησιμοποίησε την πρακτική των όρκων, προκειμένου να διασφαλίσει την αυτοκρατορική διαδοχή των Λασκάρων. Σε έναν από αυτούς τους όρκους αναφέρεται ο λαός ως εγγυητής, πράγμα που ενισχύει αυτόν ακριβώς το συλλογισμό, ότι δηλ. το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν εναντίον του Παλαιολόγου, πρβ. Παχυμέρης, 277. 21-22. Όταν απομακρύνθηκε ο Αρσένιος και χειροτονήθηκε νέος Πατριάρχης ο Νικηφόρος (1260-1261), στην επίσκεψή του στη Νίκαια, πολύ σύντομα μετά την ανάρρησή του, οι κάτοικοι αντέδρασαν ζητώντας πίσω τον Αρσένιο, ενώ και οι περισσότεροι από τους αρχιερείς αρνούσαν την κοινωνία με το νέο Πατριάρχη. Το λεγόμενο «σχίσμα των Αρσενιατών» είχε ήδη ξεκινήσει. Πρβ., V. Laurent, “Les grandes crises religieuses a Byzance: La fin du schisme arsenite”, *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique* 26(1945), 225-238· I. Συκουτρής, «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* 2(1929), 267-332· Α. Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310)», *Βυζαντικά* 18(1988), 179-235· Π. Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών, 1261-1310. Ιδεολογικές διαμάχες στην εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.

Λίγο μετά τα Χριστούγεννα του 1261 και ενώ έχει ήδη προηγηθεί η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ο αυτοκράτορας διέταξε την τύφλωση του ανήλικου Ιωάννη Λάσκαρι και τον περιορισμό του σε φρούριο στην περιοχή του Μαρμαρά, θέτοντάς τον με αυτόν τον τρόπο στο περιθώριο στο θέμα της μελλοντικής διαδοχής του αυτοκρατορικού θρόνου. Η αντίδραση από τις ανατολικές επαρχίες εκδηλώθηκε έντονα στην περιοχή της Τρικοκκίας και του Ζυγού, στην ορεινή περιφέρεια της Νίκαιας. Οι κάτοικοι συσπειρώθηκαν γύρω από κάποιον που θεώρησαν ως τον Ιωάννη Δ΄ και επαναστάτησαν εναντίον του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Ο τελευταίος αντέδρασε άμεσα στέλνοντας στρατό για να καταστείλει την εξέγερση και τιμώρησε αυστηρότατα τους επαναστάτες. Για να αποφύγει ανάλογες μελλοντικές τακτικές, φρόντισε να δωροδοκήσει πλουσιοπάροχα πολλούς, που θα μπορούσαν να τις υποκινήσουν³⁸. Ο Αυτοκράτορας σύντομα προχώρησε και σε άλλες ενέργειες όπως ήταν η κατάργηση της φορολογικής ατέλειας των ακριτών, η κατάργηση των μισθοφορικών φρουρών στις ανατολικές επαρχίες και η βαριά φορολογία, που επέβαλε στους κατοίκους των περιοχών αυτών. Όλα αυτά τα μέτρα ίσως πράγματι και να υπαγορεύονταν από την ανάγκη συγκέντρωσης χρημάτων για τις δαπανηρές στρατιωτικές επιχειρήσεις στο δυτικό μέτωπο, ή τη ναυπήγηση στόλου, ήταν όμως το δίχως άλλο αντιδημοτικά μέτρα, που προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια και την αγανάκτηση των κατοίκων³⁹.

Επιπλέον, ο Παχυμέρης αναφέρεται στα περιοριστικά μέτρα που έλαβε ο αυτοκράτορας απέναντι στην ατομική έγγειο ιδιοκτησία. Αν και δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη η τακτική που ακολουθήθηκε, μπορούμε να συμπεράνουμε, πως πρόκειται για απαλλοτρίωση μεγάλης γαιοκτησίας καταβάλλοντας στον κάθε δικαιούχο το ποσό των 40 χρυσών νομισμάτων ως αποζημίωση⁴⁰. Επιπροσθέτως, ο ίδιος συγγραφέας σε άλλο σημείο αναφέρει, πως υπήρχε πράγματι η φήμη, ότι με τη βαριά φορολογία και την κατάσχεση των

³⁸ Παχυμέρης, I, 193-194, Πρβ. M. Treu, "Manuel Holobolos", *BZ* 5(1896), 541-544. Εννοείται, πως αυτοί που έλαβαν τις «αυτοκρατορικές χορηγίες» ήταν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, μεγαλώνοντας ακόμα περισσότερο την κοινωνική ανισότητα με τους *παροίκους* – καλλιεργητές της γης.

³⁹ Παχυμέρης I, 243-244, Γρηγοράς I, 137-138, Αρσένιος, *Διαθήκη*, PG 140, στ. 959.

⁴⁰ Παχυμέρης, I, 221. Ο Κ. Σάθας, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, Αθήνα 1885, 9, δίνει την ερμηνεία πως έγιναν απαλλοτριώσεις στρατιωτικών γαιών και δόθηκε στους κατόχους ετήσια επιχορήγηση 40 χρυσών νομισμάτων. Αυτοί στη συνέχεια κατατάσσονταν στο στράτευμα ως απλοί στρατιώτες. Πρβ. Επίσης, Chapman, *Michael Palaeologue*, 157· Γ. Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, 40, υποσ. 13.

κτημάτων τους ο αυτοκράτορας απέβλεπε στο να τους καταστήσει ανίκανους να επαναστατήσουν και πάλι υπέρ του Ιωάννη Δ⁴¹.

Η αντίδραση εναντίον του αυτοκράτορα εντάθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1274 και τη διακήρυξη της ένωσης των εκκλησιών, οπότε και οι μοναχοί από τον Όλυμπο στη Βιθυνία και αυτοί της Παναγίας Λεμβιώτισσας στην περιοχή της Σμύρνης περιέτρεχαν στην ύπαιθρο χώρα και κατηγορούσαν ανοιχτά τον «αιρετικό» Μιχαήλ Η΄. Στο πλευρό τους συντάχθηκαν και αρκετοί κάτοικοι της περιοχής διαμαρτυρόμενοι για την αυστηρή δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορα απέναντί τους⁴².

Πάντως η επαχθής φορολογική πολιτική συνεχίστηκε και επί Ανδρονίκου Β΄, καθώς φαίνεται πως στην πρώτη δεκαετία διακυβέρνησής του επέβαλε σημαντικό φόρο στα προνοιακά κτήματα, πράξη που αρχικά ξεκίνησε ως έκτακτη εισφορά, μετατράπηκε όμως στη συνέχεια σε καθιερωμένη ετήσια εισφορά⁴³.

Το δίχως άλλο, θύμα της νέας κατάστασης ήταν κυρίως ο αγροτικός πληθυσμός. Τα έσοδα που απέφεραν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις δεν ήταν ικανά να καλύψουν και τις ανάγκες των καλλιεργητών και τα επιπλέον έσοδα που ζητούσε μέσω της φορολογίας η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Το πρόβλημα γινόταν πιο έντονο εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών, που λυμαίνονταν και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες, άρα οι τελευταίες απέδιδαν πλέον και μειωμένη παραγωγή. Φυσιολογικά οι καλλιεργητές της γης ένιωθαν δυσαρεστημένοι από μια κυβέρνηση που ολοένα ζητούσε περισσότερα από τους ίδιους, ενώ από την πλευρά της δεν έκανε τίποτα να τους προστατεύσει. Δεν ήταν μόνο τα αντιδημοτικά μέτρα, αλλά και η συμπεριφορά των φοροεισπρακτόρων, που έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο για την είσπραξη των φόρων. Από την πλευρά τους, οι κάτοικοι αδυνατούσαν πλέον να πληρώσουν τους φόρους που τους αναλογούσαν και άρχισαν οι πληρωμές σε είδος.

---

⁴¹ Παχυμέρης, I, 221.

⁴² Παχυμέρης, I, 134. Ο ίδιος ο Αρσένιος, αν και επικεντρώνεται στην προσωπική του διαμάχη με τον αυτοκράτορα και αρνείται κάθε σχέση με τους «κοινωνικούς επαναστάτες», αναφέρει, ωστόσο, πως προσπαθούσε να πείσει το Μιχαήλ Η΄ να μειώσει τους φόρους που έπρεπε να καταβάλλουν οι καλλιεργητές, Αρσένιος, *PG* 140, στ. 956. Πρβ. G. Arnakis, "Byzantium's Anatolian Provinces during the reign of Michael Palaeologus", *Actes du XIIe Congrès International d' etudes byzantines*, Οχρίδα, 10-16 Σεπτεμβρίου 1961, Βελιγράδι, 1963-64, II, 40.

⁴³ Αυτ., II, 209, 293. Το 1301 οι φόροι αυξήθηκαν για μια ακόμη φορά προκειμένου ο Αυτοκράτορας να καλύψει τις ανάγκες των Αλανών μισθοφόρων, Παχυμέρης, II, 307· Γρηγοράς, I, 175-176, 204.

Ενδεικτική της ταραγμένης κατάστασης ήταν η υποστήριξη σημαντικού μέρους του πληθυσμού στα δυο επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν τη δεκαετία του 1290, αυτό του ψευδο-Λαχανά⁴⁴ το 1294 και του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού ένα χρόνο αργότερα. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του τελευταίου είναι χαρακτηριστικό, πως στις λειτουργίες των μοναστηριών δεν μνημονευόταν πλέον το όνομα του αυτοκράτορα, αλλά αυτό του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού⁴⁵. Η κίνηση αυτή μπορεί να έληξε γρήγορα με την σύλληψη και τύφλωση του Φιλανθρωπηνού τρεις μήνες αργότερα, είναι όμως μαζί με το κίνημα του ψευδο-Λαχανά και οι δυο ενδεικτικές της γενικότερης αναταραχής, που επικρατούσε στην περιοχή και της δυσaréσκειας και αποξένωσης των κατοίκων των ανατολικών επαρχιών από την Κωνσταντινούπολη⁴⁶.

Σε μια προσπάθεια να αμβλύνει τις αντιθέσεις ο Ανδρόνικος Β΄ επισκέφτηκε το 1290 τον Ιωάννη Λάσκαρι, στην περιοχή του Μαρμαρά, όπου και βρισκόταν φυλακισμένος. Ο Ανδρόνικος ζήτησε συγχώρεση για τις πράξεις του πατέρα του και παρακάλεσε τον Ιωάννη να τον αναγνωρίσει ως αυτοκράτορα⁴⁷. Ήταν μεν ένα καλό προπαγανδιστικό τέχνασμα και ένα άνοιγμα τουλάχιστον προς τους Αρσενίτες, αλλά ικανοποιούσε ένα μέρος μόνο των αντιθέσεων, στο ιδεολογικό επίπεδο⁴⁸. Η δυσaréσκεια των απλών χωρικών παρέμενε και οι πιθανές λύσεις γι' αυτούς ήταν ή να εγκαταλείψουν τα υπάρχοντά τους και να φύγουν από

⁴⁴ Γρηγοράς I, 195· Παχυμέρης, II, 21. Πρβ, A. Laiou, *Andronicus II*, 79-80.

⁴⁵ Παχυμέρης, II, 208-220, Γρηγοράς, I, 195-202, P. Schreiner, *Kleinchroniken*, II, 213-215· A. Laiou, "Some observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes", *BMGS* IV(1978), 89-99· της ίδιας, *Andronicus II*, 86-87.

⁴⁶ Ενδεικτικό της αποξένωσης του ντόπιου πληθυσμού από την Κωνσταντινούπολη, η άρνηση λίγα χρόνια αργότερα, το 1329, των κατοίκων του κάστρου της Φιλοκρήνης, να δεχτούν εντός το βυζαντινό στρατό, που μόλις είχε υποχωρήσει από την περιοχή του Πελεκάνου, Καντακ. II, 360-361· Γρηγοράς, I, 291-293.

⁴⁷ Παχυμέρης, II, 103-105 134-138· Γρηγοράς, I, 173-174.

⁴⁸ Η αποστολή στην περιοχή την ίδια δεκαετία (του 1290) του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού και του Ιωάννη Ταρχανειώτη, εκτός από τη στρατιωτική ενίσχυση της περιοχής, που εξετάστηκε προηγουμένως (βλ. ανωτέρω σσ. 19-20), εξυπηρετούσε και έναν ακόμη σκοπό: ο Ιωάννης Ταρχανειώτης ήταν εξάδερφος του αυτοκράτορα και ιδεολογικά ανήκε στην παράταξη των Αρσενιτών, ενώ πιθανότατα το ίδιο συνέβαινε και με τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό (πρβ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Οι Φιλανθρωπηνοί», 519). Ασφαλώς η επιλογή προσώπων, που συνδέονταν με την αυτοκρατορική οικογένεια και ιδεολογικά ανήκαν στους Αρσενίτες, ήταν σκόπιμη και «υπαγορευόταν» πλήρως από τη θέληση του Ανδρόνικου Β΄ να αμβλύνει τις διαφορές ανάμεσα σε πρωτεύουσα και ανατολικές επαρχίες, ανάμεσα σε Παλαιολόγους και Αρσενίτες.

την περιοχή ή να προσχωρήσουν στους Τούρκους⁴⁹. Και οι δύο επιλογές ευνοούσαν την προέλαση των Τουρκικών φύλων και την απρόσκοπτη επέκτασή τους προς τα δυτικά της Μ. Ασίας.

Ένας επιπλέον παράγοντας που ευνόησε αυτήν ακριβώς την προώθηση είναι ο τρόπος με τον οποίον αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι Κωνσταντινουπολίτες – Βυζαντινοί τον επερχόμενο κίνδυνο. Η μελέτη των σύγχρονων πηγών δίνει την εντύπωση πως δεν είχαν κατανοήσει την πραγματική φύση και το μέγεθος του εχθρού ούτε την ιδιαίτερη δυναμική, που θα ανέπτυσαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα τα διάφορα τουρκικά φύλα και συγκεκριμένα οι Οθωμανοί, που μας αφορούν εδώ. Πιθανότατα ο εχθρός δεν είχε μελετηθεί επαρκώς. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις σελίδες της *Ιστορίας* του Γ. Παχυμέρη, που ενώ είναι σχεδόν σύγχρονος με τα γεγονότα που περιγράφει, δε δίνει συγκεκριμένες πληροφορίες για τους επιδρομείς, αλλά μόνο προς το τέλος του έργου του, μόλις το 1307, αναφέρει κάποιον Ατμάν, (ο Οσμάν ή Οθμάν, από όπου και πήραν το όνομά τους οι Οθωμανοί) που ήλθε αντιμέτωπος με το βυζαντινό στρατό στην περιοχή του Βαφέα το 1302 και στη συνέχεια ακολουθεί ένας κατάλογος με εξελληνισμένη μορφή ονομάτων των τουρκικών φύλων. Αυτό προξενεί εντύπωση, όταν ήδη το 1304 σχεδόν ολόκληρη η γραμμή των παραλίων της Μ. Ασίας, εκτός από την περιοχή ανάμεσα στο Αδραμύττιο και τη Φώκαια, είχε κατακλυστεί από τα τουρκικά φύλα⁵⁰.

Δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε, ωστόσο, πως για τους Βυζαντινούς του 13ου αιώνα ο προφανής εχθρός ήταν οι Λατίνοι. Το μίσος και η αντιπάθεια ξεκινούσε από τις δογματικές διαφορές και τελικά ενισχύθηκε με το άμεσο αποτέλεσμα της τέταρτης σταυροφορίας. Και προφανώς, αφού οι Λατίνοι είχαν καταλάβει ήδη μια φορά την Κωνσταντινούπολη το 1204,

---

⁴⁹ Ο Παχυμέρης, I, 31-35 αναφέρει, πως οι ακριτικοί πληθυσμοί της Παφλαγονίας και την ενδοχώρας της Ποντικής Ηράκλειας εξαιτίας της δυσβάσταχτης φορολογίας που τους επιβλήθηκε προσχωρούσαν καθημερινά στους Τούρκους, οι οποίοι με τη σειρά τους τους χρησιμοποιούσαν ως οδηγούς και συμμάχους στις επιδρομές τους. Πάντως γενικότερα οι αλλαγές στρατοπέδου στις παραμεθόριες περιοχές δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο: πάλι από τον Παχυμέρη, I, 187, πληροφορούμαστε πως ο Μιχαήλ Η΄ είχε δείξει ανοχή σε μερικούς Τούρκους, που ήθελαν να ξεφύγουν από την κυριαρχία των Μογγόλων και τελικά εγκαταστάθηκαν σε βυζαντινές παραμεθόριες περιοχές, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα ο Ανδρόνικος Β΄ ανέθεσε τη διοίκηση της Νικομήδειας σε έναν εκχριστιανισμένο Τούρκο από την περιοχή της Κριμαίας, που είχε καταφύγει στο Βυζάντιο, πρβ. E. Zachariadou, “Amourioi of Kastamonu”, 70. Βλ. επίσης, E. Werner, *Die Osmanen*, 95· S. Vryonis, *Decline*, 136· P. Wittek, *Ottoman Empire*, 17-18· E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 106-107.

⁵⁰ Παχυμέρης, I, 521. Ο συγγραφέας αναφέρει σχετικά για την ερήμωση της Βιθυνίας από τις τουρκικές επιδρομές, τις ψευδείς και παραπλανητικές εκθέσεις των εκεί τοποθετημένων στρατηγών. Πρβ. Μετοχίτης, *Miscellanea*, 230-258, με το συγγραφέα να θρηνεί για την απώλεια της Μ. Ασίας.

θα το επαναλάμβαναν σε περίπτωση, που τους δινόταν η κατάλληλη ευκαιρία. Οι ενέργειες του έκπτωτου Λατίνου Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, Βαλδουίνου Β΄ αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ή του ηγεμόνα της Σικελίας Καρόλου Ανδεγαυού στη συνέχεια, προς αυτή την κατεύθυνση, άλλωστε, κινούνταν. Οι Λατίνοι πλέον χαρακτηρίζονταν ως «αιρετικοί», «υπερφίαλοι»⁵¹ και «ημιβάρβαροι»⁵², ενώ και η αντίδραση των περισσότερων ιεραρχών, των μοναχών, της άρχουσας τάξης και του απλού λαού στην ένωση των εκκλησιών, που αποφασίστηκε στη Λυών (1274) είναι ενδεικτική των συναισθημάτων⁵³.

Εξάλλου, η συνεχής επαφή των Βυζαντινών με Γενουάτες και Βενετούς λόγω των εμπορικών σχέσεων ενίσχυε αυτή την αντι-λατινική αντίληψη⁵⁴. Απλώς ενδεικτικό παράδειγμα, η κατάληψη της Χίου το 1305 από τους αδερφούς Zaccaria με τη δικαιολογία, πως θα υπερασπίζονταν το νησί από τις τουρκικές πειρατικές επιδρομές ή την ίδια περίοδο η περίπτωση του Γενουάτη Andrea Morisco, που επιτέθηκε στην Τένεδο και υποχρέωσε τους κατοίκους να εγκαταλείψουν το νησί⁵⁵. Μάλλον εκφράζοντας το λαϊκό αίσθημα ο Αλέξιος Μακρεμβολίτης, χαρακτήριζε τους Γενουάτες, ως «*γένος ιταμὸν καὶ ἀμείλικτον καὶ πρὸς τοὺς οἰκείους εὐεργέτας φονικὸν καὶ ἀχάριστον...καὶ ἐδείκνυε δειλίαν ἀνεπίπλαστον*»⁵⁶. Ενώ και οι Βενετοί από τη δική τους πλευρά, δεν παρέλειπαν να προξενούν δεινά στους Βυζαντινούς: το καλοκαίρι του 1297 σε μια επίδειξη δύναμης, προκειμένου να πιέσουν τον αυτοκράτορα για την ανανέωση της εμπορικών τους προνομίων, 18 βενετικά πολεμικά πλοία πυρπόλησαν τις βυζαντινές κατοικίες που

⁵¹ Μ. Ολόβωλος, 39, 44, 70.

⁵² Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, “*Vita sua*”, 771.

⁵³ Γρηγοράς, I, 130.

⁵⁴ Οι Λατίνοι, καθώς στη συνείδηση των πολιτών ταυτίζονταν με τους δυτικούς εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη και τις κερδοσκοπικές τακτικές τους, προξενούσαν εχθρικά αισθήματα τόσο στον απλό λαό όσο και στον ανώτερο κλήρο, όπως στον Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ (1289-1293, 1303-1310) και στην τάξη των λογίων, όπως ο επιστολογράφος Θεόδωρος Υρτακηνός, Α. Karpozilos, “The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos”, *JÖB* 40 (1990), 175-194.

⁵⁵ Δύο ακόμα περιστατικά ενδεικτικά της αυθάδειας και της αλαζονείας των Λατίνων απέναντι στους Βυζαντινούς αναφέρει ο Γρηγοράς, I, 140-146, όταν ένας Γενοβέζος σκότωσε με το σπαθί του για ασήμαντη αιτία ένα Βυζαντινό στην Κωνσταντινούπολη, ενώ και δύο Γενοβατικές τριήρεις που έκαναν πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο Πέλαγος, περνούσαν από τα στενά χωρίς να αποδώσουν το συνηθισμένο χαιρετισμό προς τον αυτοκράτορα.

⁵⁶ Αλέξιος Μακρεμβολίτης, «Λόγος Ιστορικός περί Γενοβέζων», *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμειός, I (1891), 144.5-146.9.

βρίσκονταν κατά μήκος των ακτών του Κερατίου κόλπου⁵⁷, ενώ το ίδιο ακριβώς συνέβη και πέντε χρόνια αργότερα, το 1302⁵⁸. Έτσι, το μέγεθος της νέας απειλής από τα ανατολικά φαίνεται ότι, αρχικά τουλάχιστον, δεν κατανοήθηκε στο βαθμό που έπρεπε, ενώ οι Οθωμανοί εκμεταλλευόμενοι με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη συγκεκριμένη κατάσταση στη Μ. Ασία κατόρθωσαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να αφαιρέσουν πολλά από τα εδάφη του Βυζαντίου δημιουργώντας και τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την περαιτέρω εξέλιξή τους.

Στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε τα παράλληλα δεδομένα μιας εξασθενημένης αυτοκρατορίας και ενός τουρκικού εμιράτου που διεκδικούσε με αξιώσεις το δικό του μερίδιο στην ιστορία φτάνοντας, μάλιστα, μέσα σε 100 χρόνια να πολιορκήσει την ίδια την Κωνσταντινούπολη.

---

⁵⁷ Παχυμέρης, II, 232-234· Γρηγοράς I, 207-210.

⁵⁸ Παχυμέρης, II, 286-287· Nicol, *Venice*, 220-222.

B) Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (περ. 1300-1345)

Η μελέτη των πηγών της περιόδου δεν παρέχει σαφείς πληροφορίες για τις δραστηριότητες των Οθωμανών πριν το 1302 και αυτό καθιστά δύσκολη την προσπάθεια για την ακριβή χρονολόγηση της παρουσίας τους στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής. Φαίνεται πάντως, πως έκαναν την εμφάνισή στο βορειοδυτικό τμήμα της Μ. Ασίας -συγκεκριμένα στην ενδοχώρα της ασιατικής ακτής του Βοσπόρου και της Προποντίδας, στην περιοχή της Βιθυνίας- πιθανότατα τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα⁵⁹.

Όσον αφορά στη συγκεκριμένη περιοχή, αυτή χαρακτηριζόταν από τις εύφορες πεδιάδες της και την υψηλή παραγωγική της απόδοση, γι αυτό και κατά το παρελθόν ήταν μια από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της αυτοκρατορίας. Εν πολλοίς την ευμάρειά της τη χρωστούσε στο Σαγγάριο ποταμό, ο οποίος για αρκετές δεκαετίες (πιθανότατα από το 1211 κ.ε, ύστερα από τη μάχη της Αντιόχειας του Μαιάνδρου και τη συνθήκη που υπογράφηκε ανάμεσα στους Σελτζούκους και τους Βυζαντινούς)⁶⁰ αποτελούσε το φυσικό σύνορο ανάμεσα στους Βυζαντινούς και το Σελτζουκικό κράτος της Μ. Ασίας, γι αυτό και οι πρώτοι φρόντιζαν για την καλή κατάσταση των οχυρώσεων στις όχθες του. Η εκστρατεία, άλλωστε, του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου το 1281, αυτόν ακριβώς το σκοπό είχε, την επιδιόρθωση, δηλαδή, των οχυρωματικών έργων του Σαγγαρίου, και μάλιστα ήταν η πρώτη που κατευθύνθηκε προς την συγκεκριμένη περιοχή. Σύμφωνα με την διήγηση του Παχυμέρη, όταν έφτασε ο αυτοκράτορας με το στρατό του βρήκε εγκαταλελειμμένες αναμμένες εστίες, ασφαλές πειστήριο για την παρουσία εκεί κάποιου νομαδικού φύλου. Αν και ο αυτοκράτορας επέλεξε να μην τους καταδιώξει, οπότε και δεν ήλθε αντιμέτωπος κατά πρόσωπο με τους αντιπάλους του, εικάζουμε πως επρόκειτο για Οθωμανούς, που από εκείνη την περίοδο άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στην περιοχή⁶¹.

Σύμφωνα με τουρκικές πηγές ο αρχηγός αυτών των πρώτων Οθωμανών επιδρομών ήταν κάποιος Ερτογρούλ, που πιθανότατα προηγουμένως βρισκόταν στην υπηρεσία του Σουλτάνου των Σελτζούκων. Ο Ερτογρούλ πέθανε το 1288-9 αφήνοντας ως διάδοχό του το

---

⁵⁹ Για τις αρχικές επιδρομές του Οθμάν, βλ. F. Tinnfeld, "Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen", *BZ* 64(1971), 46-54. Πρβ. Γ. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 121: «μάλλον έκαναν μια ήσυχη είσοδο στην ιστορία». Shaw, *Ottoman Empire*, 11.

⁶⁰ Βλ. ανωτέρω υποσ. 5.

⁶¹ Παχυμέρης II, 663-667.

γιο του, Οθμάν⁶², ο οποίος από αυτό το χρονικό σημείο και έπειτα με 400 περίπου ιππείς-πολεμιστές επέδραμε στην κοιλάδα πάνω από το Σαγγάριο και στην περιοχή μεταξύ Προύσας και Νίκαιας⁶³. Η υπερχειλίση του Σαγγαρίου (1300-1301) και η αλλαγή του ρου του ουσιαστικά κατέστησε άχρηστα τα οχυρωματικά έργα των Βυζαντινών διευκολύνοντας έτσι τις επιχειρήσεις των επιδρομών, οι οποίοι ανενόχλητοι μπορούσαν πλέον να

---

⁶² Ο χρονογράφος των Καραμανών, Mehmet Pasa, ισχυρίζεται ότι ο πατέρας του, Ερτογρούλ, πολεμούσε ήδη ανεξάρτητα εναντίον των Βυζαντινών, Πρβ. Linder, *Nomads and Ottomans*, 18. Μεταγενέστερες πηγές, που αναφέρουν πληροφορίες σχετικές με την καταγωγή και τους προγόνους του Οσμάν προφανώς και επινοήθηκαν για να εφοδιάσουν τον ιδρυτή της οθωμανικής δυναστείας με ένα πιο ένδοξο παρελθόν. Για παράδειγμα, μια εκδοχή αναφέρει ότι ο Ερτογρούλ και οι πολεμιστές τους νίκησαν το μογγολικό και βυζαντινό στρατό στην περιοχή του Δορυλαίου και ο σουλτάνος τον αντάμειψε παραχωρώντας του την περιοχή ως φέουδο, ενώ άλλος θρύλος αναφέρει, ότι ο Ερτογρούλ προτάθηκε ως διάδοχος από τον τελευταίο Σουλτάνο. Στο Χρονικό του Γιαχσί – Φακίχ (εκδ. Ε. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 123-124) η καταγωγή των Οθωμανών σουλτάνων ανάγεται πρώτα στον Ογούζ (εθνικός ήρωας των Ογούζων) και φτάνει μέχρι το Νώε. Πρβ. Χαλκοκονδύλης, I, 10. 9-18: «...Ὁρθογρούλην δὲ Ὀγουζάλπεω παῖδα δραστήριόν τε ἐς τὰ πάντα γενόμενον καὶ ἐπὶ πολέμους ἠγησάμενον ἄλλη τε πολλαχῆ ἐνδοκιμῆσαι, καὶ δὴ καὶ πλοῖα ναυπηγησάμενον ἐπιληστεύειν νήσους ἐπιπλέοντα τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ τῆ τε Ἀσία καὶ Εὐρώπῃ ἐπικειμένας, καὶ τὴν τε Εὐρώπην πορθοῦντα, τὰ τε ἄλλα καὶ ἐς Τέαρρον ἐμβάντα ποταμὸν τὸν κατὰ τὴν Αἶνον ἐπὶ πολὺ τοῦ ποταμοῦ σὺν ταῖς ναυσὶ προελθεῖν. λέγεται δὲ αὐτὸν καὶ ἄλλη τε πολλαχῆ τῆς Εὐρώπης ἀποβάσεις ποιήσασθαι, καὶ ἐπὶ Πελοπόννησον ἀφικόμενον καὶ ἐπὶ Εὐβοίαν καὶ Ἀττικὴν τὴν τε χώραν δηῶσαι, καὶ ἀνδράποδα ὡς πλεῖστα ἀπενεγκάμενον μεγάλα κερδᾶναι. Ὁρθογρούλην δὲ τοῦτον μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Ἀσίᾳ τραπόμενόν φασιν ἐπὶ διαρπαγῇ τῆς περιοικίδος χώρας ἐπεξιέναι τε καὶ ἀπὸ τούτου ὀρμώμενον ξυναγεῖραι τε στράτευμα καὶ ἐπιόντα καταστρέφεσθαι τοὺς τε ὀμόρους Ἑλληνας καὶ τοὺς ταύτη σφίσιν αὐτῶν περιοίκους».

Γενικά βλ. Γ. Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, 20-22· P. Wittek, “Der Stammbaum der Osmanen”, *Islam* 14 (1925), 94-100· J. H. Kramers, “Wer war Osman”, *Acta Orientalia* 6(1928), 248-254, όπου και επισημαίνεται η ανακρίβεια των πηγών σχετικά με την καταγωγή του Οσμάν· P. Linder, *Nomads and Ottomans* 128-129· E. Gibbons, *Foundation of the Ottoman Empire*, 17-29· Ν. Σαρρής, *Οθωμανική Πραγματικότητα*, I, 103-105.

⁶³ Ο Γιαχσί-Φακίχ στο *Χρονικό* του παρατηρεί πως ο Οθμάν άρχισε τις επιδρομές του στρεφόμενος προς όλες τις κατευθύνσεις. Αρχικά κινήθηκε προς το Αγγελόκωμα, όπου και κατέλαβε ένα μικρό φρούριο (Κουλατζάς), ενώ στη συνέχεια οι επιδρομές του κατευθύνθηκαν προς τα ανατολικά του Σαγγαρίου, στην περιοχή της Μοδρηνής, Ε. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 81-85. Για τις συγκεκριμένες περιοχές βλ., Α. Ramsay, *Asia Minor*, 206-207, 459-460.

διδιδύσουν στο έδαφος του Βυζαντινού κράτους απειλώντας σε πρώτη φάση ακόμη και την ίδια τη Νίκαια⁶⁴.

Η «ενοχλητική» κινητικότητα των Οθωμανών στην περιοχή της Βιθυνίας προκάλεσε και την αντίδραση του Βυζαντίου. Ο Ανδρόνικος Β΄ προκειμένου να προστατέψει τη Νίκαια και να ανακόψει τις οθωμανικές επιδρομές αποφάσισε να χρησιμοποιήσει ένα μέρος από τους 10.000 περίπου Αλανούς, που έλαβαν άδεια και κατέβηκαν με τις οικογένειές τους από το Δούναβη⁶⁵ προκειμένου να ενισχύσει το στρατό του. Αυτοί οι «κατά συνθήκη» πολεμιστές ενώθηκαν με τμήμα του τακτικού βυζαντινού στρατού και υπό την διοίκηση του «εταιρειάρχη» Λέοντος Μουζάλωνος, διαπεραιώθηκαν στη Μ. Ασία. Εκεί, τον Ιούλιο του 1302 ο Βυζαντινός στρατός ήλθε για πρώτη φορά σε επαφή με τον Οθμάν και τους στρατιώτες του στο πεδίο της μάχης στην περιοχή του Βαφέα, κοντά στη Νικομήδεια. Ο υπέρτερος αριθμητικά οθωμανικός στρατός επιτέθηκε αιφνιδιαστικά κατά τη διάρκεια της νύχτας σκοτώνοντας πολλούς από το στρατό του Μουζάλωνα, ενώ όσοι κατάφεραν να διασωθούν τράπηκαν σε φυγή. Η έκβαση της αναμέτρησης ήταν καθοριστική για την περαιτέρω εξέλιξη των γεγονότων. Αν και στην ιστορία δεν χωρούν υποθέσεις, μοιάζει πιθανό πως ενδεχόμενη ήττα των Οθωμανών στο Βαφέα θα τους έκανε να αναζητήσουν διαφορετικό πεδίο δράσης. Η νίκη του Οθμάν όμως απέναντι στο βυζαντινό στρατό έδειξε τη δυναμική αυτού του πρωτοεμφανιζόμενου φύλου, που από αυτό το σημείο και στο εξής θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη βυζαντινο-σελτζουκική μεθόριο⁶⁶.

Αμέσως μετά τη νίκη στο Βαφέα οι Οθωμανοί κινήθηκαν προς τα δυτικά και λεηλάτησαν ολόκληρη την περιοχή από τη Νίκαια μέχρι την Προύσα και το Αδραμύτιο. Ωστόσο, η συγκεκριμένη επιθετική εισβολή δεν έφερε και μόνιμη εγκατάσταση. Ο στρατός

⁶⁴ Παχυμέρης II, 330-331. Πρβ. C. Foss, "Byzantine Malagina and the lower Sangarius", *Anatolian Studies* 40(1990), 179-180· E. Zachariadou, "Natural Disasters: moments of opportunity", *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, εκδ. E. Zachariadou, Ρέθυμνο 1999, 7-8.

⁶⁵ Γρηγοράς, I, 205.10-20. Προκειμένου να εξοπλιστούν οι Αλανοί επιστρατεύτηκε κάθε διαθέσιμο όπλο και άλογο, παρά τη θέληση των κατοίκων, ενώ και οι φοροεισπράκτορες επεδείκνυαν υπερβολικό ζήλο στη συγκέντρωση χρημάτων. Έτσι, οι Αλανοί δεν συνοδεύονταν από ευχές και πανηγυρικούς λόγους, αλλά από δάκρυα και κατάρες. Πρβ. Παχυμέρης, II, 307-322.

⁶⁶ Περίπου αυτή την περίοδο, μετά τη νίκη στο Βαφέα τοποθετείται από την οθωμανική παράδοση η γέννηση του οθωμανικού κράτους, καθώς τότε για πρώτη φορά ο Οθμάν -εκμεταλλευόμενος την αδυναμία του σουλτάνου του Ικονίου- άρχισε να διορίζει καδήδες στην επικράτειά του χωρίς την έγκριση του τελευταίου, ενώ λίγο αργότερα προστέθηκε και η αναφορά του ονόματος του Οθμάν στις καθιερωμένες λειτουργίες πλάι στο όνομα του Σουλτάνου του Ικονίου. Πρβ. E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 147· Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία*, 37-38· N. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα*, I, 103,

του Οθμάν επέστρεψε και πάλι στη βάση του, οι κάτοικοι όμως των περιοχών αυτών θορυβήθηκαν από την τουρκική προώθηση. Οι μεγάλες πόλεις (Προύσα, Νίκαια, Νικομήδεια) καθώς ήταν οχυρωμένες δε διέτρεχαν ιδιαίτερο κίνδυνο, οπότε και αποτέλεσαν ασφαλές καταφύγιο για τους χωρικούς, που προτίμησαν να αφήσουν τις περιουσίες τους και τις καλλιέργειές τους για χάρη της προσωπικής τους ασφάλειας. Και καθώς το φαινόμενο ήταν αρκετά έντονο και οι κάτοικοι των οχυρωμένων πόλεων αρνούνταν πλέον την είσοδο στους χωρικούς, δημιουργήθηκε αναπόφευκτα κύμα προσφύγων προς την Κωνσταντινούπολη και τη Θράκη⁶⁷.

Πάντως, η νίκη του Οθμάν στο Βαφέα, καθώς δε συνδυάστηκε με μόνιμη εγκατάσταση των Οθωμανών στην Βιθυνία, δε φάνηκε –τουλάχιστον αρχικά- να δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα στην αυτοκρατορία, σε αντίθεση με το νότιο τμήμα του ανατολικού συνόρου, που δοκιμαζόταν έντονα από τις αλληπάλληλες επιθέσεις των υπόλοιπων τουρκικών φύλων. Ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ προκειμένου να διασφαλίσει το ανατολικό σύνορο από αυτές τις επιδρομές μίσθωσε μια ομάδα επαγγελματιών στρατιωτών από την Ισπανία με αρχηγό το Ρογήρο ντε Φλόρ, που ήταν γνωστοί στον τότε κόσμο ως «Καταλανική Εταιρεία»⁶⁸. Το 1303 οι μισθοφόροι του Αυτοκράτορα διαπεραιώθηκαν στην Αρτάκη, βόρεια της Κυζίκου και μέσα στον επόμενο χρόνο απάλλαξαν από την τουρκική απειλή τη Φιλαδέλφεια και την Έφεσο. Η επιτυχία, ωστόσο, για μια ακόμη φορά ήταν πρόσκαιρη. Οι Καταλανοί άρχισαν να ενεργούν ως ανεξάρτητη ομάδα από τον υπόλοιπο βυζαντινό στρατό, ενώ τα 1.000.000 υπέρπυρα που τους είχε δώσει ως αμοιβή ο αυτοκράτορας πλέον δεν τους φαίνονταν αρκετά⁶⁹. Σύντομα εγκατέλειψαν τον αγώνα στη Μ. Ασία, διεκπεραιώθηκαν στη Θράκη και τη λεηλάτησαν. Το σημαντικότερο ήταν ότι δεν ασχολήθηκαν καθόλου με το βόρειο τμήμα της Μ. Ασίας και τον Οθμάν, ενώ ακόμα και

---

⁶⁷ Παχυμέρης II, 327-335, 345-347 :«... Εἶδες δὲ τότε καὶ τοὺς ἐνδοτέρω σκευαγωγούντας, καὶ οἰκτρὰν θέαν περαιομένους εἰς πόλιν, ἀπογόνοντας ἤδη τὴν τῶν ἰδίων σωτηρίαν. καὶ ὁ πορθμὸς οὗτος ἐκάστης μυρμηκιὰν ἀνθρώπων καὶ ζώων ἐδέχετο, οὐκ ἄνευ συμφορῶν τῶν μεγίστων ἀπαλλαγέντων· οὐδὲ γὰρ ἦν ὅστις οὐ τῶν ἰδίων ἀπεθρήνει τὴν στέρησιν, τῆς μὲν ἀνακαλουμένης τὸν ἄνδρα, τῆς δὲ τὸν υἱὸν ἢ μὴν τὴν θυγατέρα, ἄλλης ἀδελφόν τε καὶ ἀδελφήν, καὶ ἄλλης ἄλλο τι συγγενείας ὄνομα, πάντων δὲ ἐλεεινῶς προκειμένων, τῶν μὲν ἐντὸς πόλεως, τῶν δὲ καὶ ἐκτὸς παρ' αἰγιαλὸν εἰκαίως κατα σποδοιμένων, λείψανα φερόντων καὶ ζωῆς καὶ βίου. νῆπια δὲ καὶ γυναῖκες καὶ οἰκτροὶ πρεσβῦται προκείμενοι ταῖς ὁδοῖς ἀλγεῖν ἐποίει καὶ τὸν μόνον ἀκούοντα». Πρβ., Η. Inalcik, *Ottoman Empire*, 55.

⁶⁸ Παχυμέρης II, 415-427· Γρηγοράς I, 220-222· Muntaner, *Chronicle*, 494-497. Πρβ. Nicol, *Last Centuries*, 135.

⁶⁹ A. Laiou, *Andronicus II*, 186, υποσ. 108.

στα εδάφη που σημείωσαν κάποιες επιτυχίες δε φρόντισαν να τις διασφαλίσουν με κανένα τρόπο.

Όσο για τον ίδιο τον Οθμάν λίγο μετά τη νίκη του στο Βαφέα κατέλαβε και μερικά σημαντικά φρούρια, όπως αυτό στην Κατοικία το 1305 και των Κουβουκλίων το 1306, όπου και εγκατέστησε τις δικές του φρουρές⁷⁰. Τον αμέσως επόμενο χρόνο περιήλθε στην κατοχή των Οθωμανών και το φρούριο της Μελάγχειας, που βρισκόταν μεταξύ της Προύσας και της Νίκαιας και ήλεγχε τη χερσαία διαδρομή από την Κωνσταντινούπολη προς τη Βιθυνία. Αυτό ήταν και ένα σημαντικό πλεονέκτημα, στην προσπάθεια κατάληψης ολόκληρης της γύρω περιοχής⁷¹.

Από αυτό το χρονικό σημείο και μέχρι το τέλος της επόμενης δεκαετίας οι πηγές δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για τις δραστηριότητες των Οθωμανών. Σχετικά με τις επιδρομές τους στα βυζαντινά εδάφη μπορούμε να συμπεράνουμε από την μετέπειτα πορεία των γεγονότων, πως αυτές εξακολούθησαν απρόσκοπτες με τους κατοίκους των οχυρωμένων πόλεων να αισθάνονται ολοένα και περισσότερο την ασφυκτική τους πίεση⁷².

Το 1317, πάντως, αντλούμε εκ νέου πληροφορίες για τους Οθωμανούς, οι οποίοι βρίσκονταν έξω από τα τείχη της Προύσας προσπαθώντας να καταλάβουν την πόλη αποκλείοντας τις εισόδους της, και με αυτόν τον τρόπο να αναγκάσουν τους κατοίκους να παραδοθούν κυρίως εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και άλλων βασικών αναγκαίων αγαθών. Η επιλογή της Προύσας ως πρώτου στόχου κατάκτησης προήλθε από τη γεωγραφική της θέση: περιβαλλόμενη μόνο από χερσαία εδάφη, έμοιαζε ιδανικός στόχος για έναν νομαδικό λαό, που εκείνη την περίοδο ούτε τα κατάλληλα στρατιωτικά μέσα διέθετε ούτε την γνώση είχε για να διεξαγάγει μακροχρόνια ολοκληρωτική πολιορκία. Ύστερα από σχεδόν δέκα χρόνια απειλητικής οθωμανικής παρουσίας γύρω από τα τείχη της πόλης, οι κάτοικοι εξαντλημένοι από τις στερήσεις αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη

---

⁷⁰ Παχυμέρης II, 414. Βλ. Γ. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 142· P. Lindner, *Nomads and Ottomans*, 27.

⁷¹ P. Lindner, ό.π., 30.

⁷² Κατά τον Παχυμέρη, I, 597, περίπου από αυτήν την περίοδο (1305) οι πολίτες της Προύσας άρχισαν να καταβάλλουν ετήσιο φόρο υποτέλειας στους Οθωμανούς. Στα αμέσως επόμενα χρόνια παρατηρείται το φαινόμενο πολλοί επίσκοποι πόλεων της Μ. Ασίας να εγκαταλείπουν τις επισκοπικές έδρες και να βρίσκονται τον περισσότερο καιρό στην Κωνσταντινούπολη, δείγμα των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης. Επιπλέον, και η οικονομική στενότητα ήταν απόρροια των οθωμανικών επιδρομών: το 1318 η πατριαρχική σύνοδος παραχώρησε στον επίσκοπο Προύσας και τα έσοδα από την επισκοπή της Απάμειας στη Φρυγία και από ένα μοναστήρι στην Προύσα, την δικαιοδοσία του οποίου είχε το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, MM, I, 80-81. Πρβ. S. Vryonis, *Decline*, 300-301· A. Laiou, *Andronicus II*, 248.

τους στον Ορχάν, γιο του Οθμάν, και έτσι η Προύσα έγινε το 1326 η πρώτη πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους.

Η κατάληψη της Προύσας ήταν πολύ σημαντική για την περαιτέρω εξέλιξη των Οθωμανών, καθώς σήμαινε και την μετάβαση από τον προηγούμενο νομαδικό βίο σε ένα κρατικό μόρφωμα με καθορισμένη την έδρα της κεντρικής εξουσίας. Όσον αφορά στην ίδια την Προύσα, η γεωγραφική της θέση -περιβαλλόταν από εύφορες εκτάσεις και δε βρεχόταν από θάλασσα, άρα καθίστατο ασφαλές στρατηγικό σημείο για τους «άπειρους» στο υγρό στοιχείο Οθωμανούς- έμοιαζε ιδανικός τόπος για εγκατάσταση, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν διατήρησε και υπό το νέο καθεστώς την ξεχωριστή της θέση (τη μετέτρεψε, άλλωστε, σε ιερή πόλη ο θάνατος και η ταφή εκεί του Οθμάν το 1326). Αργότερα, μάλιστα, ανέπτυξε και σημαντική εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή, την οποία και διατήρησε για πολλά χρόνια, σύμφωνα με τα όσα κατέγραψε ο περιηγητής Ibn Battuta, όταν και επισκέφτηκε την πόλη το 1333⁷³.

Πλέον ο εχθρός ήταν συγκεκριμένος, αλλά η διαμάχη των δύο Ανδρονίκων την ίδια περίοδο (1321-1328) και η σταδιακή παρακμή του βυζαντινού κράτους δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αποτελεσματική αντίδραση απέναντι στην επεκτατική διάθεση των Οθωμανών⁷⁴. Έτσι, το 1329 απέτυχε και η τελευταία οργανωμένη προσπάθεια των Βυζαντινών να αναχαιτίσουν με στρατιωτικά μέσα τους αντιπάλους τους: με πολύ κόπο ο νέος Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ (1328-1341) και ο στενός συνεργάτης του, Ιωάννης Καντακουζηνός κατάφεραν να συγκεντρώσουν στην Κωνσταντινούπολη περίπου 4.000 στρατιώτες, που διαπεραιώθηκαν απέναντι στις ακτές της Μ. Ασίας. Στην περιοχή του Πελεκάνου, κοντά στο φρούριο της Φιλοκρήνης τους περίμενε ο Ορχάν (1326-1362) με παραταγμένους τους στρατιώτες του. Αυτή τη φορά δεν υπήρχε το άλλοθι του αιφνιδιασμού, όπως στην περίπτωση της μάχης στο Βαφέα (1302). Η μάχη έλαβε χώρα στις 10 Ιουνίου 1329· παρότι ούτε ο Γρηγοράς ούτε ο Καντακουζηνός κάνουν λόγο για μεγάλες ανθρώπινες απώλειες στην παράταξη του αυτοκρατορικού στρατού, κανείς τους δε δικαιολογεί την απόφαση της αποχώρησης του αυτοκρατορικού στρατού, κάτι που φαίνεται πως αποφασίστηκε μετά την πρώτη μέρα της σύγκρουσης. Η επιλογή των Βυζαντινών να μην απωθήσουν τους Οθωμανούς ούτε να τοποθετήσουν φρουρές, που θα αναχαιτίζαν την

---

⁷³ Ibn Battuta, *Voyages*, II, 108, W. Heyd, *Histoire du commerce*, II, 352· M. Gerolymatou, "Le commerce", *La Bithynie au Moyen Age*, εκδ. B. Geyer-J. Lefort, Παρίσι 2003, 485-498. Αντίθετα, η κοντινή πόλη της Νίκαιας, που άκμασε κατά τον 13ο αιώνα, παρήκμασε στα χρόνια των Οθωμανών και σήμερα έχει τη μορφή κωμόπολης, που διατηρεί ακόμη τα μεσαιωνικά της τείχη.

⁷⁴ Πρβ. U. Bosch, *Andronikos III. Palaiologos*, Άμστερνταμ 1965, 7-68.

οθωμανική προέλαση μετά την αποχώρηση του κύριου όγκου του βυζαντινού στρατεύματος, έκανε την όλη επιχείρηση να μοιάζει με προληπτική υποχώρηση ενώπιον ενός ισχυρότερου αντιπάλου. Επιπλέον, το ότι ο Ορχάν ήλθε αντιμέτωπος στο πεδίο της μάχης με το βυζαντινό Αυτοκράτορα και τον ανάγκασε να αποσυρθεί έδωσε νέα δυναμική στους Οθωμανούς και μια ιδιαίτερη υπόσταση ανάμεσα στα ευάριθμα τουρκικά εμιράτα, που δημιουργήθηκαν στη Δυτική πρωτίστως Μ. Ασία. Οι Οθωμανοί τελικώς καταδίωξαν τον αυτοκρατορικό στρατό μετατρέποντας μια αρχικά αμφίροπη μάχη σε συντριπτική ήττα των Βυζαντινών.

Άμεση συνέπεια της έκβασης της μάχης του Πελεκάνου ήταν η παράδοση της Νίκαιας στους Οθωμανούς δύο χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1331, και της Νικομήδειας το 1337, ύστερα από ασφυκτική πολιορκία, που διήρκεσε σχεδόν επτά χρόνια⁷⁵. Στο μεταξύ το 1333 ο Αυτοκράτορας με νωπές ακόμη τις μνήμες της μάχης στον Πελεκάνο προτίμησε να συνδιαλλαγεί με τον αντίπαλό του, παρά να αναμετρηθεί εκ νέου στο πεδίο της μάχης. Η συνάντηση στη Μ. Ασία ανάμεσα στον Ανδρόνικο Γ' (μετέβη προς ανακούφιση της Νικομήδειας, που βρισκόταν υπό οθωμανική πολιορκία) και τον Ορχάν κατέληξε σε επίσημη συνθήκη, που προέβλεπε την πληρωμή 12.000 υπερπύρων ετησίως προς τους Οθωμανούς με αντάλλαγμα την προστασία των περιοχών που είχαν απομείνει ακόμα στην κατοχή του Βυζαντίου⁷⁶. Η υπογραφή αυτής της συνθήκης από μέρους του Βυζαντίου σήμαινε την αναγνώριση του κράτους του Ορχάν στα εδάφη που μέχρι πρότινος αποτελούσαν βυζαντινές κτήσεις, και την παραδοχή ότι πλέον δε μπορούσε να αντιμετωπίσει την επεκτατική του πολιτική στη Μ. Ασία με στρατιωτικά μέσα.

Ύστερα και από την κατάληψη της Νικομήδειας, το Βυζάντιο διατηρούσε τον έλεγχο μόνον στην παραλιακή λωρίδα της δυτικής Μ. Ασίας, κοντά στη Μαύρη Θάλασσα, και στην πόλη της Αμάστριδος στην περιοχή της Παφλαγονίας, ενώ ολόκληρη σχεδόν η Βιθυνία είχε περάσει στην κατοχή των Οθωμανών, που πλέον προέβαλλαν ως ένα από τα πιο ισχυρά εμιράτα στην περιοχή της Μ. Ασίας. Ο Ορχάν προσπάθησε να ενδυναμώσει ακόμη περισσότερο τη θέση του προσαρτώντας και τα εδάφη του εμιράτου του Καρασί, αναμειγνυόμενος στις εμφύλιες έριδες των διεκδικητών της εξουσίας του εμιράτου και λαμβάνοντας εκτάσεις γης ως αμοιβή και από τις δύο εμπλεκόμενες πλευρές. Η

---

⁷⁵ Για μια λεπτομερή ανάλυση της μάχης του Βαφέα, του Πελεκάνου, όπως επίσης της πολιορκίας και της παράδοσης της Προύσας, της Νίκαιας και της Νικομήδειας, βλ. παρακάτω, κεφ. «Η πολεμική τακτική των Οθωμανών».

⁷⁶ Καντακουζηνός Ι, 446-448· P. Schreiner, *Kleinchroniken*, II, 8/27.

προσάρτηση των εδαφών του Καρασί, που ολοκληρώθηκε μέχρι το 1347, έδωσε στους Οθωμανούς τον έλεγχο της νότιας ακτής στη θάλασσα του Μαρμαρά και του βορείου Αιγαίου⁷⁷.

Η μέχρι τώρα έρευνα καθιστά σαφές πως το «φαινόμενο» Οθωμανοί είχε μια ιδιαίτερη δυναμική. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφεραν να αποκτήσουν ισλαμική συνείδηση, κρατική οργάνωση και στρατιωτικό μηχανισμό, τέτοια που τους κατέστησαν κύρια δύναμη στη Δυτική Μ. Ασία κατά το δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Και αφού κατάφεραν να επιβληθούν στα υπόλοιπα τουρκικά φύλα και να αποκτήσουν πρωταγωνιστικό-ηγετικό ρόλο στην ευρύτερη περιοχή της Βιθυνίας, συνέχισαν σχεδόν απρόσκοπτα την επεκτατική τους πορεία προς τα δυτικά, εις βάρος των βυζαντινών κτήσεων.

Αρχικά, το Οθωμανικό εμιράτο δε διέφερε από τα υπόλοιπα: ο αρχηγός του ήταν η κεφαλή μιας ομάδας ελαφρά οπλισμένων ιππέων και οι υπήκοοί του απλοί νομάδες, που μετακινούνταν για αναζήτηση τροφής και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Ωστόσο, είχε ένα σημαντικό πλεονέκτημα: τα εδάφη που είχε επιλέξει για εγκατάσταση ήταν ακριβώς απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Αυτό, σε συνδυασμό με το ότι οι ίδιοι οι Οθωμανοί στα χρόνια που ακολούθησαν εκμεταλλεύτηκαν με τον καλύτερο τρόπο τη θεωρία του Ισλάμ περί ιερού πολέμου, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω ανάπτυξή του.

Για την ισλαμική θρησκεία μπορούμε να δεχθούμε ως δεδομένο πως «απέκτησε νέα δύναμη από το 1243 και μετά την εισβολή των Μογγόλων στην Ανατολή»⁷⁸. Η παρουσία τους προκάλεσε στους τουρκικούς πληθυσμούς θρησκευτική αναζωπύρωση καθώς η θρησκεία τους διαφοροποιούσε από τον ξένο κυρίαρχο, με αποτέλεσμα οι θρησκευτικοί αρχηγοί να προβάλλονται ως ηγέτες υπό ευρύτερη άποψη. Έτσι, εκπρόσωποι διάφορων μοναστικών ταγμάτων περιόδευαν στα νεοσύστατα τουρκικά εμιράτα για να τονώσουν το θρησκευτικό αίσθημα και να τους παροτρύνουν να επιδοθούν σε ιερό πόλεμο⁷⁹. Εμφανίστηκαν λοιπόν, οι λεγόμενοι «γαζήδες», πολεμιστές της πίστης, για τους οποίους στόχος ήταν η προσάρτηση ολόενα και περισσότερων εδαφών των απίστων⁸⁰.

---

⁷⁷ E. Zachariadou, "The emirate of Karasi", 86· E. Shaw, *Rise and Decline*, 15.

⁷⁸ A. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ο Βυζαντινός Ιερός Πόλεμος*, Αθήνα 1991, 68.

⁷⁹ Πρβ. E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 113-116.

⁸⁰ Άλλωστε, κατά την ισλαμική θεωρία ο κόσμος χωρίζεται σε δύο περιοχές, αυτή του Ισλάμ και αυτή του πολέμου, στην οποία περιλαμβάνονται οι περιοχές των άλλων θρησκειών. Ο στόχος του Ισλάμ είναι να υπαχθούν και αυτές στην περιοχή του Ισλάμ. Όταν αυτό δε γίνεται ειρηνικά επιστρατεύεται το λεγόμενο «Djihad» ο ιερός πόλεμος, δηλαδή, «..ο μόνος πόλεμος που αναγνωρίζει ο ισλαμικός νόμος, που είναι

Στην προκειμένη περίπτωση, αφού «άπιστοι» ήταν οι Βυζαντινοί, τα εδάφη της Μ. Ασίας που ήταν στην κατοχή τους αυτομάτως αποτελούσαν πεδίο ιερού πολέμου, άρα έπρεπε με κάθε τρόπο να καταβάλουν τη βυζαντινή αντίσταση. Κάτι ανάλογο, βέβαια, ίσχυε και για τους άλλους εμίρηδες όμως, όταν αυτοί έφτασαν στη θάλασσα αυτομάτως υπήρξε ένα όριο στις εν λόγω κατακτήσεις. Ούτως ή άλλως τα τουρκικά φύλα δε διακρίνονταν για τις θαλάσσιες επιχειρήσεις τους και με εξαίρεση τις πειρατικές επιδρομές του Ομούρ του Αϊδινίου στα νησιά του Αιγαίου (κατά τη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα) δεν είχαν να επιδείξουν κάτι ιδιαίτερο. Έτσι, πολλοί γαζήδες ενώθηκαν με τους πολεμιστές του Οθμάν, αφού η γειτνίαση με το Βυζάντιο έμοιαζε να παρέχει σχεδόν απεριόριστες προοπτικές ιερού πολέμου. Από τη δική τους πλευρά, οι Οθωμανοί δέχτηκαν ευχαρίστως αυτή την εξέλιξη και χρησιμοποίησαν την ιδεολογία του «ιερού πολέμου» για να επεκτείνουν τα εδάφη τους⁸¹ και πριν τα μέσα του 14ου αι. αναδείχθηκαν σε πρώτη δύναμη ανάμεσα στα υπόλοιπα τουρκικά εμιράτα της δυτικής Μ. Ασίας⁸².

Οι προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη ήταν ένας επιπλέον τομέας που το οθωμανικό κράτος ευνοήθηκε σε σχέση με τα υπόλοιπα γειτονικά εμιράτα. Σε αυτό συνέβαλε η μικρή απόσταση που χώριζε το κράτος του Οθμάν από την Κωνσταντινούπολη καθώς και η ύπαρξη παλαιών εμπορικών κέντρων στη Βιθυνία και τις ακτές της

συχρόνως δίκαιος και ιερός», Α. Κόλια – Δερμιτζάκη, *Ιερός Πόλεμος*, 67-82. Βλ. Κ. Νικολακάκης, *Τζιχάντ, ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη 1994, 89-92· Μ. Khadduri, *War and Peace in the law of Islam*, Βαλτιμόρη 1955, 57-72. Πρβ. Ν. Οικονομίδης, *Πόλεμος και ειρήνη στο Ισλάμ. Το δίκαιο των εθνών στο κλασικό Ισλάμ σε σύγκριση με την πρακτική των σύγχρονων ισλαμικών κρατών*, Θεσσαλονίκη 1980, 53-55· S. A. Schleifer, “Understanding Jihad: definition and methodology”, *The Islamic Quarterly* 27(1983), 118-131.

⁸¹ Για την υιοθέτηση της ιδεολογίας του ιερού πολέμου από τους πρώτους Οθωμανούς σουλτάνους πρβ. Γ. Βογιατζής *Οθωμανοκρατία*, 67-68· Ν. Σαρρής, *Οσμανική Πραγματικότητα*, II, 134-136. Φαίνεται, πως ο Οθμάν και έπειτα ο Ορχάν πέτυχαν να κυριαρχήσουν πάνω σε όλες τις δυνάμεις που δρούσαν στο κράτος τους και με τη βοήθεια των σουνιτών νομομαθών θεολόγων να συνδέσουν την εξουσία τους με το μύθο του ιερού πολέμου ήδη από το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Στα τέλη του 14ου αιώνα, όταν και διαφαινόταν πως ο σουλτάνος είχε εδραιώσει τη δύναμή του, η προβολή του «ιερού πολέμου» έπαψε να έχει ιδιαίτερη σημασία. Επίσης, το ότι ο «ιερός πόλεμος» δε συνδέθηκε με συστηματικές προσπάθειες προσηλυτισμού χριστιανών, όπως θα δούμε παρακάτω, καταδεικνύει ότι εξυπηρετούσε μόνον οικονομικά – επεκτατικά συμφέροντα. Άλλωστε, ήδη από το 1345 και μετά την προσάρτηση του Καρασί, οι Οθωμανοί ξεκίνησαν μια διαδικασία ισχυροποίησής τους στην περιοχή και στράφηκαν και εναντίον των άλλων τουρκικών εμιράτων. Επί Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402), τα περισσότερα από αυτά δέχτηκαν επίθεση ή προσαρτήθηκαν από τους Οθωμανούς, κάτι που θεωρητικά δεν ήταν σύμφωνο με τη θεωρία του «ιερού πολέμου» Πρβ. Δούκας, 135.10: «...πρὸς ἄλληλα γὰρ ἦν».

⁸² P. Wittek, *Le role des tribus turques dans l' empire ottoman*, Βρυξέλλες 1952, 670-671.

Προποντίδας. Άλλωστε, παρά τον επεκτατικό προσανατολισμό τα διάφορα τουρκικά εμιράτα δεν έθεταν εμπόδια στην ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή και δεν έπαψαν να αποτελούν σημαντικούς προμηθευτές δημητριακών του Βυζαντίου⁸³.

Για τους Οθωμανούς, η κατάκτηση του μεγαλύτερου μέρους της Βιθυνίας, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, δημιούργησε και έναν επιπλέον αντικειμενικά δύσκολο στόχο για την οθωμανική κεντρική εξουσία, να οργανώσει δηλαδή, διοικητικά τα εδάφη αυτά και να τα θέσει υπό τον άμεσο έλεγχό της. Φαίνεται, πως τα θεμέλια της νέας κρατικής οργάνωσης, που μπήκαν αμέσως μετά την κατάκτηση, βασιζόνταν πράγματι στην γνωστή από το παρελθόν τουρκική κεντροασιατική αρχή της οικογενειοκρατίας, το κράτος δηλαδή ανήκε σε ολόκληρη την οικογένεια του εμίρη, από την οποία προέκυπταν και οι άρρενες διάδοχοι του θρόνου⁸⁴, ενώ ήδη από την εποχή του Ορχάν καταγράφεται και η πρώτη διοικητική διαίρεση σε *σαντζάκια*⁸⁵.

Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοηθεί σε αυτό και ο ρόλος της τοπικής βυζαντινής αριστοκρατίας, που σε αρκετές περιπτώσεις στάθηκε στο πλευρό του οίκου του Ορχάν, αποσκοπώντας προφανώς στη διατήρηση των κεκτημένων ή σε νέα οικονομικά οφέλη. Είναι, άλλωστε, αμφίβολο κατά πόσο ένας λαός, που ξεκίνησε από το πρωτόγονο στάδιο του νομαδικού βίου τρεις με τέσσερις δεκαετίες νωρίτερα, θα μπορούσε να διαχειριστεί και να ανταποκριθεί στη νέα κατάσταση χωρίς τη συνεργασία του εγχώριου πληθυσμού.

Ούτως ή άλλως οι Οθωμανοί ήδη από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους στη Βιθυνία φαίνεται να ακολούθησαν μια μετριοπαθή, αν όχι φιλικά διακείμενη, πολιτική προς τους ντόπιους κατοίκους⁸⁶, ενώ και οι βυζαντινοί τοπικοί αξιωματούχοι, με τη σειρά τους,

⁸³ S. Vryonis, *Decline*, 13· E. Werner, *Geburt*, 97· E. Zachariadou, “Changing masters in the Aegean”, 243.

⁸⁴ E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 87· P. Lidner, *Nomads and Ottomans*, 58.

⁸⁵ Πρβ. E. Zachariadou, “Lauro Quirini and the Turkish sandjaks (ca. 1430)”, *Essays presented to H. Inalcik*, 1987, 239-247· S. Shaw, *Rise and Decline of the Ottoman Empire*, I, 22-24.

⁸⁶ Ο Γιαχσί Φακίχ (E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 176) για παράδειγμα, αναφέρει στο χρονικό του, πως κατά την πολιορκία της Νίκαιας (1331), οι Οθωμανοί δεν έκαναν κανένα κακό στους κατοίκους της υπαίθρου, για να μην εφοδιάζουν με τρόφιμα τους πολιορκημένους. Αλλά και στην περίπτωση οικειοθελούς παράδοσης των πόλεων οι Οθωμανοί τοποθετούσαν απλώς φρουρές και κάποιους αξιωματούχους και περιορίζονταν στην επιβολή ετήσιας εισφοράς χωρίς να προβαίνουν σε βίαιες πράξεις αντιποίνων ή εξισλαμισμούς. Στη δεκαετία του 1350, περίπου είκοσι χρόνια μετά την κατάληψη της Νίκαιας από τους Οθωμανούς, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος Παλαμάς επισκέφτηκε τη χριστιανική παροικία της πόλης, δείγμα ότι δεν έγιναν εξαναγκαστικοί εξισλαμισμοί, Πρβ. A. Philipides-Braat, “Palamas”, 204-205· S. Vryonis, “Byzantine and Turkish societies and their sources of manpower”, στο: *War, Technology and Society in the Middle East*, εκδ. J. Parry – E. Yapp, Λονδίνο 1975, 143, υποσ. 1 και 2. Ασφαλώς και η αλλαγή δεν ήταν μόνο διοικητική, αλλά

προτίμησαν, μετά τις πρώτες επιτυχίες του Οθμάν, την πολιτική της συνεργασίας και της συνδιαλλαγής με τους νέους «εισβολείς», όπως μαρτυρά και η τοποθέτησή τους λίγο αργότερα σε ανώτερα διοικητικά αξιώματα⁸⁷.

Έτσι, όταν στα χρόνια του Ορχάν η περιοχή της Βιθυνίας περιήλθε σχεδόν ολόκληρη στην κατοχή των Οθωμανών, ο τοπικός πληθυσμός είδε την ενδεχόμενη διοικητική αλλαγή μάλλον ως μια βελτιωμένη κατάσταση. Για τους μικροκαλλιεργητές της γης η καταβολή ετήσιας εισφοράς στους Οθωμανούς, που μπορεί να ήταν και μικρότερη από αυτή που τους επέβαλλε κατά το παρελθόν η κεντρική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης⁸⁸, τους εξασφάλιζε ταυτόχρονα και από τις μέχρι πρότινος ανεξέλεγκτες επιδρομές των *γαζήδων*, ενώ για τους μεγάλους γαιοκτήμονες⁸⁹ η συνεργασία με τους Οθωμανούς τους έδινε περιθώρια για διατήρηση ή και περαιτέρω αύξηση της δύναμής τους⁹⁰.

ταυτόχρονα φυλετική, θρησκευτική και πολιτισμική και τελικώς η σταδιακή συγχώνευση Μουσουλμάνων εποίκων και κατοίκων της Μ. Ασίας επήλθε ως φυσικό επακόλουθο, βλ. Γρηγοράς, I, 379, III, 509.

⁸⁷ Παχυμέρης, II, 345.

⁸⁸ Γρηγοράς, I, 458.

⁸⁹ Ο Γ. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 141-144, κάνει λόγο για εξαφάνιση των μεγαλοδιοικητών, καθώς οι περισσότεροι προτίμησαν να φύγουν. Δεν είναι παράδοξο, ωστόσο, πολλοί από αυτούς να προτίμησαν την προσχώρηση στον Οθμάν και να μετατράπηκαν σε ανώτατους αξιωματούχους του νέου καθεστώτος.

⁹⁰ Περισσότερο γνωστή είναι η περίπτωση του Μιχαήλ Κιοσέ, ο οποίος εξελέχθηκε σε προσωπικό σύμβουλο του Οθμάν, χωρίς να απαρνηθεί την θρησκεία του επί πολλά χρόνια ενώ και ο Γρηγόριος Παλαμάς (*NE* 16 (1922), 11-14) αναφέρει τον *εταιρειάρχη* Μαυροζούμη στην περιοχή των Πηγών, που είχε μεγάλη επιρροή ανάμεσα στους Οθωμανούς. Για τον Μιχαήλ Κιοσέ και την οικογένειά του, πρβ. F. Babinger, *EI*, 3, 561-562, PLP,

Γ) BYZANTINEΣ ΕΜΦΥΛΙΕΣ ΕΡΙΔΕΣ – ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (περ. 1345 – 1390)

Μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα το οθωμανικό κράτος, παρά την αξιοσημείωτη δυναμική που είχε επιδείξει, παρέμενε ως μια ακόμη από τις πολλές ηγεμονίες των τουρκικών φύλων στο ανατολικό βυζαντινό σύνορο της Μ. Ασίας. Ο στόχος που προδιαγραφόταν πλέον για τους Οθωμανούς ήταν το πέρασμα στην Ευρώπη, αλλά χωρίς μόνιμη στρατιωτική βάση στην περιοχή και με δεδομένη την έλλειψη ικανού στόλου, κάθε προσπάθεια απόβασης στη Θράκη θα κατέληγε ενδεχομένως σε περικύκλωση και συντριβή των επιδρομέων από τους Βυζαντινούς ή από τις υπόλοιπες δυνάμεις της χριστιανικής Ευρώπης.

Η ευκαιρία των Οθωμανών για την ευρωπαϊκή προώθηση δόθηκε από τους ίδιους τους Βυζαντινούς· η δεύτερη και καταστροφική εμφύλια διαμάχη (1341-1347), που ξέσπασε αρχικά ανάμεσα στον διεκδικητή του θρόνου, Ιωάννη Καντακουζηνό και την αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη, που ασκούνταν από τη μητέρα του Ιωάννη Ε΄, Άννα της Σαβοΐας και το *Μέγα Δούκα* Αλέξιο Απόκαυκο, στο όνομα του ανήλικου Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1390), ενέπλεξε σε μεγάλο βαθμό και τα τουρκικά φύλα. Ούτως ή άλλως δεν ήταν η πρώτη φορά που γινόταν κάτι τέτοιο. Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία ο Ανδρόνικος Γ΄ είχε χρησιμοποιήσει τη βοήθεια του Ομούρ του Αιδινίου σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ευρώπη⁹¹. Ο Ομούρ, άλλωστε, κατά την τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα παρουσιαζόταν ως ο πλέον ισχυρός εμίρης της περιοχής. Ο ίδιος ο Καντακουζηνός ενεργοποίησε εκ νέου τη συμμαχία με τον εμίρη του Αιδινίου το 1342, όταν και ζήτησε τη βοήθεια των στρατευμάτων του για να καταφέρει να φθάσει στο Διδυμότειχο⁹², ενώ και τον επόμενο χρόνο στόλος 200 πλοιαρίων του Ομούρ κινήθηκε για χάρη του Καντακουζηνού εναντίον της Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα⁹³.

Το πρόβλημα με τον Ομούρ ήταν ότι οι πολεμικές θαλάσσιες επιχειρήσεις του εκτός Μ. Ασίας δεν γίνονταν μόνον όταν τον καλούσε ο Βυζαντινός σύμμαχός του, αλλά το ότι ο

⁹¹ Το αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές δυνάμεις του Ομούρ στο πλευρό του Ανδρονίκου Γ΄ ήταν η καταβολή από τον αυτοκράτορα 100.000 υπερπύρων. Πρβ. Γρηγοράς, II, 581, Καντακουζηνός, I, 482-495, Enveri, *Destan*, 83-85. Ήδη μια από τις πρώτες πράξεις του Ανδρονίκου Γ΄ ήταν η υπογραφή συνθήκης με τον εμίρη του Καρασί, Πρβ. F. Dölger, *Regesten*, αρ. 2727, και ακολούθως με τον Σαρουχάν και τον εμίρη του Αιδινίου, πρβ. P. Lemerle, *Aydin*, 56-57.

⁹² Καντακουζηνός, I, 482-495· Enveri, *Destan*, 83-85.

⁹³ Καντακουζηνός, II, 344-346. Πρβ. P. Lemerle, *Aydin*, 144-179.

στόλος του πραγματοποιούσε και πειρατικές επιδρομές στα νησιά του Αρχιπελάγους, εναντίον των ιπποτών της Ρόδου και των βενετικών κτήσεων στο Αιγαίο Πέλαγος⁹⁴. Οι ενέργειες αυτές προκάλεσαν την αντίδραση των δυτικών δυνάμεων, που ενδιαφέρονταν πρωτίστως για την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή, αντίδραση, που εκδηλώθηκε με συντονισμένες ενέργειες και ευθεία επίθεση των δυτικών εναντίον του Ομούρ, ώστε να τον περιορίσουν στα εδάφη του στην περιοχή της Σμύρνης⁹⁵.

Έτσι, ο Καντακουζηνός προκειμένου να εξασφαλίσει καινούριους συμμάχους στη διεκδίκηση του αυτοκρατορικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης στράφηκε προς τον εμίρη της Βιθυνίας, Ορχάν. Ο τελευταίος, -που είχε ήδη και προηγουμένως προσκληθεί (1343/44) από την αυτοκράτειρα Άννα και με 10.000 άνδρες κινήθηκε εναντίον του Καντακουζηνού, χωρίς όμως εντυπωσιακά αποτελέσματα⁹⁶, θα δεχόταν ευχαρίστως να πάει με το μέρος εκείνου, που θα του έκανε τη μεγαλύτερη προσφορά. Πλέον, με δεδομένη την έλλειψη σημαντικού αριθμητικά τακτικού βυζαντινού στρατού, τα διάφορα τουρκικά εμιράτα θεωρούνταν ως πολύτιμες πηγές άντλησης επικουρικών στρατευμάτων και καλούνταν να παίζουν ενεργό ρόλο στο ζήτημα της βυζαντινής διαδοχής.

Η πρώτη επαφή ανάμεσα σε Ορχάν και Καντακουζηνό φαίνεται πως έγινε στο 1345 και τελικώς επισφραγίστηκε ένα χρόνο αργότερα με το γάμο ανάμεσα στον Ορχάν και την κόρη του Καντακουζηνού, Θεοδώρα⁹⁷. Την Άνοιξη του 1348 ο Ορχάν έστειλε ως βοήθεια στον πεθερό του περισσότερους από 10.000 στρατιώτες υπό τη διοίκηση του γιού του,

---

⁹⁴ P. Lemerle, ό.π., 89-101. Στο τέλος του 1340 σχεδόν ολόκληρη η Ρωμανία είχε υποστεί λεηλασίες από τους Τούρκους επιδρομείς, που αφού είχαν καταστρέψει όλα τα νησιά και τα παράλια της κεντρικής Ελλάδος, ξεκίνησαν σημαντικές επιδρομές στην Κρήτη. Οι Βενετοί προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η άμυνα του νησιού επέβαλαν ειδικό φόρο στους ξένους εμπόρους. Βλ. Setton, *Papacy*, 182· E. Zachariadou, “Trade and Crusade”, 41, υποσημ. 161. Πρβ. Καντακουζηνός, I, 537: «...νήσους τε ἤδη ἐξηνδραποδίσαντο σχεδόν, καὶ πρὸς Θράκην περαιούμενοι καὶ τὴν ἄλλην Μακεδονίαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον κακῶς ποιοῦσιν».

⁹⁵ E. Zachariadou, “Trade and crusade”, 41-62.

⁹⁶ Δούκας, 31.1-5.

⁹⁷ Δούκας, 59. 7-11. Πρβ. A. Bryer, “Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage”, *The Writing of History in the Middle Ages: essays presented to R. W. Southern*, εκδ. R. Davies – J. Wallace-Hadrill, Οξφόρδη 1981, 471-493· K. P. Todt, *Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und der Islam, Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Altenberge 1991, 52-55· D. Nicol, *The Reluctant Emperor*, 77-78· του ίδιου, *Byzantine family of Kantakuzenos, 1100-1460*, Washington D.C. 1968, 57-60.

Σουλεϊμάν. Αυτοί, σύμφωνα με το σχέδιο, θα ενώνονταν με έναν άλλο στρατό που προέλαυε εναντίον των Σέρβων, τη διοίκηση του οποίου είχε ο γιος του Καντακουζηνού, Ματθαίος⁹⁸. Στην πράξη οι Οθωμανοί δεν προχώρησαν δυτικότερα της Χριστούπολης, όπου και επιδόθηκαν σε καταστροφές και λεηλασίες, προτού επιστρέψουν στην πατρίδα τους με τεράστια ποσότητα λαφύρων.

Παρά την άσχημη εμπειρία αυτής της πρώτης οθωμανικής βοήθειας ο Καντακουζηνός ως εστεμμένος αυτοκράτορας πλέον ζήτησε και πάλι τη βοήθεια του Ορχάν, όταν αποφάσισε να κατευθυνθεί προς τη Θεσσαλονίκη το 1350. Ήδη από το 1342 η πόλη βρισκόταν σε ένα ιδιότυπο καθεστώς διακυβέρνησης από την παράταξη των λεγόμενων Ζηλωτών, που αρνούσαν την αναγνώριση του Καντακουζηνού ως αυτοκράτορα. Μερικοί από αυτούς έφταναν μέχρι το σημείο να απειλούν πως θα παραδώσουν την πόλη στην εξουσία του Σέρβου Στέφανου Δουσάν, ο οποίος μάλιστα και κινήθηκε με στρατό εναντίον της πόλης. Ο Ορχάν έστειλε και πάλι το γιο του, Σουλεϊμάν, προς βοήθεια του Καντακουζηνού με ένα μεγάλο σώμα οθωμανικού ιππικού, αλλά πριν προλάβει να πάρει ενεργό μέρος στις εχθροπραξίες ανακλήθηκε στη Μ. Ασία. Όσον αφορά στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, ο Ιωάννης Καντακουζηνός ανέκτησε τελικά τον έλεγχο της πόλης, που έγινε και πάλι η δεύτερη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αυτό όμως έγινε χωρίς τη βοήθεια των Οθωμανών συμμάχων του.

Το πρόβλημα με τα οθωμανικά στρατεύματα που ενεπλάκησαν στην βυζαντινή εμφύλια διαμάχη ήταν ότι – τηρουμένων των αναλογιών- έμοιαζαν με την περίπτωση της «Καταλανικής εταιρείας» μερικά χρόνια νωρίτερα. Οι στρατιωτικές δυνάμεις, που ήρθαν σε βοήθεια του Καντακουζηνού, αποτελούσαν ξεχωριστή ομάδα και υπάκουαν στο δικό τους αρχηγό, το Σουλεϊμάν. Είναι αξιοσημείωτο, πως σε καμία περίπτωση δεν αναφέρονται από τον ίδιο τον Καντακουζηνό ως «μισθοφόροι», αλλά ως «σύμμαχοι». Το θέμα της αμοιβής τους είναι ένα ακόμη ζήτημα. Ποιο ήταν άραγε το αντάλλαγμα που θα έπαιρναν οι Οθωμανοί για την προσφερόμενη βοήθεια; Οι σύγχρονες πηγές δεν παρέχουν καμία πληροφορία σχετικά με αυτό το θέμα και ουσιαστικά τίποτα δεν καταδεικνύει ότι πληρώθηκαν από τους βυζαντινούς για τις συγκεκριμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Προφανώς, το αντάλλαγμα το έπαιρναν μόνοι τους και ήταν η αρπαγή λείας, κινητών αγαθών και σκλάβων⁹⁹.

---

⁹⁸ Καντακουζηνός, III, 32.

⁹⁹ Πρβ. M. Bartusis, *Army*, 94.

Αξιολογώντας την πραγματική συνεισφορά τους στο πλευρό του Καντακουζηνού αυτή ήταν μάλλον μικρή. Μεγάλα όμως, ήταν τα οφέλη για τους ίδιους, καθώς πέραν από την εξασφάλιση λείας, αυτό το ευκαιριακό πέραςμα στην Ευρώπη τους έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσουν την περιοχή της Θράκης και να εξοικειωθούν με τη μορφολογία του εδάφους, στοιχείο σημαντικό για την μετέπειτα προώθησή τους στην περιοχή. Η νίκη τους, άλλωστε, επί των Σέρβων και Βουλγάρων συμμάχων του Ιωάννη Ε΄ στον Έβρο λίγα χρόνια αργότερα (1352) έδειξε, πως είχαν μάθει πλέον να ενεργούν ανεξάρτητα από τους Βυζαντινούς¹⁰⁰.

Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης επιχείρησης του 1352 ο στρατός του Σουλεϊμάν είχε καταλάβει ανάμεσα σε άλλες περιοχές και το φρούριο της Τζύμπης, κοντά στην Καλλίπολη. Όταν ο πόλεμος τελείωσε παρά την προτροπή του Καντακουζηνού ο Σουλεϊμάν αρνήθηκε να την παραχωρήσει πίσω στο βυζαντινό Αυτοκράτορα. Ο τελευταίος διαμαρτυρήθηκε στον Ορχάν, ενώ προσέφερε και 10.000 υπέρπυρα ως αντάλλαγμα για την αποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων από την περιοχή, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα. Ο Καντακουζηνός κατέγραψε, πως ένιωθε ανίκανος να τους απωθήσει δια της βίας, επειδή ήταν πολύ ισχυροί και ο βυζαντινός στρατός είχε εξασθενήσει από την εμφύλια διαμάχη¹⁰¹. Η πραγματικότητα είναι, πως οι εγκατεστημένοι στην περιοχή Τούρκοι αριθμούσαν μόνο μερικές εκατοντάδες στρατιώτες, αλλά ακόμη και τέτοιοι αριθμοί φαίνονταν μεγάλοι μπροστά σε έναν αδύναμο και ανοργάνωτο στρατό. Επιπλέον, οι Τούρκοι μπορούσαν πάντοτε να φέρουν ενισχύσεις από τη Μ. Ασία

Σύντομα, και η ίδια η Καλλίπολη πέρασε στην κατοχή των Οθωμανών, αφού ο ισχυρός σεισμός της 2ας Μαρτίου 1354, κατέστρεψε σχεδόν ολοσχερώς τα τείχη της πόλης

---

¹⁰⁰ Το 1352 ο Ιωάννης Παλαιολόγος κινήθηκε κατά του Ματθαίου Καντακουζηνού στην Αδριανούπολη και ο Ιωάννης Καντακουζηνός προκειμένου να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε εχθρική ενέργεια στράφηκε προς τους παραδοσιακούς του συμμάχους, τους Οθωμανούς. Κατά το Γρηγορά, II, 224-225, 244, ο ίδιος ο Καντακουζηνός κρατούσε μια μόνιμη μισθοφορική φρουρά από αυτούς στο παλάτι, ενώ είχε εγκαταστήσει μόνιμα και μερικούς πολύ ικανούς Οθωμανούς στρατιώτες μαζί με τις οικογένειές τους στην περιοχή της Τζύμπης (πιθανότατα θα χρησίμευαν ως άμεση στρατιωτική εφεδρεία). Ο Καντακουζηνός, από την πλευρά του, δεν αναφέρει τίποτα για τη μόνιμη εγκατάσταση των Οθωμανών στα ευρωπαϊκά εδάφη. Σύμφωνα με την αφήγησή του, χρησιμοποίησε ως συμμάχους τους Τούρκους, που για πρώτη φορά τότε ήταν στο φρούριο της Τζύμπης, Καντακουζηνός, III, 242.

¹⁰¹ Καντακουζηνός, 250, 266, 277. Βλ. N. Oikonomides, "From soldiers of fortune to Gazi warriors, the Tzympe affair", στο: *Studies in Ottoman History in honour of Prof. V.L. Menage*, ed. C. Heywood –C. Imber, Κωνσταντινούπολη 1994, όπου ο συγγραφέας για την πρώτη φάση (1352-1354) θεωρεί ότι «οι εγκατεστημένοι από τον Καντακουζηνό Τούρκοι ήταν κάτι σαν «προνοιάρη», στους οποίους είχαν παραχωρηθεί «οικονομίες περισσότερο μαζικά παρά ατομικά».

και οι κάτοικοι έντρομοι αποχώρησαν. Ο Σουλειμάν δεν έχασε την ευκαιρία, κατέλαβε την πόλη και προκειμένου να ενισχύσει το ευρωπαϊκό του προγεφύρωμα με το μουσουλμανικό στοιχείο προχώρησε στη μεταφορά και εγκατάσταση πληθυσμού από τη Μ. Ασία. Η Καλλίπολη από αυτό το χρονικό σημείο και στο εξής θα αποτελούσε τη στρατηγική βάση για την προώθηση των Οθωμανών στην περιοχή της Θράκης και από κει σε ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο¹⁰².

Αναμφίβολα, η πορεία της οθωμανικής προώθησης στη Θράκη ήταν καλά μελετημένη και πιθανότατα καθορίστηκε από στρατηγικούς, αλλά κυρίως από γεωγραφικούς παράγοντες, όπως ακριβώς είχε γίνει και στην περίπτωση της Βιθυνίας. Επιπλέον, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Οθωμανοί κατάφεραν ταυτόχρονα να αποκτήσουν τον έλεγχο των κυριότερων επικοινωνιακών αξόνων της Βαλκανικής: ο πρώτος άξονας ακολουθούσε την κατεύθυνση της Εγνατίας οδού, που κατέληγε μέσω Σερρών και Αχρίδος στις Αλβανικές ακτές, ένας δεύτερος φαίνεται πως περιελάμβανε την περιοχή της Θεσσαλονίκης, ενώ ένας τρίτος άξονας με κατεύθυνση προς το Βελιγράδι, διήρχετο διαμέσου της κοιλάδας του Έβρου. Όσον αφορά στην κατάκτηση αυτών των εδαφών η τακτική που ακολουθήθηκε ήταν ίδια με αυτήν που είχαν εφαρμόσει στη Μ. Ασία σχεδόν μισό αιώνα νωρίτερα: οι συνεχείς επιδρομές των γαζήδων¹⁰³ ήταν αρκούντως ικανοποιητική αιτία, ώστε να αναγκαστούν οι κάτοικοι της υπαίθρου να αποχωρήσουν είτε εγκαταλείποντας εντελώς την περιοχή¹⁰⁴ είτε καταφεύγοντας στις οχυρωμένες πόλεις. Οι νέοι εισβολείς φρόντισαν άμεσα για τον εποικισμό της υπαίθρου με την αθρόα μεταφορά μουσουλμάνων¹⁰⁵, ενώ τελικά και οι οχυρωμένες πόλεις σύντομα βρέθηκαν υπό τον

¹⁰² Τελικά η Καλλίπολη πέρασε και πάλι στην κατοχή των Βυζαντινών το 1366 ύστερα από την προσπάθεια του Αμεδαίου της Σαβοΐας αλλά μια δεκαετία αργότερα ο Ανδρόνικος Δ΄ την παραχώρησε εκ νέου στο Μουράτ Α΄. Η αντίδραση των Βυζαντινών για την απώλεια της Καλλίπολης αντικατοπτρίζεται στο κείμενο του Δημητρίου Κυδώνη, *Συμβουλευτικός περί Καλλιπόλεως*, PG, 154, στ. 1010-1034. Πρβ. Barker, *Manuel II*, Appendix IV: The visit of Andronicus IV to Murad I and the cession of Gallipoli to the Turks, 458-461. A. Lutrell, "Popes and Crusades: 1362-1394". *Colloques internationaux du centre de la Recherche Scientifique* Παρίσι, 1980, 586. D. Geanakoplos, "Byzantium and the crusades, 1354-1453", εκδ. K. M. Setton, *A History of the Crusades*, III, 76. Για λεπτομέρειες σχετικά με την κατάκτηση και τον εποικισμό της Θράκης από τους Οθωμανούς, πρβ. Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία*, 60-93.

¹⁰³ Πρβ. E. Zachariadou, "The Conquest of Adrianople", 211-217. E. Beldiceanu – Steinherr, "La conquete d' Adrianople", 139.

¹⁰⁴ Γρηγοράς III, 118-119.

¹⁰⁵ Καντακουζηνός III, 278. Ο Γιαχσί – Φακίχ παρουσιάζει το Σουλειμάν να ζητάει από τον Ορχάν «πολλούς μουσουλμάνους και γενναίους πολεμιστές για να κατοικήσουν τα προσφάτως κατακτημένα εδάφη», E.

ασφυκτικό κλοιό των εισβολέων και αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Πολύ σημαντική ήταν και η κατάληψη της στρατηγικά τοποθετημένης στη Θράκη Αδριανούπολης το 1368-1369, που έγινε στη συνέχεια η ευρωπαϊκή πρωτεύουσα του κράτους τους. Ασφαλώς, η μόνιμη εγκατάσταση και η δημιουργία σταθερών βάσεων στην περιοχή, που επέτρεπε τη μεταφορά αθρόων στρατευμάτων από τη Μ. Ασία, ήταν καταλυτική για τη συντριβή οποιασδήποτε αντίστασης των βαλκανικών δυνάμεων.

Μια τέτοια προσπάθεια οργανώθηκε σύντομα από τον Σέρβο Ιωάννη Ούγγλεση, Δεσπότη των Σερρών, και τον αδερφό του, Βουκασίν, άρχοντα της περιοχής γύρω από τα Σκόπια, την Πρίλαπο και την Οχρίδα, οι οποίοι το Σεπτέμβριο του 1371 οδήγησαν το στρατό τους εναντίον των Οθωμανών. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στις 26 του ίδιου μήνα στο Τσερνομέν, κοντά στον ποταμό Έβρο και 20 μίλια περίπου δυτικά της Αδριανούπολης. Εκεί οι Οθωμανοί υπερίσχυσαν ολοκληρωτικά του σερβικού στρατού, ενώ και οι αρχηγοί, Ιωάννης Ούγγλεσης και Βουκασίν, έπεσαν στο πεδίο της μάχης¹⁰⁶.

Άμεση συνέπεια της σερβικής ήττας στον Έβρο υπήρξε η υποτέλεια των Σέρβων στο Μουράτ, -ο οποίος περίπου από αυτό το χρονικό σημείο και ύστερα φαίνεται να υιοθέτησε και τον τίτλο του Σουλτάνου-που εκφραζόταν με την πληρωμή ετήσιου φόρου και την αποστολή στρατευμάτων στις πολεμικές επιχειρήσεις του τελευταίου.

Μετά από αυτή τη νίκη στον Έβρο οι Οθωμανοί αφέθηκαν ανενόχλητοι να εισβάλουν στη Μακεδονία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία και από κει αργότερα θα κατευθύνονταν στην Κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Για τους Βυζαντινούς, που, είτε εξαιτίας της προσωπικής διαφωνίας και των διαφορετικών προτεραιοτήτων ανάμεσα σε Ιωάννη Ε΄ και Ανδρονικο Δ΄ είτε εξαιτίας του φόβου τους, ότι δηλ. ενδεχόμενη αποτυχία του σχεδίου θα έστρεφε κατευθείαν τους Οθωμανούς εναντίον της Κωνσταντινούπολης, δεν είχαν στείλει στρατεύματα στη μάχη του Έβρου, η νίκη των Οθωμανών σήμαινε την απομόνωση και έκανε την απειλή για την ίδια την ύπαρξη της αυτοκρατορίας ακόμη πιο ορατή.

Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 188. Στους νέους εποίκους μοιράζονταν συγκεκριμένες περιοχές ως τιμάρια με την υποχρέωση της στρατιωτικής υπηρεσίας στις προσφάτως κατακτηθείσες περιοχές. Πρβ. H. Inalcik, "Ottoman Methods", 125-126.

¹⁰⁶ C. J. Jirecek, *Geshichte der Serben*, I, Gotha 1911, 438-439 και πιο πρόσφατα Mihaljčić R., "Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décénies de la rivalité serbobyzantine", στο συλλογικό τόμο: *Βυζάντιο και Σερβία κατά το 14ο αιώνα*, επιμ. Ε. Παπαδοπούλου, ΕΙΕ, Αθήνα 1996, 97-109· Nicol, *Last Centuries*, 274-275.

Έτσι, περί το 1373 ήταν η σειρά του Βυζαντίου να αναγνωρίσει την οθωμανική επικυριαρχία¹⁰⁷, με όρους που προέβλεπαν την καταβολή ετήσιας εισφοράς στο Σουλτάνο και την υποχρέωση για αποστολή στρατευμάτων στις πολεμικές επιχειρήσεις του τελευταίου. Η συνθήκη που είχε υπογραφεί το 1333 ανάμεσα στον Ανδρόνικο Γ΄ και τον Ορχάν για την προστασία των ανατολικών επαρχιών μέσα σε 40 χρόνια μετατράπηκε σε συνθήκη υποτελείας για την ίδια την ύπαρξη της Κωνσταντινούπολης, ενώ προκάλεσε και την αντίδραση των δυτικών που κατηγορούσαν τους Βυζαντινούς για «ανίερη συμμαχία με τους απίστους»¹⁰⁸.

Στο μεταξύ, σύμφωνα με τους όρους της υποτελείας, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ μετέβη σε σύντομο χρονικό διάστημα στο στρατόπεδο του Σουλτάνου στη Μ. Ασία, αφήνοντας ως αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη το γιο του, Ανδρόνικο Δ΄. Σε αυτή την περίοδο τοποθετείται και το «περίεργο» περιστατικό της συνωμοσίας του τελευταίου και του νεότερου γιου του Μουράτ Α΄, τον Σαουτζί Τσελεμπί, εναντίον των Ιωάννη Ε΄ και Μουράτ Α΄ αντίστοιχα. Αν και οι αφηγήσεις των πηγών της περιόδου παρέχουν συγκεχυμένες πληροφορίες τόσο για τις αρχικές διαπραγματεύσεις όσο και για τα κίνητρα των συνωμοτών, η κίνηση αυτή δε διήρκεσε παρά μερικούς μήνες και έληξε τελικά με τη θανάτωση του Σαουτζί από το Μουράτ και την τύφλωση του Ανδρονίκου Δ΄¹⁰⁹. Πάντως το 1376 ο Ανδρόνικος Δ΄ βρέθηκε και πάλι στο προσκήνιο, και οι εμφύλιες έριδες για τον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, με την ενεργή ανάμειξη των Οθωμανών όπως και στο παρελθόν, συνεχίστηκαν μέχρι το 1381¹¹⁰.

¹⁰⁷ Πρβ. Π. Κατσώνη, «Ο χρόνος έναρξης της βυζαντινής υποτελείας στους Οθωμανούς Τούρκους», *Βυζαντικά* 14 (1994), 459-481, όπου η συγγραφέας τοποθετεί χρονικά τη συνθήκη στο 1375-76.

¹⁰⁸ G. Ostrogorsky, “Byzance état tributaire de l’ empire turc”, *ZRVI* 5(1985), 49-51.

¹⁰⁹ Ο Σουλτάνος επέμενε ότι ο Ιωάννης Ε΄ έπρεπε να τυφλώσει τον Ανδρόνικο Δ΄ και το μικρό γιο του, Ιωάννη. Ο υποτελής Αυτοκράτορας χωρίς περιθώριο επιλογής διέταξε την τύφλωσή τους, στην πράξη όμως διατήρησαν σε κάποιο βαθμό την όρασή τους, αλλά κρατήθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1373 ο Ανδρόνικος αποκλείστηκε και επίσημα από τη σειρά της διαδοχής στον αυτοκρατορικό θρόνο, αφού ο μικρότερος αδερφός του, Μανουήλ, στέφθηκε συναυτοκράτορας. Πρβ. F. Dölger, “Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V. im Mai 1373”, *REB* 19(1961), 328-332.

¹¹⁰ Δούκας, 45-46· P. Schreiner, *Kleinchroniken*, 22/21. Η αμοιβή των Οθωμανών για τη βοήθειά τους στον Ανδρόνικο Δ΄ ήταν η παράδοση της Καλλίπολης το 1376, βλ. ανωτ. υποσ. 101. Το Μάιο του 1381 οι αντιμαχόμενες πλευρές συμφώνησαν για την αποκατάσταση του Ανδρονίκου στην κληρονομική διαδοχή του θρόνου, στην πράξη όμως αυτή θα περνούσε στο γιο του, Ιωάννη Ζ΄, ενώ ο Μανουήλ Παλαιολόγος

Στη διάρκεια της πενταετούς βυζαντινής διαμάχης ο Μουράτ Α΄ κατόρθωσε απερίσπαστος να σταθεροποιήσει την εξουσία του στα προσφάτως κατακτημένα ευρωπαϊκά εδάφη, ενώ εξασφάλισε και τα ανατολικά σύνορα του κράτους του με συμμαχίες, όπως για παράδειγμα έκανε με τους εμίρηδες του Καραμάν και του Γερμινιάν, κάνοντας έτσι ευκολότερο το έργο της κατάκτησης στις ευρωπαϊκές περιοχές.

Έτσι, ήταν η σειρά της πόλης των Σερρών να περιέλθει σε οθωμανική κυριαρχία τον Σεπτέμβριο του 1383, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1387 οι Οθωμανοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος, που για σχεδόν τέσσερα χρόνια προσπαθούσε να οργανώσει την άμυνα της πόλης και ενθάρρυνε τους κατοίκους να μην παραδοθούν στον εχθρό, είχε αποπλεύσει λίγες μέρες νωρίτερα με κατεύθυνση τη Λήμνο και επόμενο προορισμό το στρατόπεδο του Μουράτ στην Προύσα¹¹¹.

Η αντίδραση στην Οθωμανική προώθηση εκδηλώθηκε για μια ακόμη φορά από τους Σέρβους, όπως είχε γίνει και στον Έβρο σχεδόν είκοσι χρόνια νωρίτερα. Ο Σέρβος πρίγκηπας Λάζαρος και ο Βουκ Βράνκοβιτς, ηγεμόνας του Κοσσυφοπεδίου, συγκέντρωσαν ένα μεγάλο στρατό και κινήθηκαν εναντίον των οθωμανικών δυνάμεων, σημειώνοντας αρχικά μερικές επιτυχίες. Ωστόσο, η αποφασιστική μάχη, που έμεινε γνωστή ως μάχη του Κοσσυφοπεδίου και έγινε στις 15 Ιουνίου 1389, έληξε τελικά με νίκη των Οθωμανών. Λίγο πριν ξεκινήσει η μάχη ο Μουράτ Α΄ έπεσε νεκρός από θανάσιμο χτύπημα κάποιου υποτιθέμενου λιποτάκτη, του Μίλος Κόμπιλιτς. Αμέσως ο γιος του, Βαγιαζήτ Α΄ ανέλαβε τη διοίκηση του στρατού και οδήγησε τα οθωμανικά στρατεύματα σε μια ολοκληρωτική νίκη¹¹².

Για τους Σέρβους η ήττα στο Κοσσυφοπέδιο έγινε μέρος των σερβικών θρύλων και της ηρωικής τους αντίστασης απέναντι στον εχθρό, για το Βαγιαζήτ όμως σήμαινε την απαλλαγή από κάθε οργανωμένη αντίσταση στα Βαλκάνια, ενώ απομόνωσε ακόμη περισσότερο την Κωνσταντινούπολη από τη Δύση.

προωθήθηκε στη Θεσσαλονίκη, την οποία θα κυβερνούσε έως το 1387. Για τα γεγονότα των ετών 1376-1381, βλ. P. Charanis, "Strife", 293-298· Barker, *Manuel II*, 31-35· Nicol, *Last Centuries*, 435-445.

¹¹¹ Πρβ. G. T. Dennis, *The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Ρώμη 1960· Π. Κατσώνη, «Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/94)», *Βυζαντινά* 20 (2000), 151-168.

¹¹² Χαλκοκονδύλης, 53-54· Δούκας, 15-17. Για λεπτομέρειες σχετικά με τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, βλ. κεφ. «Η πολεμική τακτική των Οθωμανών».

Δ) ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΕΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ (1394-1453)

Ο Βαγιαζήτ Α΄, ήδη από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του έδειξε πως προτιμούσε τον απευθείας έλεγχο στις υποτελείς περιοχές και δεν αρκούσαν απλώς στην ετήσια χρηματική εισφορά, όπως οι προκάτοχοί του¹¹³. Για τον ίδιο, άλλωστε, η Κωνσταντινούπολη τόσο εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης όσο και για αυτό που πάνω από χίλια χρόνια συμβόλιζε, αποτελούσε βασικό στόχο κατάκτησης. Αντιλαμβανόταν, ωστόσο, πως δε θα μπορούσε να πετύχει την κατάληψη της με έφοδο, καθώς δε διέθετε τα απαιτούμενα μέσα για να καταβάλει τα ισχυρά της τείχη, γι αυτό και επιλέχθηκε η τακτική του αποκλεισμού που είχε αποδώσει τα μέγιστα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες στην κατάληψη σημαντικών πόλεων στη Μ. Ασία και τη Θράκη¹¹⁴. Έτσι, ύστερα από εντολή του Σουλτάνου ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις κινητοποιήθηκαν για να αποκλείσουν την Πόλη και να αναγκάσουν τους κατοίκους να παραδοθούν πιεζόμενοι από τις στερήσεις των αναγκαίων αγαθών.

Το Σεπτέμβριο του 1394¹¹⁵ τα οθωμανικά στρατεύματα, αφού λεηλάτησαν και έκαψαν τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, πήραν τις θέσεις τους γύρω από τα χερσαία τείχη. Προκειμένου να εμποδίσει κάθε ενδεχόμενη εξωτερική απόπειρα βοήθειας των πολιορκημένων ο Βαγιαζήτ Α΄ έστειλε ένα τμήμα του στρατού του υπό τον Εβρενός μπέη εναντίον της Πελοποννήσου και ένα άλλο εναντίον του Μιρσέα της Βλαχίας. Συνολικά, ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης με αυξομειούμενη ένταση διήρκεσε σχεδόν οχτώ χρόνια. Κατά το διάστημα αυτό οι αμυνόμενοι υπέφεραν σε μεγάλο βαθμό από τις στερήσεις των βασικών αγαθών διαβίωσης, ενώ η προσμονή βοήθειας από τη Δύση διαφαινόταν στους κατοίκους της Πόλης ως μοναδική λύση σωτηρίας. Σύντομα, όμως, διαψεύστηκαν στις ελπίδες τους. Η σταυροφορία που οργανώθηκε από το Σιγισμούνδο της

¹¹³ H. Inalcik, "Ottoman methods", 103-105. Αυτό, άλλωστε φανερώνει και η συνάντηση των Σερρών το χειμώνα του 1393, όταν ο Σουλτάνος κάλεσε το Μανουήλ Β΄, τον αδερφό του Θεόδωρο, Δεσπότη της Πελοποννήσου και τους Σέρβους πρίγκηπες, Στέφανο Λαζάρεβιτς και Κωνσταντίνο Δραγάση, θέλοντας να κάνει ξεκάθαρες τις προθέσεις του. Η υιοθέτηση της νέας τακτικής φάνηκε αρχικά στη Μ. Ασία, όταν εκείνη την περίοδο ο Βαγιαζήτ Α΄ διόρισε νέες αρχές στα εμιράτα που είχε κατακτήσει εξαρτώμενες πλήρως από αυτόν εξασφαλίζοντας σχεδόν απόλυτο συγκεντρωτικό έλεγχο. Για λεπτομέρειες σχετικά με τη συνάντηση των Σερρών, Χαλκοκονδύλης, 74-75· Σ. Λάμπρος, *ΙΙΙ*, Γ΄, 11-119.

¹¹⁴ Για την κατάληψη των οχυρωμένων πόλεων βλ. κεφ. «Η πολεμική τακτική των Οθωμανών».

¹¹⁵ Barker, *Manuel II*, παράρτημα X. The beginning and duration of Bayazid's siege of Constantinople, 479-481.

Ουγγαρίας το 1395-96, έφτασε μόνο μέχρι τη Νικόπολη του Δούναβη, όπου και έληξε άδοξα ύστερα από την ήττα που υπέστη ο σταυροφορικός στρατός από τις Οθωμανικές δυνάμεις το Σεπτέμβριο του 1396, ενώ και το ταξίδι του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ στις δυτικές αυλές (1399-1403) προκειμένου να προκαλέσει τη δυτική βοήθεια για το πρόβλημα του Βυζαντίου δε προσέφερε κανένα ουσιαστικό όφελος στην απώθηση των Οθωμανών¹¹⁶. Τελικώς, η απρόσμενη βοήθεια για την αυτοκρατορία έφτασε από την Ανατολή: η προέλαση των Μογγόλων υπό τον Ταμερλάνο στα ανατολικά σύνορα του οθωμανικού κράτους ήταν αυτή, που ανάγκασε το Βαγιαζήτ Α΄ να αποσύρει τα στρατεύματά του από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης το 1402 και να αναμετρηθεί μαζί του¹¹⁷. Τελικά, η αποφασιστική μάχη ανάμεσα στους Μογγόλους και τους Οθωμανούς, που διεξήχθη στις 28 Ιουλίου 1402 κοντά στην Άγκυρα, είχε σαν αποτέλεσμα τη συντριπτική ήττα του

¹¹⁶ Βλ. κεφάλαιο, «Η προσφορά των δυτικών δυνάμεων στην άμυνα της Πόλης».

¹¹⁷ Για τον Τιμούρ, βλ. γενικά, Η. Hookham, *Tamburlaine the Conqueror*, Λονδίνο 1962· S. Runciman, *Crusades*, III, 463· C. Imber, *Ottoman Empire*, 52-54· M. Alexandrescu – Derska, *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Βουκουρέστι 1942, (2^η έκδοση Λονδίνο 1977). Το πιθανότερο είναι, πως ο Τιμούρ βρέθηκε στη συγκεκριμένη περιοχή ύστερα από πρόσκληση του Μανουήλ Β΄. Η ιδέα άλλωστε για να χρησιμοποιηθούν οι Μογγόλοι ως μέσο πίεσης εναντίον των Οθωμανών στα μετόπισθεν και κάποιες πρώιμες διπλωματικές ενέργειες χρονολογούνται ήδη από το 1394, την περίοδο δηλαδή της έναρξης του οθωμανικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης (Thiriet, *Regestes*, I, 860, 24 Ιουλίου 1394). Ωστόσο, οι βυζαντινές πηγές παρέχουν απλώς έμμεσες πληροφορίες: κατά τον Δούκα, ο Μούσα το 1411, όταν και θέλησε να επιτεθεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης, αναφέρθηκε στην εμπλοκή του Μανουήλ, που παρότρυνε τον Τιμούρ να κινηθεί ανατολικά και να στραφεί εναντίον των Οθωμανών, ενώ η ίδια αναφορά καταγράφηκε και από τον Κριτόβουλο σε μια δημηγορία του Μωάμεθ Β΄ προς τους στρατιώτες του λίγο πριν από την τελική επίθεση στην Κωνσταντινούπολη το 1453. Ο τρόπος, ωστόσο, με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι συγκεκριμένες αναφορές, ορθά ώθησε τον J. Barker (*Manuel II*, Appendix XVIII, 504) να κάνει λόγο ότι η κατηγορία προς τον Μανουήλ Β΄, τουλάχιστον σε αυτές τις περιπτώσεις, πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε «απλώς ως αντικείμενο προπαγάνδας». Υπάρχουν, ωστόσο, και δυτικές πηγές με πιο ξεκάθαρες αναφορές για το θέμα της βυζαντινής ανάμειξης: ο ισπανός περιηγητής De Clavijo (εκδ. Le Strange, 135), αναφέρει ότι ο «Αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης και οι Γενουάτες του Πέραν προσφέρθηκαν να στείλουν στρατιωτική βοήθεια στον Τιμούρ», ενώ οι Βυζαντινοί υπόσχονταν ακόμη και οικονομική βοήθεια σε περίπτωση που οι Μογγόλοι κινούνταν στρατιωτικά εναντίον του Βαγιαζήτ Α΄, ενώ και σε έγγραφο της Βενετικής γερουσίας χρονολογούμενο στις 10 Σεπτεμβρίου 1401 υπάρχει αναφορά για ενδεχόμενο σύμπραξης Μανουήλ Β΄ και Ταμερλάνου (Dölger, *Regesten*, αρ. 3197, 10 Σεπτεμβρίου 1401). Πάντως, μέχρι και το τέλος του 1400 δεν καταγράφηκε καμία δραστηριότητα που να αφορά στους Βυζαντινούς, αφού αρχικά ο στρατός του Τιμούρ ανέλαβε στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Κριμαίας και της Κασπίας θάλασσας, ενώ από το 1397 και ύστερα κινήθηκε εναντίον της Ινδίας (Η. Hookham, *Tamburlaine the Conqueror*, 142-221).

οθωμανικού στρατού και τη σύλληψη του Βαγιαζήτ Α΄, που λίγους μήνες αργότερα πέθανε ως αιχμάλωτος στο στρατόπεδο του Μογγόλου ηγεμόνα¹¹⁸.

Αυτή η ήττα των Οθωμανών στην Άγκυρα άλλαξε την ισορροπία των δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, καθώς Βυζαντινοί και Λατίνοι έσπευσαν να επωφεληθούν από την μείωση της οθωμανικής δύναμης. Για τους Οθωμανούς, από την άλλη πλευρά, το ζητούμενο ήταν να μπορέσουν να διασφαλίσουν τις ευρωπαϊκές τους κτήσεις και για να το πετύχουν αυτό χρειάζονταν μια περίοδο ειρήνης και σταθερότητας με τις χριστιανικές δυνάμεις. Οι διαπραγματεύσεις του πρωτότοκου γιου του Βαγιαζήτ, Σουλεϊμάν, κυρίως με το βυζαντινό Αυτοκράτορα, τους Βενετούς, τους Γενουάτες και τους ιππότες της Ρόδου, οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης της Καλλίπολης τον Ιανουάριο του 1403. Σύμφωνα με τους κυριότερους όρους της ο Σουλεϊμάν παραχωρούσε στον αυτοκράτορα τη Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή της με το Άγιον Όρος, παράλια εδάφη στη Θράκη και γύρω από τη Μαύρη θάλασσα, όπως και τα νησιά της Σκοπέλου, της Σκιάθου και της Σκύρου. Επίσης, τον απήλλαξε από τον μέχρι τότε φόρο υποτέλειας που υποχρεούνταν να πληρώνει και του επέστρεψε μερικά φρούρια στη Μ. Ασία¹¹⁹.

Σε ό,τι αφορά στους Οθωμανούς στο ίδιο διάστημα κυριάρχησαν οι εμφύλιες διαμάχες για την εξουσία, καθώς οι τέσσερις γιοι του Βαγιαζήτ ανταγωνίζονταν για αυτήν. Εξ' αυτών, ο Μούσα, που ανέλαβε την εξουσία το 1410, έγινε εκ νέου απειλητικός για την Κωνσταντινούπολη ανακοινώνοντας στους Βυζαντινούς την πρόθεσή του να πάρει πίσω τις παραχωρήσεις που είχαν γίνει από το Σουλεϊμάν, σύμφωνα με τη συνθήκη της Καλλίπολης. Τον αμέσως επόμενο χρόνο μάλιστα, οδήγησε τα στρατεύματά του έξω από τα τείχη της Πόλης, σε μια προσπάθεια να αποκλείσει την πόλη από ξηρά και θάλασσα. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη, ενώ στα νότια έφτασε μέχρι τη Θεσσαλία. Τελικά, ο στόλος του Μούσα αναχαιτίστηκε αποτελεσματικά από το βυζαντινό στόλο, ενώ για να αποδυναμώσει ακόμα περισσότερο τον Μούσα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ ήλθε σε επαφή με το νεότερο αδερφό του, Μωάμεθ, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν στην Προύσα υποσχόμενος κάθε δυνατή βοήθεια, σε περίπτωση που ο τελευταίος περνούσε στα ευρωπαϊκά εδάφη και αντιμετώπιζε το Μούσα¹²⁰.

---

¹¹⁸ Δούκας, 61-69.

¹¹⁹ Πρβ. G. T. Dennis, "The byzantine – Turkish treaty of 1403, *OCP*, 33 (1967), 72-88.

¹²⁰ Δούκας, 92-96. Για τις εμφύλιες διαμάχες των Οθωμανών και την πρόθεσή του να κινηθεί εναντίον της Κωνσταντινούπολης, βλ. D. Kastritsis, *The Sons of Bayezid, empire building and representation in the Ottoman civil war, 1402-1413*, Βοστώνη 2007, 43-95, 166-171.

Πράγματι, το βυζαντινό σχέδιο απέδωσε και ο Μωάμεθ, ύστερα από δύο αποτυχημένες προσπάθειες εναντίον του Μούσα, κατάφερε να τον νικήσει και ανέβηκε στο θρόνο του σουλτανάτου το 1413 ως Μωάμεθ Α΄ επιβεβαιώνοντας, παράλληλα, τους όρους της συνθήκης με το Βυζάντιο, όπως αυτοί είχαν συμφωνηθεί στην Καλλίπολη δέκα χρόνια νωρίτερα.

Ο θάνατός, όμως, του Μωάμεθ Α΄ το 1421 σημείωσε και το τέλος της περιόδου των καλών σχέσεων του σουλτανάτου με το Βυζάντιο. Στο μεσοδιάστημα οι Βυζαντινοί δεν είχαν καταφέρει να αξιοποιήσουν την περίοδο της σχετικής ηρεμίας, αν και έγιναν ορισμένες προσπάθειες για τη δημιουργία ενός συνασπισμού ορθόδοξων κρατών, ωστόσο αυτές δεν ευοδώθηκαν¹²¹. Παράλληλα, το Βυζάντιο επεχείρησε -ανεπιτυχώς- να προκαλέσει συνθήκες αστάθειας και εμφύλιας σύρραξης στο σουλτανάτο. Έτσι, όταν ο γιος του Μωάμεθ, Μουράτ Β΄, ανέβηκε στο θρόνο ως αδιαφιλονίκητος σουλτάνος και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αντεπίθεση στην Ευρώπη, το Βυζάντιο για μια ακόμη φορά βρέθηκε εκτεθειμένο στις διαθέσεις των αντιπάλων του.

Πολύ σύντομα, τον Ιούνιο του 1422 ο Μουράτ Β΄ κινήθηκε με το στρατό του εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Η δεύτερη αυτή χρονικά οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης διέφερε σημαντικά από την πρώτη τόσο στη χρονική της διάρκεια όσο και στον τρόπο διεξαγωγής της. Οι πληροφορίες, που παραδίδει ο αυτόπτης μάρτυρας Ιωάννης Κανανός, είναι αρκετές για να συμπεράνουμε την πρόθεση του Μουράτ Β΄ όχι απλώς να προβεί σε αποκλεισμό της βυζαντινής πρωτεύουσας και να περιμένει για την παράδοσή της (κάτι τέτοιο, άλλωστε, είχε αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολο στο Βαγιαζήτ Α΄ δύο δεκαετίες νωρίτερα), αλλά να καταλάβει την πόλη με έφοδο. Ο στρατός του έμοιαζε πιο έμπειρος στην τακτική διεξαγωγής πολιορκιών, ενώ η χρήση πυροβόλων όπλων – έστω και αν ακόμα ήταν σε πρώιμο στάδιο- έδινε ένα επιπλέον θεωρητικό πλεονέκτημα στους πολιορκητές¹²².

Ο Μανουήλ Β΄ ήταν πλέον σε αρκετά προχωρημένη ηλικία για να συντονίσει ενεργά την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, το βάρος της οποίας ανατέθηκε στο γιο του -συναυτοκράτορα από το 1421- Ιωάννη Η΄¹²³. Τελικά, ύστερα από δύο μήνες συνεχούς

¹²¹ Barker, *Manuel II*, 253-255.

¹²² Βλ. σχετικό κεφ. «Το πυροβολικό των Οθωμανών».

¹²³ Ο Δούκας, 233, αναφέρει ότι ο Αυτοκράτορας βρισκόταν στο μοναστήρι της Περιβλέπτου «...ἀσθενής καὶ γέρων, ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ βασιλεὺς ἠσχολεῖτο πρὸς τὰ ἀντίμαχα τῆς πόλεως» Ο Ιωάννης Κανανός, 471, 13-16, αναφέρει, πως ο Μανουήλ Β΄ βρισκόταν στο παλάτι. Δεν είναι πάντως απαραίτητο η μια διήγηση να αναιρεί την άλλη. Ενδεχομένως ο Μανουήλ Β΄, που από τον προηγούμενο χρόνο

οθωμανικής παρουσίας έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, την 24η Αυγούστου – ημερομηνία σύμφωνη με την υπόδειξη ενός ψευδο-προφήτη, ότι εκείνη την ημέρα θα έπεφτε η Πόλη- πραγματοποιήθηκε η κύρια επίθεση του οθωμανικού στρατού. Ωστόσο, οι αμυνόμενοι επέδειξαν ιδιαίτερο θάρρος και αυταπάρνηση την ώρα της μάχης και μαζί με την θαυμαστή παρέμβαση της Θεοτόκου¹²⁴, οι εχθροί αποσύρθηκαν αφήνοντας πίσω τους μόνο ένα μικρό στρατιωτικό σώμα.

Η ηρωική αντίσταση των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που οδήγησε στη λύση της πολιορκίας. Ο Δούκας στην αφήγησή του αναφέρεται σε συγκεκριμένες διπλωματικές πρωτοβουλίες, που ανέλαβε ο Μανουήλ Β΄ προκειμένου να πλήξει στα νώτα το Μουράτ Β΄ και να τον αναγκάσει να αποσυρθεί με το στρατό του¹²⁵. Το βυζαντινό σχέδιο ήταν να έλθει σε επαφή ο Αυτοκράτορας με το μικρότερο αδερφό του Μουράτ, Μουσταφά, που βρισκόταν στην Προύσα και να τον ενημερώσει για την πλήρη βυζαντινή στήριξη σε περίπτωση που προσπαθούσε να ανατρέψει από το θρόνο τον αδερφό του. Ο ίδιος φαίνεται πως είχε αρκετούς υποστηρικτές στη Μ. Ασία, που θα συμμετείχαν ενεργά σε μια τέτοια προοπτική. Η ανακήρυξη στην Προύσα του Μουσταφά σε σουλτάνο και ο κίνδυνος που δημιουργείτο στα μετόπισθεν ήταν αυτό που ανάγκασε τελικά το Μουράτ να αποσύρει το στρατό του από την

είχε αποσυρθεί στο συγκεκριμένο μοναστήρι, να επέστρεψε στο παλάτι εξαιτίας των ειδικών χειρισμών που απαιτούνταν στη συγκεκριμένη περίπτωση. Ο ρόλος του, άλλωστε, στη λύση της πολιορκίας, όπως θα δούμε λίγο πιο κάτω, ενισχύει αυτή την υπόθεση.

¹²⁴ Βλ. το κεφάλαιο «Η Θεοτόκος προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης».

¹²⁵ Δούκας, 235-237. Ο Χαλκοκονδύλης, II, 12, αναφέρει, ότι ο Μουράτ απέτυχε στην επίθεσή του και αποσύρθηκε χωρίς να κάνει λόγο για ανάμειξη των Βυζαντινών. Είναι επίσης αρκετά πιθανό ότι οι Βυζαντινοί έστειλαν πρέσβεις για συμβιβασμό με το Μουράτ Β΄. Πάντως η αποστολή πρεσβείας στο Μουράτ δεν αποκλείει και την ταυτόχρονη αποστολή πρεσβείας στην Προύσα για συνομιλίες με το Μουσταφά. Η αποστολή πρεσβείας στον εκάστοτε Σουλτάνο για ειρηνικό διακανονισμό έγινε επίσης και στην πρώτη και την τρίτη χρονικά οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Το 1399 μόλις ο Ιωάννης Ζ΄ ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους ύστερα από τη φυγή του Μανουήλ Β΄ στη Δύση, φαίνεται πως έστειλε πρέσβεις στο Βαγιαζήτ προκειμένου να αποσυρθεί με κάποια επιπλέον οικονομικά ανταλλάγματα (πρβ. MM, *Acta*, II, 327-328, Δ. Χατζόπουλος, *η πρώτη πολιορκία*, 169-174), ενώ ταυτόχρονα είχε και διπλωματικές επαφές με τον Ταμερλάνο, όπως παρακολουθήσαμε. Κάτι ανάλογο συνέβη και το 1453, με αποστολή πρέσβων από τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ προς το Μωάμεθ Β΄, με σημαντική διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υπήρχε ανταγωνιστής στα μετόπισθεν, που θα ανάγκαζε το Μωάμεθ Β΄ να αποσύρει τα στρατεύματά του από την περίμετρο της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ο Χαλκοκονδύλης, II, 12, αναφέρει την άφιξη του Μουσταφά στην Κωνσταντινούπολη λίγο μετά τη λήξη της πολιορκίας κάνει αρκετά πιθανό το θέμα της βυζαντινής ανάμειξης στη λύση της πολιορκίας του 1422.

Κωνσταντινούπολη στις 6 Σεπτεμβρίου 1422. Ήταν η τελευταία φορά που οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να αναμιχθούν με επιτυχία στις εμφύλιες διαμάχες των Οθωμανών.

Οι εκκλήσεις προς τις δυτικές δυνάμεις έγιναν εντονότερες, και πάλι όμως χωρίς αποτέλεσμα. Από το 1423 και μετά ο διάδοχος του Μανουήλ Β΄, Ιωάννης Η΄ ξεκίνησε προσωπικά το ταξίδι του προς την Ιταλία και την Ουγγαρία για να εκθέσει εκ νέου το πρόβλημα του Βυζαντίου και να επιτύχει βοήθεια για την αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου¹²⁶. Ήδη τον ίδιο χρόνο ο άλλος γιος του Μανουήλ Β΄, ο Δεσπότης Ανδρόνικος, είχε παραχωρήσει τη Θεσσαλονίκη στους Βενετούς, υπό τον όρο ότι θα την υπερασπίζονταν αποτελεσματικά απέναντι στις επιθετικές διαθέσεις των Οθωμανών εξαιτίας των εμπορικών συμφερόντων τους. Τελικώς η πόλη κατελήφθη από το Μουράτ το Μάρτιο του 1430¹²⁷. Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ χρησιμοποιούσε πλέον το τελευταίο διαπραγματευτικό μέσο που διέθετε: την ένωση της ανατολικής και της δυτικής εκκλησίας, που για αιώνες αποτελούσε αγκάθι στις σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση. Αυτό ήταν επικίνδυνο διπλωματικό μέσο, απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς, ενώ τίποτα δεν προμήνυε ότι ο κλήρος, οι μοναχοί και οι απλοί πολίτες θα το δέχονταν. Ούτως ή άλλως η πρώτη προσπάθεια ένωσης στη Λυών το 1274, αν και υπαγορεύτηκε εξίσου από πολιτική σκοπιμότητα, δεν απέδωσε όσα οι Βυζαντινοί ανέμεναν.

Οι προετοιμασίες πάντως για τη σύγκληση συνόδου προχώρησαν με γοργό ρυθμό και το Νοέμβριο του 1437 ο Αυτοκράτορας μαζί με τον Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄, εκπροσώπους των ανατολικών πατριαρχείων και μια μεγάλη ομάδα λογίων, λαϊκών και κληρικών, αναχώρησε για την Ιταλία με πλοία που διέθεσε ο πάπας Ευγένιος Δ΄. Οι εργασίες της συνόδου ξεκίνησαν στη Φερράρα και ολοκληρώθηκαν στη Φλωρεντία το 1439. Οι Βυζαντινοί απεσταλμένοι έκαναν υποχωρήσεις σε αρκετά δογματικά ζητήματα, που αποτελούσαν για πάνω από τρεις αιώνες αξεπέραστα εμπόδια ανάμεσα στην καθολική Δύση και την ορθόδοξη Ανατολή και στις 6 Ιουλίου 1439 διακηρύχθηκε η περίφημη ένωση Ανατολικής και Δυτικής εκκλησίας. Στην Κωνσταντινούπολη η μεγαλύτερη μερίδα του λαού και του κλήρου ήταν αντίθετη με την ένωση και θεωρούσαν ότι ουσιαστικά διαπραγματεύονταν την πίστη τους, ενώ υπήρχαν και αυτοί που προσέβλεπαν στη Δύση για βοήθεια και κοινή δράση εναντίον των Οθωμανών.

¹²⁶ O. Halecki, *Un Empereur du Byzance a Rome*, Βαρσοβία 1930, 249-270.

¹²⁷ I. Τσιάρας, «Η Θεσσαλονίκη από τους Βυζαντινούς στους Βενετσιάνους (1423-1430)», *Μακεδονικά* 17(1977), 85-123. Βλ. και επόμενη υποσημείωση (128).

Στο μεταξύ ήδη από το 1425 ο Μουράτ Α΄ είχε κινηθεί με επιτυχία εναντίον του Τζινεήτ του Αϊδινίου και του εμίρη του Μεντεσέ αποκτώντας τον έλεγχο στα παράλια της Μ. Ασίας, ενώ προς το τέλος της δεκαετίας κατέλαβε και το εμιράτο του Γερμινιάν ύστερα από το θάνατο του τοπικού εμίρη. Η προώθηση του στρατού του συνεχίστηκε απρόσκοπτη και στα δυτικά, καθώς το 1430 κατέλαβε «δια ξίφους» τη Θεσσαλονίκη¹²⁸, ενώ λίγους μήνες αργότερα του παραδόθηκε υπό όρους η πόλη των Ιωαννίνων¹²⁹. προχώρησε, επίσης, νικηφόρα στην κεντρική και νότια Αλβανία, αλλά και εναντίον της Σερβίας. Πλέον ο στόχος για τον Οθωμανό Σουλτάνο ήταν το βασίλειο της Ουγγαρίας, αλλά η απειλή στα μετόπισθεν από τον εμίρη του Καραμάν, Ιμπραήμ, το 1437 και το 1443, αν και τελικά έληξε με την υποταγή του τελευταίου καθυστέρησε τα σχέδιά του. Την ίδια ώρα ο Μουράτ Β΄ έπρεπε να προετοιμαστεί για να αντιμετωπίσει το στρατό μιας νέας σταυροφορικής κίνησης στο ευρωπαϊκό έδαφος.

Το 1443 είχαν αρχίσει ήδη οι προετοιμασίες για μια νέα σταυροφορία των χριστιανικών κρατών της Ευρώπης εναντίον των Οθωμανών. Αυτό ήταν εξάλλου και το αντάλλαγμα που είχε υποσχεθεί ο Πάπας στους Βυζαντινούς για την άρση του εκκλησιαστικού σχίσματος. Υπό την πίεση ενός στρατού περίπου 25.000 ανδρών και τις πρώτες του επιτυχίες στη Ναϊσό και τη Σόφια, ο Μουράτ Β΄ επέλεξε την τακτική της ανακωχής, που τελικά επισφραγίστηκε με όρκους και θα είχε διάρκεια για 10 χρόνια. Ο Καρδινάλιος Cesarini, που μετείχε στη σταυροφορία, δεν έδειχνε διατεθειμένος να αφήσει ημιτελή την προσπάθεια και σύντομα απάλλαξε τους αρχηγούς των σταυροφόρων, Λαδίσλαο και τον Ιωάννη Ουνυάδη, από τους όρκους εκεχειρίας και το Σεπτέμβριο του 1444 η σταυροφορία βρισκόταν και πάλι στο δρόμο της, χωρίς όμως τη συμμετοχή των Σέρβων του Γεωργίου Βράνκοβιτς. Ο Σουλτάνος βρισκόταν στη Μ. Ασία, αλλά ο συμμαχικός στόλος, που τον απάρτιζαν κυρίως βενετικά πλοία, δεν κατόρθωσε να τον εμποδίσει να διαπεραιωθεί στην Ευρώπη με περίπου 100.000 άνδρες¹³⁰. Η μάχη που έγινε στη Βάρνα στις 10 Νοεμβρίου 1444 είχε ως αποτέλεσμα τη συντριβή των συνασπισμένων

---

¹²⁸ Για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης βλ. την αφήγηση του αυτόπτη μάρτυρα Ιωάννη Αναγνώστη, εκδ. I. Bekker (*CSHB*) 1838, στον τόμο του Σφραντζή και του Ιωάννη Κανανού, 481-528. Βλ. τώρα και P. Odorico (εισαγωγή - σχόλια), X. Μεσσής (μετάφρ.), *Ιωάννης Καμινιάτης, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Αναγνώστης, Χρονικά των Αλώσεων της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2009, κυρίως 43-51, 311-356.

¹²⁹ Χαλκοκονδύλης, 237. Πρβ. σχετικά, Ε. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος} -15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008, 235-236.

¹³⁰ Για τη στάση της Βενετίας, που το 1446 φαίνεται πως υπέγραψε ξεχωριστή συνθήκη με τον Σουλτάνο βλ. F. Thiriet, *La Romanie venitienne au moyen âge*, 377-379· Nicol, *Venice*, 380-386.

δυτικών δυνάμεων και έμελλε να είναι η τελευταία συντονισμένη προσπάθεια απώθησης των Οθωμανών από την Ευρώπη¹³¹. Η προσπάθεια του Ιωάννη Ουννιάδη τέσσερα χρόνια αργότερα στη δεύτερη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (1448) ήταν μάλλον μια προσωπική πρωτοβουλία παρά είχε τη μορφή σταυροφορίας, που έληξε για μια ακόμη φορά με νίκη των Οθωμανών.

Στην Κωνσταντινούπολη, η αποτυχία της Βάρνας ενίσχυσε την άποψη των ανθενωτικών, ότι δε μπορούσαν να προσμένουν βοήθεια από τη Δύση, ενώ εξάλειψε και τις τελευταίες ελπίδες ότι ο οθωμανικός επεκτατισμός θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά. Από την άλλη πλευρά, οι Οθωμανοί το 1446 σε μια επίδειξη δύναμης εισέβαλαν στην Πελοπόννησο, πέρασαν το τείχος του Εξαμιλίου στον Ισθμό, κατέλαβαν τη Γλαρέντζα, ενώ ένα άλλο τμήμα υπό τον Τουραχάν μπέη κατευθύνθηκε εναντίον του Μιστρά. Οι δεσπότες Κωνσταντίνος και Θωμάς αναγκάστηκαν να δεσμευθούν με όρκους προς το σουλτάνο και να πληρώνουν φόρο ως υποτελείς του¹³².

Η -με δύο χρόνια διαφορά- διαδοχή του θρόνου στη βυζαντινή αυτοκρατορία και το οθωμανικό σουλτανάτο απλώς άλλαξε τους πρωταγωνιστές στον από δεκαετίες αγώνα για την κατοχή της Κωνσταντινούπολης. Ο μέχρι πρότινος *Δεσπότης* της Πελοποννήσου, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, που αναγορεύτηκε αυτοκράτορας τον Ιανουάριο του 1449 στο Μιστρά, διαδεχόμενος τον αδερφό του, Ιωάννη Η', καλούνταν να διαχειριστεί με ελάχιστα μέσα την κρίση, στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία¹³³, ενώ αντίστοιχα για τον Μωάμεθ Β', που ανακηρύχθηκε σουλτάνος το 1451, πρωταρχικός στόχος ήταν η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, που δεν είχαν καταφέρει οι προκάτοχοί του¹³⁴. Ο τελευταίος, προτού προβεί σε οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια εναντίον της Πόλης, έπρεπε να διασφαλίσει τα νώτα του από ενδεχόμενη επίθεση των αντιπάλων του, οπότε στα ανατολικά κινήθηκε για μια ακόμη φορά εναντίον του εμίρη του Καραμάν, τον οποίο και ανάγκασε να δεχθεί την οθωμανική επικυριαρχία, ενώ την ίδια περίοδο έκλεισε συμφωνία ειρήνης με τον Γεώργιο Μπράνκοβιτς της Σερβίας και τον Ιωάννη Ουννιάδη της Ουγγαρίας.

---

¹³¹ O. Halecki, *The Crusade of Varna: a discussion of controversial problems*, Νέα Υόρκη 1943· K. M. Setton, *Papacy and the Levant*, II, 82-107· S. Runciman, *Crusades*, III, 464-466.

¹³² D. Zakythinos, *Despotat grec*, I, 232-236· Nicol, *Last centuries*, 382-383.

¹³³ Για τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου, Nicol, *Immortal Emperor*, 21-53.

¹³⁴ F. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 9-40.

Οι πρώτες προετοιμασίες του Σουλτάνου για την τρίτη κατά σειρά πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1452, όταν και ολοκληρώθηκε με επιτυχία από τους Οθωμανούς τεχνίτες το Ρουμελί Χισάρ, ένα μεγάλο πολεμικό κάστρο στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου, σαφής ένδειξη των προθέσεων του να αποκόψει πλήρως την Κωνσταντινούπολη και από τη θάλασσα, κάτι που δεν είχε γίνει επαρκώς τις προηγούμενες φορές, το 1394 και το 1422¹³⁵.

Τη Δευτέρα του Πάσχα, 2 Απριλίου 1453, το πρώτο τμήμα του οθωμανικού στρατού πήρε τις θέσεις του περιμετρικά των χερσαίων τειχών της Κωνσταντινούπολης, ενώ τρεις μέρες αργότερα έφτασε και ο Μωάμεθ Β΄ με το υπόλοιπο του στρατού του. Μαζί με τα πολιορκητικά μηχανήματα μεταφέρθηκαν και πολλά κανόνια, τα περισσότερα από τα οποία –μεγάλου μεγέθους- είχαν κατασκευαστεί στην Αδριανούπολη ειδικά για να καταφέρουν φθορές στα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινούπολης. Πίσω από αυτά, οι κάτοικοι της Πόλης έντρομοι παρακολουθούσαν τα όσα διαδραματίζονταν και συνειδητοποιούσαν πόσο ολιγάριθμοι ήταν σε σχέση με τους αντιπάλους τους. Οι στερήσεις των βασικών αγαθών διατροφής μείωναν ακόμη περισσότερο την αποτελεσματική αντίσταση, ενώ και τούτη τη φορά η βοήθεια από τη Δύση ήταν μηδαμινή και περιορίστηκε σε μεμονωμένες πρωτοβουλίες. Ακόμη και το κλίμα ανάμεσα στους κατοίκους τις δύσκολες στιγμές της πολιορκίας δεν ήταν το καλύτερο δυνατό, καθώς είχε αναζωπυρωθεί η αντίθεση ανάμεσα στους λεγόμενους ενωτικούς και ανθενωτικούς, ενώ διαφωνία και ένταση προέκυψε και για την τακτική άμυνας ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Δυτικούς ή ακόμη και ανάμεσα σε Βενετούς και Γενουάτες. Επιπλέον, τα τείχη, που είχαν αντέξει με επιτυχία στις προηγούμενες πολιορκίες, ήταν αρκετά καταπονημένα και έμοιαζαν πιο ευάλωτα πλέον απέναντι στα ισχυρά κανόνια των Οθωμανών.

Ο συνεχής κανονιοβολισμός, που ξεκίνησε από τις πρώτες μέρες της πολιορκίας και διήρκεσε μέχρι και την τελευταία μέρα της αλώσεως της πόλης, προκάλεσε ανεπανόρθωτες φθορές στα τείχη, παρά τις συνεχείς επιδιορθώσεις των αμυνομένων. Επίσης, το ευφύες τέχνασμα του σουλτάνου με την περίφημη υπερνεώλκυση των οθωμανικών πλοίων μέσα στον Κεράτιο κόλπο, δυσχέρανε ακόμη περισσότερο την αμυντική προσπάθεια των πολιορκημένων. Με αυτά τα δεδομένα, ο Μωάμεθ Β΄ έστειλε αγγελιοφόρους στον αυτοκράτορα ζητώντας την παράδοση της Κωνσταντινούπολης. Οι όροι που πρότεινε, σύμφωνοι με την οθωμανική τακτική, ήταν ή να επιλέξουν να παραμείνουν υπό την

---

¹³⁵ S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 87-91.

εξουσία του καταβάλλοντας τον ανάλογο φόρο υποτέλειας ή να εγκαταλείψουν την πόλη με ασφάλεια. Η αρνητική απάντηση του αυτοκράτορα ήταν δεδομένη¹³⁶.

Η τελική επίθεση στο ξημέρωμα της 29ης Μαΐου, απλώς επιβεβαίωσε αυτό που όλοι φοβόντουσαν: τα ρήγματα στα τείχη ήταν τόσο πολλά, που το εξωτερικό τείχος κοντά στην πύλη του Αγ. Ρωμανού είχε σχεδόν εξ ολοκλήρου καταστραφεί και αυτό έδωσε τη δυνατότητα στους στρατιώτες του Σουλτάνου να πλησιάσουν περισσότερο και τελικώς με συνεχόμενες εφόδους να διεισδύσουν μέσα στην Πόλη. Μάταια ο άμαχος πληθυσμός αναζήτησε καταφύγιο στο ναό της Αγίας Σοφίας. Μέσα σε λίγες ώρες η Κωνσταντινούπολη είχε πέσει πλέον στα χέρια των Οθωμανών και οι ίδιοι θα γίνονταν υπόδουλοι του Σουλτάνου.

Αυτό που θα εξετάσουμε στις επόμενες σελίδες είναι τα στρατιωτικά δεδομένα των δύο αντιπάλων (ειδικά για τους Οθωμανούς ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα) κατά τη διάρκεια των οθωμανικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης και την εσωτερική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, όπως διαμορφωνόταν υπό την ασφυκτική πίεση και την παρατεινόμενη παρουσία του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας.

---

¹³⁶ Δούκας, 345-351· Χαλκοκονδύλης, II, 156-157· Κριτόβουλος, 41-42.

ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ (1300-1390)

Ι. ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΜΑΧΩΝ

Οι Οθωμανοί ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωποι στο πεδίο της μάχης με τους Βυζαντινούς στην περιοχή του Βαφέα, κοντά στη Νικομήδεια, τον Ιούνιο του 1302. Το βυζαντινό στράτευμα αριθμούσε περίπου 2000 Βυζαντινούς και Αλανούς στρατιώτες υπό την καθοδήγηση του «εταιρειάρχη» Λέοντος Μουζάλωνος¹³⁷, ενώ ο στρατός του Οθμάν αποτελούμενος από ελαφρά οπλισμένους ιππείς και τοξότες ήταν πολλαπλάσιος, καθώς εκτός των δικών του πολεμιστών είχε και τη συμπαράσταση αρκετών, που είχαν έρθει από την Παφλαγονία και την περιοχή γύρω από το Μαϊάνδρο ποταμό¹³⁸.

Η περιγραφή του Παχυμέρη είναι αρκετά κατατοπιστική ως προς την εξέλιξη της μάχης. Οι στρατιώτες του Οθμάν «*τοῖς περὶ τὸν Μουζάλωνα ἐπιστὰν ἐξ ἀπροόπτου*» προκαλώντας μικρές απώλειες, αλλά πολύ μεγαλύτερο πανικό στον αντίπαλο. Και συνεχίζει ο Παχυμέρης: «*...ὡς δὲ συστάντες Ρωμαῖοι τοὺς ἐπιόντας ἐδίωκον, ἐκεῖνοι τὰ ὄρεινὰ προκαταλαμβάνοντες καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἐντεῦθεν ἔχοντες, στάντες ἔβαλλον ὀϊστοῖς καὶ κυκλώσαντες ἐτοξάζοντο, καὶ τῶν διωκόντων τοσοῦτον περιγεγόνεισαν..*»¹³⁹.

Η ξαφνική επίθεση των Οθωμανών τους έδωσε το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού. Όταν ο βυζαντινός στρατός ανασυντάχθηκε και κινήθηκε εναντίον τους, προσποιήθηκαν ότι

---

¹³⁷ PLP, 8, αρ. 19443.

¹³⁸ Παχυμέρης II, 327, 333-335. Ο Η. Inalcik, "Osman Ghazi's siege of Nicaea and the battle of Bapheus", *Ottoman emirate*, 81-84, δε θεωρεί πιθανό ότι αυτοί προέρχονταν από τόσο μακρινή περιοχή, αλλά ήταν Τουρκομάνοι από το εμιράτο του Καραχισάρ, που ενώθηκαν με τον Οσμάν ύστερα από προτροπή του Σουλτάνου του Ικονίου, υπό την άμεση εξουσία του οποίου βρίσκονταν. Για τη μάχη του Βαφέα βλ. σχετικά: Α. Λαίου, *Andronicus II*, 90-91· Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, 127-131. Ο τελευταίος τοποθετεί χρονικά τη μάχη στο Βαφέα τον Ιούλιο του 1301. Πρβ. Ρ. Schmidt, "Chronologie", 85, όπου και η σωστή ημερομηνία της μάχης.

¹³⁹ Παχυμέρης, II, 338-342. Ο συγγραφέας δεν παραλείπει να ψέξει τον Ανδρόνικο Β΄ για τη λανθασμένη ενέργεια του να απογυμνώσει από όπλα και άλογα τους Βυζαντινούς προκειμένου να εξοπλίσει τους Αλανούς μισθοφόρους, θεωρώντας ότι αυτό έκανε τους πρώτους πιο απρόθυμους και χωρίς τόλμη στη μάχη «*...νῦν δ' ἀλλ' ἔρραθυμηκότες οἶον καὶ νάρκην παθόντες, οὐχ ἦττον ἐκ δυσνοίας ἢ ἀβουλίας, ἀφηρημένοι ἐξ ὑπογούου καὶ ἵππους καὶ χρήματα διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν τῶν Ἀλανῶν ἔνεκα ἐξ ἀπάντων συντέλειαν, τὰς ὁρμὰς τ' ἐπεκλῶντο καὶ ἀτολμότερον συνερρήγγυντο*».

υποχωρούσαν, ενώ ένα άλλο τμήμα του Οθωμανικού στρατού που είχε καταλάβει οχυρές τοποθεσίες κινήθηκε κυκλωτικά και προξένησε μεγάλες απώλειες στο στρατό του Μουζάλωνα χτυπώντας από μακριά με βέλη. Ο τελευταίος, με όσους στρατιώτες διασώθηκαν, κατάφερε να επιστρέψει στη Νικομήδεια, μόνο επειδή έφτασαν ενισχύσεις από Αλανούς μισθοφόρους.

Τρία χρόνια αργότερα, το 1305, έλαβε χώρα και η δεύτερη αναμέτρηση ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Οθωμανούς: σχεδόν αμέσως μετά την αποχώρηση των Καταλανών από τη Μ. Ασία, οθωμανικά στρατεύματα εμφανίστηκαν γύρω από την Προύσα, προκαλώντας αναστάτωση στους κατοίκους της υπαίθρου και προβλήματα επισιτισμού στους εντός των τειχών. Ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε και έστειλε τον «στρατοπεδάρχη των τζαγκρατόρων», Σιούρο¹⁴⁰, στη Μ. Ασία, για να απωθήσει τους Οθωμανούς και να ανακουφίσει τους κατοίκους της Προύσας και της γύρω περιοχής. Ο τελευταίος είχε μαζί του μικρό αριθμό στρατιωτών, ενώ είχε εφοδιαστεί με χρήματα από το αυτοκρατορικό ταμείο, για να προβεί σε επί τόπου στρατολόγηση στη Μ. Ασία. Το σχέδιο δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία: στην τοποθεσία «Κατοικία» περίπου 5000 Οθωμανοί επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά κατά τη διάρκεια της νύχτας στο στρατό του Σιούρου. Το βυζαντινό στράτευμα, ανίκανο να αντιδράσει αποτελεσματικά, υπέστη μια συντριπτική ήττα, με τους περισσότερους στρατιώτες να πέφτουν νεκροί, ενώ και τα αυτοκρατορικά χρήματα κατέληξαν στο στρατό του Οσμάν¹⁴¹.

Σαφώς σε μεγαλύτερη κλίμακα από άποψη στρατιωτικών μεγεθών, αλλά και σπουδαιότητας, ήταν η μάχη που έγινε στην περιοχή του Πελεκάνου, κοντά στο φρούριο της Φιλοκρήνης, στις 10 Ιουνίου 1329. Εκεί οι στρατιωτικές δυνάμεις του Ορχάν ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωπες με το βυζαντινό στρατό που οδηγούσε στη μάχη ο ίδιος ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας, Ανδρόνικος Γ΄. Ο τελευταίος μαζί με τον Ιωάννη Καντακουζηνό οδήγησαν προσωπικά ένα στρατό, που απαρτιζόταν από 2000 άνδρες από την Κωνσταντινούπολη και άλλους τόσους περίπου από την περιοχή της Θράκης, των οποίων όμως η πολεμική ικανότητα αμφισβητείται από τον Γρηγόρα: : «τὸ δὲ πλεῖστον ἀγοραῖοί τινες καὶ βάνανσοι καὶ δῆλοι ὄντες κιβδηλεύσειν τὴν μάχην. ἐπέφεροντο γὰρ καὶ τὰ τῆς δειλίας τεκμήρια, ἀκάτιά φημι καὶ ἐφόλκια πλεῖστά τε καὶ οἶον εἰπεῖν ἰσάριθμα τοῖς ἐαντῶν σώμασιν, ἵνα φυγῆς γενομένης ἐτοίμως ἔχωσι πρὸς

¹⁴⁰ PLP, 10, αρ. 25394.

¹⁴¹ Παχυμέρης II, 438. Προφανώς και δεν είχε προλάβει να γίνει κανενός τύπου στρατολόγηση.

αὐτήν. *περὶ γὰρ διώξεως καὶ νίκης οὐδὲν αὐτοῖς οὐδαμῆ μεμελέτηται...»*¹⁴². Τὴν 1η Ιουνίου ὁ βυζαντινὸς στρατὸς διαπεραιώθηκε με ἓνα μικρὸ στόλο στο Σκούταρι, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὸ σχέδιο, θα παρέμενε ἐκεῖ σε περίπτωση ἀνάγκης ἀμεσῆς ἀποχώρησης τοῦ στρατεύματος. Ὑστερα ἀπὸ πορεία τριῶν ἡμερῶν ἔφτασε στὴν περιοχή τοῦ Πελεκάνου, ὅπου ἀπέναντί τους εἶχαν παραταχθεῖ τὰ οθωμανικὰ στρατεύματα ὑπὸ τὸν Ορχάν. Ὁ ἴδιος με περίπου 300 ἰππεῖς-τοξότες εἶχε πάρει θέση σε κάποιον ὕψωμα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ στρατοῦ του, ποὺ ἀριθμοῦσε περίπου 8000 στρατιῶτες, χωρισμένο σε ομάδες εἶχε τοποθετηθεῖ σε οχυρὲς τοποθεσίες, ἀπ' ὅπου μπορούσε νὰ πλήξει τὸν ἀντίπαλο χωρὶς νὰ ἐκτίθεται¹⁴³. Ὁ Καντακουζηνὸς περιγράφει τὶς δυνάμεις τοῦ Ορχάν ἀποτελούμενες ἀπὸ πεζικὸ καὶ ἰππικὸ, οἱ περισσότεροι πάντως φαίνεται πὼς μάχονταν πάνω σε ἄλογο. Αὐτοὶ εἶχαν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Ορχάν νὰ ἐπιτεθοῦν ξαφνικὰ στὸν αυτοκράτορα, στὴ συνέχεια, ὅταν θα ἀντεπιτίθενταν οἱ Βυζαντινοί, νὰ οπισθοχωρήσουν ρίχνοντας βέλη, καὶ καθὼς ἀποσύρονταν νὰ ἐπιτίθενταν ἐκ νέου. Ὑπῆρχαν καὶ βοηθητικὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν τοποθετηθεῖ πίσω ἀπὸ ἀναχώματα ἢ σε χαράδρες.

Ὁ Καντακουζηνὸς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ τακτικὴ τοῦ Ορχάν δὲν ἀπέδωσε¹⁴⁴. Οἱ ἐχθροὶ οπισθοχώρησαν ἀλλὰ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἀκολουθήσει, λόγω τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, ποὺ προσέφερε κάλυψη στους Οθωμανούς. Παρότι «*παιανίσαντες ὡς νίκη*», οἱ Βυζαντινοὶ ἐστρεψαν τὰ νῶτα τους καὶ ἀποσύρθηκαν ὀριστικά ἀπὸ τὴ μάχη εἴτε γιατί οἱ ἀπώλειες ἦταν μεγαλύτερες ἀπ' ὅσες μαρτυροῦν οἱ πηγές εἴτε γιατί δὲν κρίθηκε συντετὸ νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς Οθωμανούς ποὺ ὑποχωροῦσαν¹⁴⁵. Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ οἱ Οθωμανοὶ τοὺς καταδίωξαν προξενώντας μεγάλες ἀπώλειες. Ὁ ελαφρὺς τραυματισμὸς μάλιστα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' προκάλεσε ἀκόμα μεγαλύτερο πανικὸ στους στρατιῶτες, μέρος τῶν ὁποίων ἀναζήτησε προστασία στα οχυρά ποὺ βρισκόνταν στὶς ἀκτὲς τῆς Προποντίδας (Φιλοκρήνη, Δακιβύζη, Ρίτζιο), ἐνῶ ἄλλοι ἐσπευσαν νὰ ἐπιβιβασθοῦν στα πλοία.

Συμπερασματικά, αὐτὸ ποὺ ἔχουμε παρακολουθήσει ὡς τώρα ὡς πολεμικὴ τακτικὴ τῶν Οθωμανῶν περιγράφεται ἐπακριβῶς ἀπὸ τὸ Γρηγορά: «...ὄ συστάδην τὴν μάχην

¹⁴² Γρηγοράς, I, 433. 20-25.

¹⁴³ Αὐτ., 434, 1-10.

¹⁴⁴ Κατὰ τὴ μάλλον ἀπίθανη μαρτυρία του, ἄλλωστε σκοτώθηκαν περίπου 150 Οθωμανοί, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε καμία ἀπώλεια ἀπὸ τὸ στρατὸ τῶν Βυζαντινῶν, Καντακουζηνός, 394.23. Πάντως καὶ ὁ Γρηγοράς (I, 435.2-5) ἀναφέρει ὅτι στο τέλος τῆς μέρας τὸ βυζαντινὸ στρατεύμα μαχόταν γενναῖα καὶ ἀπέκρουε με ἐπιτυχία τὶς ἐπιθέσεις τῶν Οθωμανῶν.

¹⁴⁵ Ἀρνάκης, *Οἱ πρῶτοι Οθωμανοί*, 145-146.

ποιούμενοι, ἀλλὰ συχνῶς ἐναλλασσομένην, ὡς ἔθος αὐτοῖς. νῶτα γὰρ δεικνύουσι φεύγειν δοκοῦντες· εἶτα ἐπαναστρέφουσι τάχιστα καὶ συχνὰ τοῦτο ποιοῦντες διατελοῦσιν, ὡς ἂν τὴν τῶν ἀντιπάλων στρατοπέδων τάξιν ταράττωσι τῆς προσηκούσης στάσεως ἐξιστῶσι· κᾶπειτα οὕτω τεταραγμένοις ἐπεισπίπτοντες ῥᾶστα κατατροποῦνται»¹⁴⁶.

Ἡ υιοθέτηση μιας τέτοιας τακτικής -αιφνιδιαστικών επιθέσεων, τέχνασμα υποχώρησης και ξαφνικών αντεπιθέσεων- έμοιαζε απολύτως λογική. Ἡ επιτυχία της πολεμικής αναμέτρησης έγκειται στην αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων και στην κάλυψη των αδυναμιών, η κυριότερη από τις οποίες ήταν για τους Οθωμανούς η έλλειψη εμπειρίας να αντιπαραταχθούν σε μάχη απέναντι σε οργανωμένο στρατό σε ανοιχτό, μάλιστα, πεδίο. Ἡ «κατά παράταξη», άλλωστε, σύγκρουση απαιτούσε και κατάλληλο στρατιωτικό εξοπλισμό, που δε διέθεταν. Οι Οθωμανοί πολεμιστές πιθανότατα μέχρι και τα τέλη του 14ου αιώνα μάχονταν ως επί το πλείστον έφιπποι και, προκειμένου να διασφαλίζεται η ευκινησία τους, ήταν ελαφρά οπλισμένοι συνήθως με τόξο, τσεκούρι και ενίοτε έφεραν και μικρή ασπίδα. Έτσι, ο Ορχάν στον Πελεκάνο φαίνεται να δίνει εντολή στους στρατιώτες του να αποφεύγουν τις κοντινές, σώμα με σώμα, μάχες¹⁴⁷ και είτε να βάλλουν από μακριά με τα τόξα τους αντιπάλους είτε να τους επιτίθενται αιφνιδιαστικά και ύστερα να υποχωρούν στις αρχικές τους θέσεις.

Ἡ συγκεκριμένη τακτική του αιφνιδιασμού, άλλωστε, είχε χρησιμοποιηθεί από τους ίδιους με επιτυχία, όταν επέδραμαν εναντίον χωριών και οικισμών για την εξασφάλιση αγαθών και την αρπαγή λείας. Το λεγόμενο *Ακήν*, η αιφνιδιαστική δηλαδή επίθεση, βρήκε εφαρμογή και στο πεδίο της μάχης μόνο που εδώ δε γινόταν απέναντι σε χωρικούς, αλλά σε τακτικό στρατό¹⁴⁸. Και βέβαια ο αιφνιδιασμός φάνηκε αποδοτικός και στη μάχη. Τα γρήγορά άλογά τους (*«ἴππους ἔχοντας τῶν μάλιστα θέειν ἀγαθῶν»*)¹⁴⁹ και η

¹⁴⁶ Γρηγοράς, I, 139.10-17.

¹⁴⁷ Καντακουζηνός I, 347-348.

¹⁴⁸ Η έννοια «τακτικός στρατός» για το Βυζάντιο του 14ου αιώνα δεν είναι τόσο σαφής. Αυτοί που αντιμετώπισαν τους Οθωμανούς στο Βαφέα ήταν Αλανοί, που έρχονταν από το Δούναβη με τις οικογένειές τους και πιθανότατα χωρίς ιδιαίτερη εμπειρία στα πολεμικά πράγματα, ο Σιούρος στην Κατοικία είχε πάει με σκοπό να στρατολογήσει ντόπιους, και αυτοί που συγκεντρώθηκαν για να αντιμετωπίσουν τον Ορχάν στον Πελεκάνο ήταν κατά το Γρηγορά: *«...ἀγοραῖοί τινες καὶ ...δῆλοι ὄντες κιβδηλεύσειν τὴν μάχην»*, σε αντίθεση με *«...τοὺς τὰ πολέμια ἐμπειροτέρους»* (Γρηγοράς, 434.1-2), που είχε συγκεντρώσει ο Ορχάν.

¹⁴⁹ Καντακουζηνός, I, 344.4.

ικανότητά τους να χειρίζονται το τόξο πάνω σε αυτά, ακόμα και όταν οπισθοχωρούσαν, τους έδινε σημαντικό πλεονέκτημα, ενώ επιπλέον καθοριστικός παράγοντας επιτυχίας ήταν και η μορφολογία του εδάφους, που με λόφους, απότομες χαράδρες και όχι ανοιχτές πεδιάδες ευνοούσε ασφαλώς τους γρήγορους ελιγμούς, ενώ δυσχέραινε τη μαζική και κατά παράταξη κίνηση των πιο βαριά οπλισμένων βυζαντινών στρατιωτών¹⁵⁰.

Επιπλέον μειονέκτημα του εκάστοτε βυζαντινού στρατεύματος που ερχόταν να αντιμετωπίσει τους Οθωμανούς ήταν η μη εξοικείωση με το χώρο· και στις τρεις περιπτώσεις που διεξοδικά αναλύθηκαν (Βαφέας, Κατοικία, Πελεκάνος) ο βυζαντινός στρατός που συγκεντρώθηκε και μεταφέρθηκε επί τόπου βρέθηκε να πολεμά έναν όχι καλά μελετημένο αντίπαλο σε άγνωστο μάλιστα έδαφος. Αποτελούσε, κατά συνέπεια, σημαντικό μειονέκτημα για το βυζάντιο η απουσία ενός στρατιωτικού κέντρου στην περιοχή, που έστω και με λίγους στρατιώτες, ενδεχομένως να αποτελούσε ένα ανάχωμα στις επιθετικές πρωτοβουλίες των επιδρομέων¹⁵¹.

---

¹⁵⁰ Η τακτική αυτή δεν ήταν πρωτότυπη: οι δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε οποιοσδήποτε βυζαντινός στρατός ανεξαρτήτως μεγέθους και πολεμικού εξοπλισμού είχαν φανεί πολύ νωρίτερα όταν το 1176 ο πολυπληθής και δυσκίνητος στρατός του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού κλήθηκε να αντιμετωπίσει τους Σελτζούκους στο Μυριοκέφαλον. Τα στενά του Τζιβριτζή αποτέλεσαν ανυπέρβλητο εμπόδιο και οι Σελτζούκοι πέτυχαν μια μεγάλη νίκη. Πρβ. Ν. Χωνιάτης, 178-190, Εφραίμ ο Αίνιος, (εκδ. Ο. Λαμπιδής, 1990), στ. 4409-4660. Πρβ. Καντακουζηνός, I, 471.4-7. Όταν οι Τούρκοι αποβιβάστηκαν το 1333 στη Θράκη αναφέρει, πως ο χώρος «ὕπτιον μὲν ἦν καὶ ὁμαλόν, καὶ μάλιστα ἐπικαιρότατον ἵππεῦσι πρὸς πεζοὺς διαγωνίζεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο βασιλεῖ παρεῖχε προθυμίαν συμπλέκεσθαι τοῖς βαρβάροις...». Γενικά για τη μορφολογία του εδάφους και την επίδρασή του στον τρόπο διεξαγωγής μαχών, πρβ. Κ. Clausewitz, *Περί του Πολέμου*, (μτφ. Ν. Ξεπουλιάς), Θεσσαλονίκη 1999, 143-144, 276-277· Sun Zu, *Η Τέχνη του Πολέμου*, (μτφ. Κ. Γεωργαντάς), Θεσσαλονίκη 1997, 60-64.

¹⁵¹ Αυτός ήταν και ο λόγος που λειτούργησε στα προηγούμενα χρόνια το σύστημα της στρατιωτικής «πρόνοιας». Ο δεμένος με τη γη του *προνοιάριος* αποτελούσε μια καλή λύση για τη διαφύλαξη των συνόρων της αυτοκρατορίας, καθώς σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης καλούνταν πλέον να πολεμήσει για την προσωπική του περιουσία. Ωστόσο έχει αμφισβητηθεί κατά πόσο αποτελεσματικοί ήταν τελικά στη μάχη οι *προνοιάριοι*, Μ. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 344-345. Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο είναι ότι οι μόνιμα εγκαταστημένοι στρατιώτες, καθώς μάχονταν περί *βωμών και εστιών*, πολεμούσαν με περισσότερη μαχητικότητα και αυταπάρνηση. Για παράδειγμα, το 1293, όταν ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός μετέβη στη Μ. Ασία, συγκέντρωσε στρατιώτες από τη γύρω περιοχή και έτσι κατάφερε να απωθήσει τους Τούρκους, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13ος-14ος αι.)», *Πρακτικά Συμποσίου: Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων (700 χρόνια 1292-1992)*, εκδ. Μ. Γαρίδης – Α. Παλιούρας, Ιωάννινα 1999, 518-523.

Από την άλλη πλευρά, ξέχωρα από την επιλογή της πολεμικής τακτικής ή τις ελλείψεις των Βυζαντινών, χρήζει ιδιαίτερης μνείας το θέμα των αριθμητικών δεδομένων καθώς από τα συγκριτικά δεδομένα προκύπτει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία η αριθμητική υπεροχή του στρατού των Οθωμανών απέναντι στον αντίστοιχο βυζαντινό. Το γεγονός φανερώνει μεν την αδυναμία της κεντρικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη να συγκεντρώσει ικανό αριθμό στρατιωτών και τη ραγδαία δε αύξηση του αριθμού των πολεμιστών του Οσμάν, που ενώ αρχικά ξεκίνησε ως ο αρχηγός μιας ομάδας περίπου 400 ιππέων - πολεμιστών¹⁵² μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να παρατάσσει σχεδόν 10πλάσιο αριθμό στρατιωτών.

Η εξήγηση στο πώς αυξήθηκε τόσο ο στρατός είναι μάλλον απλή: το κρατίδιο του Οσμάν συνόρευε με το Βυζάντιο και αυτό ήταν επαρκές δέλεαρ για να προσελκύσει πολλούς τυχοδιώκτες πολεμιστές σε λεηλασία και κατάληψη εδαφών των «απίστων». Έτσι, πεδίο στρατολόγησης για τους Οθωμανούς γίνονταν όλα τα εμιράτα της Δ. Μ. Ασίας¹⁵³. Από την άλλη πλευρά ο Οσμάν, και μετέπειτα ο Ορχάν, δέχονταν με ευχαρίστηση όποιον είχε ένα καλό άλογο και ήθελε να πολεμήσει στο πλευρό τους¹⁵⁴. Ενδεχομένως να μην ήταν όλοι αυτοί έμπειροι στα στρατιωτικά πράγματα, αλλά η πολεμική τακτική του αιφνιδιασμού και της από απόσταση φθοράς του αντιπάλου δεν απαιτούσε ιδιαίτερη στρατιωτική ικανότητα. Είχαν, άλλωστε, τον ενθουσιασμό που γεννά η προσδοκία λαφύρων, «...καὶ μᾶλλον ἐτόλμων κατ' ὀλίγων πλειῖστοι», και αυτό από μόνο του συνιστά σημαντικό πλεονέκτημα. Από το 1340 και μετά την προσάρτηση του εμιράτου του Καρασί ο στρατός μεγάλωσε ακόμη περισσότερο¹⁵⁵, ενώ στην αύξηση του στρατού των

¹⁵² Πρβ. P. Lidner, *Nomads and Ottomans*, 48· P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, 24· C. Oman, *Art of War*, II, 331. Πρβ. Παχυμέρης, II, 411.

¹⁵³ Πρβ. Παχυμέρης, II, 333-335. Ο Δούκας, 175, περιγράφει τη στρατολόγηση εθελοντών: ο κήρυκας ανακοίνωνε την πρόθεση του Σουλτάνου να ξεκινήσει εναντίον των απίστων, ο απλός λαός με την προσδοκία λαφύρων κατατασσόταν στο στρατό φέροντας μαζί τους πολλές φορές αντί για όπλα, ρόπαλα ή ό,τι άλλο διέθεταν. Πρβ. C. Oman, *ό.π.*, 331.

¹⁵⁴ Ο Καντακουζηνός, II, 591, αναφέρει ότι ήταν κάτι συνηθισμένο να έρχονται Τούρκοι από άλλα εμιράτα. Οι Οθωμανοί τους υποδέχονταν ως φίλους και συμμάχους. Πρβ. *αυτ.*, I, 471.7-10.

¹⁵⁵ E. Ζαχαριάδου, «The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: two rival states», *The Ottoman Emirate*, 225-236. Οι Οθωμανοί με σωστή αξιοποίηση της προπαγάνδας, ενδυνάμωσαν τις δραστηριότητες των γαζήδων, ενώ παράλληλα χρησιμοποίησαν κατάλληλα τις πηγές ανθρώπινου δυναμικού των άλλων εμιράτων. Στην περίπτωση του Καρασί αναμίχθηκαν στη διαμάχη μεταξύ των δύο γιων του εμίρη επεκτείνοντας την «προστασία» τους στην περιοχή, ενώ άφησαν συγκεκριμένες καλλιεργήσιμες γαίες στους κατοίκους του ως «τιμαριώτες», και δέχτηκαν τους ευγενείς του Καρασί στο οθωμανικό στρατιωτικό σύστημα. Μετά την άνοδο

Οθωμανών συνετέλεσαν και μερικοί από τους ντόπιους κατοίκους της Βιθυνίας, που με παροχή προνομίων από τον Οθωμανό εμίρη, δέχονταν να υπηρετήσουν ως βοηθητικές δυνάμεις στο στρατό τους¹⁵⁶.

Στα μέσα του 14ου αιώνα ο Ορχάν είχε τη δυνατότητα να διαθέτει 5000-6000 στρατιώτες για να βοηθήσουν τον Καντακουζηνό στη διαμάχη του με τον Ιωάννη Παλαιολόγο, ενώ όπως ο ίδιος ο Καντακουζηνός μας πληροφορεί, οι Οθωμανοί μπορούσαν με ευκολία να φέρνουν συνεχώς ενισχύσεις από την περιοχή της Μ. Ασίας¹⁵⁷. Τελικά, οι νέοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού ήταν αυτοί που έδωσαν και το πλεονέκτημα στο διεκδικητή του θρόνου.

Η δημιουργία ενός αξιόμαχου τακτικού στρατού, ικανού να αναμετράται σε μάχες εκ του συστάδην αποδίδεται κυρίως στο Μουράτ Α΄ (1362-1389). Η βάση του οθωμανικού στρατού εξακολουθούσε να είναι το ιππικό, που δεν αποτελείτο όμως πλέον από αυτόκλητους τυχοδιώκτες πολεμιστές, αλλά από ένα νέο σώμα, τους ιπείς-τιμαριούχους. Το νέο σύστημα στρατολόγησης μετέτρεπε κάθε ιππέα από εξαρτώμενο σε επιδρομές για να εξασφαλίσει τα προς το ζην σε μόνιμα εγκατεστημένο υπήκοο του Σουλτάνου, υποχρεωμένου να βοηθήσει, όπου χρειαζόταν. Κατά συνέπεια, αυτή ακριβώς η μετάβαση από το νομαδικό στον αγροτικό βίο συνέβαλε ουσιαστικά στη δημιουργία τακτικότερου και πιο πειθαρχημένου στρατού¹⁵⁸. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο εμφανίστηκε και το σώμα των γενιτσάρων, εξαιρετικά εκπαιδευμένων εξισλαμισμένων στρατιωτών, που αρχικά αποτελούσε την προσωπική φρουρά του εκάστοτε Σουλτάνου, εξελίχθηκε όμως στις επόμενες δεκαετίες σε επίλεκτο στρατιωτικό τάγμα .

στο θρόνο του Μουράτ Α΄ (1362) επιτάχυναν την πολιτική του απ' ευθείας ελέγχου των εμιράτων μετατρέποντάς τα σε υποτελή. Επιπλέον, κατάφεραν να πάρουν μέρος των εδαφών του Γερμινιάν μέσω επιγαμιών και περιοχές του Χαμίτ με οικονομικά ανταλλάγματα. Στη μάχη του Κοσσόβου (1389), που θα δούμε παρακάτω, στο πλευρό των Οθωμανών πολέμησαν και στρατιωτικές δυνάμεις του εμιράτου του Σαρουχάν, όπως προέβλεπαν οι υποχρεώσεις του ως υποτελούς. Πρβ. Feridun Emecen, "Ottoman policy of conquest of the Turcoman principalities of western Anatolia with special reference to Sarukhan Beyligi", στο: *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, 35-40.

¹⁵⁶ Πρβ. H. Inalcik, «Ottoman Methods of Conquest», 107. Ο Al – Umari αναφέρει –ίσως με κάποια δόση υπερβολής, αλλά είναι ενδεικτικό του θαυμασμού που προκαλούσε ο στρατός των Οθωμανών-, ότι ο Ορχάν είχε στρατό από 25.000 ιπείς και περίπου 40.000 πεζούς, πρβ., C. Oman, *Art of War*, 340 κ.ε· Gibbons, *Foundation*, 70.

¹⁵⁷ Καντακουζηνός, I, 250, 266, 277.

¹⁵⁸ H. Inalcik, "Ottoman Methods", 107-108· C. Oman, *Art of War*, 168· Αρνάκης, *Οι πρότοι Οθωμανοί*, 228-229.

Η ικανότητα του οθωμανικού στρατού επιβεβαιώθηκε και από τα αποτελέσματα των σημαντικών μαχών που ακολούθησαν, αυτής στον Έβρο το 1371 και στο Κοσσυφοπέδιο το 1389. Το 1371, στη μάχη του Έβρου ο οθωμανικός στρατός είχε να αντιμετωπίσει τα στρατεύματα του Ιωάννη Ούγγλεση, δεσπότη των Σερρών και του αδερφού του, Βουκασίν. Ο χριστιανικός στρατός υπέστη συντριπτική ήττα και οι αρχηγοί του σκοτώθηκαν στο πεδίο της μάχης. Ωστόσο, η απουσία του Μουράτ (αρχηγοί του στρατού ήταν ο Χατζίλ μπέης και ο Λαλά Σαχίν), οδήγησε τους μελετητές να αμφισβητήσουν κατά πόσο αυτό ήταν στην πραγματικότητα μια νίκη των Οθωμανών¹⁵⁹.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης του Κοσόβου το 1389¹⁶⁰. Οι κυριότερες πηγές εστιάζονται περισσότερο στη δολοφονία του Μουράτ Α΄ πριν τη μάχη από έναν Σέρβο αριστοκρατικής καταγωγής, τον *Μηλόη* των βυζαντινών πηγών. Και ενώ το σχέδιο και η εκτέλεση της δολοφονίας είναι το κεντρικό θέμα της αφήγησης μπορούμε να εξάγουμε κάποιες πληροφορίες για τη τακτική, που εφαρμόσαν οι Οθωμανοί στη μάχη που ακολούθησε. Έτσι, όταν είδαν θανάσιμα πληγωμένο τον Σουλτάνο, οι στρατιώτες που βρίσκονταν στο μέσον της παράταξης «*ώς κύνες λυττώντες έχώρησαν*» εναντίον του σερβικού στρατού, ενώ δεξιά και αριστερά στις πτέρυγες ήταν παραταγμένο το ιππικό, που συνέδραμε αναλόγως και έκανε τους αντιπάλους να υποχωρήσουν¹⁶¹.

Πλέον, στο τέλος του 14ου αιώνα ο οθωμανικός στρατός έδειξε ότι μπορούσε να διεξάγει μάχες στο ανοιχτό πεδίο και να καταφέρνει νίκες απέναντι σε σημαντικούς αντιπάλους. Στο κέντρο της μάχης βρίσκονταν οι πεζοί με τους ατάκτους να είναι τοποθετημένοι μπροστά -και ήταν αυτοί που έκαναν και την πρώτη επίθεση- και τους γενίτσαρους πίσω τους, ενώ στις πτέρυγες ήταν παραταγμένο το ιππικό, ώστε να πλαγιοκοπεί ή να επιδίδεται σε κυκλωτικές κινήσεις προς τον αντίπαλο στρατό. Πάντως, παρά το αξιόμαχο του στρατού η τακτική της ενέδρας και του αιφνιδιασμού του αντιπάλου δεν εγκαταλείφθηκε. Στη μάχη της Νικόπολης, το 1396, ανάμεσα στους Οθωμανούς και το

¹⁵⁹ C. Imber, *The Ottoman Empire*, 28-29.

¹⁶⁰ Εντύπωση προκαλούν ακόμη οι αντιφατικές πληροφορίες που έχουμε από εκείνη την περίοδο για την έκβαση της μάχης και την ανάδειξη του τελικού νικητή, Πρβ. T. Emmert, "The Battle of Kosovo: early reports of victory and defeat", στο *Kosovo, Legacy of a medieval battle*, εκδ. W. Vucinich – T. Emmert, Μινεσότα 1991, σ. 22 κ. ε.

¹⁶¹ Για τα γεγονότα του Κοσόβου βλ., Χαλκοκονδύλης, 49.1-52.19, Δούκας, 35.21-39.17, και την εκδοχή του Ahmedī, μτφ. S. Reinert, "A Greek View of the Battle of Kosovo: Laonikos Chalkokondyles, Appendix III, στο: *Kosovo*, ό.π, 79-81.

δυτικό συμμαχικό στρατό, αν και φαίνεται πως αρχικά οι Γάλλοι ιππείς κατάφεραν να υπερνικήσουν αυτούς που είχαν παραταχθεί στο κέντρο, ο Βαγιαζίτ Α΄ κατόρθωσε να πάρει την τελική νίκη ύστερα από ξαφνική επίθεση του έφιππων στρατιωτών του, που ενώ ήταν κρυμμένοι πίσω από τους λόφους, εμφανίστηκαν απροσδόκητα στις πλευρές του αντίπαλου στρατού¹⁶².

---

¹⁶² Δούκας 52.5-20, C. Imber, *The Ottoman empire*, 231, βλ. και παρακάτω στο κεφ. «Η δυτική βοήθεια».

II. ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ

Ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα και αμέσως μετά τη μάχη του Βαφέα, οι κάτοικοι της υπαίθρου, προκειμένου να προστατευτούν από τις επιδρομές των Οθωμανών, κατευθύνονταν μαζικά στην ασφάλεια που παρείχαν οι οχυρωμένες πόλεις¹⁶³. Ωστόσο και αυτή η υποτιθέμενη ασφάλεια δεν έμελλε να διαρκέσει για πολύ. Οι νέοι εισβολείς σύντομα επιβλήθηκαν στην περιοχή αποκλείοντας κάθε γεωργική δραστηριότητα από την πλευρά των ντόπιων, ενώ και η κάθε πόλη έμοιαζε αποκομμένη από τη γύρω περιοχή της, πόσο δε μάλλον από την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, οι σημαντικότερες πόλεις της ΒΔ Μ. Ασίας έγιναν ο επόμενος στόχος του Οσμάν και των στρατιωτών του.

Είναι δεδομένο, πως η κατάκτηση αστικών κέντρων τέτοιου μεγέθους υπήρξε το αποτέλεσμα συστηματικής και προσεκτικά σχεδιασμένης προσπάθειας από την πλευρά των Οθωμανών. Πρέπει όμως να γίνει κατανοητό, ότι οι μεγάλες πόλεις, που προστατεύονταν από ισχυρά τείχη, δεν ήταν δυνατόν να καταληφθούν με κατά μέτωπον έφοδο. Άλλωστε, οι Οθωμανοί στα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους δεν είχαν ούτε τις απαραίτητες γνώσεις πολιορκητικής τακτικής, που θα τους επέτρεπαν να καταλάβουν μια καλά οχυρωμένη πόλη, ούτε τον απαραίτητο εξοπλισμό για ένα τέτοιο εγχείρημα.

Η κατάληψη οχυρωμένης πόλης θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με ολοκληρωτικό αποκλεισμό, την παρεμπόδιση δηλαδή των συγκοινωνιών και της εισαγωγής τροφίμων, η έλλειψη των οποίων θα ανάγκαζε τους κατοίκους να παραδοθούν. Το παράδειγμα άλλωστε ήταν γνωστό: η πόλη των Τράλλων είχε καταληφθεί με αυτήν ακριβώς την τακτική το 1279 και προσαρτήθηκε τελικά στην επικράτεια του εμίρη του Μεντεσέ¹⁶⁴. Φυσιολογικά, η υιοθέτηση αυτής της τακτικής μετέτρεπε την κατάκτηση μιας πόλης σε ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία, αλλά εφόσον ήταν αποδοτική δεν έμοιαζε να ενοχλεί καθόλου τον Οσμάν και τους διαδόχους του, καθώς συνεχίστηκε μέχρι και το τέλος του 14ου αιώνα. Ουσιαστικά, δε γίνεται λόγος για «κατάληψη», αλλά περισσότερο για οικειοθελή παράδοση των κατοίκων,

¹⁶³ Παχυμέρης II. 338-340.

¹⁶⁴ Η πόλη εφοδιαζόταν πολύ δύσκολα με νερό και τρόφιμα. Ο Παχυμέρης, 591-9, αναφέρει, ότι δεν υπήρχαν εξωτερικοί αγωγοί μεταφοράς νερού ούτε δεξαμενές συγκέντρωσης βρόχινου ύδατος. Πρβ. Γρηγοράς, I, 142.17: «...κυκλωσάντων τῶν Τούρκων καὶ περιστρατοπεδευσάντων ἐφ' ἱκανόν, ἠναγκάσθησαν ἔνδοθεν ὅσοι μὴ τῇ δίψῃ καὶ τῷ λιμῷ ἔτεθνήκεσαν ἑαυτοὺς τοῖς πολεμίοις προδοῦναι, εἴκοσι χιλιάδων τὸ πλῆθος οὐ μείους ὑπάρχοντες». Για την πόλη των Τράλλων βλ. και ανωτέρω σ. 16.

που μη αντέχοντας την πείνα και τη δίψα αποφάσιζαν να παραδώσουν την πόλη τους στους Οθωμανούς με αντάλλαγμα την εκ των υστέρων καλύτερη μεταχείρισή τους, όπως τους υπόσχονταν οι τελευταίοι. Με αυτόν τον τρόπο, η Προύσα έπεσε στα χέρια τους το 1326, σύντομα ακολούθησε η Νίκαια το 1331 και η κατάκτηση των σημαντικών πόλεων της Βιθυνίας ολοκληρώθηκε το 1337 με την παράδοση της Νικομήδειας.

Λεπτομερέστερα: σύμφωνα με τις πληροφορίες των οθωμανικών χρονικών οι στρατιωτικές δυνάμεις του Οσμάν εμφανίστηκαν έξω από τα τείχη της Προύσας το 1317, εννέα χρόνια δηλαδή πριν την τελική παράδοση της πόλης¹⁶⁵. Ήδη την περίοδο αυτή οι Οθωμανοί ουσιαστικά ήλεγχαν ολόκληρη την ύπαιθρο χώρα στη γύρω περιοχή και μερικά φρούρια, που είχαν έλθει στην κατοχή τους ύστερα από τη φυγή των κατοίκων τους και των τοπικών φρουρών. Η επιλογή της Προύσας ως πρώτου στόχου κατάκτησης μόνο τυχαία δεν ήταν: Νίκαια και Νικομήδεια καθώς περιβάλλονταν από λίμνη και θάλασσα αντίστοιχα, μόνο εύκολα δε μπορούσαν να αποκλειστούν από τους άπειρους στις ναυτικές επιχειρήσεις Οθωμανούς¹⁶⁶. Σκοπός των πολιορκητών ήταν να αποκόψουν την εισαγωγή τροφίμων μέσα στην πόλη και να αναγκάσουν τους κατοίκους να παραδοθούν. Για το σκοπό αυτό ο Οσμάν φαίνεται πως προχώρησε στην κατασκευή δύο φρουρίων σε στρατηγικά σημεία, ώστε να ελέγχει καλύτερα τις εισόδους της πόλης¹⁶⁷. Δε διέθετε όμως επαρκείς δυνάμεις για ολοκληρωτικό αποκλεισμό, ενώ ουσιαστικά ούτε τα νεοανεγερθέντα φρούρια μπορούσαν να εμποδίσουν κάποια οργανωμένη προσπάθεια εξωτερικής βοήθειας. Έτσι, ο νεαρός Ανδρόνικος Παλαιολόγος κατάφερε να αποβιβαστεί στην Τριγλεία, περιοχή κοντά στην Προύσα, και από κει να εισάγει ικανοποιητική ποσότητα σιτηρών μέσα στην πολιορκημένη πόλη¹⁶⁸. Ωστόσο, ήταν απλώς μια μεμονωμένη ενέργεια. Το βυζαντινό κράτος ταλανιζόμενο ήδη από τις εμφύλιες διαμάχες των δύο Ανδρονίκων έμοιαζε αδύναμο να προστατέψει αποτελεσματικά τις ανατολικές του επαρχίες και δεν ανέλαβε καμία περαιτέρω πρωτοβουλία για την ανακούφιση των πολιορκημένων, πόσο δε μάλλον για τη λύση της

¹⁶⁵ Πρβ. Gibbons, *Foundation*, 47.

¹⁶⁶ Βλ. σχετικά κεφ. «Οι αντίπαλοι στόλοι».

¹⁶⁷ Asikpashazade (εκδ. Giese), 38.

¹⁶⁸ Καντακουζηνός Ι, 220. Αυτή ακριβώς η κατασκευή πύργων για έλεγχο των εισόδων της πόλης ώθησε τον Γ. Αρνάκη να μιλήσει για «οικονομικό αποκλεισμό και όχι στενή πολιορκία των πόλεων, εφόσον, οι οπαδοί του Οσμάν, νομάδες κατά κύριο λόγο και όχι επαγγελματίες στρατιώτες οι περισσότεροι από αυτούς, δεν θα μπορούσαν να διατηρήσουν επί μακρόν μια πολιορκία, κυρίως εξαιτίας του προβλήματος του επισιτισμού τους, καθώς δε θα επαρκούσε η παραγωγή της περιοχής», Αρνάκης, *οι πρώτοι Οθωμανοί*, 123-124. Το γεγονός ότι ο Ανδρόνικος μπόρεσε με σχετική ευκολία να διασπάσει τον αποκλεισμό και να εισάγει ποσότητα τροφίμων εντός της πόλης ενισχύει αυτή την άποψη.

πολιορκίας. Τελικά, οι κάτοικοι πιεζόμενοι από την πείνα προτίμησαν να παραδώσουν την πόλη τους στους Οθωμανούς, την 6η Απριλίου 1326¹⁶⁹.

Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα, από το 1317 μέχρι το 1326, δε μαρτυρείται καμία σημαντική έφοδος των επίδοξων κατακτητών εναντίον της πόλης. Άλλωστε τα τείχη της έμοιαζαν απόρθητα για έναν μέχρι πρότινος νομαδικό λαό και κάθε τέτοια προσπάθεια θα ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Ωστόσο, με σύμμαχο το χρόνο και την αδράνεια της κεντρικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη, ο Οσμάν και οι στρατιώτες του πέτυχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα, την παράδοση της πόλης.

Η πληροφορία ότι η Προύσα έπεσε στα χέρια των Οθωμανών εξαιτίας του πολυετούς αποκλεισμού και της έλλειψης αγαθών επιβεβαιώνεται τόσο από τον Γρηγορά: «...ήλώκει δὲ καὶ ἡ Προυσαέων τῶ λιμῶ πολιορκηθεῖσα πόλις»¹⁷⁰, όσο και από τον Χαλκοκονδύλη: «...καὶ Προῦσαν τὴν ἐν Μυσία πόλιν, καὶ τότε εὐδαίμονα παραστησάμενον, ὑπὸ λιμοῦ ἐκπολιορκῆσαι ἐλόντα τὴν πόλιν, καὶ ἐν αὐτῇ τὰ βασίλεια ποιησάμενον»¹⁷¹. Οι κάτοικοι αναχώρησαν με ασφάλεια, αφού πλήρωσαν λύτρα, και η Προύσα έγινε πρωτεύουσα του νέου Οθωμανικού κράτους.

Αντιθέτως, για την περίπτωση της Νίκαιας οι πληροφορίες που έχουμε είναι λιγοστές, με τον Καντακουζηνό να μην αναφέρεται καθόλου στην απώλειά της. Φαίνεται πάντως, πως οι Οθωμανοί κινήθηκαν εναντίον της για μια ακόμη φορά αμέσως μετά τη μάχη του Πελεκάνου¹⁷². Ο Ορχάν και οι στρατιώτες του απέκλεισαν τις εισόδους της πόλης και οι κάτοικοι έμελλε να αντέξουν για όσο καιρό θα τους έφταναν τα αποθέματα τροφίμων που είχαν προηγουμένως συγκεντρώσει εντός της πόλης ή μέχρι να έφτανε κάποιου είδους βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, ο Αυτοκράτορας από την πλευρά του, με νωπές τις μνήμες της μάχης του Πελεκάνου, δεν ανέλαβε καμία πρωτοβουλία για να βοηθήσει την άλλοτε πρωτεύουσα του «εξόριστου» βυζαντινού κράτους.

¹⁶⁹ Schreiner, *Kleinchroniken*, II, 7/6, 8/16, 37/4, 38/1, 72/1, 73/10.

¹⁷⁰ Γρηγοράς I, 384. 24

¹⁷¹ Χαλκοκονδύλης, 8. 16. Γ. Αρνάκης, *Πρώτοι Οθωμανοί*, 157-158.

¹⁷² Ο Παχυμέρης αναφέρει και ακόμη μια προσπάθεια πολιορκίας της Νίκαιας από τον Οσμάν το 1301 με τους εχθρούς να έχουν αποκλείσει τις χερσαίες εισόδους της πόλης και με μόνη διέξοδο από την πλευρά της λίμνης. Πρβ. Η. Inalcik, "Osman Ghazi's siege of Nicaea and the battle of Bapheus", *The Ottoman emirate*, 90-92. Επιπλέον, ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι η πόλη βρισκόταν αποκλεισμένη ήδη από το 1328, όταν και ανέλαβε την εξουσία ο Ανδρόνικος Γ, αλλά οι Οθωμανοί δεν κατόρθωσαν να πετύχουν την κατάληψή της, «...πολιορκεῖν τε τὴν Νίκαιαν καὶ οὐκ ἀνιέναι προσβάλλοντα τῶ τείχει».

Ο αποκλεισμός της Νίκαιας διήρκεσε σχεδόν δύο χρόνια: τελικά στις 2 Μαρτίου του 1331 οι κάτοικοι προτίμησαν να παραδοθούν και άνοιξαν τις πύλες της πόλης στους πολιορκητές. Αναμφίβολα, η απόφαση παράδοσης δεν οφειλόταν στην αδιάκοπη επιθετική πρωτοβουλία των Οθωμανών. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης άλλωστε αναφέρει στο «Νικαέα», ότι η πόλη ήταν καλά οχυρωμένη με τείχη και τάφρο¹⁷³, άρα εκ των πραγμάτων ήταν εξαιρετικά απίθανό για τους Οθωμανούς σε αυτό το πρώιμο ακόμα στάδιο της εξέλιξής τους να καταλάβουν την πόλη με «επιθετικό πόλεμο». Επιπλέον, στα «*Ταξίδια*» του ο σύγχρονος περιηγητής Ibn Battuta κατέγραψε, πως δύο χρόνια αργότερα από την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς, το 1333, τα τείχη της πόλης ήταν σε πολύ καλή κατάσταση, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι δεν είχαν διεξαχθεί πάνω σε αυτά μάχες σημαντικού μεγέθους¹⁷⁴.

Η ακριβής αιτία που οδήγησε στην παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς αναφέρεται από τον Γρηγορά: «...Ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ καὶ Νίκαιαν εἶλον οἱ βάρβαροι, τὸ μέγα καὶ περιβόητον ἄστυ, λιμῶ καὶ στρατῶ πολιορκηθεῖσαν μακρῶ»¹⁷⁵. Η πείνα και γενικότερα η έλλειψη των αναγκαίων αγαθών είναι αυτή που ανάγκασε τους κατοίκους της Νίκαιας να παραδοθούν. Οι τελευταίοι προφανώς γνωρίζοντας και την περίπτωση της Προύσας, που ουσιαστικά έμεινε αβοήθητη από την Κωνσταντινούπολη, αντιλήφθηκαν σύντομα το μάταιο της περαιτέρω αντίστασης. Και τα τρία *Βραχέα Χρονικά*, άλλωστε, που αναφέρονται στην περίπτωση της Νίκαιας κάνουν λόγο για παράδοση και όχι για κατάκτηση: «...παρεδόθη καὶ ἡ πόλις Νίκαια τοῖς Ἀγαρηνοῖς»¹⁷⁶, «...παρέλαβον τὴν Νίκαιαν οἱ Μουσουλμάνοι...»¹⁷⁷, «...ἐπαραλαβῶθη ἡ μεγαλόπολις Νίκαια παρὰ τῶν Μουσουλμάνων...»¹⁷⁸ Η εκδοχή της παράδοσης της πόλης εξαιτίας του λιμού αναφέρεται και στο οθωμανικό «χρονικό» του Γιαχσή Φακίχ¹⁷⁹, ενώ το ότι η πόλη δεν κατελήφθη δια της βίας, αλλά από οικειοθελή παράδοση των κατοίκων, καταδεικνύεται και από τα δυο -αρκετά μελετημένα- πιττάκια του Πατριάρχη

¹⁷³ Θεόδωρος Μετοχίτης, «Νικαεύς», (εκδ. Κ. Σάθας), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 144. Για την οχύρωση της Νίκαιας, πρβ. C. Foss – D. Winfield, *Byzantine Fortifications, an introduction*, Πραιτώρια 1986, 79-117.

¹⁷⁴ Ibn Battuta, *Voyages*, II, 323. Ωστόσο, στο ίδιο σημείο ο περιηγητής καταγράφει πως το εσωτερικό της πόλης ήταν σε άθλια κατάσταση με ερειπωμένα κτήρια και λιγοστούς κατοίκους.

¹⁷⁵ Γρηγοράς I, 458.13-16.

¹⁷⁶ P. Schreiner, *kleinchroniken*, I, 7/7.

¹⁷⁷ Αυτ., I, 8/24.

¹⁷⁸ Αυτ., I, 101/3.

¹⁷⁹ E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων*, 176.

Ιωάννη Καλέκα χρονολογούμενα περί το 1339 -1340, στα οποία εναγωνίως παροτρύνει τους Νικαείς να διαφυλάξουν την πάτρια θρησκεία τους, ενώ ακόμη και όσοι ασπάστηκαν το Μουσουλμανισμό εάν δείξουν ειλικρινή μετάνοια μπορούν να εξασφαλίσουν «*τὴν τῶν ἰδίων ψυχῶν σωτηρίαν*» και «*μαρτυρικὸν ἀναδήσονται στέφανον*»¹⁸⁰.

Η ίδια ακριβώς τακτική εφαρμόστηκε και στην περίπτωση της Νικομήδειας, που αποτέλεσε τον αμέσως επόμενο στόχο των Οθωμανών πιθανόν λίγο μετά την κατάληψη της Νίκαιας. Σημαντικός αριθμός στρατιωτών στρατοπέδευσε σε κοντινή απόσταση από τα τείχη της πόλης προκειμένου να εμποδίσουν τη μεταφορά τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης προς τους κατοίκους. Ο Καντακουζηνός περιγράφει τη Νικομήδεια ως «...δὲ ὄπλοις μὲν ἀνάλωτος ἦν καὶ βία χειρῶν, τειχῶν τε καρτερωτάτων περιβολῆ καὶ τῇ ἄλλῃ τοῦ ὄπου φύσει εὐφυῶς πρὸς ὀχυρότητα ἐχούση· ἐδεδίει δὲ τὴν ἔνδειαν τὴν ἐκ τοῦ σίτου. ὃ δὴ καὶ οἱ βάρβαροι συνιδόντες, τῶν τειχῶν μὲν ἡμέλουν ὡς ἀναλώτων ἐσομένων ἐκ τειχομαχίας, τῆς παρόδου ἐσπούδαζον κρατῆσαι, δι' ἧς ἐτρέφετο ἡ πόλις»¹⁸¹.

Η πόλη της Νικομήδειας εκτός από τα ισχυρά της τείχη είχε και το πλεονέκτημα της γεωγραφικής της θέσης, καθώς βρισκόμενη στο μυχό του Αστακηνού κόλπου δεν ήταν εύκολο να αποκλειστεί ολοκληρωτικά από τον Ορχάν, μέχρις ότου ο τελευταίος αποκτήσει ικανό στόλο, τέτοιο που θα εμποδίζει και τη θαλάσσια επικοινωνία της πόλης με τον υπόλοιπο κόσμο¹⁸². Πάντως, το αρχικό οθωμανικό σχέδιο προέβλεπε τον αποκλεισμό των χερσαίων τουλάχιστον εισόδων, ώστε να εμποδιστεί οποιαδήποτε εξωτερική προσπάθεια βοήθειας των πολιορκημένων από την ξηρά. Στις περιπτώσεις της Νίκαιας και της Προύσας λίγα χρόνια νωρίτερα είχε αποδειχθεί, άλλωστε, αποδοτικό. Στην περίπτωση της πολιορκίας της Νικομήδειας βρίσκουμε και την πρώτη αναφορά για χρήση πολιορκητικών μέσων από την πλευρά των Οθωμανών: ο Καντακουζηνός τονίζει ότι ο Ορχάν προσπάθησε να επιτύχει την κατάληψη της πόλης «...στρατιὰν πολλὴν περικαθίσας, καὶ μηχανήματ' ἐπιστήσας, πολιορκεῖ»¹⁸³. Λογικά, τα συγκεκριμένα «μηχανήματα», συνιστούσαν

¹⁸⁰ MM, *Acta*, I, 183,197.

¹⁸¹ Καντακουζηνός I, 459.23.

¹⁸² Για την οχυρή θέση της Νικομήδειας και τη σημασία της για την Κωνσταντινούπολη βλ. C. Foss, "Nicomedia and Constantinople", στο *Constantinople and its hinterland*, ed. C. Mango-G Dagron, Aldershot 1995, 180-191.

¹⁸³ Καντακουζηνός I, 446.21-447.1.

βασικό, μάλλον «πρωτόγονο» πολιορκητικό εξοπλισμό και είτε είχαν κατασκευαστεί εμπειρικά από τους ίδιους είτε είχαν χρησιμοποιήσει τη γνώση όσων τους είχαν ακολουθήσει από τα υπόλοιπα εμιράτα¹⁸⁴. Παρότι τα συγκεκριμένα πολιορκητικά μέσα δε μπορούσαν να φανούν αποτελεσματικά απέναντι στα ισχυρά τείχη της Νικομήδειας, η ύπαρξή τους όμως είναι μια σαφής ένδειξη της πρόθεσής τους να ανταποκριθούν αντιστοίχως στα νέα δεδομένα της επεκτατικής τους προώθησης, που πλέον δεν περιοριζόταν μόνο στην κατάληψη της υπαίθρου και των μικρών οικισμών αλλά και των μεγάλων οχυρωμένων πόλεων.

Πάντως σε κάθε περίπτωση, η θαλάσσια επικοινωνία της πόλης με τον υπόλοιπο κόσμο παρέμενε ανοιχτή, ενώ και από την πλευρά τους οι ίδιοι οι Βυζαντινοί φαίνεται πως έδωσαν πιο πολύ βάρος στη Νικομήδεια, απ' ό τι στην Προύσα και τη Νίκαια, με την πρώτη άλλωστε να απέχει μόλις 60 μίλια από την Κωνσταντινούπολη. Ο αναδιοργανωμένος βυζαντινός στόλος υπό τον Ανδρόνικο Γ' κινήθηκε δύο φορές προς βοήθεια της Νικομήδειας το 1333¹⁸⁵ και το 1334¹⁸⁶, ενθαρρύνοντας και ανακουφίζοντας –έστω και πρόσκαιρα- τους κατοίκους.

Η πλάστιγγα έγειρε υπέρ των πολιορκητών περί το 1336. Οι μέχρι τότε άπειροι και μη εξοικειωμένοι στη θάλασσα Οθωμανοί απέκτησαν στόλο και άρχισαν επιδρομές ως τις ακτές της Θράκης, ενώ έφτασαν ακόμα και στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης¹⁸⁷. Οι

---

¹⁸⁴ Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο, «Πολεμική τακτική», υποσ. 156, 157.

¹⁸⁵ Ο Ανδρόνικος Γ' κατέπλευσε στην περιοχή της Νικομήδειας μαζί με εκστρατευτικό σώμα αποτελούμενο από πεζικό και ιππικό. Ο Ορχάν μόλις πληροφορήθηκε την άφιξη του Βυζαντινού αυτοκράτορα, έστειλε πρεσβεία για να πετύχει κάποια συμφωνία και έτσι το 1333 καταγράφεται η πρώτη συμφωνία βυζαντινών Οθωμανών, η οποία προέβλεπε την άμεση απόσυρση των οθωμανικών στρατευμάτων από τα περίχωρα της Νικομήδειας και τη μελλοντική ασφάλεια των πόλεων που βρίσκονταν από τη Νικομήδεια μέχρι την Κωνσταντινούπολη, με αντάλλαγμα 12000 υπέρπυρα ετησίως από την πλευρά του βυζαντινού αυτοκράτορα, P. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 8/27. σ. 80. Η συμφωνία επισφραγίστηκε με την ανταλλαγή δώρων ανάμεσα σε Ανδρόνικο Γ' και Ορχάν, Καντακουζηνός, I, 446-447. Ωστόσο, ο Ορχάν τον επόμενο χρόνο εμφανίστηκε με το στρατό του και πάλι στα περίχωρα της Νικομήδειας προβαίνοντας εκ νέου σε χερσαίο αποκλεισμό της πόλης.

¹⁸⁶ Αυτόθι, I, 459. Ο Αυτοκράτορας παρέμεινε για δύο ημέρες στη Νικομήδεια, ενώ τα βυζαντινά πλοία εφοδίασαν τους πολιορκημένους με τα απαραίτητα τρόφιμα, χωρίς καμία αντίδραση από τον Ορχάν.

¹⁸⁷ Γρηγοράς I, 539-542. Ο Καντακουζηνός, I, 505-508, περιγράφει επακριβώς πως οι Οθωμανοί ξεκίνησαν από την Τρίγλεια με 36 πλοία, αλλά τελικά κατάφερε να τους νικήσει και στη στεριά και στη θάλασσα. Από τον Οθωμανικό στόλο διασώθηκαν μόνο τρία πλοία. Ο Γρηγοράς παραδίδει, ότι οι Οθωμανοί ήταν έτοιμοι να ξεκινήσουν από την Προποντίδα, ύστερα από συνεννόηση με τους Γενουάτες του Γαλατά. Οι Βυζαντινοί

Βυζαντινοί αντέδρασαν αποτελεσματικά περιορίζοντας τις οθωμανικές φιλοδοξίες στην ευρωπαϊκή πλευρά, δεν έγινε όμως το ίδιο και στην περίπτωση της Νικομήδειας, που τον επόμενο χρόνο αποκλείστηκε και από τη θάλασσα. Το 1337 ο Αυτοκράτορας, πιθανότατα θορυβημένος από την προηγούμενη προώθηση των Οθωμανών στη Θράκη, δε πήρε καμία νέα πρωτοβουλία για τη διάσωση της πόλης, που τον ίδιο χρόνο πέρασε στην κατοχή του Ορχάν: «...Ἐν δὲ τούτοις ἀσχολουμένου τοῦ βασιλέως, ἐάλω καὶ ἡ τῶν Βιθυνῶν μητρόπολις Νικομήδεια τῷ πολλῷ καταπονηθεῖσα λιμῷ, διὰ τὴν ἐπίμονον τῶν ἐχθρῶν πολιορκίαν. τῷ μέντοι μετὰ ταῦτα ἐνιαυτῷ οὐδὲν ἱστορίας ἄξιον πέπρακται, πλὴν ὅτι συνεχῶς τε καὶ ἀδεῶς καὶ κατὰ πλήθη κατέδραμόν τε καὶ κατατρέχουσι Θράκην οἱ Τοῦρκοι. τοῦτο γὰρ, ὡς ἐγνωσμένον ἤδη καὶ σύνηθες, ὀκνῶ διηλεκῶς διηγεῖσθαι» είναι τα λόγια του Γρηγορά για την παράδοση της Νικομήδειας και την μετέπειτα προώθησή των Οθωμανών στη θρακική ενδοχώρα.

Για να επιτευχθεί, ωστόσο, η συγκεκριμένη προώθηση, καταλυτική ήταν η κατάληψη της Καλλίπολης και της γύρω περιοχής της, που έδωσε στους Οθωμανούς τη δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσουν ως ορμητήριο νέων επιχειρήσεων. Έτσι, το 1352 οι -επίδοξοι κατακτητές- Οθωμανοί βρέθηκαν στην περιοχή της Καλλίπολης. Αφού κατέλαβαν εύκολα το φρούριο της Τζύμπης και τη γύρω περιοχή, απέκλεισαν στη συνέχεια την ίδια την Καλλίπολη. Δυστυχώς δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες ούτε για το πόσο δεινή ήταν η κατάσταση που περιήλθαν οι κάτοικοι ούτε για προσπάθειες εκπόρθησης της από μέρους των Οθωμανών. Το γεγονός όμως ότι οι τελευταίοι έγιναν κύριοι της πόλης εξαιτίας ενός φυσικού φαινομένου, όπως ήταν ο σεισμός της 1ης Μαρτίου του 1354¹⁸⁸, σαφώς και

επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά κατά του στόλου τους, που βρισκόταν στο λιμάνι του Ρηγίου και κατάφεραν να τους νικήσουν. Πρβ, Μ. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, τ. 1, 489.

¹⁸⁸ Καντακουζηνός, III, 277.11, Γρηγοράς, III, 221. 1-10, Schreiner, *Βραχεία Χρονικά*, I, σ. 66, 7/13, και 613, 87/3. Πρβ. επίσης, P. Charanis, «On the date of the occupation of Gallipoli by the Turks», *BSI* 16(1955), 116· Γ. Αρνάκης, «Gregory Palamas, the Χιόνες, and the fall of Gallipoli», *Byzantion* 22(1952), 306-309· Γ. Βογιατζής, *Οθωμανοκρατία στη Θράκη*, 89-97. Αντίθετα, ο Ασίκ πασά Ζάντε, 77, αναφέρει ότι η πόλη έπεσε μετά από πολιορκία, στη διάρκεια της οποίας ο διοικητής της αποφάσισε να δώσει μάχη με τους εχθρούς έξω από τα τείχη, κατά την οποία και νικήθηκε, ενώ ενδιαφέρουσα είναι και η πληροφορία από το Βίο του δερβίση Seyyid Ali, που αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος ήταν αυτός που προκάλεσε το σεισμό χάρη στις υπερφυσικές του δυνάμεις, πρβ. I. Beldiceanu-Steinherr, «Seyyid Ali Sultan d' après les registres ottomans: L' installation de l' Islam heterodoxe en Thrace», στο: *The Via Egnatia under ottoman rule (1380-1689)*, εκδ. Ε. Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1996, σ. 49. Βλ. επίσης, E. Zachariadou, «Histoire et legends des premiers Ottomans» *Turcica*

ενισχύει την άποψη ότι ακόμα δεν είχαν τα πολιορκητικά εκείνα μέσα για να μπορέσουν να καταλάβουν με έφοδο μια καλά οχυρωμένη πόλη.

Παρά ταύτα, μέχρι το τέλος της δεκαετίας τα ισχυρότερα βυζαντινά κέντρα της Θράκης, το Διδυμότειχο και η Αδριανούπολη, βρίσκονταν υπό τον ασφυκτικό κλοιό των Οθωμανών. Πιθανότατα το 1361 το Διδυμότειχο πέρασε τελικά στην κατοχή τους και πάλι όχι ως αποτέλεσμα εφόδου, αλλά επειδή οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Οι βυζαντινοί ιστορικοί δεν παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την πτώση του, ωστόσο οι πληροφορίες από την πλευρά των Οθωμανών κάνουν λόγο για οικειοθελή παράδοση της πόλης¹⁸⁹, ενώ κάτι αντίστοιχο ισχύει και στην περίπτωση της Αδριανούπολης, η οποία ήδη από αρκετό διάστημα βρισκόταν αποκομμένη μέσα στον οθωμανικό κλοιό. Μαρτυρείται ήδη μια ανεπιτυχής προσπάθεια κατάληψής της, σε *Βραχύ Χρονικό* χρονολογούμενο το 1361: «... έπολέμισεν τήν Αδριανούπολιν και ούκ ήδυνήθη παραλαβεῖν αὐτήν, καὶ ὑπερ τὸ Διδυμότειχον καὶ τὴν Ἰγιάνπολιν»¹⁹⁰. Ενώ και το 1365 ή λίγο αργότερα οι οθωμανικές δυνάμεις, που βρίσκονταν γύρω από τα τείχη της πόλης αναγκάστηκαν να αποσυρθούν¹⁹¹. Είναι ακόμα εμφανής λοιπόν, η αδυναμία των Οθωμανών να καταλάβουν οχυρωμένη πόλη με έφοδο. Τελικά, κατέλαβαν την πόλη με την γνωστή πλέον μέθοδο του αποκλεισμού και την οικειοθελή παράδοση των κατοίκων της το 1369¹⁹² και σύντομα έγινε η ευρωπαϊκή πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους.

Συμπερασματικά, η πολιορκητική τακτική των Οθωμανών κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα δεν παρεκκλίνει από αυτό που καταγράφηκε ήδη από την αρχή. Καθοριστικός για την επιτυχία των επιχειρήσεών τους ήταν ο αποκλεισμός των εισόδων των πόλεων για να μην εισέρχονται επιπλέον τρόφιμα στους πολιορκημένους και τελικά οι τελευταίοι αναγκάζονταν να παραδοθούν. Για όσο διάστημα η κεντρική κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη ήταν πρόθυμη να τις βοηθήσει, οι πόλεις αντιστέκονταν. Ωστόσο, η αδυναμία του βυζαντινού κράτους να υπερασπίσει τα εδάφη του απέναντι στο νέο εχθρό, που μπορεί να υστερούσε σε τεχνολογία και οργάνωση, αλλά τελικά επέδειξε μια ιδιαίτερη

27(1995), 53-56· Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο βυζάντιο από το 13^ο μέχρι και τον 15^ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

¹⁸⁹ F. Giese, *Altosmanische Anonyme Chroniken*, I, 21.5-8, E. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι*, 193, υποσ, 201.

¹⁹⁰ P. Schreiner, *kleinchroniken*, I, 72/2.

¹⁹¹ Βλ. σχετικά, E. Zachariadou, "The conquest of Adrianople", 215-216.

¹⁹² E. Zachariadou, ό.π., 217-219. Σχετικά με το ζήτημα ότι η πόλη τελικά κατελήφθη από Τούρκους πολεμιστές που δε συνδέονταν με τους Οθωμανούς, βλ., I. Beldiceanu-Steinherr, *la conquete d' Adrianople par les Turks*, *TM* 1 (1965), 439-461.

δυναμική και αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα στα νέα δεδομένα, είχε ως αποτέλεσμα οι πόλεις να παραδίνονται η μια μετά την άλλη.

Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει τόσο πρώιμα λόγος για εξέλιξη της πολιορκητικής τακτικής των Οθωμανών. Είναι ευνόητο, πως η καλύτερη οργάνωση του στρατού, όπως λεπτομερώς αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, επηρέασε ανάλογα και την οργάνωση και εκτέλεση των πολιορκιών, με την έννοια της αρτιότερης προετοιμασίας και της περισσότερης πειθαρχίας από την πλευρά των στρατιωτών, ενώ εξελίχθηκαν αναλόγως και τα πολιορκητικά μέσα που διέθεταν, ωστόσο η καθαυτή πολιορκητική τακτική παρέμεινε αμετάβλητη. Ο μακροχρόνιος ολοκληρωτικός αποκλεισμός των πόλεων και η έλλειψη τροφίμων εξανάγκαζαν τους κατοίκους να παραδοθούν και αυτό ίσχυσε σε όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα, όταν οι Οθωμανοί βρίσκονται έξω από ισχυρά τείχη. Το ίδιο ακριβώς συνέβη στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης, που διήρκεσε τέσσερα χρόνια (1383-1387) και έληξε όταν οι κάτοικοι προτίμησαν να ανοίξουν τις πύλες της πόλης στο στρατό του Μουράτ¹⁹³, ενώ και στην περίπτωση της πολιορκίας -και κατάληψης τελικά- της Φιλαδέλφειας το 1390 από το Βαγιαζήτ, οι κάτοικοι: : «...μη δυνάμενοι διὰ τὴν ἔνδειαν τῶν τροφῶν παρεδόθησαν»¹⁹⁴. Άλλωστε ακριβώς η ίδια τακτική εφαρμόστηκε από τους Οθωμανούς και στην πρώτη χρονικά πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 1394, η οποία θα εξεταστεί λεπτομερώς στη συνέχεια.

---

¹⁹³ Πρβ. Κυδωνής, επιστ. 299, στ. 13-15: «Ὁὐ νῦν πρῶτον πόλις μεγάλη βαρβάρων ὕβριν ἠνέσχετο, οὐδὲ φόβῳ πολεμίοις ἔκλεισε πύλας, οὐδ' ἀπὸ τῶν τειχῶν εἶδε τεμνομένην αὐτῇ τὴν περιουκίδα, οὐδ' ἀγορᾷ πτωχευοῦση ἀντι τῆς πρὶν ἀνθούσης ἐχρήσατο». Για την πολιορκία της Θεσσαλονίκης βλ. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382-1387*, Ρώμη 1960, 77 κ.ε.

¹⁹⁴ Δούκας 19.8.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΕΣ (ΠΟΛΕΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ)

I. ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ - ΟΠΛΙΣΜΟΣ

Οι βυζαντινές πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές ως προς τις πληροφορίες που μας παρέχουν σχετικά με τον αριθμό των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια των οθωμανικών πολιορκιών. Η έρευνα δυσχεραίνεται κατά τις πολιορκίες των ετών 1394 και 1422, καθώς –με εξαίρεση τον Ιωάννη Κανανό που βρισκόταν εντός της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1422- οι ιστορικοί κατέγραψαν γεγονότα, από τα οποία τους χόριζαν αρκετές δεκαετίες. Αντιθέτως, για την τελευταία φορά που οι Οθωμανοί βρέθηκαν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, και τελικά πέτυχαν την άλωση της πόλης, το 1453, υπάρχουν στη διάθεση του μελετητή στοιχεία και καταγραφές περισσότερων αυτοπτών μαρτύρων, που επιτρέπουν τελικώς τον κατά προσέγγιση υπολογισμό των υπερασπιστών της Πόλης.

Ο όρος βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις περιλαμβάνει όλους ανεξαιρέτως τους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης που συμμετείχαν ενεργά στην άμυνα της Πόλης αποκρούοντας τις επιθέσεις του οθωμανικού στρατού. Το ζήτημα να καταδειχθεί –έστω κατά προσέγγιση- ο αριθμός τους είναι βασικό, καθώς παρουσιάζεται ως ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που οδήγησαν στο τελικό αποτέλεσμα της άλωσης της βυζαντινής πρωτεύουσας, στο τέλος Μαΐου του 1453. Επίσης, ένα επιπλέον πρόβλημα που ανακύπτει είναι ο διαχωρισμός αυτών στους επαγγελματίες στρατιώτες ή τουλάχιστον σε όσους είχαν κατάλληλη στρατιωτική εκπαίδευση και στους απλούς πολίτες, κοσμικούς και μοναχούς, που μάχονταν απέναντι στον εχθρό για τη σωτηρία της πατρίδας τους. Οι πηγές της περιόδου, άλλωστε, δεν αναφέρονται σε στρατό ή στρατιωτικά σώματα, αλλά κάνουν απλώς αναφορά σε *στρατιώτες*, εννοώντας γενικά το σύνολο των αμυνομένων.

Είναι γεγονός, πως όσον αφορά στην ύπαρξη τακτικού στρατού στην Κωνσταντινούπολη τα δεδομένα ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα καταδεικνύουν την αδυναμία του Βυζαντινού κράτους να παρατάξει ικανές στρατιωτικές δυνάμεις στο πεδίο της μάχης ή έστω να προστατεύσει τα ανατολικά του σύνορα από τις επεκτατικές διαθέσεις των τουρκικών φύλων. Απλώς ενδεικτική είναι η περίπτωση της μάχης του Πελεκάνου το 1329, ως η τελευταία περίπτωση που το βυζαντινό κράτος κατόρθωσε να συγκεντρώσει ικανό αριθμό στρατιωτών για να αντιμετωπίσει το στρατό του Οθωμανού Ορχάν· από την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της συγκεντρώθηκαν περίπου 2.000 άνδρες (και άλλοι

τόσοι από την περιοχή της Θράκης), η στρατιωτική τους όμως ικανότητα αμφισβητήθηκε από τους συγχρόνους¹⁹⁵.

Η πρόσληψη μισθοφορικών στρατευμάτων έμοιαζε αρχικά με λύση που θα μπορούσε να αποδώσει. Στα χρόνια μετά την ανάκτηση της βυζαντινής πρωτεύουσας πρώτος ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στηρίχθηκε στο *Περσικόν*¹⁹⁶, για τις εκστρατείες του στο δυτικό σύνορο, ενώ το 1302 στρατολογήθηκαν από τον Ανδρόνικο Β΄ οι Αλανοί που κατέβαιναν με τις οικογένειές τους από το Δούναβη και το αντάλλαγμα για την εγκατάστασή τους στα βυζαντινά εδάφη ήταν η χρησιμοποίησή τους για την προάσπιση του ανατολικού συνόρου στη Μ. Ασία. Το 1303/4 και πάλι στην περιοχή της Μ. Ασίας χρησιμοποιήθηκαν -οι επαγγελματίες αυτή τη φορά- μισθοφόροι στρατιώτες της λεγόμενης «Καταλανικής εταιρείας», ενώ από τα μέσα του 14ου αιώνα τα τουρκικά εμιράτα αποτέλεσαν τελικά τα κέντρα στρατολόγησης για τους διεκδικητές του βυζαντινού θρόνου¹⁹⁷.

Κατά τις επόμενες δεκαετίες γίνονται ολοένα και σπανιότερες οι αναφορές για γηγενή βυζαντινό στρατό. Πάντως, το 1379 ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ και ο γιος του, Μανουήλ, συμφώνησαν να πληρώνουν ετήσια εισφορά στους Οθωμανούς, ενώ θα παρείχαν και βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις στις εκστρατείες του Σουλτάνου¹⁹⁸. Σύμφωνα με την καταγραφή του *Χρονικού Maius* του ψευδο-Σφραντζή, οι στρατιωτικές αυτές δυνάμεις θα αποτελούνταν από 12.000 πεζούς και ιπείς, μαρτυρία ωστόσο, που προφανώς δεν

---

¹⁹⁵ Βλ. σχετικά σ. 53. Ο Γρηγοράς (I, 540, 28-22) τονίζει την αδυναμία των Βυζαντινών να συγκεντρώσουν ικανές στρατιωτικές δυνάμεις, ενώ στην εκστρατεία του Ανδρονίκου Γ΄ εναντίον της Ηπείρου, (1337/8) συμμετείχαν περίπου 2.000 Τούρκοι υπό τις διαταγές του αυτοκράτορα, ό.π, I, 545· Καντακουζηνός, I, 497.

¹⁹⁶ Παχυμέρης, I, 273.3.

¹⁹⁷ Στην πράξη ούτε η λύση των μισθοφόρων αποδείχτηκε ικανοποιητική. Στις αφηγήσεις των βυζαντινών πηγών της ύστερης περιόδου αντικατοπτρίζεται έντονα το φαινόμενο των άδειων αυτοκρατορικών ταμείων και η αδυναμία της κεντρικής διοίκησης να χρηματοδοτήσει επαρκή στρατό, έστω και αν επιβάλλονταν συνεχώς νέοι φόροι για τη χρηματοδότηση μισθοφορικού στρατεύματος (Παχυμέρης, I, 70, Καντακουζηνός, I, 136-137 και III, 291). Ακόμη και όταν αυτό γινόταν όμως οι μισθοφόροι πολεμούσαν ως αυτόνομες ομάδες και ήταν δύσκολο να τους ελέγξει κανείς αποτελεσματικά. Ο Καταλανός Ρογήρος επιζητούσε ολοένα και υψηλότερη αμοιβή (που έφτασε σχεδόν το 1 εκατομμύριο υπέρπυρα, βλ., Α. Laiou, *Andronicus II*, 186, υποσ. 108· Μ. Bartusis, “The Cost of Late Byzantine Warfare and Defense”, *BF* 16 (1991), 81- 82 για τις αμοιβές των μισθοφορικών στρατευμάτων κατά το πρώτο ήμισυ του 14ου αιώνα) και κατέληξε τελικά να λεηλατεί τη Θράκη ενώ και ο Ορχάν που προσελήφθη από την αυτοκράτειρα Άννα αντί σημαντικής αμοιβής («δοῦναι αὐτῷ ποσότητα χρυσίου πολλοῦ», Δούκας, 31.7-8), σύντομα άλλαξε στρατόπεδο και πήγε με το μέρος του Καντακουζηνού.

¹⁹⁸ Χαλκοκονδύλης, 63. 5-18.

ανταποκρίνεται στην αληθινή στρατιωτική δυνατότητα του Βυζαντινού κράτους¹⁹⁹. Έτσι, λίγα χρόνια αργότερα, το 1390, όταν ο Ιωάννης Ζ΄ εισήλθε με τη βία στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια των οθωμανικών δυνάμεων κύριο μέλημά του ήταν η πρόσληψη μισθοφόρων για την προσωπική του φρουρά²⁰⁰, ενδεικτικό ότι εκτός από την αντίστοιχη προσωπική φρουρά του Ιωάννη Ε΄, δεν υπήρχε αξιόλογος τακτικός στρατός, που θα ετίθετο υπό την εξουσία του νέου αυτοκράτορα.

Επιπλέον, για την ίδια περίοδο, και ύστερα από την αποκατάσταση του Ιωάννη Ε΄ στον αυτοκρατορικό θρόνο, ο Δούκας αναφέρει, πως ο Βαγιαζήτ Α΄ απαίτησε από τον Ιωάννη Ε΄ να στείλει τον γιο του, Μανουήλ, με συνοδεία μόλις εκατό βυζαντινών στρατιωτών για τις εκστρατείες του στη Μ. Ασία²⁰¹. Αναμφίβολα, ο ρόλος του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος υπό τις διαταγές του Βαγιαζήτ Α΄ εξυπηρετούσε περισσότερο τους σκοπούς της υποτέλειας, ως ένδειξη υποταγής του βυζαντινού Αυτοκράτορα στον οθωμανό ηγέτη, παρά θα έπαιζε ενεργό ρόλο στην εξέλιξη των μαχών²⁰², ο αριθμός των εκατό στρατιωτών όμως καταδεικνύει ως ένα σημείο και τη στρατιωτική αδυναμία του βυζαντινού κράτους.

Για την περίπτωση του οκταετούς αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης τα μοναδικά διαθέσιμα αριθμητικά δεδομένα αναφέρονται στην άφιξη του γαλλικού στρατιωτικού σώματος υπό τις διαταγές του Boucicaut το καλοκαίρι του 1399· ο τελευταίος με στρατιωτική δύναμη που ανερχόταν σε 1000 τοξότες και περίπου 1200 άρτια εξοπλισμένους οπλίτες κατέπλευσε στην Κωνσταντινούπολη με δύο γαλέρες και τέσσερα άλλα μικρά πλοιάρια²⁰³, ως η βοήθεια που θα παρείχε ο Κάρολος Σ΄ της Γαλλίας στον Μανουήλ Β΄, ενώ ο πρώτος είχε αναλάβει και την αμοιβή των στρατιωτών. Το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα σχεδόν αμέσως μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη ανέλαβε εκκαθαριστικές

¹⁹⁹ Ψευδο-Σφραντζής, 196.24-30. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 34 (ιδιαίτερα υποσ. 89)· M. Bartusis, *Byzantine Army*, 107· P. Charanis, “Strife”, 299.

²⁰⁰ P. Majeska, *Russian Travellers*, 101.

²⁰¹ Δούκας, 75.22-24. Το 1390 και το 1391-92 ο Μανουήλ Β΄ φαίνεται πως μετείχε στις πολεμικές επιχειρήσεις του Σουλτάνου (μαζί με τον ανηψιό του Ιωάννη Ζ΄), βοηθώντας ακόμη και στην κατάληψη της Φιλαδέλφειας, της τελευταίας πόλης της Μ. Ασίας που είχε παραμείνει -έστω και αποκομμένη πρακτικά από την Κωνσταντινούπολη- υπό βυζαντινή εξουσία.

²⁰² Σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Κυδώνη χρονολογούμενη το χειμώνα του 1391 ο Μανουήλ Β΄ αναφέρει: «...ὁ δὲ ἡμῖν ἀφόρητόν ἐστι, μετ’ ἐκείνων γὰρ καὶ ὑπὲρ ἐκείνων ἀγωνιζόμεθα οἷς τὸ προστιθέναι ἰσχὺν ἐλαττοῦν ἐστὶν ἡμῖν αὐτοῖς τὴν ἰσχὺν», (G. T. Dennis, *Letters of Manuel II*, επιστ. 19.8-10).

²⁰³ *Livre des faits*, xxix, 601-602.

επιχειρήσεις από την τουρκική παρουσία, που δεν περιορίζονταν στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, αλλά έφταναν μέχρι τα παράλια της Μ. Ασίας. Σε μια τέτοια επιχείρηση, στην οποία μετείχε και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄, ο στρατός κατευθύνθηκε εναντίον του φρουρίου της Ρίβα στη Μαύρη θάλασσα, κοντά στο στόμιο του Βοσπόρου. Εκεί, σύμφωνα με το *Livre des Faits*, συνάντησαν περισσότερους από 6.000 Οθωμανούς στρατιώτες που φρουρούσαν το οχυρό, οι οποίοι αρχικά οπισθοχώρησαν καθώς ο χριστιανικός στρατός ήταν μεγαλύτερος στον αριθμό²⁰⁴. Αν η αναφορά ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, τότε θα πρέπει να υπολογίσουμε το βυζαντινο-γαλλικό σώμα σε περίπου 6.500 με 7.000 άνδρες, ενώ αφαιρώντας τους περίπου 2000 του Boucicaut υπολογίζουμε κατά προσέγγιση 4.500-5.000 στρατιώτες υπό τις διαταγές του Μανουήλ Β΄. Στον υπολογισμό δε του συνόλου των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης θα πρέπει να προστεθούν και όσοι είχαν παραμείνει στην πόλη ως φρουρά πάνω στα τείχη ή ως εφεδρικές δυνάμεις, αποτελώντας έτσι ένα ικανοποιητικό άθροισμα για το ρόλο που καλούνταν να παίξουν, κυρίως για την περιφρούρηση της περιμέτρου και των τειχών της²⁰⁵.

Η μακρά διάρκεια του αποκλεισμού και οι στερήσεις βασικών αγαθών δημιούργησαν ένα μεταναστευτικό ρεύμα από την Κωνσταντινούπολη προς την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου και τη Δύση, που διογκώθηκε ιδιαίτερα κατά την τριετία 1399-1402 και συνεχίστηκε αμείωτα και στις δύο επόμενες δεκαετίες²⁰⁶. Έτσι, ο πληθυσμός της Πόλης, που στα 1400 ανερχόταν σε περίπου 100.000²⁰⁷, φαίνεται να μειώθηκε σημαντικά: το 1411, όταν ο στρατός του Οθωμανού σουλτάνου Μούσα επεχείρησε να αποκλείσει εκ νέου την

²⁰⁴ *Livre des Faits*, xxxiii, 605-606. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη συγκεκριμένη επιχείρηση βλ. κεφ. Η διεξαγωγή του πολέμου – έξοδοι των πολιορκημένων.

²⁰⁵ Επιπλέον, στο *Βουλγαρικό χρονικό* (σ. 542) βρίσκουμε αναφορά για Φράγκους που αγωνίζονταν στο πλευρό των Βυζαντινών εναντίον των Τούρκων. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία περαιτέρω διευκρίνιση για την εθνικότητά τους. Οι συγκεκριμένοι πάντως φαίνεται, πως χειρίζονταν *καταπέλτες* και *αρμπαλέτα*, γεγονός που δείχνει πως πρόκειται ή για επαγγελματίες μισθοφόρους στρατιώτες στην υπηρεσία του αυτοκράτορα ή για μερικούς από τους Βενετούς και τους Γενουάτες που πολεμούσαν στο πλευρό των Βυζαντινών για τη διασφάλιση και των δικών τους εμπορικών αποικιών στην περιοχή. Ευνόητο είναι βέβαια, πως αν το χρονικό αναφέρεται στα μετά το 1399 γεγονότα κάλλιστα αυτοί οι Φράγκοι θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τους στρατιώτες του Γάλλου Boucicaut.

²⁰⁶ Μ. Καλέκας, *Correspondance*, 90. 16-17: «*Ὅρων τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων κενωθεῖσαν τῶν οἰκητόρων*»), βλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, «Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα», *Βυζαντικά* 20 (2000), 90-94, και της ίδιας, «Κωνσταντινούπολη, μια περίοδος αποθάρρυνσης», *Βυζαντινά* 13/2 (1985), 926-927.

²⁰⁷ A. M. Schneider, *Die Bevölkerung von Konstantinople*, 252-254.

Κωνσταντινούπολη ο Μανουήλ Β΄ προσπαθούσε να αποτρέψει τους αμυνομένους να εξέρχονται από τα τείχη και να συμπλέκονται με τους αντιπάλους, καθώς η απώλεια ακόμη και ελαχίστων στρατιωτών θα δημιουργούσε δυσαναπλήρωτο κενό²⁰⁸, ενώ και ο Ιωσήφ Βρυέννιος στην ομιλία του προς τους Κωνσταντινουπολίτες το 1416 αναφέρεται σε περίπου 70.000 ανθρώπους που διαβιούσαν στην Πόλη εκείνη την περίοδο²⁰⁹. Την αραιότητα του πληθυσμού κατέγραψε και ο Ισπανός περιηγητής Pero Tafur, που την επισκέφτηκε δύο δεκαετίες αργότερα (1437). η πόλη έμοιαζε σχεδόν εγκαταλειμμένη με πολλές ακαλλιέργητες εκτάσεις εντός των τειχών, κτήρια σε άσχημη κατάσταση και λιγοστούς κατοίκους²¹⁰.

Φυσιολογικά πλέον, για την πολιορκία του 1422, ο αριθμός των Βυζαντινών αμυνομένων δεν επαρκούσε για να αποκρούσει αποτελεσματικά τις επιθέσεις του οθωμανικού στρατού. Έτσι, ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, Ιωάννης Κανανός, κατέγραψε τη μαζική συμμετοχή των πολιτών στην άμυνα καθώς «...μή μόνον οί στρατιῶται καί οί ἐπιστήμονες τοῦ πολέμου ἠργάζοντο ταῦτα, ἀλλά καί τῆς πολιτείας οί ἄρχοντες καί τῆς χώρας οί ἐπιστήμονες καί τὸ κοινὸν ἅπαν καί τῶν ἱερέων καί τῶν μοναχῶν τὰ συστήματα καί τῶν ἀρχιερέων οί κρείττονες καί πνευματικῶν τῶν ὁσίων οί ὀσιώτατοι»²¹¹. ὅλοι, δηλαδή, ὅσοι μπορούσαν να

²⁰⁸ Δούκας, 19.9.16: «Ρωμαίους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διὰ τὴν ὀλιγότητα φυλάττων αὐτοὺς ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ. Ἐλεγε γὰρ· Τί μοι ὄφελος, εἰ ἀπὸ τούτων ἑκατὸν στρατιώτας Ρωμαίους ὀλέσω δέκα ἢ τί τῶ Μωσῆ ζῆμία, εἰ ἀπὸ τούτων χιλίους Τούρκους ὀλέσει ἑκατόν;».

²⁰⁹ Ι. Βρυέννιος, «πᾶν τὸ κοινὸν οἱ ἐπτάκις μυρίων ἐπέκεινα», Ι. Βρυεννίου «δημηγορία συντομωτάτη περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος», ἐκδ. Ν. Τωμαδάκης, *περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1453*, β΄ ἐκδοση, Αθήνα 1969, 249.178. Στις αιτίες για τη μείωση του πληθυσμού πρέπει να προστεθεί και η επιδημική πανώλη, που έκανε την εμφάνισή της στην Κωνσταντινούπολη αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα. Οι πηγές αναφέρονται σε «θανατικὸν μέγα» κατά τα ἔτη 1347-1348 (Γρηγοράς, ΙΙ, 797.17 -798.17· Καντακουζηνός, ΙΙΙ, 49.15-53.1· Schreiner, *Kleinchroniken*, Ι, 33/6, 89/1), 1361-1362 (αυτ., 7/14), 1381-1382 (αυτ., 33/12), λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας από το Βαγιαζήτ Α΄ το 1390-1391 (αυτ., 33/15, το 1398 (αυτ., 89/5), και το 1409-1410 (αυτ., 9/41). Στην τελευταία περίπτωση τα θύματα της νόσου ανήλθαν σε 10.000 ανάμεσά τους και ο πατριάρχης Ματθαίος Α΄. Πρβ. Θ. Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιῶν της νήσου», *Επιστημονικὴ Επετηρίς της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν* 1970-71, Αθήνα 1970, 118 - 136. Γενικά, για την εμφάνιση της νόσου στη Δ. Ευρώπη πρβ. R. Ziegler, *The Black Death*,

²¹⁰ Pero Tafur, *Travels and Adventures*, ἐκδ. Μ. Letts, Λονδίνο 1926, 144-145.

²¹¹ Ι. Κανανός, 71. 462-467.

χρησιμοποιήσουν όπλο²¹², ακόμη και αν αυτοί ήταν κρατικοί αξιωματούχοι, ιερείς ή απλοί πολίτες που δεν ήταν εξοικειωμένοι με τον πόλεμο, ενώ ο συγγραφέας δεν παραλείπει να εξάρει ακόμη και τη σημαντική προσφορά των γυναικών στην άμυνα της πόλης μεταφέροντας πολεμοφόδια σε όσους μάχονταν στην πρώτη γραμμή πάνω στα τείχη²¹³. Γενναία, τέλος, πολέμησε και ένας αδιευκρίνιστος αριθμός Κρητών, που είχαν τοποθετηθεί στη Βασιλική πύλη²¹⁴. Πιθανότατα η συγκεκριμένη ομάδα αριθμούσε μερικές εκατοντάδες στρατιώτες, που όπως και στο παρελθόν είχαν χρησιμοποιηθεί για την άμυνα της αυτοκρατορίας²¹⁵, χαρακτηρίζονται δε από το Δούκα ως «...ἀεὶ πιστότατοι καὶ ζῆλον θεῖον ἔχοντες πρὸς τὰ τεμένη τῶν ἀγίων καὶ εἰς τὰ σφῶν λείψανα καὶ εἰς τὸ βασιλείον τῆς Πόλεως»²¹⁶. Ίσως αυτούς να εννοεί ο Κανανός στην προκειμένη περίπτωση, όταν αναφέρεται στους «των ἔξω χωρῶν» που πολέμησαν με γενναιότητα και απέκρουσαν με επιτυχία την ἐφοδο του οθωμανικού στρατού²¹⁷.

²¹² Ο Κ. Παναγιωτίδης, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, 1204-1453*, (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004, 75, προσδιορίζει την ηλικία στράτευσης από 19 ετών μέχρι περίπου την ηλικία των 40, ενώ έχουν καταγραφεί και περιπτώσεις Βυζαντινών να φέρουν όπλο ήδη από την εφηβική ηλικία, βλ. ιδιαίτερα υποσ. 53, 54. Είναι ευνόητο, πως ο κίνδυνος κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς ανάγκασε ακόμη και μεγαλύτερης ηλικίας ανθρώπους να πάρουν τα όπλα και να συμμετέχουν ενεργά στην άμυνα της Πόλης, πρβ. Ι. Κανανός, 70.424-426: «γένος ἅπαν καὶ ἡλικία πᾶσα».

²¹³ Ι. Κανανός, 71.471 – 72.495.

²¹⁴ Δούκας, παρ. 28: «...Οἱ δὲ Κρήται ὄντες ἐν τῇ Βασιλικῇ Πύλῃ φύλακες».

²¹⁵ Η προσφορά τους στην υπηρεσία της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν καινοφανής. Στο τέλος του 13ου αιώνα (λίγο πριν το 1295) ο Ανδρόνικος Β΄ τοποθέτησε ως στρατιώτες στη Μ. Ασία άγνωστο αριθμό Κρητών φυγάδων για την προστασία των συγκεκριμένων περιοχών από τις επιδρομές των τουρκικών φύλων. Αυτοί λίγους μήνες αργότερα τάχθηκαν με το μέρος του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στην εξέγερσή του εναντίον του Ανδρονίκου Β΄, Παχυμέρης, III, 247. Ο ίδιος συγγραφέας (210.10) αναφέρει ότι Κρήτες πρόσφυγες αποτελούσαν ένα αρκετά μεγάλο σώμα στο στρατό του Ανδρονίκου Β΄.

²¹⁶ Δούκας, παρ. 28, 18-20. Η παρουσία Κρητών και η βοήθειά τους στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης είναι δεδομένη και στην περίπτωση του 1453, καθώς τουλάχιστον τρία πλοία από την Κρήτη και τα πληρώματά τους συνέχιζαν να πολεμούν με ηρωισμό ακόμη και όταν τα στρατεύματα του Μωάμεθ Β΄ είχαν μπει διαμέσου του ρήγματος των τειχών εντός της Πόλης, βλ. σχετικά, Σφραντζής, (Βόννη), 287.288. Πρβ. Στ. Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939, 111, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η προσφορά των Κρητών θεωρήθηκε εξίσου σημαντική με αυτή των Βενετών και Γενουατών, καθώς αναφέρονται στο *Ανακάλυμμα της Κωνσταντινούπολης* (εκδ. Ε. Κριαράς, Θεσσαλονίκη 1956, 30): «...φεύγουν οἱ Κρητικοί, φεύγουν οἱ Γενουβῆσοι· φεύγουσι οἱ Βενέτικοι...»

²¹⁷ Ι. Κανανός, 71.468-470. Για τη συγκεκριμένη φράση (τῶν ἔξω χωρῶν οἱ ἄνθρωποι) και την πολιτική ιδεολογία που είχε αναπτυχθεί ήδη από τους πρώτους αιώνες της ύπαρξης της βυζαντινής αυτοκρατορίας βλ.

Αντίθετα, για τον αριθμό των αμυνομένων την Άνοιξη του 1453, υπάρχουν σχεδόν ασφαλή αριθμητικά δεδομένα, που προέρχονται από την καταγραφή του *Πρωτοβεστιαρίτη* Γεωργίου Σφραντζή. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στο *Χρονικό Minus* ο Αυτοκράτορας ζήτησε από τον έμπιστό του αξιωματούχο να προβεί σε καταμέτρηση των πολιτών που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην άμυνα της πόλης. Οι *Δήμαρχοι*, στους οποίους και απευθύνθηκε ο Σφραντζής παρέδωσαν έναν κατάλογο με τους μάχιμους καταγεγραμμένους και τον οπλισμό τους, το σύνολο των οποίων ανερχόταν σε 4.473· στο πλευρό τους θα πολεμούσαν και 200 ξένοι²¹⁸.

Όσον αφορά στον συγκεκριμένο αριθμό των σχεδόν 5.000 Βυζαντινών που παραδίδεται από το Σφραντζή δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για να εξακριβώσουμε πόσοι από αυτούς ήταν επαγγελματίες στρατιώτες ή τουλάχιστον είχαν επαρκή στρατιωτική εκπαίδευση. Πάντως, παρότι το βυζαντινό κράτος διήνυε παρατεταμένη περίοδο παρακμής εξακολουθούσαν να υπάρχουν μερικές εκατοντάδες επαγγελματίες στρατιώτες στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, που προφανώς και χρησιμοποιούνταν είτε για τη φύλαξη της Πόλης ή ως προσωπική φρουρά του τελευταίου. Έτσι, οι πρώτες επιθέσεις του οθωμανικού στρατού στις αρχές του Μαΐου αποκρούστηκαν, καθώς «...ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς Ἰωάννης γενναίως ἐμάχετο σὺν πᾶσι τοῖς ὑπ’ αὐτὸν καὶ τοῖς τοῦ παλατίου»²¹⁹, ενώ και στην τελική επίθεση στις 29 του ίδιου μήνα: «ὁ δὲ Ἰωάννης γενναίως παρίστατο σὺν τοῖς αὐτοῦ, ἔχων καὶ τὸν βασιλέα ἔνοπλον σὺν πάσῃ τῇ παρατάξει, ἀντιμαχόμενοι»²²⁰.

το άρθρο του P. Magdalino, “Constantinople and the *exo chorai* in the time of Balsamon”, *Byzantium in the 12th century: Canon, Law State and Society*, εκδ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, 188-195. [ανατύπωση: P. Magdalino, *Studies on the history and topography of Byzantine Constantinople*, VR, 2007]. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ο συγγραφέας να μην αναφέρεται σε ξένους μισθοφόρους, αλλά σε Βυζαντινούς, που απλώς δεν ήταν κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης.

²¹⁸ Σφραντζής, 96. 15-18. Για την άφιξη του Ισίδωρου και των τοξοτών από τη Δύση, βλ. κατωτέρω σ. 167.

²¹⁹ Δούκας, παρ. 38.15.1

²²⁰ Αυτόθι, παρ. 39.9.5. Ο M. Bartusis, *Byzantine Army*, 131, θεωρεί αρκετά πιθανό, πως οι περισσότεροι από τους εκατό ιππείς υπό τις διαταγές του Λουκά Νοταρά που βρίσκονταν τοποθετημένοι στη Βασιλική πύλη και θα λειτουργούσαν ως εφεδρικό σώμα όπου παρουσιαζόταν ανάγκη στην άμυνα, ήταν επαγγελματίες στρατιώτες. Προκαλεί βέβαια εντύπωση –με δεδομένη την έλλειψη επαγγελματιών στρατιωτών- πώς αυτοί θα χρησιμοποιούνταν τελικά ως εφεδρικές δυνάμεις και δεν τοποθετήθηκαν εξαρχής στο σημείο όπου αναμενόταν η γενική έφοδος του οθωμανικού στρατού. Ο M. Kloff, “The army in Constantinople at the accession of Constantine XI”, *Byzantion* 40 (1970), 390-391, διατυπώνει την άποψη, ότι οι συγκεκριμένοι

Με αρκετή βεβαιότητα, ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε, ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης ήταν άνθρωποι άπειροι από πόλεμο. Ο Δούκας παραδέχεται το πρόβλημα της ελλιπούς στρατιωτικής εκπαίδευσης, ενώ, όταν πλέον ο οθωμανικός στρατός προσπαθούσε να διασπάσει τη γραμμή άμυνας και να εισχωρήσει εντός της Κωνσταντινούπολης, εξαίρει τη γενναιότητα με την οποία μάχονταν οι αμυνόμενοι, παρότι «*ἦσαν ἀντιπολεμοῦντες ἄνδρες μάχιμοι, Τοῦρκοι εἴκοσι πρὸς ἓνα Ρωμαῖον καὶ τοῦτον οὐ τόσον πολεμιστὴν ὡς τὸν τυχόντα Τοῦρκον*»²²¹.

Επιπλέον, και ο Λεονάρδος, επίσκοπος Χίου, θεωρούσε πως οι περισσότεροι από τους Βυζαντινούς δεν είχαν κατάλληλη στρατιωτική εκπαίδευση, και δεν ήταν εξοικειωμένοι με τον πόλεμο, ενώ ο συρρικνωμένος αριθμός τους πλέον δεν επαρκούσε ούτε για τη σωστή φύλαξη των τειχών²²², παρότι για το σκοπό αυτό επιστρατεύτηκε σχεδόν το σύνολο των αρρένων πολιτών, ενώ προς την πλευρά της θάλασσας, που ο κίνδυνος για ξαφνική επίθεση ήταν μικρότερος, τοποθετήθηκαν πολλοί από τους κληρικούς ή μοναχούς ως φρουροί. Ωστόσο, η φύλαξη έμοιαζε ανεπαρκής, καθώς μικρές ομάδες από το στρατόπεδο των Οθωμανών κατόρθωναν απαρατήρητοι να πλησιάσουν τα τείχη και τραβούσαν τα βαρέλια που είχαν τοποθετηθεί για να ενισχύσουν τις επάλξεις ή έπαιρναν τους λίθους από τα βλήματα που έριχναν τα κανόνια τους για να τα χρησιμοποιήσουν και πάλι στη συνέχεια²²³.

Στο πλευρό των Βυζαντινών, πάντως βρέθηκαν και αρκετοί δυτικοί, που αποφάσισαν να βοηθήσουν έμπρακτα μπροστά στον κίνδυνο της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης. Ήδη από το Νοέμβριο του 1452 είχαν καταπλεύσει μαζί με τον Ισίδωρο Κιέβου και 200 τοξότες, που είχαν στρατολογηθεί από τη Χίο με έξοδα του Πάπα. Το πιθανότερο είναι, πως αυτούς εννοεί ο Σφραντζής όταν αναφέρει στην καταγραφή του το συγκεκριμένο αριθμό των ξένων στην υπηρεσία του αυτοκράτορα. Η συγκεκριμένη αποστολή ήταν περισσότερο μια ένδειξη ότι ο Πάπας θα ενδιαφερόταν ενεργά, αν οι Βυζαντινοί αποδέχονταν και στην πράξη την ένωση των εκκλησιών, παρά αποτελούσαν ουσιαστική βοήθεια, εκείνες τις δύσκολες ώρες, όμως οποιαδήποτε *άφιξη* ήταν κάτι παραπάνω από ευπρόσδεκτη.

στρατιώτες συνιστούσαν ένα είδος προσωπικής φρουράς του Νοταρά, γι αυτό και παρέμειναν υπό τις διαταγές του ακόμη και όταν αναμενόταν η γενική έφοδος του στρατού των Οθωμανών.

²²¹ Δούκας, 286. 7-10.

²²² Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 146. 255-265.

²²³ Αυτόθι., 152, 312-325.

Σε αυτούς που ήλθαν με σκοπό να βοηθήσουν στη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης πρέπει να προστεθούν και περίπου 400 επαγγελματίες στρατιώτες που κατέπλευσαν με δυο μεγάλα και κατάλληλα εξοπλισμένα πλοία στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης το Φεβρουάριο του 1453 και είχαν αρχηγό τους τον Ιωάννη Ιουστινιάνη²²⁴. Ο τελευταίος παρουσιάζεται από τις πηγές ως ικανότατος στρατιωτικός και ιδιαίτερα σε περιπτώσεις πολιορκίας²²⁵. Ο Αυτοκράτορας αφού τον τίμησε με τον τίτλο του *πρωτοστράτορος* και «*ρόγας ἐμέτρησε τὸν στρατιώτασ αὐτοῦ*», του ανέθεσε τη γενική εποπτεία της άμυνας, ενώ ως επιπλέον ανταμοιβή για τη βοήθειά του θα του παραχωρούσε το νησί της Λήμνου, όταν θα περνούσε ο οθωμανικός κίνδυνος²²⁶.

Λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας και τα πληρώματα των Βενετικών εμπορικών πλοίων συμφώνησαν να βοηθήσουν ενεργά στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, από την πλευρά του, υποχρεούνταν να καταβάλει μηνιαίο μίσθωμα και τα τροφεία τους²²⁷. τη βοήθεια τους, θα παρείχαν και οι Γενουάτες του Γαλατά²²⁸, έστω και αν φαινομενικά είχαν επιλέξει την τήρηση της ουδετερότητας ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές²²⁹. Την έμπρακτη υποστήριξή της στο βυζαντινό αυτοκράτορα προσέφερε και η καταλανική παροικία της Κωνσταντινούπολης υπό τον P. Julia²³⁰.

Το συνολικό άθροισμα των υπερασπιστών φαίνεται πως κυμαινόταν ανάμεσα στους 7.000 με 8.000 άνδρες. Ο συγκεκριμένος αριθμός -με μια μικρή απόκλιση- επιβεβαιώνεται και από τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου: έτσι ο Δούκας, όταν αναφέρεται στην αφήγησή του στην είσοδο του στρατού των Οθωμανών μέσα στην Πόλη, αναφέρει, ότι αυτοί σκότωσαν περίπου 2000 στρατιώτες, καθώς θεωρούσαν ότι εντός της Κωνσταντινούπολης βρίσκονταν περί τους 50.000 πολεμιστές, ουσιαστικά όμως δε θα προέβαιναν σε μια τέτοια

²²⁴ Κριτόβουλος, 40.15, Δούκας, 265.27-266-10. Πρβ. Nicol, *Immortal Emperor*, 64.

²²⁵ Κριτόβουλος, 40.19: «...ἐς πόλεμον ἔμπειρος καὶ μάλα γενναῖος», Δούκας, 265.20-22: «...καὶ ὁ αὐτὸς Ἰωάννης ἐπιδέξιός ἀνὴρ καὶ εἰς παραταγὰς καὶ συνασπισμοὺς πολέμων δοκιμώτατος».

²²⁶ Κριτόβουλος, 41. 2-7. Πλέον με άδεια τα αυτοκρατορικά ταμεία ο Αυτοκράτορας ήταν αναγκασμένος προκειμένου να εξασφαλίσει οποιαδήποτε στρατιωτική βοήθεια να παραχωρεί ως ανταλλάγματα περιοχές που ανήκαν στην αυτοκρατορία ή ανώτατους τίτλους ευγενείας και αξιώματα, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Λαδίσλαο Β΄ της Ουγγαρίας και τον Πέτρο της Αραγωνίας, βλ. σχετικά κεφ. «Η βοήθεια των δυτικών δυνάμεων».

²²⁷ Κριτόβουλος, 40.8-13.

²²⁸ Δούκας, 267. 5-23.

²²⁹ Πρβ. κεφ. «Η βοήθεια των δυτικών δυνάμεων».

²³⁰ Χαλκοκονδύλης, I, 216. 25

κίνηση, αν γνώριζαν ότι «*πᾶς τῶν ἐνόπλων στρατὸς οὐχ ὑπερβαίνει τοὺς ὀκτακισχιλίους*»²³¹. Ο Λεονάρδος Χίου κάνει λόγο για περίπου 9.000 υπερασπιστές, 6.000 Βυζαντινούς και περίπου 3.000 μισθοφόρους²³², ενώ και ο Tedaldi αναφέρει ένα σύνολο μάχιμων ανδρών λίγο μικρότερο από 10.000²³³, αριθμοί απαγορευτικοί για οποιαδήποτε σύγκριση μεγεθών ανάμεσα σε επιτιθέμενους και αμυνόμενους.

Ένα επιπλέον σημαντικό πρόβλημα για τους τελευταίους ήταν και ο πολεμικός εξοπλισμός τους, που παρουσιάζεται ελλιπής κυρίως όσον αφορά στα αγχέμαχα όπλα και την ατομική πολεμική τους εξάρτηση. Για το βυζαντινό κράτος το πρόβλημα του εξοπλισμού των στρατιωτών υπήρχε ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, καθώς είναι γνωστή η περίπτωση του 1302, όταν ο Ανδρόνικος Β΄, προκειμένου να στείλει τους Αλανούς στη Μ. Ασία, απογύμνωσε από τα όπλα του τον τακτικό στρατό, προκαλώντας δυσάρεστες αντιδράσεις²³⁴. Ο κρατικός μηχανισμός πλέον φαινόταν πως αδυνατούσε να εξοπλίσει επαρκώς επιπλέον αριθμό στρατολογημένων, όπως ακριβώς ήταν οι απλοί πολίτες που συμμετείχαν στην άμυνα στην περίπτωση των πολιορκιών, που εξετάζουμε. Και καθώς σε αυτήν την τελευταία περίοδο δε υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για ύπαρξη εργαστηρίων κατασκευής ανάλογων όπλων στη βυζαντινή επικράτεια, η προμήθεια στρατιωτικού εξοπλισμού εξαρτιόταν από τις διαθέσεις των δυτικών εμπόρων και ασφαλώς από την – ομολογουμένως μειωμένη – αγοραστική δυνατότητα του κράτους. Πάντως, το πιθανότερο είναι πως οι ίδιοι οι πολίτες επωμίζονταν τη δαπάνη του οπλισμού τους²³⁵. Αλλωστε, μικρά ξίφη, εγχειρίδια, πελέκει και ρόπαλα φαίνεται πως ήταν σε χρήση και στον καθημερινό βίο, οπότε επιστρατεύονταν και για τη μάχη²³⁶. Φαίνεται πάντως πως και πάλι δεν επαρκούσαν για να καλύψουν το σύνολο των αναγκών²³⁷. Η πολεμική εξάρτηση συμπληρωνόταν από

²³¹ Δούκας, 287. 15-17.

²³² Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 140. 5-10.

²³³ G. Tedaldi, *Caduta*, I, 178.

²³⁴ Βλ. εισαγωγικό σημείωμα, σ. 30.

²³⁵ Ι. Κανανός, 70.424-429: «...ἕκαστος μεθ' ὧν ἠδύνατο ὄπλων, ἕτεροι δὲ καὶ ἄνευ τῶν ὄπλων, ἄλλοι μετὰ ξιφῶν τε καὶ κονταρίων».

²³⁶ A. Babuin, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, (ανέκδοτη διδ. διατριβή), Ιωάννινα 2009, 56-60, 86, 96.

²³⁷ Ι. Κανανός, 70. 430-435: «...Ἐτεροι δὲ οὐδὲ ἐξ' αὐτῶν εὐποροῦσαν, ἀλλὰ τὰς ταύλας ὅπου ἐτρώγαν καὶ τὰ τυμπάνια τῶν βουτζίων ἔδησαν μὲ σχοινία, καὶ ἐβάσταζαν ἀντὶ σκουταρίων. Τινὲς δὲ οὐδὲ μετ' αὐτῶν εἰς τὸν πόλεμον ἦλθον, ἀλλὰ μὲ λίθους καὶ μόνον ἐμάχοντο τολμηρῶς καὶ ἀνδρείως», Κριτόβουλος, 61, 35-37: «...ἄνδρες ὀλίγοι οἱ πλείους ἄοπλοι καὶ πολέμων ἄπειροι».

σπαθιά και λόγχες, ενώ ταυτόχρονα προστατεύονταν από τις βολές και τα χτυπήματα του εχθρού από μεταλλικά κράνη και πανοπλίες κατασκευασμένες από μέταλλο ή δέρματα ζώων²³⁸.

Από τις αφηγηματικές πηγές δημιουργείται πάντως για τους βυζαντινούς υπερασπιστές η εικόνα ελαφρά οπλισμένων στρατιωτών· αντιθέτως ο Ιουστινιάνης και η ομάδα του αναφέρονται ως *κατάφρακτοι*, με μεγάλες ασπίδες, που έφεραν σπαθιά, μακριά ξίφη και πυροβόλα όπλα²³⁹. Για το λόγο αυτό μάλιστα ανέλαβαν και τη φύλαξη του σημείου του τείχους που είχε δημιουργηθεί το ρήγμα από τα κανόνια των Οθωμανών και αναμενόταν η κύρια επίθεση των τελευταίων²⁴⁰. Καλύτερο εξοπλισμό και πιο αποτελεσματικά όπλα από τους Βυζαντινούς, πρέπει να είχαν και οι υπόλοιποι δυτικοί, Γενουάτες και Βενετοί· στις 6 Απριλίου, ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος σε μια κίνηση εντυπωσιασμού έδωσε εντολή στα πληρώματα πέντε Βενετικών πλοίων να αποβιβαστούν και με πλήρη πολεμική εξάρτηση να πραγματοποιήσουν το γύρο των χερσαίων τειχών για να προκαλέσουν αμηχανία και φόβο στους αντίπαλους στρατιώτες²⁴¹, ενώ δυτικοί ήταν αυτοί, που τελικώς τοποθετήθηκαν στα πιο ευάλωτα σημεία του Θεοδοσιανού τείχους.

Όσον αφορά στον οπλισμό, από τους αμυνόμενους πάντως δεν εξέλειπαν τα μικρά φορητά εκηβόλα όπλα με το τόξο²⁴², τη σφενδόνη²⁴³ και τη φορητή βαλίστρα/τζάγρα²⁴⁴ να

²³⁸ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 146. 268-272.

²³⁹ Κριτόβουλος, 50.9-12: «...Ιουστίνος δὲ καὶ οἱ σὺν αὐτῷ κατάφρακτοι ὄντες οὐδεμίαν ἐδέχοντο βλάβην παρά τε τῶν βελῶν καὶ τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἐυρώστως ἠγωνίζοντο μαχόμενοι τε γενναίως...». Πρβ. Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 148.274: “*Splendidis refulgentibus armis*”.

²⁴⁰ Στα μέσα του Μαΐου ο Μωάμεθ Β΄ έδωσε εντολή σε ένα τμήμα του στρατού του να κινηθεί εναντίον του φρουρίου στο νησί της Πριγκίπου. Παρότι οι βολές από τα κανόνια των επιτιθέμενων προκάλεσαν σημαντικό ρήγμα στο τείχος, οι στρατιώτες δεν κατάφεραν αρχικά να εισχωρήσουν εντός του φρουρίου, καθώς το υπερασπίζονταν περίπου τριάντα κατάφρακτοι πολεμιστές, και έτσι αναγκάστηκαν να επινοήσουν εναλλακτικό σχέδιο (φωτιά γύρω από το τείχος, ώστε να κυκλώσει τους αμυνόμενους), προκειμένου να πετύχουν την κατάληψή του, Κριτόβουλος, 47.24 – 48.21.

²⁴¹ N. Barbaro, *Caduta*, I, 34. Το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί δεν πραγματοποιούσαν εξόδους από τα τείχη χωρίς τη συνδρομή των δυτικών, εκτός από την πολεμική δεινότητα των τελευταίων είναι ενδεικτικό και της έλλειψης κατάλληλου στρατιωτικού εξοπλισμού των πρώτων, βλ σχετικά κεφ. Η διεξαγωγή του πολέμου - οι έξοδοι των πολιορκημένων.

²⁴² Για τη χρησιμότητα του τόξου και την ανατολική του προέλευση, βλ. A. Babuin, *Επιθετικά όπλα των Βυζαντινών*, 165-166.

κατέχουν ιδιαίζουσα θέση. Τοξότες και σφενδονήτες καλυπτόμενοι πίσω από τις επάλξεις μπορούσαν από απόσταση να βάλουν εναντίον των αντιπάλων τους ή τις πολιορκητικές τους μηχανές που ήταν εκτεθειμένες. Σχετικά με τα βέλη των τόξων καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες για την παραγωγή τους στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέβαινε ότι και με τα μικρά αγχέμαχα όπλα, πως δηλαδή υποχρεούνταν σε περιόδους πολέμου οι κάτοικοι να προμηθεύουν το κράτος με συγκεκριμένο αριθμό βελών. Λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας του 1453 ο Κριτόβουλος αναφέρει, άλλωστε, την πρόνοια του αυτοκράτορα για συγκέντρωση «*ὄπλων τε καὶ βελῶν*»²⁴⁵. Αντιστοίχως, οι σφενδονήτες εφοδιάζονταν με μικρού μεγέθους –λίθινα κυρίως– βλήματα, τα οποία, καθώς δύσκολα γίνονταν αντιληπτά από τους αντιπάλους, μπορούσαν να προξενήσουν πολλούς τραυματισμούς²⁴⁶.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη μικρή φορητή βαλλίστρα, ένα όπλο με μεγάλη διατηρητική ικανότητα, που μπορούσε να προκαλέσει θανάσιμα τραύματα στους στρατιώτες διαπερνώντας ακόμη και σιδερένιους θώρακες ή πανοπλίες²⁴⁷. Το 1422 οι Οθωμανοί κατασκεύασαν ένα μεγάλο ξύλινο παραπέτασμα για να τους προστατεύει από «*τὰς σαγγίτας τῶν τόξων καὶ τῶν τζαγρῶν τῶν Ῥωμαίων*»²⁴⁸, ενώ η χρήση τους επιβεβαιώνεται και για την τελευταία πολιορκία, το 1453: «*Πλὴν ἡ βουλὴ ἐδίδοδο, ὥστε*

²⁴³ Η σφενδόνη ήταν ευρέως διαδεδομένη στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα εξαιτίας κυρίως του φθηνού κόστους κατασκευής (δέρμα, φυτικές ή ζωικές ίνες) και χρησιμοποιούνταν περισσότερο στο κυνήγι ή για προσωπική άμυνα, βλ. A. Babuin, *ό.π.*, 242, υποσ. 6 και 7.

²⁴⁴ Σχετικά με την προέλευση και τεχνική εξέλιξη της φορητής βαλλίστρας βλ. σχετικά, T. Kolias, *Byzantinische Waffen*, 239-253.

²⁴⁵ Κριτόβουλος, 18.8. Ουσιαστικά, αυτή ήταν η τακτική που ίσχυε και στην οθωμανική επικράτεια, αφού για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1422 κάθε οικία προσέφερε δέκα με 20 βέλη στο στρατό του Μουράτ Β΄, ενώ και το 1453 κατά τις προετοιμασίες του στρατού του ο Μωάμεθ Β΄ φρόντισε να προμηθεύσει με βέλη το στρατό του.

²⁴⁶ T. Kolias, *Byzantinische Waffen*, 256. Πρβ. Κριτόβουλος, 65. 15-17: «... ἀκροβολισμοῖς ἰσχυροῖς ἐχρήσαντο πρὸς ἀλλήλους ἑκάτεροι, τοῖς τε ἀπὸ τῶν τοξοτῶν βέλεσι τοῖς τε ἀπὸ τῶν σφενδονητῶν λίθοις».

²⁴⁷ Βλ. σχετικά A. Babuin, *Επιθετικά όπλα Βυζαντινών*, 215 και ιδιαίτερα υποσ. 36 και 37 και 234-235. Η χρήση τους από τους αμυνόμενους μπορούσε να αποδειχθεί ιδιαίτερα αποτελεσματική καθώς λόγω του μεγάλου βεληνεκούς της βολής, οι βαλλίστρες μπορούσαν σχετικά εύκολα να αδρανοποιήσουν τα περισσότερα από τα λιθοβόλα μηχανήματα των αντιπάλων. Ωστόσο η χρήση της ήταν ήδη γνωστή στο Βυζάντιο από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, βλ. *ό.π.* 258-259.

²⁴⁸ I. Κανανός, 56. 84-85.

τούς Ρωμαίους ἀντιμαχεῖν ἐκ τῶν τειχῶν διὰ τῶν προμαχώνων, οἱ μὲν διὰ τζαγροβολικῶν βελῶν, οἱ δὲ διὰ τοξικῶν», «...τὰ βέλη τῶν τζαγρῶν κατέπεμπον»²⁴⁹ κ.ά. Ωστόσο, η χρήση της βαλλίστρας πιθανότατα δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στους Βυζαντινούς, καθώς είχε υψηλό κόστος κυρίως εξαιτίας της πολυπλοκότητας κατασκευής της. Οι τοποθετημένοι στα τείχη βαλλιστροφόροι ήταν ως επί το πλείστον Βενετοί²⁵⁰, ενώ ιδιαίτερα ικανοί στο χειρισμό της βαλλίστρας παρουσιάζονταν και οι Κρήτες ήδη από το τέλος του προηγούμενου αιώνα (14ου)²⁵¹. Κατά συνέπεια, είναι αρκετά πιθανό οι Κρήτες που φρουρούσαν τη Βασιλική Πύλη το 1422 να ήταν εξοπλισμένοι με βαλλίστρες, όπως και αυτοί που πολέμησαν το 1453 στην Κωνσταντινούπολη²⁵².

Εντύπωση, τέλος, προκαλεί η έλλειψη αναφοράς στο περίφημο *ύγρον* ή *έλληνικόν πυρ*. Αν φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε σε ανάλογες επιθέσεις εναντίον των τειχών της Κωνσταντινούπολης στο παρελθόν, όπως για παράδειγμα εναντίον των Σταυροφόρων το 1204²⁵³, η χρήση του εμφανίζεται μάλλον περιορισμένη κατά τη διάρκεια των οθωμανικών πολιορκιών, που εξετάζουμε. Έτσι, μόνο το 1453 βρίσκουμε αναφορά για ρίψη από τις επάλξεις κάποιου εύφλεκτου μείγματος από πυρίτιδα, πίσσα και θειάφι που εκτοξευόταν

²⁴⁹ I. Κανανός, 268.21.

²⁵⁰ Αυτ., 268.28

²⁵¹ Η Βενετική γερουσία στις 27 Ιουλίου 1423 αποφάσισε να στείλει πενήντα Κρήτες βαλλιστροφόρους για την άμυνα της Θεσσαλονίκης, (Thiriet, *Regestes*, II, αρ. 1889), ενώ το 1437 ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ ζήτησε και έλαβε 300 βαλλιστροφόρους από την Κρήτη για να ενισχύσουν τη φρουρά της Κωνσταντινούπολης ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή του στη σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας, βλ. Σ. Συρόπουλος, 114. 21.

²⁵² Η Βενετία ήδη από το 1452 είχε δώσει άδεια να στρατολογηθούν Κρήτες στρατιώτες για βοήθεια στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης.

²⁵³ Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, 60. Η χρήση του, ωστόσο έμοιαζε πιο αποτελεσματική απέναντι σε εχθρικά πλοία, γι αυτό και οι αντίπαλοι φρόντιζαν να καλύπτουν τους πύργους των πλοίων ή τα πολιορκητικά τους μηχανήματα με δέρματα ζώων και άλλα υλικά ανθεκτικά στη φωτιά, πρβ. και Ν. Χωνιάτης, 544, 28-30. Ωστόσο ήταν δύσκολο για τους αμυνόμενους να στοχεύσουν από τις επάλξεις κινούμενους χερσαίους στόχους. Για το υγρόν πυρ, βλ. σχετικά, J. R. Partington, *A history of Greek fire and gunpowder*, Σικάγο 1969, E. Davidson, "The secret weapon of Byzantium", *BZ* 66 (1973), 61-74· Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ, ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, Θεσσαλονίκη 1989, και προσφάτως J. Haldon – A. Lacey – C. Hewes, "Greek fire revisited: recent and current research", *Byzantine style, religion and Civilization, In Honour of Sir Steven Runciman*, (επιμ. εκδ. E. Jeffreys), Cambridge 2006, 290-325. Για τις πολεμικές επιχειρήσεις του 1204, βλ. σχετικά, T. Koliass, "Military aspects of the conquest of Constantinople by the crusaders", *Urbs Capta, the fourth crusade and its consequences*, επιμ. εκδ. A. Laiou, Παρίσι 2005, 123-138.

ενάντια στους επιτιθέμενους Οθωμανούς²⁵⁴, ενώ σύμφωνα με το χρονικό *Maius* υγρό πυρ εκτοξεύθηκε και από τα καταστρώματα των συμμαχικών χριστιανικών πλοίων, όταν στις 20 Απριλίου τα γενουατικά εμπορικά πλοία και αυτό του αυτοκράτορα κατόρθωσαν να διασπάσουν τον οθωμανικό κλοιό και να καταπλεύσουν τελικώς στην Κωνσταντινούπολη²⁵⁵. Ένα ανάλογο εύφλεκτο μείγμα φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς εναντίον των Οθωμανών στρατιωτών που είχαν εισχωρήσει μέσα στις υπόγειες σήραγγες²⁵⁶.

Σκόπιμα έμεινε για το τέλος η αναφορά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, ενώ η επιλογή να ενταχθούν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο υπαγορεύτηκε από τη σημασία τους, ως το ισχυρότερο αμυντικό μέσο των πολιορκημένων. Για τα αποκαλούμενα και *Θεοδοσιανά τείχη* έχουν γραφτεί αρκετές αξιόλογες μελέτες, που αφορούν τόσο στην κατασκευή τους όσο και την εξέλιξη τους, παράλληλη με αυτήν της οχυρωματικής τέχνης στη Δυτική Ευρώπη²⁵⁷. Εδώ απλά θα επισημάνουμε, πως στην πράξη επρόκειτο για μια τριπλή γραμμή οχύρωσης αποτελούμενη από την τάφρο, το εξωτερικό και το υψηλότερο εσωτερικό τείχος. Η τάφρος με περίπου 18μ. πλάτος και 7μ. βάθος²⁵⁸ ήταν εξαιρετικά δύσκολο να προσπελαστεί από τους εχθρούς, ενώ αν οι τελευταίοι τα κατάφερναν είχαν να αντιμετωπίσουν τους ακροβολιστές από τους πολεμικούς πύργους του εξωτερικού τείχους, αρχικά, και του εσωτερικού που βρισκόταν σχεδόν 15μ. πιο πίσω (ενώ οι πολεμικοί του πύργοι έφταναν τα 20μ. σε ύψος). Προς την πλευρά της θάλασσας το τείχος ήταν μονό, καθώς ο κίνδυνος να επιτεθεί αντίπαλος στόλος από εκεί, μέσω του Κεράτιου κόλπου, ήταν σαφώς μικρότερος. Στην ύστερη περίοδο, παρά τις επιδιορθώσεις που διέταξε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος αμέσως μετά την ανάκτηση της Πόλης²⁵⁹, η άσχημη κατάσταση των τειχών

²⁵⁴ Nestor Iskander, εκδ. A. Pertusi, *La caduta*, I, 275, 260-262. Πρβ. και Tursun Beg, 73, όπου ο συγγραφέας αναφέρει χρήση εύφλεκτων μειγμάτων και από την πλευρά των Οθωμανών, που τοποθετώντας τα μέσα σε πήλινα δοχεία, τα εκτόξευαν προς τα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

²⁵⁵ Ψευδο- Σφραντζής, 392. 16: «...πυρὶ ὑγρῶ καὶ πέτραις μακρόθεν».

²⁵⁶ Ο.π., 398.14.

²⁵⁷ A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople: the walls of the city*, Λονδίνο 1899, B. Meyer-Plath – A. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, I - II, Βερολίνο 1943, B. Tsagadas, *The fortifications and defense of Constantinople*, Νέα Υόρκη 1980, C. Foss – C. Winfield, *Byzantine Fortifications*, Pretoria 1986, W. Muller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tubingen 1977, 286-319.

²⁵⁸ Ο C. Foss, *Byzantine fortifications*, 43, θεωρεί πως η τάφρος ήταν γεμάτη με νερό, αν και είναι πιο πιθανό πως αυτό συνέβαινε μόνον όταν η Κωνσταντινούπολη απειλούνταν από εξωτερικούς εχθρούς.

²⁵⁹ Παχυμέρης, 215. 26-27: «...πανταχοῦ γὰρ ἐκέκλαστο καὶ τὸ τεῖχος, καὶ ἦν ῥαδίως εἰσελθεῖν τε καὶ ἐξελθεῖν, καὶ πυλῶν κεκλεισμένων...». Ιδιαίτερα απογοητευτική ήταν και η κατάσταση των τειχών που

παρέμενε, με αποτέλεσμα η πύλη του Αγ. Ρωμανού να θεωρείται ως η ασθενέστερη και η πιο επίφοβη να δεχτεί επίθεση από τον εχθρό²⁶⁰. Στην τελευταία οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το σημείο αυτό φαίνεται πως υπερασπιζόταν ο Ιουστινιάνης και οι στρατιώτες του²⁶¹ και εκεί ήταν που θα επικέντρωναν την επίθεσή τους κατά τη γενική έφοδο οι Οθωμανοί.

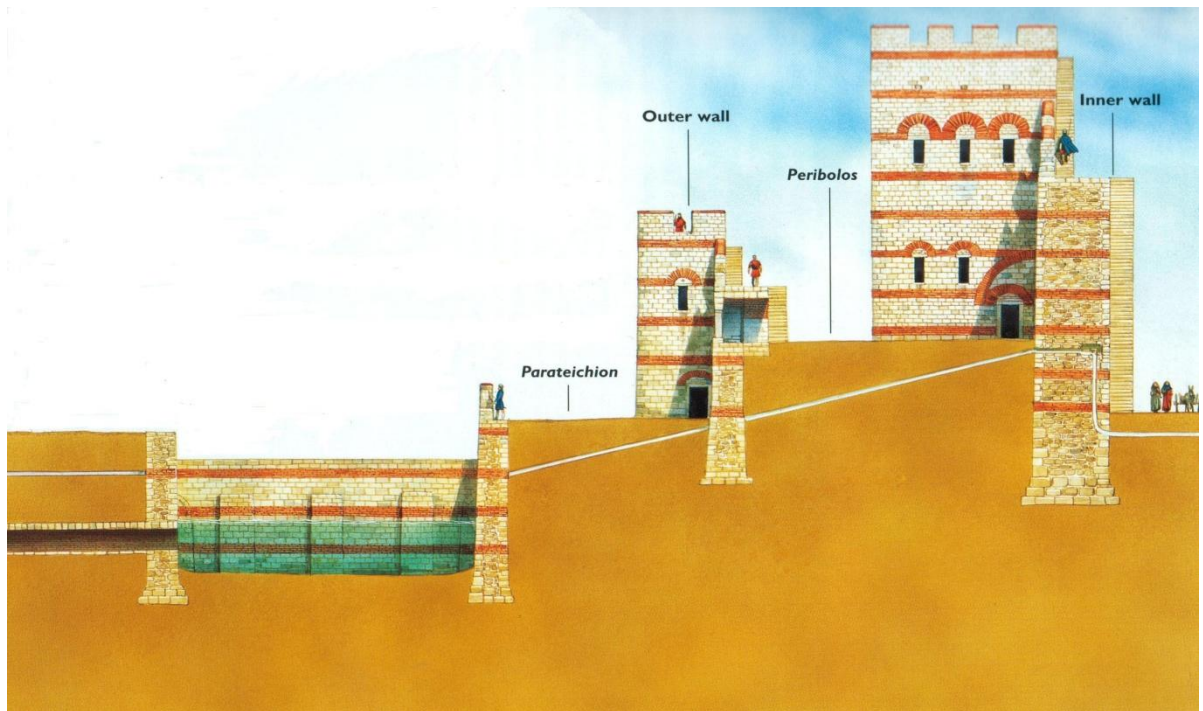

βρίσκονταν κατά μήκος της θάλασσας, τα οποία εκτός από τις εχθρικές επιδρομές επιβαρύνονταν και από τη φυσική φθορά του χρόνου και την αδιαφορία των Λατίνων κατακτητών της Κωνσταντινούπολης. Ο Αυτοκράτορας προέβη στις απαραίτητες επιδιορθώσεις, αυξάνοντας παράλληλα το ύψος τους και τοποθετώντας ξύλινα παραπετάσματα καλυμμένα από δέρματα ζώων στους πολεμικούς πύργους, Παχυμέρης, I, 251-253. Βλ. A. M. Talbot, "The Restoration of Constantinople under Michael VIII", *DOP* 47 (1993), 249.

²⁶⁰ I. Κανανός, (CSHB) 461.15-18: «...ἐπεὶ ἑβδομήκοντα βόλια τῆς σκευῆς τῆς μεγίστης ἐκείνης τὸν σεσαθρωμένον ἐκεῖνον ἔκρουσε πύργον, ὁ τόπος καὶ σοῦδα καὶ πύργος πλησίον ὑπῆρχεν Κυριακῆς τῆς ἀγίας, μέσον Ρωμανοῦ τοῦ ἀγίου καὶ τῆς Χαρσῆς τε τὴν πύλην, καὶ πλησιέστερον τούτων εἰς τὸν ποταμὸν τὸν επονομαζόμενον Λύκον». N. Barbaro, *Caduta*, I, 24. 4-6: "...e misele a le mure de la tera apresso de le altre a bombardar la zitade, a san Romano, dove che iera el piu debele luogo de la tera...".

²⁶¹ Κριτόβουλος, 23. 4-7: «...καὶ ἀφικνεῖται (ενν. ο σουλτάνος) δεκαταῖος ἐς τὸ Βυζάντιον καὶ στρατοπεδεύεται πρὸς τῇ πόλει ἐγγύς τοῦ τείχους ὅσα ἀπὸ σταδίων τεττάρων πρὸς ταῖς καλουμέναις Πύλαις τοῦ Ρωμανοῦ - ὁ.π. 1-2: «...ἐγχειρίζεται (ο Ιουστινιάνης) δὲ καὶ τὸ καταντικρὸν τοῦ βασιλέως στρατοπέδον μέρος τοῦ τείχους ὡς ἐπίμαχόν τε ὄν». Δούκας, 276, 4-8: «...Πεσόντα δὲ δύο τείχη, ἔχοντα ἐν τῷ μέσῳ πύργον ἓνα, καὶ ὁ πρὸς τῇ πύλῃ πύργος τοῦ ἀγίου Ρωμανοῦ, ἔκειντο χαμαί, ὀρώντες τοὺς ἔνδον καὶ ὀρώμενοι ὑπ' αὐτῶν». - ὁ.π. 283. 15-18.: «...Οἱ δὲ ἐντός καὶ αὐτοὶ διαμερισθέντες, ὁ μὲν ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ Ἰωάννῃ Ιουστινιανῶ ἐνν τοῖς τείχεσιν τοῖς πεσοῦσιν ἔξω τοῦ κάστρου ἐν τῷ περιβόλῳ, ἔχοντες μεθ' αὐτοὺς Λατίνους καὶ Ρωμαίους ὡς τρισχιλίους».

Πρβ και G. Tedali, *Caduta*, I, 182-183, παρ. 24.

(Σκαρίφημα του τριπλού τείχους της Κωνσταντινούπολης και της τάφρου, S. Turnbull, *Walls of Constantinople*, Osprey Publishing, 2004).

(Ηλεκτρονική αναπαράσταση του τείχους της Κωνσταντινούπολης από την UNESCO)

II. ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ – ΟΠΛΙΣΜΟΣ

Σε προηγούμενο κεφάλαιο, στο οποίο και εξετάστηκε η πολεμική τακτική των Οθωμανών τόσο σε μάχες στο ανοιχτό πεδίο όσο και στους αποκλεισμούς για την κατάληψη των οχυρωμένων πόλεων κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, κατέστη φανερή και η δυναμική του μέχρι πρότινος νομαδικού φύλου να μπορεί να συγκεντρώνει ένα μεγάλο αριθμό στρατιωτών –ακόμη και αν κάποιο ποσοστό από αυτούς δεν ήταν άρτια εξοπλισμένοι και εκπαιδευμένοι για μάχη, όπως για παράδειγμα ήταν οι άτακτοι *ακιντζή*, που συνήθως χρησιμοποιούνταν ως εμπροσθοφυλακή του κυρίως στρατού²⁶². Πάντως, ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο οθωμανικός στρατός αποτελούνταν στο μεγαλύτερό του ποσοστό από τους τουρκομάνους ιππείς, που για αρκετές δεκαετίες αργότερα αποτέλεσαν και τη βάση του μόνιμου οθωμανικού στρατού²⁶³, ενώ στις τελευταίες δεκαετίες του ίδιου αιώνα, όταν και συντελέστηκε η προώθησή τους στην Ευρώπη βασίστηκαν στρατιωτικά σε μεγάλο βαθμό στους πληθυσμούς της Βαλκανικής χερσονήσου²⁶⁴. Η σημαντική προσφορά των χριστιανών υποτελών στο πλευρό των

---

²⁶² Βλ. σχετικά κεφ. «Η πολεμική τακτική των Οθωμανών», 55-58. Η χρησιμοποίησή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις των Οθωμανών συνεχίστηκε και τον 15ο αιώνα, με τη διαφορά ότι πλέον οι περισσότεροι από αυτούς ήταν επαγγελματίες στρατιώτες στην υπηρεσία του σουλτάνου. Η δυσκολία να υπολογιστεί έστω και κατά προσέγγιση ο αριθμός τους είναι δεδομένη, καθώς ενισχύονταν διαρκώς από Μουσουλμάνους ή ακόμη και Χριστιανούς, που μετακινούνταν προς τις συνοριακές περιοχές του βυζαντινού κράτους. Είναι αρκετά πιθανό, πάντως πως πολεμούσαν χωρισμένοι σε μικρές ομάδες, καθώς η ιππική τους ικανότητα και ο ελαφρύς οπλισμός τους αξιοποιούνταν ιδιαίτερα στη διεξαγωγή αιφνιδιαστικών και μόνο επιθέσεων. Βλ. σχετικά, Konstantin Mihailović, *Memoirs*, 177.

²⁶³ Αυτοί ήταν κυρίως οι κάτοχοι ορισμένων εκτάσεων γης (*τιμάρια*) που τους είχαν παραχωρηθεί από το Σουλτάνο με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Όσον αφορά στη λειτουργία του συστήματος να σημειωθεί ότι τα *τιμάρια* δεν ήταν κληρονομικά, αλλά μετά το θάνατο του κατόχου τους επέστρεφαν στη δικαιοδοσία του σουλτάνου, που τα διέθετε αναλόγως. Ανάλογα με το μέγεθος της έκτασης ο κάτοχος αρκετές φορές υποχρεούνταν να παρέχει και ελαφρά οπλισμένους ιππείς ως βοηθητικούς, βλ. σχετικά, P. Fodor, *Ottoman Warfare*, στο: *Cambridge History of Turkey*, τ. 1, εκδ. K. Fleet, Cambridge 2009, πίνακας 1, σ. 201- C. Imber, *Ottoman Empire*, 268· H. Inalcik, *Ottoman empire*, 154 κ. ε.

²⁶⁴ S. Vryonis, “Byzantine and Turkish societies and their sources of manpower”, στο: *War, Technology and Society in the Middle East*, εκδ. M. Parry – E. Yapp, Λονδίνο 1975, 127-128· H. Inalcik, “Ottoman methods of Conquest”, *Studia Islamica* 2(1954), 105-107· C. Finkel, “The Costs of Ottoman warfare and defense”, *BF* 16 (1991), 92-93.

Οθωμανών στο πεδίο της μάχης εξαιρείται από τους χρονικογράφους²⁶⁵ τόσο στη μάχη της Νικόπολης (1396), όπου το ιππικό των Σέρβων φαίνεται πως καθόρισε το τελικό αποτέλεσμα, όσο και στη μάχη της Άγκυρας (1402) παρότι η έκβασή της τελικά δεν ήταν ευνοϊκή για το στρατό του Βαγιαζήτ Α΄.

Λίγα χρόνια νωρίτερα -1394- οι Οθωμανοί είχαν αναλάβει το δύσκολο εγχείρημα της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης συγκεντρώνοντας έξω από τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας σημαντικό αριθμό στρατιωτών και πολιορκητικών μέσων. Ο Δούκας περιγράφει την άφιξη του οθωμανικού στρατού στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και την τοποθέτηση *ὑπὲρ μυρίων* στρατιωτών περιμετρικά των χερσαίων τειχών, ώστε να εμποδίζουν τη διέλευση ανθρώπων και εμπορευμάτων από και προς την Πόλη²⁶⁶. Ο ίδιος αριθμός, των περίπου δέκα χιλιάδων αντιπάλων στρατιωτών δηλαδή, καταγράφηκε από το συγγραφέα χρονικά μετά τα γεγονότα της Νικόπολης (Σεπτέμβρης 1396) όταν ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ θέλησε να συνδιαλλαγεί με τον Ιωάννη Ζ΄: «*Μηνύει τῷ Ιωάννῃ παρακαθημένῳ τότε τῇ Κωσταντίνου σὺν Τούρκοις χιλιάσι δέκα*»²⁶⁷.

Πάντως, η προσεκτική μελέτη του κείμενου του Δούκα, καθώς φανερώνει τη συχνότατη χρήση του συγκεκριμένου αριθμού, όταν ο τελευταίος χρειάζεται να αναφερθεί σε στρατό ή στρατιωτικές ομάδες, κάνει αρχικά το μελετητή επιφυλακτικό στην προσπάθεια προσδιορισμού του συνόλου των οθωμανικών δυνάμεων²⁶⁸. Ωστόσο και ο χρονογράφος των Οθωμανών *Urui* περιγράφοντας την προετοιμασία για τη μάχη της Νικόπολης αναφέρει, ότι οι περίπου 10.000 στρατιώτες που είχαν αποκλείσει την Κωνσταντινούπολη έλυσαν την

²⁶⁵ K. Mihailović, *Memoirs*, 171.

²⁶⁶ Δούκας, 50.11.

²⁶⁷ Αυτ., 54.20.

²⁶⁸ Αυτ., «*Στείλας οὖν Τούρκους τὸν ἀριθμὸν χιλιάδας δέκα ὁ Ὅρχαν καὶ, τὸν πορθὸν διαβάντες τῆς Πόλεως, δέχονται τούτους μετὰ χαρᾶς οἱ Πολῖται καὶ τὰ τῆς πόλεως τείχη καὶ τὰς ἔνδον ἀγνιάς καταπατήσαντες καὶ φιλοξενηθέντες παρὰ τῆς δεσποίνης καὶ τῶν Ρωμαίων ἐξίασι κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ*», αυτ., παρ. 21.9.6. «*Χαμζᾶς, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Παγιαζήτ τοῦ μεσάζοντος, σὺν στρατῷ, χιλιάδας δέκα καὶ πλέον*», αυτ., 39.7.4. «*ὑπερμαχοῦντες ὡς λέοντες ἐπέκεινα τῶν δέκα χιλιάδων*», 45.21.1 «*Καὶ τῶν ἄκρων ἐκείνων εἷς ἀρχηγὸς τοῦ τυράννου θέλων δεῖξαι ἀριστείαν τινά, περάσας εἰς Βλαχίαν σὺν χιλιάσι δέκα Τούρκων καὶ συμβαλὼν αὐτοῖς ὁ Βλάχος, οὓς μὲν ἐν πολέμῳ κτείνας ἔκτεινεν*».

πολιορκία και ενώθηκαν με τον υπόλοιπο στρατό του Βαγιαζήτ Α²⁶⁹. Σε αυτόν τον αριθμό πάντως, των περίπου 10.000 στρατιωτών δηλαδή, συνηγορούν και τα αριθμητικά δεδομένα από τη μελέτη του συνόλου του στρατού των Οθωμανών, που παρατάχθηκε στη Νικόπολη το Σεπτέμβριο του 1396. Παρότι οι αρχικές εκτιμήσεις σύγχρονων μελετητών έκαναν λόγο για περίπου 100.000 Οθωμανούς στρατιώτες και ανάλογο αριθμό σταυροφόρων²⁷⁰, φαίνεται πως τελικά οι αριθμοί ήταν πολύ μικρότεροι και κυμαίνονταν από 10.000 με 20.000 στρατιώτες για την κάθε παράταξη²⁷¹. Μπορούμε έτσι να δεχθούμε, πως οι Οθωμανοί στρατιώτες που προχώρησαν στον από ξηρά αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1394 ήταν περίπου 10.000, ενώ είναι πολύ πιθανό, μετά τη νίκη στη Νικόπολη, όταν και εντάθηκε ο αποκλεισμός της Πόλης, να αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός τους.

Περίπου αυτή την περίοδο -τέλη 14ου αι., αρχές 15ου- συντελέστηκε και η αναδιοργάνωση του οθωμανικού στρατού. Πλέον, η οθωμανική εξουσία άρχισε να στηρίζεται σε επίλεκτα, άρτια οργανωμένα σώματα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εγκαταλείφθηκαν πλήρως οι προηγούμενες τακτικές του αιφνιδιασμού και της από απόσταση φθοράς του αντιπάλου, όπως αυτές διεξάγονταν από τις ομάδες των άτακτων της εμπροσθοφυλακής.

Σημαντικότερο όλων, το στρατιωτικό σώμα των αποκαλούμενων γενιτσάρων²⁷² που είχε δημιουργηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα –επί Μουράτ Α΄. Στην πράξη, οι στρατιώτες αυτοί ήταν παιδιά χριστιανικών οικογενειών που ύστερα από την κατάκτηση τους από τους Οθωμανούς, υποχρεώνονταν να παρέχουν έμπυχο δυναμικό στο στρατό των Οθωμανών. Ο θεσμός του παιδομαζώματος (*Devshirme*), που συνδέεται στενά με τους γενίτσαρους φαίνεται πως τέθηκε σε ισχύ περίπου τη δεκαετία του 1370 ή και λίγο

²⁶⁹ Εκδ. F. Babinger, *Quellenwerke des islamischen Schrifttums*, II, Αννόβερο 1925, 28. Ο Ισπανός περιηγητής De Clavijo (εκδ. F. Lopez Estrada, Μαδρίτη 1948), 58. 22-24, αναφέρει με υπερβολή, πως οι Οθωμανοί αριθμούσαν περίπου 400.000 στρατιώτες.

²⁷⁰ Αρχικά, ο στρατός των Οθωμανών στρατιωτών που παρατάχθηκαν στη Νικόπολη είχε υπολογιστεί σε 100.000 άνδρες, από τους οποίους οι 70.000 ήταν ιππείς, S. Atiya, *Nicopolis*, 68-69, ιδιαίτερα υποσημ. 185.

²⁷¹ R. Rosseti, “Notes on the battle of Nicopolis”, *Slavonic and East European Review* 15 (1937), 636. Πρβ. D. Geanakoplos, “The crusade in the fourteenth century”, *History of the Crusades*, (έκδ. K.M. Setton), III, 21-23.

²⁷² Κριτόβουλος, 38.6-11: «...λέγω δὴ τοὺς νεοδαμῶδεις τούτους καὶ πεζεταίρους καὶ τὸ περὶ αὐτὸν ἄγλημα, οὗς τῇ σφῶν γλώττῃ γενητζάρους καλεῖν εἰώθασιν νέον σύνταγμα τῆς φωνῆς σημαίνουσης, εἰδὼς ταύτη τὸ κράτος προσὸν αὐτῶ καὶ τῇ τοῦ σώματος φυλακῇ καὶ τῇ τῆς ὄλης ἀρχῆς».

νωρίτερα· αρχικά, αριθμούσε μερικές εκατοντάδες στρατιώτες και αποτελούσε την προσωπική φρουρά του Σουλτάνου²⁷³. Σε προκαταρκτικό ακόμα στάδιο, φαίνεται πως δε λειτούργησε σωστά κατά το γνωστό περιστατικό πριν την έναρξη της μάχης του Κοσσόβου, όταν ο Σέρβος Μίλος Κόμπιλιτς πλησίασε το Μουράτ Α΄ και του επέφερε το θανάσιμο χτύπημα.

Το 1422 και το 1453 ο αριθμός του οθωμανικού στρατού που μετείχε στις επιχειρήσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης αυξήθηκε ραγδαία και οι Βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποίησαν εκφράσεις όπως *στράτευμα μυριάριθμο*, *απειράριθμο στράτευμα*²⁷⁴, *στρατεία ως νέφος χαλάζης πλήρες*²⁷⁵, προκειμένου να τονίσουν το μέγεθος του αντιπάλου. Ο Ι. Κανανός και ο Δούκας περιγράφουν την τακτική του Σουλτάνου για τη συγκέντρωση στρατευμάτων: η συνήθης πρακτική ήταν η αποστολή κήρυκα στις επαρχίες του κράτους που θα δήλωνε την έναρξη των επιχειρήσεων εναντίον της Κωνσταντινούπολης: «Ὁ γὰρ τύραννος ἀπ' ἀρχῆς Μαρτίου μηνὸς ἔπεμψε μηνυτὰς καὶ κήρυκας εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τοῦ ἐξέρχεσθαι ἕκαστος ἐν τῇ στρατεία κατὰ τῆς Πόλεως»²⁷⁶, υποσχόμενος παράλληλα ότι εάν επιτυγχάνε την κατάληψη της βυζαντινῆς πρωτεύουσας θα επέτρεπε τη λεηλασία και την αιχμαλωσία των κατοίκων της. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν «κλητοὶ καὶ αὐτόκλητοι στρατιῶτες»²⁷⁷, «τὰ ρόγας καὶ διὰ προσόδων γεγραμμένα καὶ τὰ ἄγραφα»²⁷⁸, ενώ ακολουθούσαν και άλλοι βοηθητικοί του στρατεύματος ή απλοί τυχοδιώκτες με την προσδοκία κέρδους²⁷⁹.

²⁷³ G. Goodwin, *The Janissaries*, Λονδίνο 1994, 18-23· N. Weissmann, *Les janissaires*, Παρίσι 1964, 18, κ.ε.· E. Zachariadou, “Les janissaires de l empire byzantine”, *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*, εκ. A. Gallota, Νάπολι 1982, 591-597· V. Demetriades, “Some thoughts on the origins of the Devsirme”, *Ottoman Emirate (1300-1389)*, εκδ. E. Zachariadou, Ρέθυμνο 1993, 28-29· V. L. Menage, “Some notes on the Devshirme”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29 (1966), 66-68,

²⁷⁴ Δούκας, παρ. 38.18.5

²⁷⁵ Κανανός, 68.224.

²⁷⁶ Δούκας, παρ. 37.8.6.

²⁷⁷ Αυτ., 38.4.4.

²⁷⁸ Αυτ., 37.8.3.

²⁷⁹ Πρβ. Κανανός (CSHB), 464, 5-12: «...Ὡς γὰρ ἐξεχύθη ἡ φήμη εἰς τὰ ἔθνη τῶν Μουσουλμάνων πῶς ἐπαραδόθην ἡ πόλις εἰς διαγουμὰν καὶ αἰχμαλωσίαν, σχεδὸν ἐκ πάσης γῆς καὶ γενεᾶς Μουσουλμάνων ἔφθασαν πρὸς τὸ κέρδος μὴ μόνον οἱ ἐπιστήμονες εἰς τὰ κούρησιν καὶ τοὺς πολέμους, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνεπιστήμονες καὶ σαρλίδες, τουτέστι πραγματεῦται, καταλλάκται, μυροψοὶ καὶ τζαγκάροι, ἀλλὰ καὶ Τούρκων πολλοὶ καλογέροι. Ὑπὲρ αἰτίας τοιαύτης ἐσυνήχθησαν

Έτσι, ο Κανανός κατέγραψε πως στις 10 Ιουνίου του 1422 «...«...*ἡμέρα τρίτη, τῆς ἡμέρας ὥρα δευτέρα, κατέδραμεν αὐθις ἄφνω στρατιά καθ' ἡμῶν Μουσουλμάνων, δις πέντε τὸν ἀριθμὸν χιλιάδες, ἔχοντες καὶ στρατάρχη ἀνδραμανὸν καὶ αἵματοβόρον, καὶ τὸ ὄνομα τούτου Μιχάλπαις ἐκαλεῖτο*»²⁸⁰, ενώ δέκα ημέρες αργότερα, «*τῆ δὲ εἰκοστῇ τούτου ἑτέρα ἐφάνη στρατιά Μουσουλμάνων*»²⁸¹. Απουσιάζει, ωστόσο, στο έργο του Ι. Κανανού οποιαδήποτε επιπλέον πληροφορία σχετική με το μέγεθος αυτού του δεύτερου οθωμανικού στρατεύματος. Μαζί τους, πάντως, έφτασε και ο Σουλτάνος Μουράτ Β'. Σε δύο διαφορετικές αφίξεις του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης αναφέρεται και ο Χαλκοκονδύλης, χωρίς ωστόσο να δίνει το συνολικό τους άθροισμα²⁸², ενώ αντίθετα, ο Δούκας, παρότι δεν κάνει διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο διαφορετικά σώματα, παραδίδει πως ο στρατός των Οθωμανών ανερχόταν σε 200.000 άνδρες²⁸³.

Για την περίπτωση του 1453 οι πηγές παραδίδουν πολύ μεγαλύτερους αριθμούς: έτσι, από τους Βυζαντινούς, ο μεν Σφραντζής κάνει λόγο για 258.000 στρατιώτες, διαπιστώνοντας ωστόσο, πως ο αριθμός των συγκεντρωμένων έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης υπερέβαινε κατά πολύ αυτό τον αριθμό²⁸⁴, ενώ ο Κριτόβουλος αναφέρει 300.000 άνδρες «*το μάχιμον*» παράλληλα υπήρχε και ένας αριθμός βοηθητικών και άλλων που είχαν ακολουθήσει το στρατό²⁸⁵. Ο Δούκας κατέγραψε, πως ακόμη και μετά την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης η προσέλευση στρατιωτών και άλλων συνεχιζόταν αμείωτα, καθώς τρεις εβδομάδες αργότερα εξακολουθούσαν να καταφθάνουν «*ἄνδρες κλητοὶ καὶ αὐτόκλητοι ὑπὲρ ἀριθμὸν δυνατὸν εἰπεῖν*». Οι κατάσκοποι

πάντες, οἱ μὲν στρατιῶται διὰ τὸ κοῦρσοι, οἱ δὲ σαρλίδες ἵνα ἀγοράσουν τὰ κουρσιμαῖα, ἤγουν τοὺς αἰχμαλώτους, καὶ οἱ μὲν τὰς γυναῖκας, ἄλλοι τοὺς ἄνδρας, ἄλλοι τὰ βρέφη, καὶ ἄλλοι τὰ ζῶα».

²⁸⁰ Ι. Κανανός, ο.π, 28.

²⁸¹ Αυτ., 466. 8.

²⁸² Χαλκοκονδύλης, ΙΙ, 7.15: «...*προέπεμψε δὲ Μιχαλόγλην, πρυτανέα τε ἅμα καὶ στρατηγὸν τῆς Εὐρώπης. καὶ λαβῶν οὗτος τὸ ἀπὸ τῆς Εὐρώπης στράτευμα ἅπαν, ἐπέδραμέ τε τὴν Βυζαντίου χώραν. μετὰ δὲ ταῦτα ἐστρατοπεδεύετο, καὶ αὐτίκα ἀπήλαυνεν Ἀμουράτης ὁ Μεχμέτεω...*».

²⁸³ Δούκας, 183. 10-15. Βλ. σχετικά, Barker, *Manuel II*, 360-361 και ιδιαίτερα υποσ. 110.

²⁸⁴ Σφραντζής, 96. 7-12.

²⁸⁵ Κριτόβουλος, 40.2.

πάντως στο οθωμανικό στρατόπεδο ανέφεραν, ότι το σύνολό τους ξεπερνούσε τους 400.000 ανθρώπους²⁸⁶. Το ίδιο συνολικό άθροισμα των 400.000 ανθρώπων, στρατιωτών και άλλων που φρόντιζαν για τον επισιτισμό του στρατεύματος παραδίδει και ο Χαλκοκονδύλης²⁸⁷.

Από τις δυτικές πηγές, ο Βενετός Barbaro κατέγραψε στο ημερολόγιό του πως το πρώτο τμήμα του Οθωμανικού στρατού, αποτελούμενο από 100.000 άνδρες στρατοπέδευσε στην περίμετρο των χερσαίων τειχών της Κωνσταντινούπολης ήδη από το Φεβρουάριο του 1453 μεταφέροντας και μερικά από τα μεγάλα κανόνια που είχαν κατασκευαστεί στην Αδριανούπολη. Τον Απρίλιο αφίχθηκε και ένα ακόμη μεγάλο στρατιωτικό σώμα 160.000 στρατιωτών· μαζί τους έφτασε και ο Σουλτάνος Μωάμεθ Β'²⁸⁸.

Ένα σύνολο μεγαλύτερο των 300.000 ανδρών υπό τις διαταγές του Σουλτάνου παραδίδει και ο Λεονάρδος Χίου, οι περισσότεροι ήταν ιππείς, αν και μάχονταν πεζοί, καθώς επρόκειτο για πολιορκία και όχι για μάχη σε ανοιχτό πεδίο. Το ότι το μεγαλύτερο μέρος του οθωμανικού στρατού αποτελούνταν από ιππικό το επιβεβαιώνει και ο Tedaldi, ο οποίος όμως κάνει λόγο για μόλις 60.000 στρατιώτες και από αυτούς οι περίπου 30.000 – 40.000 έφεραν πολεμικό ίππο.

Όσον αφορά στον ατομικό οπλισμό τους, οι τελευταίοι έφεραν μαζί τους στη μάχη πρωτίστως το τουρκικό τόξο ή τις μικρές φορητές βαλλίστρες, ενώ δεν εξέλειπαν σπαθιά, ξίφη και μικρά τσεκούρια. Μικρές ασπίδες και ένα μικρό ξίφος έφερε και το μεγαλύτερο μέρος των ατάκτων στρατιωτών²⁸⁹.

Η πληθώρα διαφορετικών όπλων που χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί καταγράφηκε ήδη από το 1422: «ἄλλοι δὲ τζόκουσ, καὶ ἕτεροι συστάς, καὶ ἄλλοι πῦρ μετὰ μαζαλάδων, ἕτεροι δὲ σκλώπους, ἄλλοι δὲ σιδηρᾶ μάχιμα ὄπλα δρεπανηφόρα μετὰ κονταρίων μακρέων τὰ ἐπονομαζόμενα φάλκας, ἕτεροι δὲ σκουντάρια στερεὰ καὶ μεγάλα, καὶ τὰ πάντα μετὰ σιδήρων, καὶ πλοκοτὰς δὲ ἄλλοι, καὶ παβέζια ἄλλοι, ἄλλοι δὲ ἀγγύρας σιδηρέας... Καὶ πᾶν πολεμικόν ὄργανον ἔφερον ἀνὰ χειρᾶς»²⁹⁰. Φαίνεται, πως οι στρατιώτες που δεν ανήκαν στα επίλεκτα στρατιωτικά σώματα

²⁸⁶ Δούκας 258. Αντιθέτως ο Tedaldi, *Caduta*, I, 174, αναφέρει πως το σύνολο των στρατιωτών ήταν περίπου 60.000.

²⁸⁷ Χαλκοκονδύλης, II, 202.13.

²⁸⁸ Barbaro, *Caduta*, I, 35

²⁸⁹ Tedaldi, *Caduta*, I, 176.

²⁹⁰ Κανανός (CSHB), 468.14-22. Για την καλύτερη κατανόηση των όπλων βλ. A. Babuin, *Επιθετικά όπλα των Βυζαντινών*, 51, 98, 131, όπου και η αντίστοιχη εικονογράφησή τους στο δεύτερο τόμο.

του Σουλτάνου, ήταν εξοπλισμένοι με ποικίλα όπλα καθώς υποχρεώνονταν να φέρουν προσωπικό οπλισμό στη μάχη. Κατά συνέπεια, αυτός ο οπλισμός ερχόταν σε άμεση εξάρτηση από την οικονομική τους δυνατότητα αφενός και από τις ικανότητες των τοπικών τεχνιτών αφετέρου²⁹¹.

Αντιθέτως η πολεμική εξάρτηση των τακτικών οθωμανικών δυνάμεων αποτέλεσε από τις κύριες μέριμνες του Μωάμεθ Β΄ προτού ξεκινήσει τη δική του προσπάθεια κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, προς το τέλος του 1452 αφού συγκέντρωσε τους κατάλληλους τοξότες, σφενδονήτες και ακοντιστές, κατασκεύασε ακόντια, ξίφη, κράνη και μεγάλες ποδήρεις ασπίδες για να εξοπλίσει το στρατό του, ενώ ταυτόχρονα προετοίμασε και «ὄσα ἄλλα οἱ ἐς τειχομαχίαν ἐδόκει ἐπιτήδεια εἶναι»²⁹². Πάντως, όσον αφορά στον οπλισμό, ήδη από το 1422 το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτικών δυνάμεων των Οθωμανών περιγράφονταν από τον Ι. Κανανό ως «κατάφρακτοι πάντες μετὰ ἰσχυρᾶς καὶ σιδηρᾶς πανοπλίας καὶ περικεφαλαίας μεγίστους»²⁹³, ενώ οι κατάφρακτοι και ευοπλότατοι Οθωμανοί στρατιώτες αποτέλεσαν σημείο αναφοράς και για τον Κριτόβουλο το 1453²⁹⁴.

Παρότι δεν θα μπορούσαν να είναι αποτελεσματικά απέναντι στα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινούπολης, πολιορκητικά μηχανήματα χρησιμοποιήθηκαν ευρέως από τους Οθωμανούς ήδη από την πρώτη απόπειρα κατάκτησης της Πόλης το 1394: «...ἀλλὰ μυρία μηχαναὶ παρ' αὐτῶν ἐκινουῦντο φανεραὶ τε καὶ ἀφανεῖς πρὸς τὸ τὴν πόλιν ἐλεῖν»²⁹⁵, ενώ ένα πλήθος ξύλινων και μηχανικώτατων ἔργων²⁹⁶ είχαν κατασκευαστεί για να επιτευχθεί η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1422 και το 1453. Η μειωμένη βλητική ικανότητα τέτοιων κατασκευών και τα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο, δεν ωφέλησαν ιδιαίτερα τους επίδοξους κατακτητές στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν την είσοδο στην Πόλη. Αυτή θα επιτυχανόταν τελικά ύστερα από την καθοριστική συμβολή των μεγάλων κανονιών του Μωάμεθ Β΄.

---

²⁹¹ βλ. σχ. C. Imber, *Ottoman Empire*, 268, υποσ. 23.

²⁹² Κριτόβουλος, παρ. 20.7-208. Κάθε οικία που ανήκε στην οθωμανική επικράτεια υποχρεούνταν να παραδώσει συγκεκριμένο αριθμό βελών πριν την έναρξη της πολιορκίας.

²⁹³ Κανανός,(CSHB), 470.

²⁹⁴ Κριτόβουλος, παρ. 16.

²⁹⁵ “Recit Inedit”, 106, 7-8.

²⁹⁶ Ι. Κανανός (CSHB), 462.17.

III. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ - ΠΥΡΟΒΟΛΙΚΟ

Η εμφάνιση του πυροβολικού είναι ο παράγοντας εκείνος που άλλαξε τον τρόπο διεξαγωγής των πολιορκιών κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Μέχρι τότε η ισορροπία των δυνάμεων ήταν με το μέρος των αμυνομένων. Πίσω από την ασφάλεια των οχυρώσεων, ακόμα και αν ήταν λιγότεροι στον αριθμό, οι τελευταίοι είχαν σαφές πλεονέκτημα απέναντι στους επιτιθέμενους και τα μέχρι τότε γνωστά πολιορκητικά μέσα²⁹⁷. Η ιδέα για ένα κινούμενο κανόνι, που θα καταστρέφει τα τείχη πιθανότατα γεννήθηκε το 14ο αιώνα, ωστόσο υπάρχουν ήδη αναφορές για εκρηκτικές ύλες από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα²⁹⁸, ενώ και τα μικρά πυροβόλα όπλα έκαναν την εμφάνισή τους εκείνη την περίοδο στις «κατά παράταξη» μάχες των αντίπαλων στρατευμάτων.

Οι πρώτες μαρτυρίες για τη χρήση του νέου όπλου ανήκουν στο πρώτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα, στην πολιορκία του Μετς (1324) και του Κρεσύ²⁹⁹, ενώ υπάρχουν ενδείξεις πως χρησιμοποιήθηκε -σε πειραματικό βέβαια στάδιο- και στον περίφημο «εκατονταετή πόλεμο» ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία (1337-1453)³⁰⁰. Στα Βαλκάνια τα πυροβόλα

²⁹⁷ Τέτοια ήταν καταπέλτες, ελεπόλεις, κ.ά. Βλ. σχετικά, J. Bradbury, *The Medieval Siege*, Woodbridge 1992, 25 κ.ε.

²⁹⁸ Ο Χαλκοκονδύλης (1, 67.4): «οἴονται δέ τινες καὶ τηλεβόλους τε καὶ τηλεβολίσκους ὑπὸ Γερμανῶν ἀρχὴν ἀποδεδειγμένους ἐς ἀλλήλους προελθεῖν καὶ ἐς τὴν ἄλλην οἰκουμένην» και ο Κριτόβουλος συμφωνούν, ότι οι πρώτοι Ευρωπαίοι που κατασκεύασαν κανόνι ήταν οι Γερμανοί. Πρβ. και P. Contamine, *War in the Middle Ages*, 137-138· M. Morin, “The earliest European fire-arms”, εκδ. D. Nicolle, *A Companion to medieval arms and armor*, Woodridge 2002, 97-104. Ωστόσο η ιδέα για εκρηκτικές ύλες που αναφλέγονται και εκρήγνυνται ανήκει πιθανότατα στους Κινέζους.

²⁹⁹ Για το Κρεσύ, ο Φροισσάρτ λέει πως έκαναν περισσότερο θόρυβο παρά προξενούσαν ζημιά στον αντίπαλο. Σκοπός τους ήταν να τρομοκρατήσουν το γαλλικό ιππικό και τους Γενουάτες τοξότες που ήταν στην υπηρεσία του Γάλλου Βασιλιά. Πρβ. F. Tout, *Firearms in England in the 14th century*, Λονδίνο 1968. Η χρήση του νέου όπλου εξαπλώθηκε με ταχύ ρυθμό: το 1331 οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν πυροβόλα όπλα στο Φρίουλι, και λίγο αργότερα στην πολιορκία του Cividale. Ανάλογη η εξέλιξη και στη βόρεια Ευρώπη με τους Σκωτσέζους να χρησιμοποιούν κανόνια εναντίον της πόλης του Stirling το 1339. Πρβ. C. Oman, *Art of War*, 213-214· J. Bradbury, *The Medieval Siege*, 283-284· S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, 1453, Cambridge 1965.

³⁰⁰ Στον 100ετή πόλεμο το νέο όπλο ήταν ήδη σχεδόν 10 ετών, αλλά ακόμα δεν αποτελούσε αποφασιστικό παράγοντα για την έκβαση του πολέμου, καθώς ήταν σε πρώιμο πειραματικό στάδιο. Καλύτερη απόδειξη γι' αυτό είναι ότι κανόνια δεν αναφέρονται από τους χρονικογράφους. Βλ. C. Oman, ό.π., 214-215, C. T. Allmand, *The Hundred Years War, England and France at war, 1300-1450*, Cambridge 1988, 20 κ.ε. Στην κεντρική Ευρώπη υπήρχαν ήδη οι «κατάλληλες» συνθήκες για εξέλιξη των όπλων και εφεύρεση καινούριων, πιο

όπλα έκαναν την εμφάνισή τους στη δεκαετία του 1380 ή και λίγο νωρίτερα, με τη Βενετία και το Ντουμπρόβνικ να μαρτυρούνται ως οι σημαντικότερες κατασκευάστριες πόλεις κανονιών και πυροβόλων όπλων³⁰¹.

Αναφερόμενος στο κανόνι της τελικής πολιορκίας ο Κριτόβουλος δίνει αρκετές λεπτομέρειες για την κατασκευή του: αφού χαρακτηρίζει το «εύρημα» ως «σοφώτατον και περινενοημένον» συνεχίζει με το πως οι τεχνίτες έφτιαχναν πρώτα ένα ξύλινο πλαίσιο στις επιθυμητές διαστάσεις, το περιέβαλαν μετέπειτα με σίδηρο, το οποίο και ενίσχυαν με επιπλέον σιδερένια δαχτυλίδια – ζώνες, για να είναι ακόμη πιο ανθεκτικό. Ο υγροποιημένος χαλκός εισέρρεε μέσα στο εκμαγείο, και όταν ο χαλκός κρύωνε και στερεοποιείτο έβγαζαν τα πλαίσια και το κανόνι ήταν έτοιμο. Στο πίσω μέρος τοποθετούσαν πεπιεσμένη πυρίτιδα και όταν αυτή πυροδοτούνταν εκτοξευόταν η βολή³⁰². Ο χαλκός, ήταν πιο ανθεκτικός, πιο ελαφρύς, αλλά και πιο ακριβός, για το λόγο αυτό τα περισσότερα κανόνια αρχικά ήταν σιδερένια³⁰³.

Τα πρώτα κανόνια αυτού του τύπου κατασκευάζονταν σε μικρές διαστάσεις, προφανώς είχαν μικρή εμβέλεια³⁰⁴ και αναλόγως μικρή βλητική ικανότητα. Η ανθεκτικότητά τους ήταν άλλο ένα πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί, καθώς ακόμα

δραστικών (Ο «εκατονταετής πόλεμος», οι στρατιωτικές ανακατατάξεις στην ίδια τη Γαλλία, η συνεχώς αυξανόμενη δύναμη των Γερμανικών πόλεων, και η οικονομική ευρωστία των ιταλικών πόλεων). Η μεγαλύτερη εμπειρία και οι νέες απαιτήσεις της πολεμικής τακτικής οδήγησαν στην κατασκευή μεγαλύτερων όπλων και πιο αποτελεσματικών στην καταστροφή των τειχών. Στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα τα μεγάλα κανόνια διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην κατάληψη πόλεων στη Δυτική Ευρώπη, Κ. De Vries, “The impact of gunpowder weaponry on siege warfare in the Hundred Years War”, *Medieval City under Siege*, εκδ. I.A. Corfis – M. Wolfe, Woodbridge 1999, 229. Όσο για τα κυριότερα εργαστήρια κατασκευής τους αυτά βρίσκονταν στο Augsburg και τη Βενετία. Πρβ. W.Göhlke, *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Leipzig 1911, 15-16.

³⁰¹ D. Petrović, “Fire-arms”, 172-174. Πάντως η παραγωγή δεν ήταν σε μεγάλη κλίμακα, υπολογίζεται ότι από το 1378 ως το τέλος του αιώνα κατασκευάστηκαν στο Ντουμπρόβνικ το ανώτερο 80 βομβάρδες.

³⁰² Κριτοβουλος, 44-45. Πρβ. G. Hollenback, “Notes on the Design and Construction of Urban’s Giant Bombard”, *BMGS* 26(2002), 284-286.

³⁰³ Πρβ. C. Oman, *Art of War*, 212-218· Κ. De Vries, *Military Technology*, 154-155.

³⁰⁴ Πρβ. Χαλκοκονδύλης, II, 11. 6-9: «...ὅσον δ’ ἂν εἶη ἐπιμηκέστερον, τοσοῦτω ἐπὶ μήκιστον ἀφήησι τὸν λίθον...».

και τα καλύτερα μεγάλα κανόνια μετά από λίγες βολές ράγιζαν ύστερα από την εισαγωγή του αέρα στα θερμά (εξαιτίας της βολής) τοιχώματα του κανονιού³⁰⁵.

Λίγο αργότερα χρονικά έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα μικρά *αρκεβούζια*, πρόδρομοι των σημερινών τουφεκιών. Οι πρώτες αναφορές για τη χρήση τους ανήκουν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ενώ μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια χρησιμοποιούνταν ήδη ευρέως στο πεδίο της μάχης³⁰⁶.

Αν και με αμφίβολη αρχικά αποτελεσματικότητα, τα πυροβόλα όπλα επιστρατεύτηκαν τη δεκαετία του 1380 από τις Βαλκανικές πόλεις για να αντιμετωπιστεί η οθωμανική προέλαση στην περιοχή³⁰⁷ με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τη μάχη του Κοσσόβου τον Ιούνιο του 1389 ανάμεσα στους Σέρβους και τους Οθωμανούς. Οι πηγές παραδίδουν, πως οι πρώτοι χρησιμοποίησαν ευρέως πυροβόλα όπλα³⁰⁸, των οποίων όμως η προέλευση δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί. Ωστόσο, το ότι οι Οθωμανοί ήταν αυτοί που αναδείχθηκαν νικητές στο Κόσσοβο δείχνει, πως η κατοχή πυροβόλων δεν έδινε ακόμη σημαντικό πλεονέκτημα σε αυτόν που τα κατείχε, αλλά το ευέλικτο ιππικό, το σπαθί και το τόξο αποδεικνύονταν οι αποφασιστικοί εκείνοι παράγοντες, που έκριναν την έκβαση μιας μάχης.

Πιθανότατα τότε, το 1389 στη μάχη του Κοσσόβου, ήταν η πρώτη φορά που οι Οθωμανοί ήρθαν σε επαφή με τα πυροβόλα όπλα³⁰⁹, καθώς σημαντικός αριθμός τέτοιων

³⁰⁵ Επιπλέον η τιμή τους καθοριζόταν ανάλογα με το βάρος τους. Τα περισσότερα κανονάκια που παράγονταν είχαν βάρος περίπου 12-13 κιλά. Σύμφωνα με τον Villani (XIII, σ. 946) έκαναν πολύ θόρυβο και σκότωναν άλογα και ανθρώπους. Ωστόσο αρχικά η αποτελεσματικότητά τους απέναντι σε ισχυρά τείχη ήταν μηδαμινή. Ανάλογη, πάντως ήταν και η αποτελεσματικότητα των μεγαλύτερων σε διαστάσεις κανονιών, καθώς και αυτά, στο αρχικό στάδιο εξέλιξής τους, είχαν περιορισμένη βλητική ικανότητα, ενώ για τους χειριστές τους ήταν εξαιρετικά δύσκολο να στοχεύσουν συνεχόμενες βολές κάποιο συγκεκριμένο σημείο του τείχους. Πιθανότατα, πάντως, είχαν τη δυνατότητα να ρίχνουν πύλες, κορυφές πύργων ή επάλξεις. Πρβ. L. White, Jr., "Technology Assessment from the Stance of a Medieval Historian", *Medieval Religion and Technology: Collected Essays*, Berkeley – California 1978, 268-269· C. Oman, *Art of War*, τ. 2, 219-220.

³⁰⁶ Συνήθως έφταναν τα 120 εκατοστά σε μήκος και ζύγιζαν από 6 μέχρι 23 κιλά. Από τη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα και μετά το μήκος τους μειώνεται για να γίνουν πιο εύχρηστα και οι στρατιώτες που τα χρησιμοποιούσαν τα στήριζαν στον ώμο τους. Πρβ., Petrović, "Fire-arms", 173, DeVries, *ό.π.*, 148-154· Oman, *ό.π.*, 228-229.

³⁰⁷ D. Petrović, "Fire-arms", 170

³⁰⁸ Ο χρονογράφος των Οθωμανών Neshri στην αφήγησή του για τα γεγονότα του Κοσσόβου αναφέρει ότι «οι άπιστοι χρησιμοποιούσαν κανόνι» και η αναφορά επιβεβαιώνεται από την καταγραφή ενός ανώνυμου Σέρβου μοναχού, σύγχρονου με τα γεγονότα που περιγράφει, βλ. σχετικά, D. Petrović, *ό.π.*, 172 και ιδιαίτερα υποσ. 2.

³⁰⁹ G. Agoston, *Guns*, 17.

φαίνεται να περιήλθε στην κατοχή τους από τους ηττημένους Σέρβους, ενώ μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα μυήθηκαν και οι ίδιοι στη νέα τεχνολογία από τους νέους υποτελείς τους³¹⁰. Σημαντικό, ρόλο για τη διάδοση των πυροβόλων στους Οθωμανούς έπαιξε και το εμπόριο: ο Σουλτάνος και πρόθυμος ήταν και την οικονομική δυνατότητα είχε να πληρώσει το ακριβό (λόγω των πρώτων υλών) αντίτιμο, κατά συνέπεια έμποροι κυρίως από τη Βενετία και τη Γένουα, θα προσέφεραν έναντι αδρότατης αμοιβής τη νέα εφεύρεση, παρά τις αντίθετες νουθεσίες της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας³¹¹.

Μέχρι το τέλος του 15ου αιώνα, το όπλο εξελίχθηκε και παράλληλη ήταν η εξέλιξη και σε αυτά που απέκτησαν και χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί. Τα κανόνια συνήθως κατασκευάζονταν επί τόπου στο χώρο της πολιορκίας ή της μάχης, κυρίως δε η πυρίτιδα, καθώς δεν ήταν ξεκάθαρο, αν αχρηστευόταν σε περίπτωση που είχε περάσει σημαντικός χρόνος από την παρασκευή της.

Για την καλύτερη κατανόηση των όσων θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια είναι σκόπιμο να γίνει αναφορά στις ονομασίες των πυροβόλων όπλων, όπως αυτές αναφέρονται στις σύγχρονες της περιόδου που εξετάζουμε πηγές. Έτσι, τα κανόνια αποκαλούνται συνήθως «σκευές»³¹², «μηχανές»³¹³ «βουμπάρδες»³¹⁴ και «τηλεβόλα»³¹⁵, ενώ χρησιμοποιούνται και οι λέξεις «χόνος» και «χωνεία» από το Δούκα³¹⁶. Η δε πυρίτιδα απαντάται συνήθως ως «βοτάνιν»³¹⁷ ή «κόνις»³¹⁸. Τα μικρά πυροβόλα όπλα, που έφεραν

³¹⁰ Η υποτέλεια στην Υψηλή Πύλη προέβλεπε ετήσιο φόρο και αποστολή στρατευμάτων στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Σουλτάνου. Οι Σέρβοι πολέμησαν στο πλευρό των Οθωμανών στη μάχη της Άγκυρας εναντίον των Μογγόλων το 1402, ενώ πήραν μέρος και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον της Ουγγαρίας, της Βλαχίας, αλλά και των Αλβανών δεσποτών στα δυτικά τη δεκαετία του 1430. Το Μάιο του 1453 σερβικά στρατεύματα βρίσκονταν μεταξύ άλλων υπό τις διαταγές του Μωάμεθ Β΄ έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

³¹¹ Petrovic, "Fire-arms", 176-177

³¹² Βλ. Ιωάννης Καναός, Ιωάννης Αναγνώστης, 490, 492.

³¹³ Κριτόβουλος, 23.23, 41.7 κ. α.

³¹⁴ Καναός (CFHB), 461.1, 461.15

³¹⁵ Χαλκοκονδύλης, 72.6, 231.6, 231.9, κ. α.

³¹⁶ Δούκας, 246, 4-8. Ο Κριτόβουλος, 44. 14 αναφέρει τους κλιβάνους ως «χωνείαν», ενώ στο Χρονικό του ψευδο-Σφραντζή συναντάται και ο όρος «ελέβολις», που αποδίδει το κανόνι, *Chronicon Maius*, 388.35. Αντιθέτως, στο *Minus* ο Σφραντζής δε χρησιμοποιεί κάποια ξεχωριστή λέξη για να δηλώσει τα κανόνια. Ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ κινήθηκε εναντίον της Κωνσταντινούπολης «...πάσαις μηχαναῖς».

³¹⁷ Κριτόβουλος, 44. 18, 45.5, Δούκας, 256.14

³¹⁸ Χαλκοκονδύλης, II, 10. 25-26: «...τῆς δὲ κόνεως τὸ νίτρον ἔχει τὴν δύναμιν, ἄνθρακί τε καὶ θείῳ ἐπιμιγνυμένη...»

μαζί τους οι στρατιώτες στη μάχη, αναφέρονται ως «*τηλεβόλα ή τηλεβολίσκοι*»³¹⁹, «*σκλώποι*»³²⁰, «*μολυβδόβολα*»³²¹, ενώ στον Κριτόβουλο απαντάται και η ιταλική λέξη «*τούφακας*»³²². Τα δε βλήματα που αυτά εκτόξευαν, ως «*ρολίδα*» ή «*βόλος*»³²³.

---

³¹⁹ Χαλκοκονδύλης, 72.8

³²⁰ Ι. Κανανός, 57.4

³²¹ Δούκας, 266. 18, 284.15

³²² Κριτόβουλος, 64.12.

³²³ Γενικά για τους όρους των πυροβόλων όπλων στις βυζαντινές πηγές βλ. Σ. Λάμπρος, «Τα ονόματα του πυροβόλου, του τυφεκίου και της πυρίτιδος παρά τοις Βυζαντινοίς», *NE* 5(1908), 400-419. Συμπληρωματικές πληροφορίες, Ν. Τωμαδάκης, «Βοτάνη >Βοτάνι. Polvere>Πόλβερη», *EEBS* 42(1975-76), 212· Σ. Κουρούσης, «Βοτάνη και Πυρίτις Βοτάνη», *EEBS* 44(1979-80), 376.

III(A). ΤΟ ΠΥΡΟΒΟΛΙΚΟ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ

Το θέμα που θα εξετάσουμε στο παρόν κεφάλαιο δεν είναι τόσο να προσδιοριστεί το πότε ακριβώς χρονικά χρησιμοποιήσαν για πρώτη φορά οι Οθωμανοί πυροβόλα όπλα, αλλά τελικά πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξαν αυτά στις συγκεκριμένες πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης και στην τελική άλωση της Πόλης. Από τη μια πλευρά, η έλλειψη επαρκών και αξιόπιστων πληροφοριών, -κυρίως λόγω του ότι η συγγραφή τους απέχει τις περισσότερες φορές πολλές δεκαετίες από τα ιστορούμενα γεγονότα, ιδιαίτερα της πρώτης πολιορκίας-, δε θα επέτρεπε περαιτέρω ακριβή χρονολόγηση, από την άλλη, καθώς διαπιστώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, στα πρώτα χρόνια της εξέλιξής του η εφεύρεση του πυροβολικού δεν έδινε αποφασιστικό πλεονέκτημα στον κάτοχο τέτοιων όπλων.

Για την πρώτη οθωμανική πολιορκία (1394-1402) της Κωνσταντινούπολης υπάρχουν μόνο δύο αναφορές που κάνουν λόγο για χρήση κανονιών από το Βαγιαζήτ Α΄ και το στρατό του. Η πρώτη προέρχεται από το ανώνυμο «*Βουλγαρικό Χρονικό*»³²⁴ (πιθανότατα ανήκει χρονικά στις αρχές του 15ου αιώνα), που αναφέρει ότι οι Οθωμανοί χτυπούσαν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης με πολιορκητικές μηχανές και κανόνι, ενώ η δεύτερη αναφορά προέρχεται από τον Οθωμανό ιστοριογράφο Asikpashazade, που γράφει την *Ιστορία* του στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και αναφερόμενος στην οκταετία του αποκλεισμού της βυζαντινής πρωτεύουσας αναφέρει χαρακτηριστικά, πως «το κανόνι των Οθωμανών δεν ήταν κατασκευασμένο, όπως θα έπρεπε να είναι»³²⁵. Άρα, κατά τον ιστοριογράφο, οι πολιορκητές διέθεταν κανόνι, ωστόσο η αποτελεσματικότητα του μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας ήταν περιορισμένη. Καθώς στο τέλος του 14ου αιώνα η κατασκευή πυροβόλων όπλων και κανονιών ήταν σε πρώιμο στάδιο, η αφήγηση του Ασίκ Πασά Ζάντε δε δείχνει τουλάχιστον ανακόλουθη με την εξέλιξη της εφεύρεσης μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο. Η αξιοπιστία των πληροφοριών ενισχύεται από δύο άλλες μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τη χρήση κανονιών από τους Οθωμανούς εκείνη την περίοδο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Βαγιαζήτ χρησιμοποίησε κανόνι το 1397-98, όταν και στράφηκε εναντίον του εμιράτου του Καραμάν στα ανατολικά³²⁶, ενώ χρήση πυροβόλων μαρτυρείται και το 1402 στη μάχη της Άγκυρας από τους Σέρβους υποτελείς, που βρίσκονταν στην

³²⁴ Εκδ. J. Bogdan, "Bulgarische Chronik von 1296-1413, *Archiv für Slavische Philologie*, 13(1891), 526-535.

³²⁵ Asikpashazade, 52.

³²⁶ Petrović, "Fire-arms", 177.

παράταξη του Οθωμανού Σουλτάνου, εναντίον των Μογγόλων του Ταμερλάνου³²⁷. Επιπλέον, ο I. Bostan σε έρευνά του κάνει λόγο για ένα κατάλογο παραχωρημένων *τιμαρίων* χρονολογούμενο την εποχή του Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402). Σε αυτόν τον κατάλογο αναγράφεται η παραχώρηση τιμαρίου σε κάποιον Ομέρ, χειριστή –ή κατασκευαστή- κανονιού, πράγμα που προφανώς σημαίνει και την υιοθέτηση της τεχνολογίας των κανονιών τόσο πρώιμα χρονικά³²⁸. Εκτός τούτου, η παραχώρηση τιμαρίου σήμαινε και τη μόνιμη παροχή υπηρεσιών στο στρατό του Σουλτάνου από την πλευρά του δικαιούχου, σε αντίθεση με το τι γινόταν μέχρι και τον 16ο αιώνα στην Ευρώπη, όπου οι κατασκευαστές κανονιών προσλαμβάνονταν ανάλογα με τις εκάστοτε πολεμικές ανάγκες³²⁹.

Εάν πράγματι δεχθούμε την ύπαρξη κανονιών στο στρατόπεδο των Οθωμανών και τη χρησιμοποίησή τους εναντίον του τείχους της Κωνσταντινούπολης, θα θεωρήσουμε δεδομένη και τη μειωμένη αποτελεσματικότητά τους. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί, πως η χρήση κανονιού δεν αναφέρεται από τους Βυζαντινούς –μεταγενέστερους ωστόσο- ιστορικούς της περιόδου, κάτι που θα περίμενε κανείς για ένα τόσο καινοτόμο όπλο στη διεξαγωγή πολιορκιών, χωρίς να παραγνωρίζουμε ωστόσο, πως ακόμη και στις πιο προηγμένες τεχνολογικά χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και την Ιταλία των αρχών του 15ου αιώνα η αναποτελεσματικότητα των πυροβόλων και η δυσκολία μεταφοράς πολλών τέτοιων οδήγησε σε περιορισμένη χρήση τους από τους πολιορκητές³³⁰.

Αντιθέτως, για τη δεύτερη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 1422, οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας είναι πιο σαφείς: κατά τη διάρκεια της ο αυτόπτης μάρτυρας Ιωάννης Κανανός αναφέρει ρητά τη χρήση πυροβόλων όπλων και κανονιών, άποψη που θα επαναλάβει αργότερα και ο Χαλκοκονδύλης³³¹. Κατά τη διήγηση του πρώτου, ο οθωμανικός στρατός, που παρατάχθηκε έξω από τα τείχη της

³²⁷ Σύμφωνα με την αφήγηση του Idris, οι Σέρβοι προστατεύονταν από ισχυρές πανοπλίες και έφεραν μαζί τους πυροβόλα όπλα. Πρβ. M. Alexandresku – Dreska, *Timur*, 73 -74 και ιδιαίτερα υποσημ. 1.

³²⁸ Πρβ. G. Agoston, *Guns*, 20, υποσημ. 24, καθώς η μελέτη του Bostan δεν ήταν προσιτή σε μένα.

³²⁹ W. H. McNeil, *The pursuit of Power: Technology, Armed force and Society since AD 1000*, Σικάγο 1982· G. Parker, *The Military Revolution: Military innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 3^η έκδ. Cambridge 1999.

³³⁰ Φαίνεται πως μέχρι τότε χρησιμοποιούνταν τα μικρά πυροβόλα όπλα και κυρίως από την πλευρά των πολιορκημένων, που με αυτά μπορούσαν πίσω από τα τείχη να χτυπούν τους στρατιώτες που τους πολιορκούσαν. Πρβ. M. Malett, *Mercenaries and their Masters*, Λονδίνο 1974, 160-163.

³³¹ Χαλκοκονδύλης, II, 10.10: «...Αμουράτης μὲν οὖν ὡς ἐπέλασε, καὶ ἐπολιόρκει Βυζάντιον ἀπὸ θαλάττης εἰς θάλατταν, τηλεβόλοις τε ἔτυπτε τὸ τείχος καὶ ἐπειρᾶτο...».

Κωνσταντινούπολης, διέθετε αναρίθμητα κανόνια διαφόρων μεγεθών: «...οί δὲ ἵνα μάχονται μετὰ τζαγρῶν τε καὶ τόξων καὶ τῶν σκευῶν τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν τῶν ἀπειρῶν ὧν ἔφερον διὰ τούτου»³³², την κατάληψη, δηλαδή, της Πόλης. Ο Μουράτ Β΄ επέλεξε να τοποθετήσει τα μεγαλύτερα κανόνια του απέναντι από την πλευρά του τείχους που βρισκόταν ανάμεσα στην Πύλη του Αγ. Ρωμανού και τη Χαρισία Πύλη, καθώς εκεί ήταν πιο σαθρό, με την προσδοκία ότι θα μπορούσε να γκρεμίσει το τείχος και τους πολεμικούς πύργους και από κει «...ἐπεὶ ὁ τόπος σοῦδαν οὐκ ἔχει τοὺς Τούρκους νὰ ἐμποδίση, ἀκωλύτως εἰς τὸ ἔξω κάστρον θέλουσι φθάσειν, καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τοὺς Ρωμαίους θέλουν διώξειν...»³³³.

Ωστόσο τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν σύμφωνα με το Οθωμανικό σχέδιο. Ο Μουράτ Β΄ είχε ίσως υπερεκτιμήσει την αποτελεσματικότητα των πυροβόλων του ή, αντιστρόφως, υποτιμήσει τα προσφάτως επισκευασμένα (1416) από τον Μανουήλ Β΄ τείχη της Κωνσταντινούπολης³³⁴. Οι επιπτώσεις τους περιορίστηκαν μόνο στο ψυχολογικό επίπεδο, αφού και μόνο η θέα των μεγάλων κανονιών προκαλούσε τρόμο και πτώση του ηθικού των πολιορκημένων. Ο Κανανός, περιγράφει την «τῶν βουμπάρδων ἀπραξίαν», καταγράφοντας πως, παρά τις εβδομήντα συνολικά βολές που πραγματοποίησαν τα οθωμανικά κανόνια, δεν προξένησαν καμία ζημιά ακόμη και σε αυτό το σαθρό τμήμα του τείχους³³⁵, ενώ ανάλογη είναι και η αφήγηση του Χαλοκονδύλη: «...εἶλκον δὲ οἱ λίθοι τῶν τηλεβόλων σταθμὸν τρία ἡμιτάλαντα, ὥστε ἀντειχε το τειχος ὀχυρόν τε ὄν πρὸς τε τούτους τοὺς τηλεβόλους, οὐδαμῆ ὑπεῖκον»³³⁶.

Η αποτελεσματικότητα των κανονιών απέναντι σε ισχυρά τείχη, όπως αυτά της Κωνσταντινούπολης, παρέμενε περιορισμένη ακόμη και στο πρώτο τέταρτο του 15ου αιώνα. Ωστόσο, ήταν θέμα χρόνου για τους ανερχόμενους Οθωμανούς (-επίδοξους κατακτητές-) να παρακολουθήσουν την εξέλιξη των πυροβόλων όπλων και να πετύχουν την φθορά των τειχών της βυζαντινής πρωτεύουσας. Χρονικά από το σημείο αυτό και στο εξής, οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν ευρέως κανόνια και μικρότερου μεγέθους πυροβόλα όπλα σε

³³² Κανανός, 461.5-8

³³³ Ο.π., 13-20. Το ίδιο σημείο του χερσαίου τείχους δέχθηκε το κύριο βάρος της κύριας οθωμανικής επίθεσης και στην τελευταία πολιορκία, το 1453.

³³⁴ Πρβ. Ι. Βρυνένιος, «περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος», 243.

³³⁵ Κανανός, 462.7-8.

³³⁶ Χαλοκονδύλης, ΙΙ, 10.12.

μια σειρά πολεμικών επιχειρήσεων με άλλοτε επιτυχή και άλλοτε αρνητικά αποτελέσματα. Ταυτόχρονα την ίδια περίοδο ενίσχυσαν το στρατό τους με πολλούς τεχνίτες-κατασκευαστές πυροβόλων όπλων κυρίως Ιταλούς, Γερμανούς και Ούγγρους, οι οποίοι και αναλάμβαναν συνήθως επιτόπου στην τοποθεσία της κάθε πολιορκίας ή μάχης να κατασκευάσουν και τα ανάλογα πυροβόλα όπλα, ως επί το πλείστον μεγάλα κανόνια³³⁷.

Αυτού του είδους κανόνια χρησιμοποιήθηκαν το 1427 στο Novo Brdo στη Σερβία, όπως και το 1430 στην πολιορκία και άλωση της Θεσσαλονίκης, όπως μαρτυρεί ο αυτόπτης μάρτυρας Ιωάννης Αναγνώστης³³⁸. Βαρύ πυροβολικό επιστρατεύθηκε από τους Οθωμανούς και πάλι 10 χρόνια αργότερα, το 1440, στην πολιορκία του Βελιγραδίου, που την περίοδο εκείνη ανήκε στους Ούγγρους. Αν και επέφεραν σημαντικές φθορές στα τείχη, ο οθωμανικός στρατός δεν κατάφερε να καταλάβει την πόλη. Το 1444 οθωμανικά κανόνια χρησιμοποιήθηκαν στα Δαρδανέλλια ως ασπίδα προστασίας για το πέρασμα του στρατού του Μουράτ Β΄ από την Ασία στην Ευρώπη έναντι των Φραγκικών πλοίων, που επεδίωκαν να τους εμποδίσουν³³⁹, ενώ ο ίδιος ο Σουλτάνος το 1446 για να ξεπεράσει το εμπόδιο του Εξαμιλίου στην Πελοπόννησο, χρησιμοποίησε σημαντικό αριθμό μεγάλων κανονιών, που για 15 μέρες βομβάρδιζαν τα τείχη. Τελικά, ο οθωμανικός στρατός προχώρησε νικηφόρα κυρίως εξαιτίας της έλλειψης θάρρους των αμυνομένων³⁴⁰. Γενικά, στα μέσα του 15ου αιώνα η σπουδαιότητα του πυροβολικού φαίνεται πως είχε κατανοηθεί πλήρως. Η εξέλιξη του νέου όπλου έδινε πλέον σημαντικό πλεονέκτημα στην παράταξη που το χρησιμοποιούσε είτε σε περιπτώσεις πολιορκιών είτε στο πεδίο της μάχης. Έτσι, πεδινό πυροβολικό χρησιμοποίησαν πιθανότατα για πρώτη φορά οι Οθωμανοί στη μάχη της Βάρνας το 1444 απέναντι στο συμμαχικό χριστιανικό στρατό³⁴¹, ενώ και το 1448, στη

³³⁷ Petrović, “Fire-arms”, 190-195· Babinger, *Mehmed*, 138-139· Bartusis, *Byzantine Army*, 337.

³³⁸ Ιωάννης Αναγνώστης, 504. 4-5: «...ὄν βέλεσι δὲ μόνον ἐχρῶντο τὸ πλῆθος, ἀλλὰ καὶ τῇ καλουμένη σκευῇ» Χαλκοκονδύλης, II, 14.3.: «...καὶ προσῆγε τῷ τείχει μηχανάς...». Πυροβολικό χρησιμοποίησαν και οι υπερασπιστές της πόλης με μηδαμινά αποτελέσματα, Ιωάν. Αναγνώστης, 499: «Πλέον δὲ τῶν ἄλλων ἐχρώμεθα τῇ καλουμένη σκευῇ, ἧς ἤχον μὲν ἠκούομεν μόνον, ἔργον δὲ οὐδέποτ' εἶδομέν τι λαμπρὸν καὶ ταῦτα πολλῆς ἐν ἡμῖν οὔσης τῆς ἐσκευασμένης βοτάνης, ἀφειδῶς τε κατὰ πάντα καιρὸν ἀναλισκομένης».

³³⁹ C. Heywood, “Notes on the production”, *VR*, 1985· G. Agoston, *Guns*, 18.

³⁴⁰ Χαλκοκονδύλης, 2, 116.7-10. Για τα γεγονότα στην Πελοπόννησο πρβ. Zakythinis, *Le Despotat grec de Moree*, τ. 1, 204-240· W. Miller, *Φραγκοκρατία*, 475-480.

³⁴¹ Βλ. παρακάτω, κεφ. «Η βοήθεια των δυτικών δυνάμεων».

δεύτερη μάχη του Κοσσόβου ανάμεσα στους Οθωμανούς και στο στρατό υπό τον Ιωάννη Ουνιάδη, το πυροβολικό είχε τοποθετηθεί στο κέντρο της Οθωμανικής παράταξης, ακριβώς μπροστά από το Σουλτάνο³⁴². Και οι δύο αναμετρήσεις έληξαν με νίκες των Οθωμανών³⁴³.

Πλέον, έμελε στα τείχη της Κωνσταντινούπολης να δοκιμαστούν -για μια ακόμη φορά- απέναντι στα οθωμανικά κανόνια και τα πυροβόλα όπλα. Ήδη, πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών η πλάστιγγα έγερνε αποφασιστικά υπέρ των τελευταίων. Αν και επιδιορθωμένα από τις προηγούμενες πολιορκίες, τα τείχη παρέμεναν καταπονημένα, ενώ τούτη τη φορά τα πυροβόλα που θα χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί ήταν σαφώς πιο εξελιγμένα.

Στις αρχές Απριλίου του 1453 ο Σουλτάνος μετέφερε μπροστά από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης σημαντικό αριθμό κανονιών, εκ των οποίων μερικά υπερμεγέθη³⁴⁴, ενώ ήδη από το προηγούμενο έτος είχε φροντίσει να εξοπλίσει με κανόνια και το νεότευκτο κάστρο του Ρουμελί Χισάρ στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου, προκειμένου να εμποδίζει αποτελεσματικά τον κατάπλου των Στενών από τα δυτικά πλοία³⁴⁵. Ο ίδιος ο Μωάμεθ Β΄ αντιλαμβανόταν τις δυνατότητες του πυροβολικού και ήδη από την αρχή της βασιλείας του είχε δώσει εντολές στους κατασκευαστές να πειραματιστούν στην κατασκευή ολοένα και μεγαλύτερων κανονιών³⁴⁶.

Με την έναρξη της πολιορκίας, τον Απρίλιο του 1453, ο Σουλτάνος έδωσε εντολή να τοποθετήσουν τα κανόνια περιμετρικά των τειχών και να πραγματοποιούν επαναλαμβανόμενες βολές³⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας τα κανόνια μεταφέρονταν, όπου κρινόταν απαραίτητο. Ήδη από τις πρώτες μέρες ένα τμήμα του τείχους κοντά στην πύλη του Χαρισίου είχε υποστεί σοβαρές ζημιές από τις συνεχείς βολές των κανονιών, ωστόσο τη νύχτα οι υπερασπιστές της πόλης κατόρθωσαν να κάνουν τις απαιτούμενες επισκευές. Ο Σουλτάνος από την πλευρά του, βέβαιος ότι τα κανόνια θα πετύχουν το σκοπό

³⁴² P. Wittek, "The earliest references to the use of firearms by the Ottomans", *Gunpowder and Firearms in the Mamluk kingdom*, έκδ. D. Ayalon, Λονδίνο 1956, Appendix II, 142· C. Imber, *Ottoman Empire*, 269.

³⁴³ Πρβ. S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, 51-53.

³⁴⁴ Δούκας, (CSHB) 258, 7-8.

³⁴⁵ Barbaro, *Caduta*, I, 35, Δούκας, 254. 18. Ανάμεσα σε αυτά και το μεγάλο κανόνι που είχε κατασκευάσει ο Ουρβανός.

³⁴⁶ F. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 88.

³⁴⁷ Για τις θέσεις των μεγάλων κανονιών ο Χαλκοκονδύλης (II, 385-386) αναφέρει, ότι ένα ήταν τοποθετημένο προς την πλευρά των Βλαχερνών, και ένα άλλο προς την πύλη του Αγ. Ρωμανού. Ο Barbaro (*Caduta*, I, 32-33) αναφέρει τρία προς την πλευρά των Βλαχερνών, τέσσερα προς την πύλη του Αγ. Ρωμανού, όπου και η μεγάλη βομβάρδα, και άλλα τρία προς την πύλη της Πηγής.

τους, διέταξε τους στρατιώτες να γεμίσουν με ξύλα και πέτρες τη μεγάλη τάφρο, για να διευκολυνθεί η πρόσβαση των στρατιωτών, όταν τα κανόνια θα δημιουργούσαν ρήγμα στα τείχη.

Όμως ακόμη στα μέσα του 15ου αιώνα η νέα εφεύρεση είχε προβλήματα να ξεπεράσει, καθώς το μεγάλο οθωμανικό κανόνι, αφού δεν ήταν κατασκευασμένο από καθαρό σίδηρο, διαλύθηκε³⁴⁸. Η ανθεκτικότητά τους ούτως ή άλλως ήταν άλλο ένα πρόβλημα που έπρεπε να ξεπεραστεί, καθώς ακόμα και τα καλύτερα μεγάλα κανόνια μετά από 2-3 βολές ράγιζαν παρότι τα σκέπαζαν με μαλλί και τα περιέλουζαν με λάδι αμέσως μετά τη βολή για να παραμείνουν ζεστά³⁴⁹, ενώ τα μικρότερα κανόνια είχαν περιορισμένο βεληνεκές. Παραδίδεται, εξάλλου, πως η απόσταση του μισού μιλίου που αρχικά τα χώριζε από τα τείχη τα έκανε αναποτελεσματικά³⁵⁰.

Είναι πάντως δεδομένο πως, οι επαναλαμβανόμενες βολές, που συνεχίστηκαν για πολλές μέρες καταπονούσαν σοβαρά τα τείχη της Κωνσταντινούπολης³⁵¹. Οι αμυνόμενοι στην προσπάθειά τους να μειώσουν τη δύναμη της πρόσκρουσης των οβίδων πάνω στα τείχη κρεμούσαν δέρματα ζώων και δεμάτια από ξύλα³⁵². Ήταν ασφαλώς μια πρόχειρη λύση: οι σιδερένιες οβίδες³⁵³, δείγμα και της οικονομικής άνεσης των Οθωμανών, δύσκολα θα ανακόπτονταν με τέτοιες μεθόδους. Λίγες μέρες μετά, το εξωτερικό τείχος (στην κοιλάδα του Λύκου) είχε καταστραφεί σε πολλά σημεία³⁵⁴.

Ταυτόχρονα, ο Σουλτάνος έδωσε εντολή στον διοικητή του στόλου του, Μπαλτόγλου, να κινηθεί με μερικά πλοία εξοπλισμένα με πυροβόλα εναντίον φρουρίων στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Ο Κριτόβουλος είναι η μοναδική πηγή που αναφέρει την κατάληψη από τους Οθωμανούς του φρουρίου του Θεραπείου, το οποίο ήταν «*ερυμνότατον πάνυ*», 15 χιλιόμετρα περίπου βόρεια από την Πόλη, όπως επίσης και του φρουρίου του Στουδίου κοντά στην ακτή της Προποντίδας και αυτό της νήσου Πριγκήπου, 20 περίπου χιλιόμετρα νότια της Κωνσταντινούπολης. Τα μεταφερόμενα πλωτά πυροβόλα του Μπαλτόγλου

³⁴⁸ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 130. 65-70.

³⁴⁹ Δούκας (CSHB), 273. 4-16.

³⁵⁰ Barbaro, *Caduta*, I, 37.

³⁵¹ Κριτόβουλος, 46.30-31: «*καὶ αἱ μὲν μηχαναὶ προσαχθεῖσαι τῷ τείχει κατέσειόν τε αὐτὸ καὶ κατερρίπτουν δρῶσαι τὰ ἐαντῶν*».

³⁵² Barbaro, *Caduta* I, 40,

³⁵³ Nestor Iskender, (μτφ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Η πολιορκία και η άλωση της πόλης: το ρωσικό χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη*, Αθήνα 1978), 37.

³⁵⁴ Πρβ. Barbaro, *Caduta*, I, 16-17:

έκριναν αποφασιστικά το αποτέλεσμα και στις τρεις περιπτώσεις³⁵⁵ καταβάλλοντας σχετικά εύκολα τα τείχη των αμυνομένων, παρά το ότι τα πλοία εφοδιάζονταν με μικρότερου μεγέθους κανόνια, για να μπορούν να αντέξουν το βάρος τους, κατά συνέπεια δεν είχαν ανάλογη δύναμη κρούσης, με αυτά που έπλητταν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης³⁵⁶.

Αξιοσημείωτη είναι η κατασκευή ενός άλλου μεγάλου πυροβόλου, με τη ιδέα για την κατασκευή του να πιστώνεται στο Μωάμεθ³⁵⁷. Προκειμένου να πλήξει τα βυζαντινά πλοία που ήταν αγκυροβολημένα πίσω από το τείχος του Γαλατά ζήτησε να κατασκευαστεί ένα κανόνι που θα έριχνε καμπύλη βολή. Η πρώτη βολή του κανονιού ήταν εντελώς άστοχη, η δεύτερη όμως πέτυχε μια βυζαντινή ολκάδα και τη βύθισε. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τα βυζαντινά πλοία να μετακινηθούν σε σημείο που τους παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια, κοντά στα τείχη του Πέραν. Ωστόσο, το όλο εγχείρημα της κατασκευής αυτού του νέου τύπου κανονιού είναι ενδεικτικό όχι μόνο της πολύπλευρης προσωπικότητας του Μωάμεθ Β΄ αλλά και της ικανότητας των μηχανικών του, οι οποίοι βελτίωναν την τεχνολογία στην πράξη του πολέμου.

Όσον αφορά στα μικρά-φορητά πυροβόλα όπλα των πολιορκητών από τον Κριτόβουλο πληροφορούμαστε την ύπαρξη μαζί με τους τοξότες και τους σφενδονήτες και τους «τάς μηχανάς και τούς τούφακας ἔχοντας»³⁵⁸, ένα ξεχωριστό στρατιωτικό σώμα δηλαδή, που χειριζόταν αυτά τα μικρά *αρκεβούζια*. Οι συγκεκριμένοι στρατιώτες είχαν εντολές από το Σουλτάνο να πλήττουν από μακριά τους υπερασπιστές της Πόλης, αν οι τελευταίοι έβγαιναν από τα τείχη ή βρίσκονταν εκτεθειμένοι επάνω στις επάλξεις. Όσον αφορά στην τελική έφοδο της 29ης Μαΐου αυτοί συνέβαλαν αποφασιστικά, αφού στο σημείο που είχαν γκρεμιστεί τα τείχη οι αμυνόμενοι δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο τον επερχόμενο οθωμανικό στρατό, αλλά και τις αναρίθμητες βολές των πυροβόλων όπλων, γεγονός που τους προξένησε και τις μεγαλύτερες απώλειες. Ένα βλήμα από τέτοιο όπλο,

³⁵⁵ Κριτόβουλος 47.10-25. Στην τελευταία περίπτωση του φρουρίου της Πριγκήπου, αν και τα κανόνια προξένησαν ρήγμα στο τείχος ο στρατός απωθήθηκε από τους υπερασπιστές (30 *κατάφρακτοι* και λιγοστοί κάτοικοι). Τελικά οι Οθωμανοί έβαλαν φωτιά στο τείχος και οι υπερασπιστές παραδόθηκαν. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους ανασκολοπήθηκαν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης με προφανή σκοπό να τρομοκρατηθούν οι εντός της Πόλης. Πρβ. S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 96.

³⁵⁶ Πιθανότατα πρώτη η Βενετία χρησιμοποίησε πυροβόλα όπλα στο ναυτικό πόλεμο εναντίον της Γένουας το 1377. Αν και προκαλούσαν σημαντικές ζημιές ήταν δύσκολο να βυθίσουν αντίπαλο πλοίο, C. Oman, *Art of War*, II, 205.

³⁵⁷ Κριτόβουλος, 51.27-52.11, Χαλκοκονδύλης, 177, 6-10.

³⁵⁸ Κριτόβουλος, 66.22.

άλλωστε, τραυμάτισε τον Ιουστινιάνη και τον ανάγκασε να εγκαταλείψει τη θέση του, ενώ μαζί του αποχώρησαν και πολλοί από τους Γενουάτες που υπερασπίζονταν το σημείο που δεχόταν τη γενική έφοδο των Οθωμανών³⁵⁹.

Πάντως οι αναφορές για μικρά *αρκεβούζια* είναι σαφώς λιγότερες στις πηγές, κάτι που μοιάζει λογικό, αφού τα μεγάλα κανόνια είναι αυτά που προξενούσαν όχι μόνο το θαυμασμό των ιστοριογράφων αλλά και τις σημαντικότερες φθορές των τειχών της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ένα από αυτά τα μεγάλα κανόνια χρειάζεται ιδιαίτερη μνεία και είναι η λεγόμενη βομβάρδα του Ουρβανού, την κατασκευή και την αποτελεσματικότητα της οποίας θα παρακολουθήσουμε ξεχωριστά ακριβώς παρακάτω, καθώς φανερώνει και την εξέλιξη των κανονιών τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

---

³⁵⁹ Κριτόβουλος, 69.16.

III(B). Η ΒΟΜΒΑΡΔΑ ΤΟΥ ΟΥΡΒΑΝΟΥ

Το καλοκαίρι του 1452 ένας Ούγγρος μηχανικός, ονομαζόμενος Ουρβανός, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη πρόθυμος να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο τελευταίος συμφώνησε να τον προσλάβει με ένα χρηματικό ποσό που ούτε αντάξιο της τέχνης του ήταν ούτε τελικά του δινόταν κανονικά³⁶⁰. Έτσι, διέφυγε από την Πόλη και πήγε στον οθωμανικό στρατό και το Μωάμεθ Β΄.

Ο Ουρβανός επεδείκνυε την τέχνη του στον σουλτάνο, λέγοντας ότι μπορούσε να κατασκευάσει κανόνι που θα εκτόξευε βλήματα τέτοια, που θα κατέστρεφαν ακόμη και τα τείχη της Βαβυλώνας. Αυτός αποφάσισε να του παράσχει τετραπλάσιο μισθό από αυτόν που ζητούσε και κάθε δυνατή βοήθεια για την κατασκευή του τεράστιου κανονιού, που θα έριχνε τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα αυτός ο Ούγγρος τεχνίτης κατασκεύασε ένα μεγάλο κανόνι, που ο σουλτάνος το τοποθέτησε στο Ρουμελί Χισάρ³⁶¹. Προφανώς εντυπωσιασμένος από το αποτέλεσμα ο Μωάμεθ τον διέταξε να κατασκευάσει ένα καινούριο κανόνι πολύ μεγαλύτερο από το πρώτο. Πράγματι το κανόνι άρχισε να κατασκευάζεται στην Αδριανούπολη και είχε ολοκληρωθεί μέχρι τον Ιανουάριο του 1453. Το μήκος του έχει υπολογιστεί ότι ήταν περίπου 8 μέτρα, ενώ η διάμετρος του περίπου 2,5 μέτρα. Ανάλογες του διαμετρήματός του ήταν και οι λίθινες μπάλες που εξαπέλυε, οι οποίες έφταναν τις 1200 λίβρες σε βάρος³⁶². Η δοκιμή του κανονιού στην Αδριανούπολη, περιγράφεται λεπτομερώς από τον αυτόπτη μάρτυρα Δούκα: «*Η δὲ βοή ἀφίκετο μέχρι σταδίων ἑκατὸν τὸ μῆκος, ὁ δὲ λίθος ἔπεσε μακρόθεν τοῦ ἀφεθέντος τόπου ὡς μίλιον ἕν, ἐν δὲ τόπῳ τῷ πεσόντι ἐγένετο βόθρος ὅσον ὀργιᾶς*

³⁶⁰ Πρβ. C. Oman, *Art of War*, 225 για μια συγκριτική αναφορά στις αμοιβές ὅσων σχετίζονταν με τη χρήση των πυροβόλων. Έτσι, γύρω στα 1385 ένας χειριστής του κανονιού αμειβόταν με 6 πένες την ημέρα, ὅσα έπαιρνε και ένας τοξότης ιππέας, ενώ το 1399 αυτός που έκοβε την πέτρα στα μέτρα του κανονιού έπαιρνε ένα σελίνι την ημέρα ὅσο ο μισθός ενός οπλισμένου άνδρα. Η αύξηση της αμοιβής φανερώνει και τη σπουδαιότητα που το πυροβολικό καλούνταν να παίξει με το πέρασμα των χρόνων. Αναμφίβολα, 50 σχεδόν χρόνια μετά τα ποσά θα είχαν αυξηθεί αναλόγως, πόσο δε μάλλον όταν στην περίπτωση του Ουρβανού πρόκειται για κατασκευαστή κανονιού. Πάντως δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις για το ποιά τελικά ήταν αυτό το ποσό.

³⁶¹ Στις 26 Νοεμβρίου 1452 ένα βλήμα από αυτό το κανόνι βύθισε το πλοίο του Βενετού Αντωνίου Ρίτζου που κατέπλεε από τον Εύξεινο Πόντο και δεν υπάκουσε στις εντολές των Οθωμανών να κατεβάσει τα πανιά και να σταματήσει για έλεγχο, Barbaro, *Caduta*, I, 9. 45-50· Δούκας, 248.8-20.

³⁶² Για την ακρίβεια των μεγεθών πρβ. G. M. Hollenback, “Notes on the Design and Construction Urban’s Giant Bombard”, *BMGS* 26(2002), 287-288.

μιας· τοσαύτη ἐστὶν ἡ δύναμις τῆς ἀναμιγῆς τῶν βοτάνων τῆς ἀκοντιζούσης τὸν λίθον» ενώ και ο Βενετός Barbaro παραδέχεται, πως ποτέ μέχρι τότε δεν είχε δει μεγαλύτερη βομβάρδα³⁶³.

Το συγκεκριμένο κανόνι έφτασε έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης το Απρίλιο και τοποθετήθηκε απέναντι από την πύλη του Αγ. Ρωμανού, που ήταν και η πιο αδύναμη, η φρούρηση της οποίας είχε ανατεθεί κατά κύριο λόγο στον Ιουστινιάνη και τους συντρόφους του. Ο Σουλτάνος δε διαψεύστηκε στις προσδοκίες του: σε αντίθεση με ό,τι είχε γίνει το 1422 το κανόνι τούτη τη φορά αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Τα ήδη καταπονημένα τείχη δεν άντεξαν: στην πλευρά που χτυπούσε το κανόνι του Ορβανού έπεσαν δυο τείχη και ένας πολεμικός πύργος, όπως επίσης, και ο πύργος του Αγίου Ρωμανού, κοντά στην πύλη, ώστε πλέον οι επιτιθέμενοι και οι αμυνόμενοι να έχουν οπτική επαφή. Για να εξασφαλίσει την ευστοχία της βολής ο Μωάμεθ Β΄ είχε τοποθετήσει πλάι στη μεγάλη βομβάρδα δυο μικρότερου μεγέθους κανόνια, ώστε με κριτήριο τις δικές τους βολές να πετυχαίνει τον ακριβή στόχο το μεγάλο κανόνι του Ουρβανού: «*τοῦ τείχους ἔστησεν ἐν τῇ πύλῃ τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ πλησίον. Καὶ λαβὼν σημεῖον ὁ τεχνίτης, εἶχε γὰρ ἐκ πλαγίου φωλεὰς δύο κατεσκευασμένας, χωρούσας πέτρας ὡς λιτρῶν ...αὐτοφυῶς τεχνασμένας καὶ ὅτε ἠβούλετο ἀπολύειν τὴν μεγάλην, ἐσημειοῦτο τὸν τόπον πρῶτον, πέμπων τὴν μικρὰν καὶ τότε στοχαστικῶς ἐσφενδόνει τὴν μεγίστην. Καὶ κρούσας τὴν πρώτην βολὴν καὶ ἀκούσαντες τοῦ κτύπου οἱ τῆς πόλεως, ἐννεοὶ γεγόνασι καὶ τὸ “Κύριε ἐλέησον” ἔκραζον*». Ωστόσο, η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα επετεύχθη, όταν υιοθέτησαν το σχέδιο ενός Ούγγρου απεσταλμένου, που υπέδειξε οι βολές να μη χτυπούν στο ίδιο σημείο αλλά τριγωνικά³⁶⁴.

Αν και το κανόνι είχε δυνατότητα να ρίχνει περιορισμένο αριθμό βολών ημερησίως η δύναμη κρούσης ήταν τέτοια που κατέστρεφε σημαντικά τα τείχη. Ο Κριτόβουλος περιγράφει την καταστροφή που είχε προξενήσει στο τείχος ο συνεχής κανονιοβολισμός καθώς, στην τελική επίθεση, αντί για τείχος υπήρχαν μονάχα μεγάλα δοκάρια, κληματόβεργες και αμφορείς γεμισμένοι με χώμα, που χρησιμοποιούσαν οι αμυνόμενοι ως υποστηρίγματα: «...τὸ δὲ ὅλον κατήρριπτο ταῖς μηχαναῖς, σταυρώματα δὲ μόνον

³⁶³ Barbaro, *Caduta*, I, 27. 602-605

³⁶⁴ Δούκας, 273.16-274.3. Σύμφωνα με την αφήγηση του Δούκα αυτός είχε σταλεί από τον Ιωάννη Ουννάδη της Ουγγαρίας εξαιτίας μιας προηγούμενης συνθήκης που είχε ο τελευταίος συνάψει με το Μωάμεθ Β΄.

ἦσαν ἀντὶ τείχους αὐτῶν μεγάλων δοκῶν καὶ φάκελοι κλημάτων καὶ ἄλλης ὕλης καὶ ἀμφορεῖς μεστοὶ γῆς»³⁶⁵.

Πράγματι, η σημασία του πυροβολικού στο αποτέλεσμα της τελευταίας οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης έχει καταγραφεί από τους ιστορικούς της περιόδου, καθώς περισσότερο και από την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων ή τη ναυτική δύναμη ή τα διάφορα άλλα πολιορκητικά μέσα και τεχνάσματα, τα εξελιγμένα πυροβόλα όπλα ήταν αυτά που έφεραν σε δυσχερέστατη θέση τους αμυνομένους³⁶⁶. Είναι άλλωστε αναμφισβήτητο δεδομένο, ότι ο Μωάμεθ Β΄ κατόρθωσε να ξεπεράσει σε εξοπλισμό μικρών πυροβόλων όπλων και μεγάλων κανονιών ακόμα και χώρες που θεωρούνταν μέχρι τότε πρωτοπόρες σε αυτόν τον τομέα και η αρχή έγινε ακριβώς τότε, στην περίπτωση δηλαδή της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ευνόητο είναι πως η τακτική χρήσης εξελιγμένων πυροβόλων κατά τη διεξαγωγή πολιορκιών συνεχίστηκε από το Μωάμεθ Β΄ και σε αυτήν ακριβώς οφείλεται κατά μεγάλο μέρος και η επιτυχής επεκτατική πορεία των Οθωμανών προς την κεντρική Ευρώπη. Για παράδειγμα, η ποσότητα των πυροβόλων όπλων που έφερε εναντίον του Βελιγραδίου το 1456 ήταν τέτοια που προκάλεσε όχι μόνο το φόβο, αλλά και το θαυμασμό των αμυνομένων³⁶⁷. Ακόμη και στον ελλαδικό χώρο οι Οθωμανοί μετά την άλωση χρησιμοποίησαν με επιτυχία κανόνια εναντίον του Μιστρά (1458-1460)³⁶⁸, ενώ εξαιτίας των οθωμανικών κανονιών φαίνεται πως παραδόθηκε και η φρουρά του κάστρου των Πατρών³⁶⁹.

³⁶⁵ Κριτόβουλος, 67.5-7.

³⁶⁶ Ό.π., 47.4-6., «...καὶ ἠνύετο τὸ ἔργον» (ενν. η διάνοιξη υπογείων περασμάτων) ... ἀλλὰ τοῦτο μὲν ὕστερον περιττὸν ἔδοξε καὶ ματαία δαπάνη τῶν μηχανῶν τὸ πᾶν κατεργασμένων».

³⁶⁷ Petrović, "Fire- arms", 190-194· F. Babinger, *Mohammed der Eroberer*, 138-139· M. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 337.

³⁶⁸ Χαλκοκονδύλης II, 208-209· Κριτόβουλος III, 121-122. Πρβ. F. Babinger, ό.π., 158-159· Γ. Σαββίδης -Ν. Νικολούδης, *Υστερος Μεσαιωνικός Κόσμος*, 177.

³⁶⁹ Παρά ταύτα δεν είχε ανάλογα αποτελέσματα στο φρούριο του Σαλμενίκου στο Παναχαϊκό όρος, οι υπερασπιστές του οποίου παραδόθηκαν μόνο μετά την εξάντληση των εφοδίων τους, Χαλκοκονδύλης II, 234-235.

III(Γ). ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΥΡΟΒΟΛΙΚΟ

Ήδη από τα παραπάνω έχει γίνει κατανοητό, ότι το πυροβολικό ήταν μια δαπανηρή εφεύρεση για τα οικονομικά δεδομένα του Μεσαίωνα. Γνωστή είναι, επίσης, και η οικονομική ένδεια του βυζαντινού κράτους, που αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανάκτησης της βυζαντινής πρωτεύουσας (1261), ενώ η κατάσταση γινόταν ολοένα και χειρότερη με το πέρασμα των χρόνων. Αυτή η οικονομική ένδεια είναι που οδήγησε πολλούς μελετητές³⁷⁰ να υποστηρίξουν ότι είναι η αιτία που δεν εξοπλίστηκαν τόσο άρτια οι Βυζαντινοί με τα σύγχρονα της εποχής, αναλόγως εξελιγμένα σε κάθε περίπτωση, πυροβόλα όπλα.

Η περίπτωση της πρώτης πολιορκίας (1394-1402) πάντως δεν έχει να κάνει τόσο με την μη οικονομική ευρωστία, αλλά εξαρτιόταν άμεσα από την εξάπλωση των πυροβόλων όπλων στην Ανατολή. Αναφέρθηκε, άλλωστε, προηγουμένως (σσ. 93-94), ότι μόλις την προηγούμενη δεκαετία (1380) Βενετία και Dubronnik (Ραγούζα) άρχισαν την μαζική παραγωγή πυροβόλων όπλων στην περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου.

Η πρώτη αναφορά για χρήση πυροβόλων όπλων από τους Βυζαντινούς τοποθετείται τέσσερα χρόνια προτού ο Βαγιαζήτ Α΄ οδηγήσει τα στρατεύματά του έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, το 1390. Ο Ρώσος ταξιδιώτης μοναχός Ιγνάτιος του Σμόλενσκ περιγράφει πως: «ο Καλογιάννης (Ιωάννης Ζ΄) έπρεπε να καταβάλει μεγάλες προσπάθειες για την κατασκευή πολεμικών μηχανών και για τη μίσθωση των στρατιωτών. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού αγωνίστηκε εναντίον του γηραιού αυτοκράτορα με κανόνια (Ιωάννη Ε΄), δε μπόρεσε όμως να τον νικήσει»³⁷¹.

Για το 1394, μαρτυρείται επίσης χρήση πυροβόλων όπλων όχι όμως από τους Βυζαντινούς, αλλά από τους κατοίκους του Πέραν προκειμένου να υπερασπίσουν την αποικία τους από τις επιθέσεις του οθωμανικού στρατού (*bombardas pro salute loci*)³⁷².

³⁷⁰ Ν. Νικολούδης, «Το Βυζαντινό Πυροβολικό: μια επισκόπηση», *Βυζαντικά* 17(1997), 339-351· Μ. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 401.

³⁷¹ Ρ. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, 102-103· Γ. Τ. Κόλιας, «Η ανταρσία Ιωάννου Ζ΄ Παλαιολόγου εναντίον Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου», *Ελληνικά* 12 (1952), 39 κ.ε.

³⁷² Η συγκεκριμένη αναφορά υπάρχει στα Γενουατικά αρχεία και δημοσιεύτηκε από τον L. Belgrano, “La seconda serie di documenti riguardanti la colonia di Pera”, *Atti Della societa ligure di storia patria* 13, 1877-1884, 174. Θερμές ευχαριστίες στη δρα του Πανεπιστημίου της Ρώμης κ. Δ. Γιανναρά που εντόπισε το περιοδικό κείμενό το προσιτό σε μένα.

Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1422, η πληροφορία είναι μοναδική, αλλά, εφόσον προέρχεται από τον αυτόπτη μάρτυρα Ιωάννη Κανανό, δεν υπάρχει προφανής λόγος να αμφισβητηθεί. Σύμφωνα με τη *διήγησή* του, ο Σουλτάνος, Μουράτ Β΄, διέταξε τους στρατιώτες του να κατασκευάσουν έναν ισχυρό προμαχώνα «*Καὶ πλοκοτὰς ἀπὸ βέργας ἔθηκαν ἔμπροσθεν τῆς παστίας, ἵνα δέχωνται τὰς σαγίττας τῶν τόξων καὶ τῶν τζαγρῶν τῶν Ρωμαίων, καὶ τῶν βουμπάρδων τὰς πέτρας*»³⁷³. Η λέξη «βουμπάρδα», καθώς χρησιμοποιείται συνήθως από τους ιστοριογράφους για να δηλώσει το μεγάλο κανόνι, καταδεικνύει ότι οι Βυζαντινοί διέθεταν μερικά τέτοια μεγάλα κανόνια. Πάντως ο Κανανός δεν αναφέρει τίποτα για την αποτελεσματικότητά τους. Προφανώς, οι βολές κατευθύνονταν κατά κύριο λόγο στους ξύλινους πύργους και τα πολιορκητικά μηχανήματα των αντιπάλων ή όπου βρίσκονταν μαζικά ακάλυπτοι στρατιώτες ή ιππείς.

Επιπλέον, δεν γίνεται καμία αναφορά στο έργο του Κανανού για μικρά φορητά τηλεβόλα των υπερασπιστών της πόλης. Μπορούμε πάντως να υποθέσουμε, πως υπήρχαν μερικά τέτοια. Για να περιγράψει, άλλωστε, τα τουρκικά *αρκεβούζια* ο Κανανός χρησιμοποιεί τη λέξη «*σκλώπος*», λέξη καθαρά δυτικής προέλευσης. Όμως, καθώς έχει ενημερώσει τους αναγνώστες του στο προοίμιο του έργου του, ο ίδιος είναι ένας απλός, λαϊκός άνθρωπος³⁷⁴, άρα οι γνώσεις του δεν προέρχονται ούτε από τα διαβάσματα του (ως λόγιος) ούτε τα ταξίδια του (ως κρατικός αξιωματούχος), αλλά πιθανότερα, γνωρίζει εμπειρικά αυτό που περιγράφει είτε από τους δυτικούς εμπόρους που προμήθευαν με τέτοια το Βυζάντιο είτε από τους δυτικούς μισθοφόρους, που πιθανότατα τα είχαν φέρει μαζί τους από τη Δύση. Πάντως, ακόμα και στη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα οι πολιορκημένοι είναι αυτοί που ευνοούνται περισσότερο από τα πυροβόλα όπλα, αφού προστατευόμενοι από τα τείχη μπορούσαν να προξενήσουν σημαντικές φθορές στον κινούμενο εναντίον τους εχθρικό στρατό.

Για το 1453 οι αναφορές για το βυζαντινό πυροβολικό είναι πιο κατατοπιστικές: Οι Βυζαντινοί διέθεταν κάποιο αριθμό κανονιών, που τα είχαν τοποθετήσει κυρίως κατά μήκος των χερσαίων τειχών, εκεί που αναμενόταν και η κύρια επίθεση του οθωμανικού στρατού, ενώ το μεγαλύτερο βυζαντινό κανόνι είχε τοποθετηθεί κοντά στην πύλη του Αγ. Ρωμανού, ακριβώς απέναντι από τη μεγάλη βομβάρδα του Ουρβανού. Επιπλέον, δυο μεγάλα κανόνια είχαν τοποθετηθεί προς την πλευρά της θάλασσας, στο Μανδράκι, εκεί που είχε αγκυροβολήσει ο οθωμανικός στόλος.

³⁷³ Κανανός, 460. 23-24.

³⁷⁴ Πρβ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β΄, 336-337.

Αν και αριθμητικά λιγότερα από τα αντίστοιχα οθωμανικά, τα κανόνια των υπερασπιστών της Πόλης, τουλάχιστον τις πρώτες μέρες της πολιορκίας, αποδείχτηκαν αρκετά αποτελεσματικά, σκοτώνοντας πολλούς από τους αντιπάλους³⁷⁵. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας οι Βυζαντινοί συγκέντρωσαν τα περισσότερα από τα κανόνια στην πλευρά του τείχους ανάμεσα στην πύλη της Αδριανούπολης και αυτήν του Αγ. Ρωμανού, για να προσφέρουν μια επιπλέον προστασία, εκεί που οι μεγάλες οθωμανικές βομβάρδες χτυπούσαν αδιάκοπα. Πρωταρχικό πρόβλημα για το βυζαντινό πυροβολικό ήταν η έλλειψη πυρίτιδας αλλά και βλημάτων, αποτέλεσμα της κάκιστης οικονομικής κατάστασης του κράτους, ή της εξάντλησης των αποθεμάτων από την παράταση της στενής πολιορκίας της Πόλης. Αρκετές φορές οι πολιορκημένοι αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν ως βλήματα εναντίον των αντιπάλων τις πέτρες από τα δικά τους γκρεμισμένα τείχη. Ωστόσο, η κακή κατάσταση των τειχών τους ανάγκασε να σταματήσουν πρόωρα τη χρήση των μεγάλων κανονιών, καθώς διαπιστώθηκε πως οι κραδασμοί τους κατά την πραγματοποίηση των βολών κατέστρεφαν τις δικές τους οχυρώσεις περισσότερο παρά προξενούσαν ζημιά στον αντίπαλο³⁷⁶.

Έτσι, όσον αφορά στο βυζαντινό πυροβολικό, η προσφορά του κατά τη διάρκεια της τελευταίας πολιορκίας έμεινε στα μικρά τουφέκια που διέθεταν οι υπερασπιστές της Πόλης. Πίσω από την ασφάλεια των τειχών χτυπούσαν σε κάθε ευκαιρία τους ακάλυπτους αντίπαλους στρατιώτες. Η διατηρητική τους ικανότητα περιγράφεται επακριβώς από το Δούκα, καθώς μια μόνο βολή μπορούσε να σκοτώσει δύο και τρεις άνδρες³⁷⁷. Στην πράξη, για τους αμυνόμενους αυτά ήταν πιο χρήσιμα από τα μεγάλα κανόνια. Όταν οι Οθωμανοί βρέθηκαν μπροστά από τα τείχη του Βελιγραδίου το 1456, αν και γκρέμισαν τα τείχη δεν κατόρθωσαν να εισχωρήσουν μέσα στην πόλη «...διὰ τε τῆς λοιμῶδους νόσου καὶ διὰ τῶν μηχανῶν τῶν πεμπομένων ἐκ τοῦ κάστρου... Ἐπεμπον γὰρ εἰς αὐτοὺς

³⁷⁵ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 135.

³⁷⁶ Χαλκοκονδύλης, 389, 4-7,

³⁷⁷ Δούκας, 211. 8-14: «... ὡς εἰ τύχη ἐμπεισεῖν ἐν σιδηροφόρῳ σώματι, καὶ τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ σῶμα διατρήσας ἐξέρχεται καὶ εἰς ἄλλο μεταπηδᾷ, εἰ τύχη εἶτα ἐξ αὐτοῦ εἰς ἕτερον, ἕως οὗ ψυχρανθῆ ἡ δύναμις τῆς βοτάνου· καὶ διὰ μιᾶς προσβολῆς δύναται ζημιῶσαι δύο καὶ τρεῖς». Πρβ. και Barbaro, *Caduta*, I, 44.

βολίδας μολυβδίνας, ὅσον καρῦου Ποντικοῦ τὸ μέγεθος, ἀπὸ κατασκευῆς χαλκῆς ἐχούσης ἐντὸς τὰς βολίδας καθ' ὄρμαθὸν πέντε ἢ καὶ δέκα»³⁷⁸.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι, το πόσο ήταν εξοικειωμένοι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί με τη χρήση των πυροβόλων όπλων και ποιοι ήταν στην πράξη οι χειριστές τους. Οι πηγές σπάνια αναφέρονται στους χειριστές των πυροβόλων και όταν σε ελάχιστες περιπτώσεις το κάνουν αυτοί που τελικά κατονομάζονται δεν είναι Βυζαντινοί. Έτσι, πυροβόλα όπλα φαίνονται να χειρίζονταν ο Ιουστινιάνης με τους στρατιώτες του³⁷⁹, ενώ εξοπλισμό με πυροβόλα όπλα διέθεταν και οι 200 στρατολογημένοι στρατιώτες που ήρθαν μαζί με τον Ισίδωρο Κιέβου στην Κωνσταντινούπολη το Νοέμβριο του 1452³⁸⁰. Πιθανότατα, λοιπόν, να τα χειρίζονταν κυρίως οι δυτικοί λόγω μεγαλύτερης εμπειρίας και εξοικείωσης³⁸¹. Δε μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η αναφορά από τους συγγραφείς της περιόδου να γίνεται προκειμένου να περιγραφεί λεπτομερώς ο οπλισμός των Δυτικών, που έρχονταν προς βοήθεια της Κωνσταντινούπολης, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι τελευταίοι ήταν και οι «αποκλειστικοί» χειριστές αυτών των πυροβόλων όπλων.

Αναπόφευκτα, τέλος, στο θέμα πυροβολικό προκύπτει και μια σύγκριση όχι μόνο αριθμών αλλά και μεγεθών: Ο Χαλκοκονδύλης αναφερόμενος στο μεγάλο βυζαντινό κανόνι για το 1453 προσδιορίζει ότι αυτό μπορούσε να ρίξει βλήμα βάρους τριών ημιτάλαντων, δηλ. περίπου 60 κιλών. Την ίδια ακριβώς αναφορά παρακολουθήσαμε και παραπάνω στην περιγραφή του ίδιου ιστορικού για το μεγάλο κανόνι, με το οποίο βομβάρδιζαν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης οι Οθωμανοί το 1422. Αν το συγκεκριμένο αριθμητικό βάρος (*τρία ημιτάλαντα*) δεν αποτελεί «κοινό τόπο» στο Χαλκοκονδύλη, παρατηρεί κανείς ότι το μεγαλύτερο κανόνι των Βυζαντινών το 1453, ρίχνει μπάλες ίδιου βάρους με το κανόνι των

³⁷⁸ Δούκας, 211. 16-22· Χαλκοκονδύλης, II, 25.13-15: «...ἔτυπτε μὲν τὸ τεῖχος τηλεβόλοις καὶ κατέβαλε μέρος οὐκ ὀλίγον, ἐπεπόνθει δὲ τὰ στρατεύματα πρὸς τῆς πόλεως ἀνήκεστα ὑπὸ τε τηλεβόλων καὶ τηλεβολίσκων παμπόλλων». Ο Χαλκοκονδύλης (II, 80.8-13) παραδίδει ένα ακόμη περιστατικό, όταν το 1442 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος μαζί με τη σύζυγό του, Αικατερίνη Γατελούζου, επέστρεφαν δια της θαλάσσιας οδού από την Πελοπόννησο στην Κωνσταντινούπολη και δέχτηκαν επίθεση από Οθωμανικά πλοία. Η αυτοκρατορική συνοδεία αναγκάστηκε να καταπλεύσει στο φρούριο Κότζινος, στη βόρεια πλευρά της Λήμνου, το οποίο και πολιορκήσαν οι διώκτες τους για 27 ημέρες. Παρά το γεγονός ότι βομβάρδιζαν τα τείχη του με κανόνια δεν πέτυχαν την παράδοσή του.

³⁷⁹ Nestor Iskender, (μτφ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Η πολιορκία και η άλωση της πόλης: το ρωσικό χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη*, Αθήνα 1978), 47.

³⁸⁰ Barbaro, *Caduta*, I, 10, 72-75.

³⁸¹ Πρβ. Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 132, 78-83.

Οθωμανών το 1422, δηλαδή περίπου 30 χρόνια νωρίτερα. Με δεδομένο τα 300-400 κιλά που ζυγίζουν τα βλήματα των μεγάλων κανονιών του Μωάμεθ Β΄ και ιδιαίτερα τα 600 κιλά της μεγάλης βομβάρδας που κατασκεύασε ο Ουρβανός, κάθε περαιτέρω σύγκριση αποτελεσματικότητας για την πολιορκία του 1453 είναι πλέον περιττή. Είναι απολύτως φυσιολογικό, άλλωστε, πως με δεδομένη την οικονομική ένδεια, που αναφέρθηκε στην αρχή, οι Βυζαντινοί δεν είχαν τη δυνατότητα, σε αντίθεση με τους αντιπάλους τους, να έχουν πρόσβαση σε τελευταίας τεχνολογίας πυροβόλα όπλα ή έστω να προσλάβουν τους κατάλληλους για αυτό το σκοπό τεχνίτες.

Μια δεύτερη πιθανή εξήγηση για την έλλειψη πυροβολικού των Βυζαντινών εκτός από την οικονομική στενότητα, είναι ότι οι ίδιοι δεν είχαν κατανοήσει τη σπουδαιότητά του. Η μαρτυρία του Δούκα στο σχετικό χωρίο για τον Ουρβανό είναι ενδεικτική: «Ὁ δὲ βασιλεὺς γράψας αὐτῷ σιτηρέσιον οὐκ ἄξιον πρὸς τὴν ἐπιστήμην αὐτοῦ, οὐδ' ἐκεῖνο τὸ μηδαμινὸν καὶ εὐαρίθμητον ἐδίδοσαν τῷ τεχνίτῃ»³⁸². Ο μισθός, που ο βυζαντινός Αυτοκράτορας ενέκρινε να χορηγείται στον Ούγγρο κατασκευαστή κανονιών, όχι μόνο δεν ήταν άξιος της τέχνης του, αλλά οι υπεύθυνοι του αυτοκρατορικού ταμείου δεν έδιναν στον Ουρβανό ούτε καν εκείνο το ποσό. Προφανώς και το «μηδαμινόν» και «ευαρίθμητον» του Δούκα, δεν ήταν κάποιο αντίτιμο, που δε μπορούσε να το αντέξει η – έστω αποκαρδιωτική- οικονομική κατάσταση του Βυζαντίου. Άρα, η αδιαφορία και η μη κατανόηση της προσφοράς της τέχνης του στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης ήταν που οδήγησε στην απαξίωση και στη μη καταβολή του μισθού εκείνου του τεχνίτη. Όσο για τον ίδιο τον Ουρβανό, καθώς έφτασε με δική του προαίρεση στην Κωνσταντινούπολη για να προσφέρει τις υπηρεσίες του, ήταν βέβαιο πως θα αναζητούσε καλύτερους όρους στο αντίπαλο στρατόπεδο των Οθωμανών, αν δεν τηρούνταν τα συμφωνηθέντα με τον αυτοκράτορα.

---

³⁸² Δούκας, 248, 14-20.

IV. Η ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Κατά τη διεξαγωγή πολιορκίας οχυρωμένης πόλης ο στόχος των επίδοξων κατακτητών ήταν ή να εξαναγκάσουν τους πολιορκημένους να παραδοθούν από έλλειψη τροφίμων και νερού ή να επιτύχουν την «δια ξίφους» κατάληψη με ευθεία έφοδο εναντίον των τειχών. Η πρώτη περίπτωση απαιτεί ολοκληρωτικό αποκλεισμό για να εμποδιστεί η εισαγωγή τροφίμων και πολεμοφοδίων προς τους αμυνόμενους και σαφώς μπορεί να παραταθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα ανάλογα με τα αποθέματα τροφίμων των πολιορκημένων, ενώ η δεύτερη απαιτεί ισχυρό στρατό και τα κατάλληλα πολιορκητικά μέσα, τέτοια που θα μπορούν με επιτυχία να προσβάλλουν τα τείχη, που άλλωστε σε αυτή την περίπτωση αποτελούν και το σημαντικότερο αμυντικό μέσο των πολιορκημένων³⁸³. Σε αυτό το γενικό κανόνα εντάσσονται και οι περιπτώσεις των Οθωμανικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης, που μας απασχολούν στη συγκεκριμένη μελέτη.

Ο στόχος του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να αναλυθεί παράλληλα η τακτική πολιορκητών και πολιορκημένων και στις τρεις περιπτώσεις που οι Οθωμανοί πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη (1394-1402, 1422, 1453), να καταδειχθούν δηλαδή οι μέθοδοι επίθεσης και άμυνας αντίστοιχα και πώς τελικά οδήγησαν στο αποτέλεσμα της άλωσης της Πόλης, το Μάιο του 1453. Είναι ευνόητο, πως η επιλογή της τακτικής και των δύο πλευρών επηρεάστηκε άμεσα από τα διαθέσιμα μέσα. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται και η διάκριση της πρώτης απόπειρας των Οθωμανών να κατακτήσουν την Κωνσταντινούπολη (1394) από τις επόμενες δύο (1422, 1453) και αυτό γιατί παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις στη διεξαγωγή του πολέμου, που οφείλονται ακριβώς σε αυτό, στα διαθέσιμα δηλαδή πολιορκητικά μέσα και τις περιορισμένες δυνατότητες των Οθωμανών να καταλάβουν με

---

³⁸³ Με αυτή τη δεύτερη περίπτωση συνδέονται και πρακτικές όπως, η δημιουργία αναχωμάτων, για να προστατεύονται οι επιτιθέμενοι από τις βολές των αμυνομένων, η κατασκευή ξύλινων πύργων που θα έδιναν τη δυνατότητα στους επιτιθέμενους να πλησιάσουν πιο κοντά στα τείχη, η διόρυξη υπόγειων σηράγγων και η τοποθέτηση των πολιορκητικών μηχανών σε σημεία ώστε να πλήττουν τους υπερασπιστές που μάχονταν στις επάλξεις. Γενικότερα για τη μεσαιωνική πολιορκητική τακτική βλ. E. Mc Geer, “Byzantine Siege Warfare in theory and practice”, *Medieval city under siege*, εκδ. I. Corfis, Woodridge – Suffolk 1995, 123-131· T. Κόλιας, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18/1 (1989), 17-41. Πρβ. και τη σχετικά πρόσφατη έκδοση του D. Sullivan, “A byzantine instructional manual on siege defense, the *De obsidione toleranda*”, στο: *Byzantine authors: literary activities and preoccupations*, (επιμ. J. Nesbitt), Leiden – Βοστώνη 2003, 139-277, στο εγχειρίδιο ανώνυμου συγγραφέα («Ὅπως χρή τὸν τῆς πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι»), που χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές του 10ου αιώνα και παρέχει συμβουλές προς τους αμυνόμενους σε περίπτωση πολιορκίας.

ευθεία έφοδο μια τόσο καλά οχυρωμένη πόλη, όπως ήταν η Κωνσταντινούπολη. Το κεφάλαιο, άλλωστε, που προηγήθηκε και αφορούσε στην πολιορκητική τακτική των Οθωμανών για την περίοδο ανάμεσα στο 1300 μέχρι το 1390, αυτόν ακριβώς το σκοπό είχε, να καταδείξει, δηλαδή, την μέχρι τότε αδυναμία των Οθωμανών να προσβάλλουν ισχυρά τείχη και τη χρησιμοποίηση της τακτικής της περικύκλωσης της πόλης, ώστε να εμποδίζεται η είσοδος τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης στους πολιορκημένους. Και παρότι καταγράφηκε η εξέλιξη της πολιορκητικής τακτικής τους, αυτή δε θα μπορούσε να φανεί αποδοτική στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, που και ισχυρά τείχη είχε και τη δυνατότητα να επικοινωνεί με τον υπόλοιπο κόσμο από ξηρά και θάλασσα. Έτσι, με αυτό το δεδομένο, και αφού δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για ευθείες επιθέσεις και προσβολή των ισχυρών τειχών της Πόλης, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια, δε μπορεί να γίνει λόγος για *πολιορκία* με την καθαρά στρατιωτική χρήση του όρου, αλλά μάλλον για *αποκλεισμό*, τέτοιον που είχε φανεί αποτελεσματικός κατά το παρελθόν στις πόλεις της Μ. Ασίας, με την προσδοκία της ανάλογης επιτυχίας και στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο προκάτοχος του Βαγιαζήτ Α΄, Μουράτ Α΄, κατά την επεκτατική του προώθηση προς τα δυτικά (περ. 1370 - 1389) είχε παρακάμψει την Κωνσταντινούπολη αρκούμενος στην αναγνώριση από τους Βυζαντινούς της οθωμανικής επικυριαρχίας σημαίνει πιθανότατα, ότι είχε αντιληφθεί τις δυσκολίες του εγχειρήματος και την αδυναμία κατάληψης της Πόλης με ευθεία έφοδο. Είναι ευνόητο βέβαια, ότι στις επόμενες δύο περιπτώσεις πολιορκίας τα δεδομένα άλλαξαν υπέρ των επιτιθέμενων κυρίως εξαιτίας της ευρείας χρήσης μικρών και μεγάλων πυροβόλων όπλων, όπως παρακολουθήσαμε στο σχετικό κεφάλαιο.

IV(A). ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ – ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΦΡΟΥΡΙΩΝ

Στο τέλος του καλοκαιριού του 1394 ο Βαγιαζήτ Α΄, αποφάσισε να οδηγήσει προσωπικά σημαντικό αριθμό στρατιωτών εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Η περιγραφή του Δούκα είναι κατατοπιστική για τα σχέδια του οθωμανού Σουλτάνου, ο οποίος: «...περάσας ἀπὸ Βιθυνίας εἰς Θράκην πάντα τὰ τῆς Πόλεως ἄστη κατέσκαψε καὶ τοὺς οἰκοῦντας μετοίκισεν ἀπὸ Πανίδου ἄχρις αὐτῆς Πόλεως. Εἶλε καὶ Θεσσαλονίκην καὶ τὰ μετὰ τὴν Θεσσαλονικὴν χωρία. Εἰς Πελοπόννησον δὲ πέμπει Ἀβρανέζην ἀρχηγὸν καὶ λεηλατεῖ πᾶσαν Λακεδαιμονίαν καὶ Ἀχαΐαν. Ἐν δὲ ταῖς πόλεσι ταῖς πρὸς Εὐξείνιον Πόντον κειμέναις πέμπει Τουραχάνην καὶ ἐρημίᾳ ἐρήμωσεν αὐτάς· καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν τὰ πάντα ἠφανίσθη καὶ γεγόνασιν ἄοικα»³⁸⁴.

Το θέμα των αποθεμάτων τροφίμων των πολιορκημένων καθώς είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την περαιτέρω εξέλιξη της πολιορκίας θα αναλυθεί διεξοδικά στο τρίτο μέρος αυτής της μελέτης³⁸⁵. Είναι ευνόητο πάντως, πως οι περιορισμένες διαθέσιμες ποσότητες των αναγκαίων αγαθών είχαν αρνητικό αντίκτυπο στο ηθικό του συνόλου του πληθυσμού, που μη έχοντας κάποια διαφαινόμενη λύση θα σκέφτονταν την παράδοση στον εχθρό³⁸⁶, αλλά και βιολογικά η έλλειψη τροφίμων μειώνει τις αντοχές των υπερασπιστών, που φυσιολογικά πλέον θα παρουσίαζαν και μικρότερη αγωνιστικότητα. Για το λόγο αυτό,

---

³⁸⁴ Δούκας, 48.3-10. Πρβ. Δ. Κυδώνης, *Correspondance*, II, 407, P. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 70/8, σ. 544: «ἐπολέμισεν τὴν Κωνσταντινούπολιν...καὶ ἐχάλασεν ὅλα τὰ ἔξω κτίσματα, περιβόλια καὶ δένδρα», ὅπως ἐπίσης καὶ *Θρήνος περὶ Ταμυρλάγῃου*, *Carmina Graeca Medii Aevi*, εκδ. G. Wagner, Λειψία 1874, 28.15-17: «...καὶ κατενέκλεισεν αὐτὸν ἐντὸς τῆς νέας Ρώμης, τὰς πέριξ δὲ τῆς πόλεως χώρας τε τῶν Ρωμαίων ἐκ βάθρων γὰρ ἐξέτειλεν καὶ μετεκίνησέν τας». Επιπλέον, καὶ στις πατριαρχικές πράξεις της περιόδου αναφέρονται φθορές σε κτήματα καὶ ἀμπελώνες που βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Πόλης, ὅπως γιὰ παράδειγμα στην περίπτωση τοῦ οἰκείου τοῦ αυτοκράτορα Ἰωάννη Σοφριανού, τὸ ἀμπέλι τοῦ οἰοῦ «ἐφθάρη ὑπὸ τῆς τῶν πραγμάτων συγχύσεως», *MM, Acta*, II, 386. Γενικά, γιὰ τοὺς κήπους καὶ τὶς καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις στὰ περὶχωρα τῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. J. Koder, *Gemuse in Byzanz*, Βιέννη 1993, 8 κ.ε. καὶ τοῦ ἰδίου, «Fresh vegetables for the capital», *Constantinople and its hinterland*, εκδ. C. Mango – G. Dagron, Cambridge 1995, 53-54.

³⁸⁵ Βλ. σχετικά, κεφ. «Οικονομική καὶ ἐπισιτιστικὴ κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη».

³⁸⁶ Πρβ. Δούκας, 53. 5-7: «...Οἱ δὲ πλείστοι τῆς Πόλεως βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, συνεθλίβοντο μὲν καὶ δώσειν προαιροῦντο τὴν πόλιν».

και αφού προηγουμένως έγινε λόγος για *επιβολή αποκλεισμού με σκοπό την παράδοση*, η καταστροφή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων γύρω από την Κωνσταντινούπολη και η εξαναγκαστική μετακίνηση του πληθυσμού που βρισκόταν έξω από τα τείχη ήταν ζήτημα μείζονος σημασίας για τους Οθωμανούς. Στην αντίθετη περίπτωση, ήταν εξαιρετικά πιθανό οι ντόπιοι να προσπαθήσουν να εισάγουν με κάθε τρόπο μέρος της παραγωγής εντός της Κωνσταντινούπολης δυσχεραίνοντας ακόμη περισσότερο το έργο των πολιορκητών να πετύχουν την παράδοση της. Έτσι, λίγο πριν ο στρατιώτης του Βαγιαζήτ Α΄ λάβουν τις θέσεις τους έξω από τα τείχη της Πόλης κατέστρεψαν με μανία τις γύρω περιοχές και φρόντισαν και για τον εξανδραποδισμό των κατοίκων και την αναγκαστική μετεγκατάστασή τους στη Μ. Ασία, ενώ το παράδειγμα του Βαγιαζήτ ακολούθησαν και οι διάδοχοί του, Μουράτ Β΄ και Μωάμεθ Β΄, όταν αυτοί κινήθηκαν στρατιωτικά εναντίον της Βυζαντινής πρωτεύουσας.

Έτσι, στις αρχές του θέρους του 1422 ο Μουράτ Β΄ πριν τοποθετήσει τους στρατιώτες του περιμετρικά των τειχών της Πόλης, τους έδωσε εντολή να καταστρέψουν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και να λεηλατήσουν τις σοδειές των χωρικών. Ο αυτόπτης μάρτυρας Ιωάννης Κανανός περιγράφει με δραματικό τόνο *«τὴν δὲ ζημίαν τῶν γεννημάτων καὶ τῶν ἀμπελώνων τὴν λύμην»* και επεξηγεί πως *«ἡμᾶς ἀπεστέρησαν τῆσδε τῆς πόλεως πάντα τὰ πλησίον, καὶ ταύτης τὰ χωρία ἔφθειραν, ἐλεηλάτησαν, ἠχμαλώτευσαν ... καὶ πᾶν ζῶον ὑπὸ ζυγὸν καὶ ἀζύγων διέφθειραν καὶ ἠφάνισαν»*³⁸⁷.

Την ίδια ακριβώς τακτική ακολούθησε και ο Μωάμεθ Β΄ στην τελευταία πολιορκία, έστω και αν με το πέρασμα των ετών οι πολιορκητικές μέθοδοι έμοιαζαν να είχαν εξελιχθεί, ενώ τα νέα ισχυρά πυροβόλα όπλα έδιναν σημαντικότατο πλεονέκτημα στους επιτιθέμενους. Στις αρχές της άνοιξης του 1453 έδωσε εντολή στον Καρατζία, διοικητή των ευρωπαϊκών περιοχών του οθωμανικού κράτους να συγκεντρώσει ικανό στρατό και να κατευθυνθεί εναντίον των περιχώρων της Κωνσταντινούπολης: *«...ὁ δὲ μηδὲν μελλήσας εὐθύς στρατιὰν ἀγείρας κατατρέχει μὲν τὰ περὶ τὴν Πόλιν ἅπαντα καὶ τὸ ἄστυ μέχρις αὐτῶν τῶν πυλῶν καὶ ληίζεται...»*³⁸⁸. Παρότι, ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος είχε φροντίσει να εισάγει εντός των τειχών σημαντικό μέρος της παραγωγής των αγροτικών εκτάσεων, αυτές δεν ήταν ικανές να

³⁸⁷ Κανανός, 54.40, 55.57-60.

³⁸⁸ Κριτόβουλος, 1, 17.3.

συντηρήσουν το σύνολο του πληθυσμού για παρατεταμένη πολιορκία και σύντομα δημιουργήθηκε έντονο πρόβλημα λιμού.

Ωστόσο, η καταστροφή της υπαίθρου στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης ήταν μόνο μία παράμετρος του προβλήματος και ίσως όχι η σημαντικότερη· οι Οθωμανοί αντιλαμβάνονταν ότι για να είναι επιτυχής η προσπάθεια παρεμπόδισης των συγκοινωνιών από και προς την Κωνσταντινούπολη έπρεπε να κατορθώσουν να επιβάλουν ολοκληρωτικό αποκλεισμό, διακοπή δηλαδή της επικοινωνίας της πρωτεύουσας και από ξηρά και από θάλασσα αποτρέποντας έτσι οποιαδήποτε εξωτερική βοήθεια. Και αν η προσπάθειά τους στην ξηρά μπορεί να χαρακτηριστεί επιτυχημένη, έπρεπε να εξασφαλίσουν αντίστοιχο αποτέλεσμα και στη θάλασσα. Η δεδομένη όμως απειρία των Οθωμανών σε θαλάσσιες επιχειρήσεις³⁸⁹ δημιουργούσε προβλήματα στην επίτευξη του δεύτερου αυτού στόχου.

Η εναλλακτική, κατά συνέπεια, λύση ήταν η κατασκευή κατάλληλα εξοπλισμένων πολεμικών κάστρων στη χερσαία περιοχή, στις ακτές του Βοσπόρου, που θα λειτουργούσαν ως σημεία ελέγχου της θαλάσσιας κυκλοφορίας και θα εμπόδιζαν τον κατάπλου από τον Έυξεινο Πόντο μεταγωγικών ή πολεμικών πλοίων προς βοήθεια της Κωνσταντινούπολης. Στην υιοθέτηση αυτής της τακτικής στράφηκαν ο Βαγιαζήτ Α΄ (το 1396) και ο Μωάμεθ Β΄ (το 1452) -αν και ο τελευταίος εναυλόγησε και ένα μεγάλο αριθμό πλοίων στην τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453. Η τακτική, άλλωστε, της ανέγερσης φρουρίων προς παρεμπόδιση των συγκοινωνιών ήταν ήδη γνωστή στους Οθωμανούς από την τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα, αφού τέτοια κατασκευάστηκαν -και χρησιμοποιήθηκαν μάλλον αποτελεσματικά- κατά τις πολιορκίες Προύσας και Νίκαιας, το 1326 και το 1331 αντίστοιχα³⁹⁰, με τη διαφορά ότι αυτή τη φορά επιστρατεύτηκαν προκειμένου να εμποδιστεί η δια της θαλάσσης επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η αρχική ιδέα για την κατασκευή ενός τέτοιου φρουρίου πιστώνεται στο Βαγιαζήτ Α΄: οι εργασίες για την ανέγερση του *Αναντολου Χισάρ* στην ανατολική πλευρά του Βοσπόρου φαίνεται πως ξεκίνησαν και αποπερατώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα, ανάμεσα στο τέλος του 1396 και την άνοιξη του 1397, όταν και εντάθηκε ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης, μετά τη νίκη του Βαγιαζήτ Α΄ στη Νικόπολη. Με την κατασκευή του συγκεκριμένου φρουρίου στη μικρασιατική ακτή του Βοσπόρου ο Σουλτάνος αποσκοπούσε στη διακοπή των θαλασσιών επικοινωνιών της βυζαντινής πρωτεύουσας κυρίως δε στη διακοπή της προμήθειας τροφίμων της Κωνσταντινούπολης από τη Βιθυνία.

---

³⁸⁹ Βλ. κεφ. «Ναυτικές δυνάμεις και η διεξαγωγή του πολέμου στη θάλασσα».

³⁹⁰ Βλ. κεφ. «Πολεμική τακτική των Οθωμανών».

Το φρούριο, ωστόσο, δε φαίνεται να συνέβαλε αποφασιστικά στη διεξαγωγή της πολιορκίας και στην επιβολή του αποκλεισμού, καθώς –βενετικά κυρίως- πλοία διέπλεαν σχεδόν ανενόχλητα τα στενά³⁹¹. Επιπλέον οι Βυζαντινοί –μεταγενέστεροι- ιστορικοί της περιόδου δεν αναφέρονται στην κατασκευή του Αναντολού Χισάρ ούτε στο ρόλο που έπαιξε κατά τη διάρκεια του οκταετούς αποκλεισμού της βυζαντινής πρωτεύουσας, γεγονός που ενισχύει την άποψη της ασήμαντης συμβολής του στην προσπάθεια του Βαγιαζήτ Α΄ να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη³⁹².

Πάντως, στα πλαίσια της ίδια τακτικής ο Μωάμεθ Β΄ το 1452 και προτού κινηθεί στρατιωτικά εναντίον της Κωνσταντινούπολης θέλησε να κατασκευάσει ένα άλλο αντίστοιχο φρούριο, απέναντι από το Αναντολού Χισάρ, στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου αυτή τη φορά, γνωστό και ως Ρουμελί Χισάρ. Αν και αρχικά ο Κριτόβουλος αναφέρει, ότι σκοπός της κατασκευής του ήταν να εξασφαλίσει τη δυνατότητα στο Σουλτάνο να περνά από την Ασία στην Ευρώπη χωρίς να εξαρτάται από τις ναυτικές δυνάμεις, Βενετία και Γένουα, παραδέχεται στη συνέχεια, ότι άμεσος στόχος ήταν ο ολοκληρωτικός αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης: «...ἐδόκει τὸ φρούριον τειχισθὲν καὶ πρὸς τὴν ὅσον οὐ καὶ μελετωμένην πολιορκίαν τῆς Πόλεως ἐπιτειχισμὸν ἐνόμιζεν ἰσχυρότατον ἀποκλείων αὐτῇ οὐ μόνον τὰς ἠπείρους Ἀσίαν τε καὶ Εὐρώπην, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰς θαλάσσας ἀμφοτέρας, ἄνω μὲν τὸν Εὐξείνιον Πόντον διὰ τοῦ Βοσπόρου, κάτω δὲ τὸν τε Αἰγαῖον καὶ πᾶσαν τὴν Ἑλληνικὴν θάλασσαν διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου»³⁹³. Οι ίδιοι οι Οθωμανοί ονόμαζαν το φρούριο bogaz kesen³⁹⁴, ενώ οι βυζαντινοί ιστορικοί το αναφέρουν ως *Λαιμοκοπίαν- Λαιμοκόπτην*³⁹⁵ ή *κεφαλοκόπτην*³⁹⁶, καθώς εκεί ο Εύξεινος πόντος έχει το στενότερο πλάτος του.

³⁹¹ Πρβ. Thiriet, *Regestes*, I, 923. Στις 26 Ιανουαρίου η Βενετική Γερουσία σε επιστολή προς τον Σιγισμούνδο της Ουγγαρίας τον διαβεβαίωσε, πως δεν πρόκειται να εγκαταλείψει τα εμπορικά της συμφέροντα στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης και πως προτίθετο να εξοπλίσει άλλα έξι πλοία για να δραστηριοποιηθούν στην περιοχή και να υπερασπιστούν τις περιοχές που απειλούνταν από το σουλτάνο.

³⁹² Για οθωμανικές πηγές σχετικά με την κατασκευή του συγκεκριμένου φρουρίου, βλ. Neshri, (επιμ. F. Unat, M. Koymen), Άγκυρα 1949, 329· F. Giese, *Altosmanischen Chroniken*, 39. Πρβ. Δ. Χατζόπουλος, *πρώτη πολιορκία*, 87 και υποσ. 138 για τη σχετική με το Αναντολού Χισάρ δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

³⁹³ Κριτόβουλος, 19.10-19.

³⁹⁴ Tursun Beg, 13.8-9.

³⁹⁵ Χαλκοκονδύλης, II, 147.4.

Η κατασκευή του νέου φρουρίου, έξι μόλις χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη, ξεκίνησε το Μάρτιο του 1452 και παρά τις αντιδράσεις των Βυζαντινών και την επίσημη διαμαρτυρία του αυτοκράτορα προς το σουλτάνο, ολοκληρώθηκε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, τον Αύγουστο του ίδιου έτους³⁹⁷. Το κάστρο φαίνεται πως διέθετε 14 πολεμικούς πύργους, ενώ ο μεγαλύτερος από αυτούς υψωνόταν περίπου 200 πόδια από το ύψος της θάλασσας. Ο Μωάμεθ Β΄ για να διασφαλίσει πως δε θα περνούσε κανένα πλοίο προς βοήθεια της Κωνσταντινούπολης τοποθέτησε μεγάλα κανόνια στις επάλξεις του και εγκατέστησε φρουρά 400 ανδρών με εντολή να βυθίζουν κάθε πλοίο που δε θα κάλαρε τα πανιά του για έλεγχο³⁹⁸. Αντιστοίχως, κανόνια τοποθετήθηκαν και στο Αναντολού Χισάρ. Έτσι, όταν στις 26 Νοεμβρίου 1452 περνούσε από τα στενά η γαλέρα του Βενετού Αντωνίου Ρίτζου, φορτωμένη με σιτηρά που προορίζονταν για βοήθεια της Κωνσταντινούπολης και ο ίδιος δε θέλησε να υποστεί τα πανιά, μια βολή από τα κανόνια του Ρουμελί Χισάρ ήταν αρκετή για να βυθίσει το πλοίο, ενώ ο ίδιος ο Ρίτζος συνελήφθη, οδηγήθηκε στην Αδριανούπολη μπροστά στο Σουλτάνο, ο οποίος και διέταξε τη θανάτωσή του³⁹⁹.

---

³⁹⁶ Δούκας, 301.21: «...τήν κλήσιν τοῦ κάστρου Πασκεσέν ἐκέλευσε καλεῖσθαι, ἐξελληνιζόμενον δὲ ἐρμηνεύεται κεφαλοκόπτης...»

³⁹⁷ Κριτόβουλος, 19.27 – 22.28.

³⁹⁸ Δούκας, 246. 10-18: «...Τὰς ναῦς τὰς ἀφ’ Ἑλλησπόντου πρὸς Πόντον καὶ τὰς ἀπὸ Πόντου πρὸς Ἑλλησπόντον, κὰν ὁποίας ἄρα ἀυθεντίας τυγχάνουσι, εἴτε Γενουῖται, εἴτε Βένετοι, Κωνσταντινουπολίται, Καφατινοί, Τραπεζούντιοι, Ἀμινσηνοί, Σινωπαῖοι καὶ οἱ ἐκ τῆς ἐμῆς ἀυθεντίας, ὁποιασοῦν τύχης κὰν ᾧσι, νῆαι, τριήρεις, διήρεις, καὶ ἀκάτια, μὴ πλείτωσαν, πρὶν χαλάσοντες τὰ ἰστία τὸ κομμέρκιον διδόναι καὶ οὕτως τὴν ὁδὸν αὐτῶν πορευέσθωσαν, ἢ δ’ ἀπειθήσασα ναῦς καὶ μὴ ἐνδοῦσα σὺν τῇ πετροβόλῳ καταποντισθήτω». Πρβ. καὶ Κριτόβουλος, 23.19-34.

³⁹⁹ N. Barbaro, *Caduta*, I, 34-35, Δούκας, 248.8-20.

(Το Ρουμελί Χισάρ στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου, όπως αποκαταστάθηκε και διασώζεται σήμερα)

(Μικρογραφία από οθωμανικό χειρόγραφο του 16ου αιώνα, που απεικονίζει τα φρούρια Ανατολού και Ρουμελί Χισάρ. Δικτυακός τόπος: www.Romeartlover.tripod.com)

IV (B). ἘΦΟΔΟΙ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Οι οθωμανικές δυνάμεις, που εμφανίστηκαν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης στο τέλος του καλοκαιριού του 1394, αφού κατέστρεψαν ολοκληρωτικά την ύπαιθρο χώρα γύρω από την πόλη, πήραν τις θέσεις τους περιμετρικά των τειχών εμποδίζοντας την είσοδο ή την έξοδο από αυτήν: «Οὐ γὰρ ἐπολέμει ταύτην ὁ τύραννος, οὐδὲ ῥίψεπάλξεις οὐδὲ τειχεπάλξεις οὐδ' ἀκροβολισμούς οὐδ' ἄλλο τι τῶν μηχανικῶν ἀντεπήγαγεν, ἀλλὰ μόνον ἀνθρώπους ὑπὲρ μυρίουσ καθημένους κύκλω μακρόθεν καὶ προσέχοντας τὰς διεξόδους τοῦ μὴ ἐξέρχεσθαι ἢ εἰσέρχεσθαι τι ἐν αὐτῇ»⁴⁰⁰.

Το παραπάνω χωρίο από το Δούκα, παρότι γράφτηκε με διαφορά περίπου 60 χρόνων από τα γεγονότα που περιγράφει, φαίνεται να αποδίδει τα πραγματικά γεγονότα τουλάχιστον ως προς την τακτική που ακολούθησαν οι Οθωμανοί: ουσιαστικά, σημαντικός αριθμός στρατιωτών -πέραν τον δέκα χιλιάδων- απέκλεισε την πόλη εμποδίζοντας την απρόσκοπτη διακίνηση ανθρώπων και αγαθών, ελπίζοντας ότι θα ανάγκαζαν έτσι τους κατοίκους να παραδοθούν οικειοθελώς. Και παρότι άλλες πηγές αναφέρουν την ύπαρξη ή και τη χρήση πολιορκητικών μηχανών⁴⁰¹ ή ακροβολισμούς και αιμιμαχίες γύρω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης⁴⁰², δε μαρτυρείται πέρα από αυτό καμία αξιόλογη επιθετική πρωτοβουλία των επίδοξων κατακτητών, με την έννοια της ευθείας προσβολής των τειχών, που θα προκαλούσε την «δια ξίφους» παράδοση της Πόλης. Τα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινούπολης, άλλωστε, αποτελούσαν τον πλέον αποτρεπτικό παράγοντα για ευθεία έφοδο και παρά την χρήση -σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό- πολιορκητικών μηχανών και μικρότερων μέσων προσβολής των τειχών, δε θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ρήγματα και να εξασφαλίσουν την είσοδο του στρατού εντός της Πόλης.

Αντίθετα, ο Δ. Χατζόπουλος στο βιβλίο του σχετικά με την πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς θεωρεί, ότι στα πρώτα χρόνια από την έναρξη της πολιορκίας έγιναν δύο ή τρεις απόπειρες κατάληψης της Κωνσταντινούπολης με ευθεία έφοδο του οθωμανικού στρατού εναντίον των τειχών⁴⁰³. Στηρίζει μάλιστα αυτή του την άποψη κυρίως σε δύο βραχέα χρονικά: συγκεκριμένα το πρώτο από αυτά αναφέρει πως τον

⁴⁰⁰ Δούκας, 50.7-12.

⁴⁰¹ Βλ. σχετικά, κεφ. «Οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις – οπλισμός».

⁴⁰² Βλ. σχετικά υποσ. 409.

⁴⁰³ Δ. Χατζόπουλος, *Πρώτη πολιορκία*, 57-60.

Ιούνιο του 1395 «...ἐκίνησε κατ' αὐτοῦ ὁ ἀσεβὴς τῶν Τούρκων..μάχην βαρυτάτην»⁴⁰⁴. Ωστόσο, ο προσδιορισμός «...ἦν καὶ ἐκράτησεν ἰσχυρῶς ἐπὶ χρόνοις ἔγγιστα ἡ'», που ακολουθεῖ καθιστᾶ σαφές, ὅτι ἡ *μάχη βαρυτάτη* εἶναι χαρακτηρισμὸς τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος, που διήρκεσε συνολικὰ οχτῶ χρόνια και δεν αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη ἐφοδο. Το πιο πιθανὸ εἶναι ὅτι το συγκεκριμένο χρονικὸ ἀπλῶς τοποθετεῖ λανθασμένα τὴν ἐναρξὴ τῶν επιχειρήσεων τοῦ αποκλεισμοῦ τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας τὸν Ιούνιο τοῦ 1395. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει και με τὸ δεύτερο χρονικὸ: τὸ «...ἐπολέμησεν τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ σουλτὰν Παγιαζίτης...εἰς τὰς κθ' τοῦ Σεπτεμβρίου»⁴⁰⁵, δε σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι αναφέρεται σε συγκεκριμένη ἐφοδο, ἀλλὰ κάλλιστα μπορεῖ να ἐννοεῖ τὴν ἐναρξὴ τοῦ αποκλεισμοῦ. Ἄλλωστε, και ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐκδότη (P. Schreiner) τὸ χρονικὸ τοποθετεῖται τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1394, στὴν περίοδο, δηλαδή, που ὁ οθωμανικὸς στρατὸς ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του ἐξῶ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης. Αὐτὰ τὰ τελευταία, τὰ ἰσχυρὰ τείχη δηλαδή τῆς Πόλης, ἦταν ἕνας ἀκόμη ἀποτρεπτικὸς παράγοντας για ὁποιαδήποτε ἐνδεχόμενη ἐπίθεση, ἀφοῦ ἀνάλογη προσπάθεια χωρὶς τὴ χρῆση πυροβόλων, που θα μπορούσε να τὰ πλήξει ἀμεσα⁴⁰⁶, θα ἔβρισκε μᾶλλον τοὺς ἀμυνόμενους σε πλεονεκτικὴ θέση παρά τοὺς ἐπιτιθέμενους. Γι αὐτὸ τὸ λόγο ἄλλωστε και μέχρι τότε, παρά τὸ ὅτι οἱ οθωμανικὲς κατακτήσεις ἀπλώνονταν ἤδη στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο, ἡ Κωνσταντινούπολη μέχρι ἐκείνη τὴ χρονικὴ στιγμή εἶχε παρακαμφθεῖ ἀναγκαστικά. Ἐπιπλέον, τὸ ὅτι σε αὐτὴν τὴν πρώτη περίοδο τοῦ αποκλεισμοῦ δεν πραγματοποιήθηκαν ἐφοδοὶ και προσπάθεια κατάληψης με βίαιο τρόπο παρά μόνο με τὴν τακτικὴ τοῦ αποκλεισμοῦ, ἐνισχύεται και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σχεδὸν ταυτόχρονα με τὴν ἐναρξὴ τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινούπολης μὲγάλο μέρος τοῦ Οθωμανικοῦ στρατοῦ

⁴⁰⁴ P. Schreiner, *kleinchroniken*, 7/27.

⁴⁰⁵ Αὐτ., 70/8. Αξιοσημεῖωτη ἡ μαρτυρία ἐνὸς ρωσικοῦ χρονικοῦ (Barker, *Manuel II*, 128, μη προσιτὸ σε μένα), που κάνει λόγο για τουρκικὴ ἐπίθεση στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Ἰωάννη Ζ', που ὅμως ἀντιμετωπίστηκε με ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς υπερασπιστὲς τῆς πόλης, πρβ. και τοῦ ἰδίου, "John VII in Genoa, a problem in Late Byzantine source confusion", *OCP* 28(1962), 224, ὅπως ἐπίσης, Δ. Χατζόπουλος, *Πρώτη Πολιορκία*, 58, ὑποσ. 74. Σχετικὰ με τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸ Μανουήλ Β' και τὸν Ἰωάννη Ζ', βλ. κατωτέρω, κεφ. «Οἱ Διχασμένοι Πολίτες».

⁴⁰⁶ Για τὴν ἐξέλιξη τῶν πυροβόλων ὄπλων ἐκείνη τὴν περίοδο και τὴν χρησιμοποίησή τους ἀπὸ τὸν οθωμανικὸ στρατὸ, βλ. κεφ. «Τὸ Πυροβολικὸ τῶν Οθωμανῶν».

κινήθηκε προς την Πελοπόννησο και τη Βουλγαρία⁴⁰⁷, ενώ ανάλογη στασιμότητα φαίνεται πως επικράτησε και μέχρι τη μάχη της Νικόπολης το 1396.

Είναι ευνόητο, πως το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης αναμέτρησης στη Νικόπολη, η συντριπτική ήττα, δηλαδή, των δυτικών συνασπισμένων χριστιανικών στρατευμάτων, αύξησε ακόμη περισσότερο το ηθικό του Σουλτάνου (*φυσιωθείς*, Δούκας, 53.3) και προφανώς τον οδήγησε στο να εντείνει τον αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης, ίσως ακόμη και με τη μεταφορά περισσότερων αριθμητικά δυνάμεων γύρω από τα τείχη. Όσο για τον ίδιο το Βαγιαζήτ Α΄, φαίνεται πως προσδοκούσε σύντομα την παράδοση της Πόλης, αν πιστέψουμε δύο από τις πηγές της περιόδου που τον παρουσιάζουν εγκατεστημένο σε ένα λόφο να παρατηρεί τα κτίσματα της Κωνσταντινούπολης και να τα μοιράζει στους αξιωματούχους του κρατώντας για τον εαυτό του το ναό της Αγ. Σοφίας⁴⁰⁸. Ωστόσο, παρά τις μικρού μεγέθους αψιμαχίες γύρω από τα τείχη ή την εκτεταμένη χρήση πολιορκητικών μηχανών ούτε σε αυτό το χρονικό διάστημα ο Σουλτάνος φαίνεται να διέταξε γενική έφοδο του στρατού του εναντίον της Κωνσταντινούπολης⁴⁰⁹. Αντιθέτως, κινήθηκε στρατιωτικά

⁴⁰⁷ Στις αρχές του 1395 ο Εβρενός Μπέης με ισχυρή στρατιωτική δύναμη εισέβαλε στην Πελοπόννησο και, αφού νίκησε το στρατό του Δεσπότη Θεόδωρου στο Εξαμίλιον, προχώρησε νότια και κατέλαβε με έφοδο το φρούριο της Άκοβας. Πρβ. D. Zakythinis, *Despotat grec*, I, 155· J. Chrysostomides, “Corinth, 1394-1397: some new facts”, *Βυζαντινά* 7 (1975), 90. Λίγους μήνες αργότερα οι δυνάμεις του Σουλτάνου και του Μιρσέα της Βλαχίας ήρθαν αντιμέτωπες στη μάχη της Ροβίνας (17 Μαΐου 1395), που έληξε με τη συντριπτική ήττα των τελευταίων. Πρβ. C. Imber, *The Ottoman Empire*, 49.

⁴⁰⁸ Βουλγαρικό Χρονικό, 541.18-20, «Recit inedit», 108. 14-22.

⁴⁰⁹ *ΠΠ*, Γ΄, 206.3-6: «...έλεπόλεις τε καί τειχομαχίας πανταχῆ συνιστῶντα ἐπολιόρκει». Ωστόσο, σε επιστολή του (αρ. 46) προς τον Μιχαήλ Ραούλ, χρονολογούμενη το φθινόπωρο του 1398, ο Μανουήλ Καλέκας αναφέρει: «...ἀνάλωται μὲν ἡ πόλις, περικάθηνται δὲ οἱ πολέμιοι», ενισχύοντας το συλλογισμό του αποκλεισμού και της από απόσταση φθοράς του αντιπάλου, και όχι των απευθείας εφοδών ή της καταστροφής των τειχών. Άλλωστε, ο Ιωσήφ Βρυένιος στη δημηγορία του «περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος», που πιθανότατα εκφωνήθηκε την Άνοιξη του 1416, (για τη χρονολογία, πρβ. Ν. Τωμαδάκης, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν και κειμένων*, Αθήνα 1961, 586), 14 χρόνια δηλαδή, ύστερα από την άρση του αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται στην επιτακτική ανάγκη της επιδιόρθωσης των τειχών, που βρίσκονταν σε κακή κατάσταση όχι όμως από φθορά που προξένησαν οι αντίπαλοι, αλλά λόγω παλαιότητας: «...Ἄλλ’ ἢ οὕτω καὶ μεγάλη καὶ καλὴ καὶ ἐξαίρετος πόλις, τείχει καὶ πύργοις κυκλουμένη σαθροῖς, δεῖται τῆς παρ’ ἡμῶν ἀνακτίσεως, οἷά τις μήτηρ δι’ ἔξωρον ἡλικίαν τῆς ἐκ τῶν οἰκείων τέκνων γηροκομίας αὐτῆς· ...ποιησώμεθα ἔρανον, ὑποστηρίξωμεν ἤδη γεγηρακυῖαν...καὶ δῶμεν αὐτῇ χεῖρα, πιπτούση διὰ τὸν χρόνον, ἀποδῶμεν αὐτῇ τὰ θρεπτήρια ἐν τῷ γήρα». (εκδ. Ν. Τωμαδάκης, *Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 1993, 246).

εναντίον του λιγότερου οχυρωμένου Γαλατά⁴¹⁰. Πάντως και αυτές οι πολεμικές επιχειρήσεις φαίνεται να είχαν σύντομη διάρκεια (χειμώνας 1396-άνοιξη 1397), καθώς στις αρχές της Άνοιξης του 1397 ο ίδιος ο Βαγιαζήτ Α΄ διαπεραιώθηκε στη Μ. Ασία προετοιμάζοντας το στρατό του για εκστρατεία εναντίον του εμίρη του Καραμάν, ενώ με ισχυρή στρατιωτική δύναμη ο Εβρενός Μπέης επανέλαβε την επιδρομή του 1395 στην Πελοπόννησο φτάνοντας αυτή τη φορά μέχρι τα βενετικά λιμάνια της Μεθώνης και Κορώνης, αφού προηγουμένως κατέλαβε το Άργος και μετέφερε βίαια όσους επέζησαν στη Μ. Ασία⁴¹¹. Η απουσία μεγάλου μέρους του οθωμανικού στρατού σε άλλες επιχειρήσεις αναμφίβολα προκάλεσε μικρή ανακούφιση στους πολιορκημένους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι άρθηκε ο αποκλεισμός. Η απουσία, ωστόσο, και του Σουλτάνου και η πολεμική σύρραξη με τον εμίρη των Καραμανών μπορούν με αρκετή βεβαιότητα να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως δεν εξαπολύθηκε καμία ολοκληρωτική έφοδος από πλευράς των Οθωμανών με σκοπό την κατάληψη της Πόλης, αφού, είναι λογικό, ο Βαγιαζήτ να ήθελε να είναι παρών σε περίπτωση που η Κωνσταντινούπολη θα περιήρχετο στην κατοχή του.

Η ίδια κατάσταση, της στρατιωτικής απραξίας δηλαδή, φαίνεται πως διατηρήθηκε και μέχρι τη λύση της πολιορκίας, το 1402. Από κει και πέρα αυτό που μεταβαλλόταν ήταν η ένταση του αποκλεισμού: για την τριετία 1397-1399 και με τις οθωμανικές δυνάμεις διασπαρμένες σε άλλες επιχειρήσεις ο Boucicaud που είχε έρθει ως βοήθεια με περίπου 1200 στρατιώτες μπορούσε να διασπά τον αποκλεισμό με μικρής κλίμακας εξόδους και να προμηθεύει με τρόφιμα τους αμυνομένους⁴¹², ενώ όσον αφορά στον Οθωμανό σουλτάνο, κατά την ίδια περίοδο φαίνεται πως βρισκόταν στην Προύσα και την Αδριανούπολη και όχι έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης⁴¹³. Από το 1400 και μετά, όταν η απειλή από τον

⁴¹⁰ Για τις επιθέσεις στο Γαλατά, De Clavijo, 89-90. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 140-141, όπου ο συγγραφέας στηριζόμενος κυρίως στο «Βουλγαρικό Χρονικό» (540-542) και το “Recit” (108. 14-35) υποστηρίζει, πως ο Βαγιαζήτ Α΄ μετά τη Νικόπολη «προσωπικά κατηύθυνε μια σειρά σφοδρών επιθέσεων εναντίον της Κωνσταντινούπολης».

⁴¹¹ Ο Χαλκοκονδύλης, (90. 20) αναφέρει ότι ο οθωμανικός στρατός αριθμούσε 50.000 άνδρες. Βλ. σχετικά, D. Zakythinis, *Despotat grec*, 156-157· Κ. Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, 84· C. Imber, *Ottoman Empire*, 49-50· Δ. Χατζόπουλος, *πρώτη πολιορκία*, 114-115.

⁴¹² Βλ. κεφ. «Οι Στρατιωτικές Δυνάμεις».

⁴¹³ Δούκας, 57-59. Επιπλέον, η ανησυχία των Βενετών για ενδεχόμενη επίθεση του οθωμανικού στόλου στην Εύβοια και στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους δείχνει ότι η προσπάθεια κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, που άλλωστε δεν είχε αποδώσει μέχρι εκείνη τη στιγμή, δεν ήταν ο μοναδικός στόχος του Βαγιαζήτ Α΄ εκείνη την περίοδο, Πρβ. Thiriet, *Regestes*, II, 983, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1400 και G. T. Dennis, “Three Reports”, 262.

Ταμερλάνο στη Μ. Ασία ήταν πλέον ορατή για το Βαγιαζήτ, δε μπορούσε να σκεφθεί καν ενδεχόμενη επίθεση στην Κωνσταντινούπολη.

Για την περίπτωση της δεύτερης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης τα πράγματα είναι σαφώς πιο ξεκάθαρα: η κύρια επίθεση του οθωμανικού στρατού εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας έγινε την 24η Αυγούστου 1422, ημέρα σύμφωνη με την υπόδειξη του *Μηρσαϊτή*, ενός τούρκου ψευδο-προφήτη, που αξίωνε την καταγωγή του από τη γενιά του Μωάμεθ «...*Αλλά και καθ' ἡμέραν και νύκτα τὰς παλάμας ἐκρότουν, και τοῦ Μηρσαϊτή τὴν φωνὴν ἀνέμενον ὡς ἀγγέλου ἀληθεστάτου, ὡς ἵνα αἰχμαλωτίσουσι τοὺς Ρωμαίους...* Ὡς δὴ ἔφθασεν ἡ τελεία ἡμέρα τοῦ πολέμου τῶν Τούρκων, ὅποιαν παρ' ἐκείνοις ὁ μέγας προεθέσπισε Μηρσαϊτῆς ὁ προφήτης ἐκείνων, εἶπε πρὸς τὸν στρατάρχη καὶ δεσπότην τῶν Μουσουλμάνων· μὴ βράδυνε ἐπὶ πλέον, ἀλλὰ ταχέως τὰς τάξεις τάξον καθοπλισθῆναι»⁴¹⁴. Πριν από την τελική επίθεση, οι Οθωμανοί, που βρίσκονταν για κάτι περισσότερο από τρεις μήνες περιμετρικά των χερσαίων τειχών της Πόλης, είχαν προσπαθήσει με συνεχή βομβαρδισμό να προξενήσουν ρήγματα σε αυτά, ώστε να επιτευχθεί κατά το δυνατόν ευκολότερα η είσοδός τους, η προσπάθειά τους, όμως δεν ήταν επιτυχής⁴¹⁵. Κατά το ίδιο διάστημα προφανώς και δεν έλειπαν οι ακροβολισμοί ανάμεσα σε πολιορκητές και πολιορκημένους, χωρίς όμως να καταγραφούν σημαντικές ανθρώπινες απώλειες.

Όταν έφτασε η προβλεπόμενη ώρα της γενικής επίθεσης, πρώτα οι τοξότες ανέλαβαν να κάνουν την πρώτη κρούση χτυπώντας από μακριά τους αμυνόμενους που βρίσκονταν πάνω στους προμαχώνες⁴¹⁶. Οι τελευταίοι προκειμένου να προστατευθούν καλύφθηκαν

⁴¹⁴ Κανανός, 61.198-200.

⁴¹⁵ Για την επίδραση των πυροβόλων στα τείχη, βλ. κεφ. «το πυροβολικό των Οθωμανών».

⁴¹⁶ Ι. Κανανός, 68. 395 – 69. 398. «*Τοὺς δὲ τοξότας ἐκείνους τοὺς ἀναριθμήτους τῶν Τούρκων ἐκέλευσαν πάντας ὁμοῦ τοξεύειν ἐπάνω τοῦ κάστρου καὶ τῶν προμαχιονίων, ὡς ἵνα λαβώσουν καὶ φονεύσουν τινὰς τῶν Ρωμαίων, καὶ φοβηθῶσιν οἱ ἄλλοι καὶ φύγωσιν ἐκ τοῦ τείχους, καὶ ἀπὸ τούτου ἄδειαν εὖρου καὶ ἀναβῶσιν οἱ Μουσουλμάνοι ἐπάνω ἀνεμποδίστως, καὶ κρατήσουν τὴν πόλιν. Καὶ γὰρ ἐν μιᾷ καιροῦ ῥοπῇ μυριάδας βελῶν, τουτέστι σαγίττας, ἐτόξευσαν ἐπάνω τῶν Ρωμαίων, καὶ ἔπεσον εἰς τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ ἐντός, ὥστε καὶ τὸν αἰθέρα ἐκάλυψαν καὶ αὐτὸ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἐσκέπασαν, καὶ ἡμᾶς πάντας φόβος ἐκράτησε καὶ δειλία ἐξέπληξε, καὶ μικρὸν ἀπεκρύβημεν».*

πίσω από τα τις επάλξεις και αυτό έδωσε την ευκαιρία στο πρώτο τμήμα του οθωμανικού στρατού να περάσει την τάφρο και να πλησιάσει τα τείχη. Άλλοι τοποθετούσαν σκάλες, ώστε να αναρριχηθούν επάνω στις επάλξεις, άλλοι τρυπούσαν με βλητικά μηχανήματα το τείχος, ώστε να προκαλέσουν ρήγματα και άλλοι προσπαθούσαν να σπάσουν τις πύλες, ώστε να μπει με ευκολία ο στρατός εντός της πόλης⁴¹⁷.

Μετά την αρχική αμηχανία και το φόβο που προκάλεσε στους υπερασπιστές της πόλης η γενική έφοδος του οθωμανικού στρατού, γρήγορα ανασυντάχθηκαν «...Και έξενεγκόντες οὔτοι έαντούς διεγείρονται πρὸς άνδρείαν και τόλμην. Και γάρ οί δειλοί τὸ πρότερον και φυγοί και κατατρυπούμενοι ἄφνω τολμηροί εύρέθησαν και γενναῖοι πολεμισταί και άνδρεῖοι και περιφρονηταί τῶν πληγῶν και δεινῶν λαβωμάτων και τῶν παντοίων θανάτων ... Και τούς μὲν ἀναβαίνοντας μετὰ τῆς φάλκας επάνω τοῦ ἔξω κάστρου τὰς κεφαλὰς απέτεμον τούτων και πρὸς βασιλέα ἔφερον, τούς δὲ Μουσουλμάνους τούς ἄλλους τούς ἔτρυπούσαν τὸ κάστρον και τούς πύργους, απέκτειναν εντός εις τὰς τρύπας. Τὰ δὲ πλήθη τὰ ἄλλα τὰ γεγυριωμένα και ἐπηρμένα τῶν Τούρκων ἐλάβωσαν, ἐφόνευσαν, ἐδίωξαν, και τὰ πολεμικά και μαχιμώτατα τούτων ἔργα ἐπήρασι»⁴¹⁸. Έτσι ἔληξε ανεπιτυχῶς η προσπάθεια κατάληψης της Κωνσταντινούπολης· λίγο μετά (6 Σεπτεμβρίου 1422) οι επίδοξοι κατακτητές θα αναγκάζονταν να αποσυρθούν ολοκληρωτικά από την περίμετρο της βυζαντινῆς πρωτεύουσας, χάρη στο παιχνίδι της διπλωματίας, που άριστα αξιοποίησε ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος⁴¹⁹.

Όσον αφορά στην τελευταία περίπτωση που οι Οθωμανοί βρέθηκαν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, το 1453, παρατηρεῖ κανείς ότι δεν άλλαξαν πολλά στην τακτική και στον τρόπο που πραγματοποιήθηκαν οι έφοδοι εναντίον των τειχῶν. Τη διαφορά σε αυτή την περίπτωση, άλλωστε, την έκανε το πυροβολικό, καθώς οι μεγάλου μεγέθους βομβάρδες, που με τις βολές τους ἐπλητταν τα τείχη και ἤδη από τις πρώτες μέρες της πολιορκίας είχαν προκαλέσει σημαντικά ρήγματα στο εξωτερικό τείχος. Ο Δούκας, άλλωστε, περιγράφει πως ο Μωάμεθ σχεδίαζε για αρκετό καιρό την τακτική που έπρεπε να ακολουθήσει και πως τα στρατεύματά του με την επικουρία των πυροβόλων όπλων θα

⁴¹⁷ Αυτ., 65. 300-317. Βλ σχετικά κεφ. «Στρατιωτικές δυνάμεις- οπλισμός».

⁴¹⁸ Κανανός, 71. 455-462.

⁴¹⁹ Βλ. Εισαγωγή, σ. 48, υποσ. 116.

κατάφερναν να διεισδύσουν πίσω από τα τείχη και να καταλάβουν τελικώς την Κωνσταντινούπολη⁴²⁰.

Οι αμυνόμενοι, από τη δική τους πλευρά, επέλεξαν να στηρίξουν τη γραμμή άμυνάς τους στο εξωτερικό τείχος⁴²¹. Ήδη λίγο πριν την άφιξη του οθωμανικού στρατού στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος είχε δώσει εντολή να γίνουν οι απαραίτητες επιδιορθώσεις στα τείχη, ενώ ανάλογη δραστηριότητα επέδειξαν οι αμυνόμενοι και κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, αφού οι βολές των κανονιών προκαλούσαν σημαντικότερες φθορές και οι πρώτοι φρόντιζαν να τα ενισχύουν με δέρματα ζώων, αμφορείς, κλαδιά, βαρέλια και ό, τι άλλο πρόσφορο υλικό είχαν⁴²².

Κύριο χαρακτηριστικό της τακτικής όλων αυτών των ημερών εκτός από το συνεχή κανονιοβολισμό των τειχών από τα μεγάλα κανόνια του οθωμανικού στρατού ήταν και οι

⁴²⁰ Δούκας, 252. 1-3: «...Τὰς πάσας οὖν νύκτας ἐκείνας οὐκ ἔλιπε διανυκτερεύων καὶ μεριμνῶν τὰ κατὰ τῆς Πόλεως, λαμβάνων ἐν χερσὶ χάρτην καὶ μέλανα καὶ σκιαγραφῶν τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως καὶ δεικνύων τοῖς ἐπιστήμοσι τῶν ἐπάλλεων, ποῦ καὶ πῶς μέλλουσι θεῖναι τὰς σκευὰς τῶν προβόλων καὶ τὰς ἐπάλλεις καὶ τὰς κατορυγὰς καὶ τῆς τάφρου τὴν εἴσοδον καὶ τὰς κλίμακας ἐν ποίῳ τείχει. Καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν τὴν πᾶσαν παρασκευὴν ἀπεικόνιζε διὰ τῆς νυκτὸς καὶ τὸ πρωῖ κελεύων ἐγένετο, πάντα σχολαστικῶς καὶ πανούργως ἐπιμελῶν».

⁴²¹ Πρβ. Χαλκοκονδύλης, II, 150.24-151.2: «...τῷ μὲν βασιλεῖ καὶ τοῖς Ἑλλησι βουλευομένοις ἐδέδοκτο παρατασσομένοις ἐς τὸ ἐκτὸς τείχος ἀμύνεσθαι, οἷα τῇ τάφρῳ ὑπερκείμενον, κατὰ τὰ πρὶν δεδογμένα σφίσιν ἐπὶ Ἀμουράτεω, ὅτε ἐπολιόρκει τὴν πόλιν», πρβ. και Tursun beg, 36. Ο Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, τους κατηγορεῖ για αυτή την τακτική, υποστηρίζοντας πως η συγκεκριμένη επιλογή ήταν ολέθρια και ότι ο ίδιος μάταια τους παρότρυνε να οπισθοχωρήσουν στο εσωτερικό τείχος, καθώς σε τέτοια περίπτωση θα προστατεύονταν καλύτερα κατά την επικείμενη επίθεση του οθωμανικού στρατού. Παραδέχεται, ωστόσο, ότι το εσωτερικό τείχος ήταν αρκετά κατεστραμμένο και πρώτα θα έπρεπε να γίνουν οι απαιτούμενες επιδιορθώσεις. Το εξωτερικό τείχος είχε περίπου οκτώ μέτρα ύψος και τρία μέτρα πάχος, ενώ το εσωτερικό ήταν μεγαλύτερο και ισχυρότερο με δεκαπέντε μέτρα ύψος και σχεδόν πέντε μέτρα πάχος, πρβ. σχετικά B. Meyer -Plath – A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, τ. 2, Βερολίνο 1943, 16 κ.ε.

⁴²² Ήδη από την προηγούμενη φορά που οι Οθωμανοί πολιορκήσαν την Πρωτεύουσα (1422) ο Ιωάννης Κανανός (59.18) κατέγραψε το σαθρωμένο πύργο στο μέσο του τείχους ανάμεσα στην πύλη του Αγ. Ρωμανού και τη Χαρισία πύλη (βλ. χάρτη 2). Φαίνεται πάντως, πως ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος είχε φροντίσει πριν την έναρξη της πολιορκίας να επιδιορθώσει μερικά σημεία του τείχους (Δούκας, (παρ.34.11.22): «...Ὁ δὲ βασιλεὺς προορῶν τὸ μέλλον, πρὸ ἐξ μηνῶν εἶχε τὰ φρούρια ἐν ἐπιμελείᾳ...», ενώ κάτι ανάλογο φαίνεται πως επεδίωξε και κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, όταν πλέον ο αδιάκοπος κανονιοβολισμός τους είχε προξενήσει σημαντικότερες φθορές, βλ. και Λεονάρδος Χίου, 30. Πρβ. S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 116.

συχνότατοι ακροβολισμοί ανάμεσα σε πολιορκητές και πολιορκημένους⁴²³. Τοξότες, τζαγροφόροι και οι χειριστές των μικρών πυροβόλων όπλων καλυπτόμενοι πίσω από τις επάλξεις χτυπούσαν τους εκτεθειμένους Οθωμανούς, ενώ το ίδιο προσπαθούσαν να πετύχουν και οι τελευταίοι με τη σειρά τους, όταν οι αμυνόμενοι δεν καλύπτονταν πίσω από τις επάλξεις των τειχών. Αυτό γινόταν σε καθημερινή βάση από τις πρώτες μέρες του Απριλίου μέχρι και την προτελευταία μέρα της Άλωσης⁴²⁴. Οι Οθωμανοί, μάλιστα, προκειμένου να προστατευτούν και οι ίδιοι από τις βολές των υπερασπιστών της πόλης φαίνεται πως κατασκεύασαν έναν -μεγάλων διαστάσεων- ξύλινο προμαχώνα, που θα τους χρησίμευε και στην τελική έφοδο, αφού θα επέτρεπε να πλησιάσουν στα τείχη με όσο το δυνατόν μικρότερες ανθρώπινες απώλειες⁴²⁵. Η κατασκευή του προφανώς και είναι αντίστοιχη με την «ξύλινη παστία» για την οποία κάνει λόγο ο Ιωάννης Κανανός το 1422⁴²⁶, ενώ πιθανότατα κάτι ανάλογο –σαφώς μικρότερου μεγέθους- χρησιμοποιήθηκε και από το Βαγιαζήτ Α΄, όταν εντάθηκε ο αποκλεισμός της βυζαντινής πρωτεύουσας (1396-1397) κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας⁴²⁷.

Οι πρώτες σημαντικές επιθέσεις του οθωμανικού στρατού έχουν καταγραφεί στις αρχές του Μαΐου. Ο Βενετός Barbaro έχει καταγράψει στο «ημερολόγιο» του δύο επιθέσεις -στις 7 Μαΐου η πρώτη, στις 12 του ίδιου μηνός η δεύτερη-, κατά τις οποίες 30.000 στρατιώτες του Μωάμεθ Β΄ και 50.000 αντιστοίχως έφτασαν μέχρι τα τείχη και προσπάθησαν με έφοδο να εισέλθουν μέσα στην Πόλη. Στη δεύτερη περίπτωση, το μεγαλύτερο πλήθος του αντίπαλου στρατεύματος και η αδιάκοπη ορμή του, όπως φαίνεται από την περιγραφή του συγγραφέα, προκάλεσε φόβο στους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης και έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι εκείνη την ημέρα θα έπεφτε η πόλη στα χέρια των εχθρών. Ωστόσο οι αμυνόμενοι κατάφεραν να αποκρούσουν με επιτυχία την επίθεση⁴²⁸.

⁴²³ Tedaldi, *Caduta*, I, 174.

⁴²⁴ Ο Ν. Barbaro, *Caduta*, I, 51, παραδίδει, ότι στις πρώτες μικροσυμπλοκές που έγιναν σκοτώθηκαν περίπου διακόσιοι από το στρατόπεδο των Οθωμανών, αλλά κανείς από τους Βυζαντινούς. Πρβ. και Tedaldi, *Caduta* I, 174: «...για κάθενα από τους αμυνόμενους που σκοτωνόταν, πέθαιναν εκατό από τους Τούρκους».

⁴²⁵ Ν. Barbaro, *Caduta*, I, 36-37· Tedaldi, *Caduta*, I, 175.

⁴²⁶ Ι. Κανανός, 56.78-80.

⁴²⁷ Μ. Καλέκας, 235. 15-16: «...ὄρᾶν μὲν ἐγειρόμενα τείχη τῶν πολεμίων».

⁴²⁸ Ν. Barbaro, *Caduta*, I, 23. 463-470: «...A di dodexe pur de mazo...da Turchi cinquanta milia ben in ordene, circondando tuto el palazzo de questi cani Turchi con grandissimi cridori secondo lor so costume, e cusi de

Σε αυτή τη δεύτερη επίθεση πρέπει να αναφέρεται και ο Κριτόβουλος ο οποίος περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες μια σημαντική επίθεση των Οθωμανών κατά τις πρώτες μέρες του Μαΐου, που όμως δεν είχε αποτέλεσμα, αλλά αποκρούστηκε από τους υπερασπιστές της πόλης: «κατὰ τὰ παρερρηγμένα τοῦ τείχους, (ενν. προφανώς το σημείο των τειχών στην πεδιάδα του Λύκου, καθώς αναφέρει, πως στο σημείο εκείνο έκανε επιδιορθώσεις ο Ιουστινιάνης με τους στρατιώτες του) καὶ ἀναλαβὼν τοὺς ὀπλίτας καὶ τοξότας καὶ ἀκοντιστάς καὶ πᾶσαν τὴν περὶ αὐτὸν ἴλην τῶν πεζεταίρων προσβάλλει τῷ τείχει ἰσχυρῶς· ἤδη γὰρ καὶ ἡ τάφρος αὐτῷ πλήρης ἦν. καὶ οἱ πεζέταιροι εὐθὺς σὺν βοῇ καὶ ἀλαλαγμῷ διαβάντες τὴν τάφρον προσέμιξαν τῷ τείχει. καὶ πρῶτα μὲν πῦρ ἐπιβάλλειν ἐπεχείρουν τῇ ὕλῃ, ἵνα τό τε σταύρωμα ἐμπρήσωσι καὶ ἐς τὰ ἄλλα ξύγχυσιν ἐργάσωνται καὶ κατάπληξιν τῷ πολέμῳ»⁴²⁹. Οι γενίτσαροι, αφού προσπέρασαν με ευκολία την τάφρο, την οποία είχαν καλύψει νωρίτερα, προσπάθησαν να κάψουν τους πασσάλους και τα άλλα υλικά που είχαν τοποθετηθεί στα τείχη και να προκαλέσουν με τη φωτιά γενική σύγχυση. Άλλοι προσπαθούσαν με άγκυρες πάνω σε κοντάρια να ρίξουν τα παραπετάσματα από το τείχος, ώστε να στοχεύουν ανενόχλητοι οι τοξότες και οι σφενδονήτες, ενώ άλλοι τοποθετούσαν σκάλες και ανέβαιναν επάνω στις επάλξεις. Οι υπερασπιστές αντέδρασαν άμεσα σβήνοντας τη φωτιά και πολεμώντας γενναία κατόρθωσαν τελικά να απωθήσουν τον οθωμανικό στρατό⁴³⁰.

Το θέμα της τάφρου ήταν άλλη μια σημαντική παράμετρος στην τακτική της εφόδου, καθώς, αν αυτή μπορούσε να προσπελαστεί εύκολα, θα διευκόλυνε τη γρήγορη πρόσβαση των επιτιθεμένων, μειώνοντας σημαντικά το χρόνο αντίδρασης για τους αμυνόμενους. Γι αυτό και σχεδόν σε ολόκληρη τη διάρκεια της πολιορκίας Οθωμανοί και Βυζαντινοί επιδόθηκαν σε έναν άτυπο αγώνα γεμίσιματος και καθαρισμού της τάφρου, με τους τελευταίους να βγαίνουν έξω από τα τείχη κατά τη διάρκεια της νύχτας ώστε να μη γίνονται αντιληπτοί από τον εχθρό. Τόσο σημαντική ήταν, άλλωστε, η ύπαρξη της τάφρου στα χερσαία τείχη στην αμυντική λειτουργία, που ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος έδωσε εντολή στα βενετικά πληρώματα των πλοίων να προχωρήσουν στην

---

sonari de nacare e de tamburli; I diti Turchi per questa note I de una granda bataia a le mure de questo palazzo, che quaxi la maxor parte de quelli de la tera veramente si crede perder questa note la zitade».

⁴²⁹ Κριτόβουλος, 49.20-23.

⁴³⁰ Αυτ., 50.10-19.

διάνοιξη ανάλογης τάφρου και στην περιοχή της πύλης του Κυνηγίου, τοποθετώντας «βιγλάτορες, για να μην τους επιτεθούν οι αντίπαλοι των ώρα που σκάβουν» και το σχέδιο ολοκληρώθηκε μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα⁴³¹.

Από αυτό το χρονικό σημείο και μέχρι την τελική επίθεση δεν καταγράφηκε καμία άλλη αξιολογημένη στρατιωτική δραστηριότητα πάνω από τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Φυσιολογικά, ακροβολισμοί και αψιμαχίες περιμετρικά των τειχών ήταν συχνό φαινόμενο, επισκιάζονταν όμως από τις αλλεπάλληλες βολές των κανονιών του Μωάμεθ Β΄, που προκαλούσαν τον πανικό στους περισσότερους που βρίσκονταν εντός της Πόλης. Οι τελευταίοι φρόντιζαν για την επισκευή των τειχών, για τον καθαρισμό της τάφρου και την αδιάκοπη φύλαξη της περιμέτρου για ενδεχόμενη αιφνιδιαστική επίθεση των Οθωμανών. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε συνέβη, καθώς «...Οὐ γὰρ ἐσυνεκρότησε πόλεμον ἀληθῆ ὁ ἀλάστωρ ἐκδεχόμενος τὴν ὥραν τὴν σκοπευομένην παρὰ τῶν μάντεων»⁴³². Ἐτσι, την αυγή της 29ης ημέρας του Μαΐου του 1453 ο Μωάμεθ Β΄ ἔδωσε εντολή στο μεγαλύτερο τμήμα του στρατού του να κατευθυνθεί εναντίον του σημείου των τειχών που βρισκόταν κοντά στην πύλη του Αγ. Ρωμανού, που ήταν και η λιγότερο ισχυρή⁴³³ και υπερασπιζόταν ο Ιουστινιάνης με τους στρατιώτες του και τον ίδιο τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Ο Σουλτάνος αντιλαμβανόταν ότι το σχέδιο της επίθεσης ἔπρεπε να επιτρέψει την εκμετάλλευση του πλεονεκτήματος της αριθμητικής υπεροχής του στρατού του έναντι των αμυνομένων. Γι αυτό και διέταξε να επιτεθούν πρώτα οι άτακτοι και λιγότερο καλά οπλισμένοι, ἔπειτα θα ακολουθούσαν τα χριστιανικά στρατεύματα και τέλος το επίλεκτο σώμα του στρατού του, οι γενίτσαροι. Επιπλέον, η στρατηγική που είχε σχεδιάσει προέβλεπε πως τα διάφορα στρατιωτικά σώματα θα εναλλάσσονταν αδιάκοπα, ὥστε να μην ἔχουν την ευκαιρία ανάπαυλας οι αμυνόμενοι⁴³⁴. Ἐν τῷ μεταξύ, τοξότες, σφενδονήτες και βαλιστροφόροι είχαν διαταγή να πλήττουν ἀπό ἀπόσταση τους αμυνόμενους, που πλέον δεν προστατεύονταν ούτε ἀπὸ τα τείχη, καθώς σε ἐκεῖνο το σημείο το ἐξωτερικό τείχος εἶχε καταρρεύσει σχεδόν ολοκληρωτικά ἀπὸ το

⁴³¹ N. Barbaro, *Caduta*, I, 16-17.

⁴³² Δούκας, 276.3-5, θυμίζοντας την ανάλογη αναφορά ἀπὸ τον Ἰωάννη Κανανό (63. 252-257) για την τελική επίθεση των Οθωμανών εναντίον της Κωνσταντινούπολης στις 24 Αυγούστου 1422.

⁴³³ Σχετικά με την πύλη του Αγ. Ρωμανού βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, (2^η εκδ.), Παρίσι 1964, 280.

⁴³⁴ Πρβ. Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 142., Ν. Iskader, 46, C. Riccherio, (εκδ. R. Jones, *Seven contemporary accounts*), 121. Πρβ. J. Bradbury, *Medieval Siege*, 224-225.

συνεχή κανονιοβολισμό των προηγούμενων ημερών⁴³⁵. Επιπλέον, και ενώ είχε ήδη ξεκινήσει η γενική επίθεση του οθωμανικού στρατού, ο Μωάμεθ έδωσε εντολή στους χειριστές των κανονιών να πυροδοτήσουν τις βολές τους προς το σημείο εκείνο που δεχόταν και την κύρια επίθεση σκοτώνοντας έτσι πολλούς και από τις δύο πλευρές. Οι ανθρώπινες απώλειες του δικού του στρατεύματος προφανώς και δεν αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα.

Κατά τις πρώτες ώρες της μάχης η αναμέτρηση έμοιαζε αμφίρροπη με τους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης να κρατούν συμπαγή τη γραμμή άμυνάς τους. Όσοι κατέγραψαν τα γεγονότα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης παραδέχτηκαν τη γενναιότητα που επέδειξαν οι αμυνόμενοι στην απόκρουση των αλλεπάλληλων επιθέσεων του οθωμανικού στρατού. Ο Κριτόβουλος τονίζει, ότι οι υπερασπιστές δεν κάμφθηκαν ούτε από τον αριθμητικά υπέρτερο στρατό ούτε από τον αδιάκοπο αγώνα ούτε από τον τραγικό χαμό φίλων και συγγενικών προσώπων⁴³⁶, ενώ και ο Λεονάρδος της Χίου παραδέχεται ότι οι αμυνόμενοι αμύνθηκαν με γενναιότητα κατά την κύρια επίθεση του οθωμανικού στρατού⁴³⁷. Ο ίδιος πάντως σε άλλο σημείο δε διστάζει να κατηγορήσει τους Βυζαντινούς για δειλία, τονίζοντας ότι οι δυτικοί ήταν αυτοί που κρατούσαν αποφασιστικά την άμυνα⁴³⁸.

Οι πηγές πάντως συμφωνούν, πως οι Οθωμανοί πήραν το προβάδισμα όταν τραυματίστηκε ο Ιουστινιάνης και εγκατέλειψε τη θέση του. Παρά τις εκκλήσεις του αυτοκράτορα αρνήθηκε να επιστρέψει, ενώ μαζί με αυτόν αποχώρησαν και αρκετοί από

⁴³⁵ Δούκας, 282.4, 283.8.

⁴³⁶ Κριτόβουλος, 68.2-5.

⁴³⁷ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 135-136. Πρβ. Tedaldi, *Caduta*, I, 175.15: «*Ma per ognuno dei difensori che veniva ucciso, moriva un centinaio dal di fuori la citta*» (=για κάθενα από τους αμυνόμενους που σκοτωνόταν, πέθαναν εκατό από τους Τούρκους).

⁴³⁸ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 135.112-118. Οι διαφωνίες ή αντιζηλίες ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Δυτικούς δεν περιορίζονταν μόνο στη διαφορετική καταγραφή των γεγονότων, αλλά φαίνεται πως δεν έλειψαν ούτε κατά τη διεξαγωγή της άμυνας: έτσι, ο Λεονάρδος Χίου και ο ψευδο-Σφραντζής κατέγραψαν τη διένεξη ανάμεσα στον Ιουστινιάνη και το *Μέγα Δούκα*, Λουκά Νοταρά, όταν ο πρώτος ζήτησε να μεταφερθούν μερικά από τα κανόνια στην περιοχή της πύλης του Αγ. Ρωμανού, όπου και ο ίδιος βρισκόταν, και ο δεύτερος το αρνήθηκε. Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί και η πληροφορία που μας παραδίδει ο Tursun Beg (28.7-11), πως «*τα δυτικά στρατεύματα που είχαν έρθει για να βοηθήσουν τους Βυζαντινούς απαίτησαν να αναλάβουν την άμυνα στο πιο ευάλωτο σημείο, που τελικά δέχτηκε και την κύρια επίθεση των αντιπάλων, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα αποχωρούσαν. Ο αυτοκράτορας, με τη σειρά του, αναγκάστηκε να συμφωνήσει αυτό όμως προκάλεσε διχόνοια ανάμεσα σε αυτούς και τους ξένους*». Ένταση προέκυψε, ωστόσο, και ανάμεσα σε Βενετούς και Γενουάτες, όταν διαφώνησαν για την εκτέλεση του σχεδίου, που προέβλεπε την πυρπόληση του Οθωμανικού στόλου, που είχε εισχωρήσει στον Κεράτιο κόλπο, βλ. σχετικά κεφ. «Οι αντίπαλοι στόλοι και η διεξαγωγή του πολέμου στη θάλασσα».

τους Γενουάτες συντρόφους του δημιουργώντας έτσι ρήγμα στην άμυνα και δυσαναπλήρωτο κενό⁴³⁹. Στο μεταξύ, ο κύριος όγκος του στρατού των Οθωμανών κατάφερε να πλησιάσει τα τείχη, ενώ πολλοί μετέφεραν σκάλες προκειμένου να τις τοποθετήσουν πάνω στις επάλξεις και να καταφέρουν την είσοδο στην Πόλη. Ταυτόχρονα, μια μικρή ομάδα αποτελούμενη από πενήντα περίπου γενιτσάρους κατευθύνθηκε προς την πύλη του Ξυλοκέρκου, που ήταν αχύλακτη, εισχώρησαν στην πόλη και βρέθηκαν στα νώτα των αμυνομένων. Έτσι, αυτοί που πολεμούσαν μαζί με τον αυτοκράτορα στο τμήμα του *Μεσοτειχίου*, καθώς δεν είχαν αντιληφθεί τι ακριβώς συνέβη, σύντομα βρέθηκαν να δέχονται επίθεση και από τα νώτα τους. Οι λιγοστοί υπερασπιστές που είχαν απομείνει αμύνθηκαν με γενναιότητα μέχρι τέλους ενώ και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας έπεσε μαζί τους στο πεδίο της μάχης. Μέσα σε λίγες ώρες το μεγαλύτερο τμήμα του οθωμανικού στρατού πέρασε τις πύλες της πόλης σκοτώνοντας παράλληλα και όσους από τους υπερασπιστές τύχαινε να συναντήσουν⁴⁴⁰.

---

⁴³⁹ Δούκας, 284.11-15· Κριτόβουλος, 69.15-17· Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 161-162. 425-435.

⁴⁴⁰ Δούκας, 341. 5-20. Πρβ. S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 133-144· Nicol, *Immortal Emperor*, 68-70.

IV (Γ). ΞΕΟΔΟΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΩΝ

Είναι γεγονός, πως καθ' όλη τη διάρκεια και των τριών οθωμανικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης δεν έχουν καταγραφεί σημαντικές προσπάθειες εξόδου των Βυζαντινών και διάσπασης του αποκλεισμού. Από τη μία πλευρά, ο μεγάλος αριθμός του Οθωμανικού στρατού, που βρισκόταν περιμετρικά των τειχών δεν επέτρεπε τέτοιες πρωτοβουλίες, ενώ, από την άλλη πλευρά, με κατεστραμμένες τις περιοχές γύρω από την Κωνσταντινούπολη, η έξοδος από την προστασία των τειχών έμοιαζε να μην έχει κάποιο ουσιαστικό όφελος, εκτός ίσως για καθαρά ψυχολογικούς λόγους και την άνοδο του ηθικού των πολιορκημένων. Άλλωστε το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί υστερούσαν κατά πολύ αριθμητικά από τους αντιπάλους τους δεν ευνοούσε την υιοθέτηση μιας τέτοιας τακτικής. Αν προσθέσουμε σε αυτό και την έλλειψη κατάλληλου στρατιωτικού εξοπλισμού, αλλά και ανάλογης πολεμικής εμπειρίας, όπως παρακολουθήσαμε στο κεφάλαιο για τις στρατιωτικές δυνάμεις, τότε εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς γιατί προτιμούσαν την ασφάλεια των οχυρώσεων.

Αντιθέτως, οι μικρές στρατιωτικές ομάδες των δυτικών που βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη (Boucicaud, 1399 – Ιουστινιάνης, 1453) ανέπτυξαν κάποιου είδους δραστηριότητα με μικρά ή μηδαμινά όμως πραγματικά οφέλη. Είναι αναγκαίο, ωστόσο, να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στις «εξόδους» που πραγματοποιούσε το συμμαχικό στράτευμα του Boucicaud, οι οποίες, αρχικά τουλάχιστον, κατευθύνονταν προς τα παράλια της Μ. Ασίας φτάνοντας μέχρι τη Νικομήδεια και στις «εξόδους» της ομάδας του Ιουστινιάνη, που έφταναν λίγο μακρύτερα από την τάφρο που υπήρχε περιμετρικά των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Ειδικότερα:

Για την περίπτωση του οκταετούς αποκλεισμού (1394-1402), έξοδοι των πολιορκημένων καταγράφηκαν μόνο ύστερα από την άφιξη του δυτικού συμμαχικού στρατεύματος υπό τον Γάλλο στρατηγό Boucicaud, και σύμφωνα με το *Livre des Faits*, η δραστηριότητα αυτή αποδείχθηκε μάλλον ικανοποιητική την τριετία 1399-1402, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης των πολιορκημένων. Είναι δε αξιοσημείωτο, ότι πριν την άφιξη του γαλλικού στρατιωτικού σώματος δε μαρτυρείται καμία προσπάθεια διάσπασης του αποκλεισμού από τους ίδιους τους Βυζαντινούς ούτε ακόμα και όταν σχεδόν το σύνολο του οθωμανικού στρατού βρισκόταν στη Νικόπολη για να αντιμετωπίσει το συμμαχικό δυτικό στρατό. Η αισιοδοξία ότι το αποτέλεσμα της μάχης της Νικόπολης του Δούναβη θα ήταν υπέρ των χριστιανών συμμάχων, ίσως να ήταν ένας από τους λόγους της «απραξίας», οι κυριότερες όμως αιτίες

ήταν ο μικρός αριθμός των βυζαντινών στρατιωτών και η έλλειψη κατάλληλου στρατιωτικού εξοπλισμού και ανάλογης πολεμικής εμπειρίας, όπως παρακολούθησαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο⁴⁴¹.

Πράγματι, η κατάσταση διαφοροποιήθηκε από την άφιξη του γαλλικού στρατιωτικού σώματος και έπειτα. Από τον αριθμό, άλλωστε, και μόνο των Γάλλων στρατιωτών (περί τους 1.500 στρατιώτες), μπορούμε να θεωρήσουμε πως ο ρόλος που θα κλήθηκε να παίξει ήταν καθαρά επικουρικός ως ενίσχυση της φρουράς της Κωνσταντινούπολης, η εμπειρία όμως και ο άρτιος στρατιωτικός εξοπλισμός τους ήταν ιδανικός για να διεξάγουν αιφνιδιαστικές επιχειρήσεις σε κοντινές περιοχές και να προμηθεύουν με τα απαραίτητα είδη πρώτης ανάγκης τους πολιορκημένους.

Έτσι, ταυτόχρονα με την άφιξη του στην Κωνσταντινούπολη το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα, που αποβιβάστηκε πιθανότατα στη νότια είσοδο του Βοσπόρου⁴⁴², ξεκίνησε μια εκκαθαριστική επιχείρηση προς τα περίχωρα της Νικομήδειας προχωρώντας σχεδόν 10 χιλιόμετρα σκοτώνοντας και συλλαμβάνοντας πολλούς από τους Οθωμανούς. Κατά την ίδια επιχείρηση, ύστερα από ολονύκτιο πλου το δυτικό στράτευμα έφτασε μπροστά από τα τείχη της Νικομήδειας, την οποία και δε μπόρεσαν να καταλάβουν με έφοδο εξαιτίας των οχυρώσεων της πόλης, αλλά και της οθωμανικής αντίστασης. Έτσι η επίθεση κατευθύνθηκε προς τα περίχωρα της πόλης με τους Γάλλους στρατιώτες να συγκεντρώνουν και όλα τα διαθέσιμα τρόφιμα, που θα βελτίωναν την επισιτιστική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴³.

Σε μικρό χρονικό διάστημα ύστερα από την επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη ο συμμαχικός στρατός φαίνεται πως επανέλαβε μια παρόμοια επιχείρηση, αυτή τη φορά προς τη βόρεια ακτή του Βοσπόρου. Προφανώς μια τέτοιου είδους εκκαθαριστική επιχείρηση της οθωμανικής στρατιωτικής παρουσίας θα επέτρεπε και την απρόσκοπτη διέλευση των πλοίων που θα μετέφεραν σιτηρά από τη Μαύρη θάλασσα⁴⁴⁴. Παρά ταύτα, ήταν φανερό, πως μελλοντικά η συγκεκριμένη τακτική πολύ λίγα μπορούσε να προσφέρει, καθώς ο κίνδυνος ήταν μεγάλος και οι προοπτικές για λεηλασία περιορισμένες, γι' αυτό και

⁴⁴¹ Πρβ. κεφ. «Οι Στρατιωτικές Δυνάμεις».

⁴⁴² Το *Livre des Faits*, xxxii, 486, αναφέρει ότι οι στρατιώτες του Boucicaut μεταφέρθηκαν με 24 ισχυρά εξοπλισμένες γαλέρες και 6 μικρότερα πλοίαρια. Πρβ. και Δ. Χατζόπουλος, *πρώτη πολιορκία*, 159-160, υποσημ. 290-291. Για τον ακριβή προσδιορισμό της τοποθεσίας βλ. σχετικά, W. Ramsey, *Asia Minor*, 181.

⁴⁴³ *Livre des Faits*, xxxii, 487-488. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 163· K. M. Setton, “Manuel II, Marshal Boucicaut and the clash between Venice and Genoa”, *The Papacy and the Levant*, I, 371-372.

⁴⁴⁴ Πρβ. Δ. Χατζόπουλος, *πρώτη πολιορκία*, 162-164.

ο Boucicaut πρότεινε στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ να αναχωρήσουν για τη Δύση, ώστε να εκθέσουν προσωπικά το πρόβλημα της Κωνσταντινούπολης στους ηγεμόνες της Ευρώπης. Ωστόσο, οι «έξοδοι» δεν εγκαταλείφθηκαν πλήρως αφού ο Chateaumorand, που ανέλαβε μετά την αποχώρηση του Boucicaut και παρέμεινε με περίπου 300 στρατιώτες, φαίνεται πως πραγματοποιούσε μικρής κλίμακας αιφνιδιαστικές επιθέσεις σε περιοχές που δε βρίσκονταν ένοπλοι Οθωμανοί και επέστρεφε με τρόφιμα ή με αιχμαλώτους, τους οποίους στη συνέχεια αντάλλασσαν με τρόφιμα ή χρήματα. Αυτού του είδους η δραστηριότητα φαίνεται πως συνεχίστηκε μέχρι και την άρση του αποκλεισμού το 1402, βελτιώνοντας έστω και σε μικρό βαθμό την επισιτιστική κατάσταση των πολιορκημένων⁴⁴⁵.

Τα δεδομένα για το 1453 είχαν διαφοροποιηθεί: ο κλοιός του οθωμανικού στρατού γύρω από τη Βυζαντινή πρωτεύουσα ήταν πλέον ασφυκτικός, καθώς είναι ευνόητο, ότι οι περίπου 200.000 στρατιώτες, που ήταν εγκατεστημένοι έξω από τα τείχη έκαναν απαγορευτική οποιαδήποτε προσπάθεια διάσπασης του αποκλεισμού ενώ και ο σημαντικά μειωμένος αριθμός των υπερασπιστών της πόλης δεν επέτρεπε τέτοιου είδους *ηρωικές πράξεις*. Ωστόσο, αυτές δεν εξέλιπαν εντελώς: ο Δούκας μας πληροφορεί ότι το Φεβρουάριο του 1453 και ενώ ήδη έξω από τα τείχη της πόλης ήταν εγκαταστημένο μεγάλο μέρος του οθωμανικού στρατού, οι υπερασπιστές της πόλης έκαναν επιδρομές με μερικά πλοίαρια καταπλέοντας στις ακτές της Μ. Ασίας και λεηλατώντας μερικά χωριά μέχρι την Κύζικο, ενώ όσους από τους Τούρκους δε σκότωναν τους μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη για να τους παραδώσουν στη συνέχεια με τα ανάλογα χρηματικά ανταλλάγματα⁴⁴⁶. Περίπου την ίδια περίοδο ήταν που αφίχθηκαν και ο Ιουστινιάνης με την ομάδα του και τέθηκαν στη διάθεση του αυτοκράτορα. Ήδη σχεδόν ταυτόχρονα με την άφιξή τους θέλησαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον εχθρό εμπνυχώνοντας παράλληλα και τους υπόλοιπους από τους υπερασπιστές της Πόλης, οπότε και *ἐξερχόμενοι ἐκ τῶν πυλῶν τῆς πόλεως* - περνώντας ακόμη και την τάφρο πολλές φορές- έδιναν μάχες σώμα με σώμα με τους στρατιώτες των Οθωμανών. Ωστόσο, σύντομα έγινε αντιληπτό, πως η επιλογή της συγκεκριμένης τακτικής δεν απέφερε ουσιαστικά οφέλη, καθώς μπορεί μεν να συνελάμβαναν μερικούς από τους αντιπάλους είχαν όμως και οι ίδιοι ανθρώπινες απώλειες, το κενό των οποίων ήταν δυσαναπλήρωτο εξαιτίας του μικρού αριθμού τους. Οπότε και αποφασίστηκε ότι ήταν προτιμότερο να πολεμούν από τους προμαχώνες με βέλη και με τα

---

⁴⁴⁵ *Livre des Faits*, XXXV, 497-498.

⁴⁴⁶ N. Barbaro, *Caduta*, I, 10.55-60· Δούκας, 259.8-13.

μικρά πυροβόλα προξενώντας από μακριά φθορά στους αντιπάλους παρά να επιδίδονται σε μάχες σώμα με σώμα⁴⁴⁷.

Αναφορά σε μια «έκδρομή βραχειᾶ» των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης βρίσκουμε και στον Κριτόβουλο, καθώς ορισμένοι τῶν ἐκ τῆς Πόλεως επιτέθηκαν σε μερικούς Οθωμανούς στρατιώτες προεκδραμόντας ἀτάκτως σκοτώνοντας και τραυματίζοντάς τους⁴⁴⁸. Αν και ο συγγραφέας δεν κατονομάζει ευθέως ποιοί ήταν αυτοί που έκαναν την έξοδο μπορούμε να εικάσουμε ότι επρόκειτο για άνδρες από την ομάδα του Ιουστινιάνη, καθώς σε ολόκληρη την παράγραφο στο κείμενο του αναφέρεται στην άφιξη του ιδίου και στις πολεμικές του ικανότητες, ενώ αυτοί που δέχτηκαν την επίθεση ήταν προφανώς μέρος από την ελαφρά οπλισμένη εμπροσθοφυλακή του Σουλτάνου, τους άτακτους γαζήδες. Πάντως στη συγκεκριμένη περίπτωση, όσον αφορά στην εξέλιξη της, πολύ γρήγορα τους πίεσαν με αντεπίθεση σημαντικές στρατιωτικές μονάδες των Οθωμανών αναγκάζοντάς τους να επιστρέψουν πίσω από τα τείχη. Έκτοτε δεν επανελήφθησαν τέτοιου είδους προσπάθειες.

---

⁴⁴⁷ Δούκας, 266.10-12.

⁴⁴⁸ Κριτόβουλος, 41.21-26.

IV (Δ). ΔΙΟΥΡΥΞΗ ΥΠΟΓΕΙΩΝ ΣΗΡΑΓΓΩΝ

Το άνοιγμα υπόγειων περασμάτων κάτω από τα τείχη ήταν ένα από τα γνωστά τεχνάσματα της μεσαιωνικής πολιορκητικής τακτικής. Οι εξειδικευμένοι εργάτες συνήθως ξεκινούσαν να σκάβουν από αρκετά μακριά υπόγεια περάσματα, που είτε έδιναν τη δυνατότητα στους επιτιθέμενους στρατιώτες να περάσουν χωρίς να γίνουν αντιληπτοί κάτω από τα τείχη και να βρεθούν στα νώτα των αμυνομένων είτε αφαιρώντας το χώμα κάτω από τα τείχη, καθώς αυτά απέμεναν να στηρίζονται μόνο στα ξύλινα δοκάρια, τα γκρέμιζαν βάζοντάς τους φωτιά⁴⁴⁹.

Όσον αφορά στην πρώτη πολιορκία, υπάρχουν μόνο δύο αναφορές που δείχνουν ότι η εν λόγω τακτική χρησιμοποιήθηκε από τους Οθωμανούς στρατιώτες: συγκεκριμένα, στον «Ανώνυμο *Πανηγυρικό ...*» ο αυλικός εγκωμιαστής αναφερόμενος στα γεγονότα της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης αναφέρει: «*καὶ συμβάλλει καὶ πολιορκεῖ...καὶ ὑπορύσσει*»⁴⁵⁰, ενώ μια έμμεση αναφορά βρίσκουμε και στο Λεονάρδο Χίου⁴⁵¹. Φαίνεται δηλαδή, από τα δύο παραπάνω χωρία, πως ο Βαγιαζήτ Α΄ κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της οκταετούς πολιορκίας είχε προσπαθήσει να επιτύχει την είσοδο στην πόλη διαμέσου υπογείων σηράγγων, ωστόσο το σχέδιό του είχε αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά από τους υπερασπιστές της πόλης. Όπως άλλωστε αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Βαγιαζήτ Α΄ κατανοούσε την αδυναμία του να προσβάλει με απευθείας έφοδο τα τείχη, οπότε πιθανότατα χρειάστηκε να επιστρατεύσει πλάγιες μεθόδους για να πετύχει την είσοδο του στρατού του στην Κωνσταντινούπολη, καθώς ο αποκλεισμός παρατεινόταν για μακρό χρονικό διάστημα. Άλλωστε, η συγκεκριμένη τακτική δεν ήταν άγνωστη στους στρατούς της Ανατολής: ο Δούκας περιγράφει, πώς ο Ομούρ του Αιδινίου, όταν επέστρεψε στη Σμύρνη από τη Θράκη, μετά την προσπάθεια προσέγγισης με τον Καντακουζηνό, βρήκε χτισμένο στο λιμάνι της Σμύρνης οχυρό των Ιπποτών της Ρόδου, το οποίο και επιχείρησε με κάθε τρόπο να το καταλάβει «*Ἀρξάμενος δὲ μάχεσθαι καὶ ἀντιμάχεσθαι καὶ πολεμικὰς μηχανὰς ἐξετάζειν καὶ ἐφευρίσκειν, οὐ διέλιπε νύκτα καὶ ἡμέραν διεγείρων πολέμους διὰ τε ἀκροβολισμῶν καὶ γαιορυγμάτων*

⁴⁴⁹ Πρβ. Παχυμέρης II, 599, 1-4. Γενικά για τη χρησιμοποίηση της τακτικής στο Βυζάντιο και τη Δ. Ευρώπη, βλ. J. Bradbury, *The Medieval Siege*, 270-274.

⁴⁵⁰ *III*, Γ΄, 176.32-177.2

⁴⁵¹ Βλ. σχετικά, A. Pertusi, *Caduta*, I, 392, σημείωση 11.

καὶ τειχορυγμάτων καὶ πασῶν ἄλλων κατασκευῶν»⁴⁵² ἐνῶ με το συγκεκριμένο τέχνασμα ο στρατός των Μογγόλων του Τιμούρ κατέλαβε περί το 1400 τη Σεβάστεια: «... ἦσαν γὰρ οἱ ὀρυκταὶ ἀρξάμενοι τὴν ὀρυγὴν ἀπὸ μακρόθεν τῆς πόλεως, μίλιον ἕν καὶ πλέον ... πῦρ ἐνίησι τοῖς δοκοῖς οἷς, ἐνίδρυτο ἡ πόλις καὶ ἐκ τῶν θεμελίων κατέπεσε καὶ εἰσελθόντες ἤρξαντο ἀφειδῶς κατακόπτειν καὶ σκυλεύειν τοὺς πολίτας»⁴⁵³.

Οι πληροφορίες για το 1422 είναι περισσότερο σαφείς, καθώς ο αυτόπτης μάρτυρας Ιωάννης Κανανός περιγράφει επακριβώς την προσπάθεια του οθωμανικού στρατού να διανοίξει υπόγεια περάσματα και να βρεθεί πίσω από τη γραμμή άμυνας των πολιορκημένων: «...Ἀλλὰ καὶ τὴν γῆν ἄλλοι ἔσκαπτον ἐκ τῆς παστίας ὀπισθεν, καὶ εἰς βάθος πολὺ ἐκατέβησαν, ὡς ἵνα κάτωθεν ἀπὸ τὴν κάτω ὄψιν τῆς σούδας περάσωσιν ἀθεώρητοι τὴν νύκτα ἄνω ἰσταμένων Ῥωμαίων καὶ μαχομένων, καὶ φθάσωσιν εἰς τὰ τεῖχη τοῦ καθολικοῦ καὶ μεγίστου κάστρου τῆς πόλεως, καὶ κόψωσι τοῦτο λαθραίως πάντων, καὶ πουντελείωσιν κατὰ τὸ ἔθος τῶν πολεμούντων, εἶτα πῦρ εἰς τὰ ξύλα τῶν πουντελείων ἀνάψωσιν, ὅπως τὴν ξυλίνην κατασκευὴν τὴν κρατοῦσαν τὸ κάστρον καταφλέξωσιν, καὶ ἄφνω πεσοῦνται τὰ τεῖχη τῆς πόλεως, καὶ ἅμα εὐθὺς τῶν Τούρκων τὰ στρατεύματα θρασέως κατὰ τῶν Ῥωμαίων εἰσβάλουσιν καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος ἐκείνους διώξουσιν καὶ τὴν πόλιν κρατήσουσιν»⁴⁵⁴, ἐνῶ ἄλλοι ἀπὸ το στρατόπεδο των Οθωμανῶν προσπαθοῦσαν να εντοπίσουν τους αγωγούς του νερού, ὡστε να εισέλθουν διαμέσου αυτῶν μέσα στην πόλη. Ωστόσο, καμία ἀπὸ αυτές τις προσπάθειες δεν ἔφερε αποτελέσματα. Οι Βυζαντινοὶ κατόρθωσαν να εντοπίσουν τα περάσματα και τις υπόγειες στοές σκοτώνοντας μάλιστα μέσα σε αυτές τους εχθρούς που προσπαθοῦσαν να διεισδύσουν πίσω ἀπὸ το τεῖχος⁴⁵⁵.

⁴⁵² Δούκας, 29.14-15

⁴⁵³ Αυτ., 60.3-5. Πρβ. Χαλκοκονδύλης, I, 161.21- 22: «...εἶχε δὲ καὶ ὀρυκτὰς ἐς μυρίους, καὶ ὀρρύσσοντες τὰ τεῖχη...». Γενικά για την πολιορκητική τακτική των Μογγόλων και την τακτική που ακολουθοῦσαν στη μάχη βλ. B. T. Carey, *Warfare in the Medieval world*, Yorkshire 2006, 115-138.

⁴⁵⁴ Κανανός (CSHB), 461. 18-22.

⁴⁵⁵ Αυτόθι, 462. 5-12.

Το συγκεκριμένο τέχνασμα, της διάνοιξης δηλαδή των υπόγειων περασμάτων κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, πραγματοποιήθηκε συχνά και υπό τις διαταγές του Μωάμεθ Β΄, το 1453. Έτσι, ο N. Barbaro κατέγραψε στο *ημερολόγιό* του, πως μια υπόγεια στοά ανακαλύφθηκε από τους Βυζαντινούς την 16η του Μαΐου στην περιοχή των τειχών κοντά στην πύλη της Καλιγαρίας. Η επιλογή του συγκεκριμένου σημείου έγινε προφανώς γιατί εκεί δεν υπήρχε τάφος και το τείχος δεν ήταν διπλό, όπως στην υπόλοιπη χερσαία περίμετρο⁴⁵⁶. Φαίνεται, πως οι Οθωμανοί είχαν ξεκινήσει να σκάβουν από απόσταση μισού μιλίου μακριά από τα τείχη για να μη γίνουν αντιληπτοί από τους φρουρούς και ετοιμάζονταν να εισχωρήσουν κάτω από τα θεμέλια της πόλης, ωστόσο εντοπίστηκαν από το θόρυβο που έκαναν. Μέσω του Λουκά Νοταρά οι εξελίξεις μεταφέρθηκαν στον αυτοκράτορα, ο οποίος και διέταξε αμέσως να συγκεντρωθούν οι εξειδικευμένοι τεχνίτες. Το σχέδιο των Βυζαντινών ήταν να σκάψουν και αυτοί μια υπόγεια σήραγγα, που θα συναντούσε αυτή των Οθωμανών. Μόλις το κατάφεραν, έβαλαν φωτιά στη σήραγγα με αποτέλεσμα να καούν τα ξύλινα υποστηρίγματα σκοτώνοντας έτσι πολλούς από τους Οθωμανούς, ενώ άλλοι καταπλακώθηκαν από το έδαφος, που υποχώρησε⁴⁵⁷.

Στις επόμενες μέρες, την 25η Μαΐου, ανακαλύφθηκε και μια δεύτερη σήραγγα και πάλι στην περιοχή της Καλιγαρίας. Οι Βυζαντινοί σχεδίασαν να βάλουν φωτιά στα υποστυλώματα καίγοντας μαζί και όσους βρίσκονταν εντός, ενώ το ίδιο σχέδιο εφαρμόστηκε και την επομένη μέρα, όταν στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε άλλη μια παρόμοια σήραγγα⁴⁵⁸. Την 27η Μαΐου ανακαλύφθηκε επίσης ένα υπόγειο πέρασμα, χωρίς όμως αυτή τη φορά την επέμβαση των αμυνομένων, το υπερκείμενο έδαφος υποχώρησε σκοτώνοντας αρκετούς Οθωμανούς στρατιώτες⁴⁵⁹.

Από το Λεονάρδο Χίου πληροφορούμαστε, ότι οι αρχιμηχανικοί στο στρατόπεδο των Οθωμανών που ήταν υπεύθυνοι για τη διόρυξη των υπόγειων περασμάτων ήταν Σέρβοι από το Novo Brdo⁴⁶⁰. Το ίδιο ουσιαστικά επιβεβαιώνει και ο Tedaldi, που αναφέρει ότι οι

⁴⁵⁶ Πρβ. Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 130. 65-66. «...ob partem illam murorum simplicem, quae nec fossatis nec antemurali tutabatur» Βλ. σχετικά, Β. Tsagadas, *The Fortifications and Defences of Constantinople*, NY, 1980, 77. C. Foss-D. Winfield, *Byzantine Fortifications*, Pretoria 1986, 41-52.

⁴⁵⁷ Barbaro, *Caduta*, I, 26-27. Πρβ. J. Bradbury, *Medieval Siege*, 272-273.

⁴⁵⁸ Πρβ. Χαλκοκονδύλης, II, 152.15-18: «...οί γάρ Έλληνες ώς ήσθοντο τούς πολεμίους όρύσσοντας, ένδοθεν ώρυσσον και αύτοί, και προϊόντες εύρον τούς βασιλέως όρυκτάς, και έξέωσαν πύρ ένιέντες, και έπεκράτησαν τών όρυγμάτων».

⁴⁵⁹ N. Barbaro, *Caduta*, I, 33.

⁴⁶⁰ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 132. 98-99.

τεχνίτες είχαν έρθει από τις περιοχές της Ευρώπης υπό το Ζαγανό Πασά, ο οποίος και τους διέταξε να σκάψουν 14 συνολικά σήραγγες κάτω από τα τείχη. Οι περισσότερες από αυτές εντοπίστηκαν τελικά στην περιοχή της Καλιγαρίας, πληροφορία σύμφωνη και με την προηγούμενη περιγραφή του N. Barbaro⁴⁶¹.

Από την πλευρά των αμυνομένων, υπεύθυνος της επιχείρησης για τον εντοπισμό και καταστροφή αυτών των υπογείων περασμάτων ήταν κάποιος (αναφέρεται ως Γερμανός, πιθανότατα όμως ήταν Σκωτσέζος ή Άγγλος) Ιωάννης Γκράντ, *χαρισματικός και ικανότατος στρατιώτης*, που είχε έρθει μαζί με την ομάδα του Ιουστινιάνη. Αν και τέτοιες ενέργειες προκαλούσαν τον πανικό των αμυνομένων στην ιδέα ότι ο εχθρός θα μπορούσε να περάσει πίσω από τη γραμμή άμυνας ή ότι θα μπορούσαν να προκαλέσουν ανεπανόρθωτες καταστροφές στα τείχη, ο Γκράντ με την ομάδα του κατόρθωσαν να ανακαλύψουν τις υπόγειες σήραγγες και άλλοτε καίγοντας τα υποστυλώματα άλλοτε ρίχνοντας μεγάλες ποσότητες νερού άλλοτε προβαίνοντας σε μάχες σώμα με σώμα σκότωναν τους στρατιώτες που έβρισκαν μέσα και καθιστούσαν άχρηστα τα περάσματα.

Σύμφωνα με την αφήγηση του Χαλκοκονδύλη, ο Σουλτάνος μετά την αποτυχία του εγχειρήματος να εξασφαλίσει λάθρα είσοδο των πολεμιστών του στα νώτα των αμυνομένων μέσω των υπόγειων ορυγμάτων, έστειλε το γιο του άρχοντα της Σινώπης, τον Ισμαήλ, ως μεσολαβητή για ενδεχόμενες προτάσεις ειρήνης ανάμεσα στον ίδιο και τον αυτοκράτορα. Οι Βυζαντινοί φαίνεται να έστειλαν κάποιον αγγελιαφόρο, μόνο και μόνο για να μάθουν τις προθέσεις του Μωάμεθ Β΄, χωρίς όμως να προχωρήσουν σε περαιτέρω διαπραγματεύσεις⁴⁶².

---

⁴⁶¹ Tedaldi, *Caduta*, I, 175.

⁴⁶² Χαλκοκονδύλης, II, 156.24-26.

V. ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΣΤΟΛΟΙ ΚΑΙ Η ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Αντιθέτως, η θαλάσσια δραστηριότητα κατά τη διάρκεια των τριών πολιορκιών ήταν περιορισμένη και αυτό οφειλόταν στην αδυναμία των δυο αντιπάλων πλευρών να παρατάξουν ικανό στόλο και να διεξάγουν ναυτικό αγώνα. Οι Οθωμανοί, από τη μια πλευρά, με δεδομένη την απειρία τους στη θάλασσα, εφόσον η καταγωγή τους από το εσωτερικό της Ασίας σήμαινε και τη μη εξοικείωση με το υγρό στοιχείο⁴⁶³ (ακόμη και το 1453 ο σουλτάνος χαρακτηρίζεται από το Δούκα ως «...μή γιγνώσκων τήν τῆς θαλάττης ἐπιστήμην»), ενώ οι Βυζαντινοί, αν και παραδοσιακά συγκαταλέγονταν στις ισχυρές ναυτικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων, σ αυτήν την τελευταία περίοδο της ιστορίας τους παρουσιάζονταν με περιορισμένο στόλο και πληρώματα κυρίως λόγω της αδυναμίας να ανταπεξέλθουν οικονομικά στην κατασκευή και συντήρηση των πλοίων και την αμοιβή των πληρωμάτων.

Για τους πρώτους, η κατανόηση της σπουδαιότητας της δημιουργίας στόλου ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα και ύστερα από την επεκτατική τους προώθηση προς τα δυτικά και τη Βαλκανική Χερσόνησο· η ύπαρξη στόλου θα εξυπηρετούσε, τουλάχιστον αρχικά, τη μεταφορά των στρατευμάτων από την Μ. Ασία και επιπλέον θα εξασφάλιζε και την οθωμανική κυριαρχία στη θαλάσσια περιοχή του Ευξείνου Πόντου και της Προποντίδας. Προς αυτή την κατεύθυνση, η κατάληψη της Καλλίπολης το 1354 αποτέλεσε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους Οθωμανούς, ώστε να δημιουργήσουν ναυτική βάση σε ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας σημείο.

Από την άλλη πλευρά, η εξέλιξη του ναυτικού κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα για τους Βυζαντινούς περιορίστηκε από την απόφαση του Ανδρόνικου Β΄ το 1284 να καταργήσει το στόλο προκειμένου τα ποσά που θα δαπανόνταν για τη συντήρησή των πλοίων και τις οικονομικές απολαβές των πληρωμάτων να χρησιμοποιηθούν για τις αυξημένες ανάγκες του αυτοκρατορικού ταμείου. Η συγκεκριμένη ενέργεια δημιούργησε πρόσκαιρα οικονομικά οφέλη, η ανυπαρξία στόλου ωστόσο, αποδυνάμωσε ακόμη

---

⁴⁶³ Η επιλογή, άλλωστε, της Προύσας ως πρωτεύουσας του νεοσύστατου κράτους τους και όχι της Νίκαιας ή της Νικομήδειας που περιβάλλονταν από το υγρό στοιχείο, παρότι θα μπορούσε να συμβάλει ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του οθωμανικού εμπορίου, υπαγορεύτηκε από αυτήν ακριβώς την απειρία τους. Ακόμη και το 1453, παρότι ο Μωάμεθ Β΄ είχε καταφέρει να κινητοποιήσει σημαντικό αριθμό πλοίων εναντίον της Κωνσταντινούπολης, η διοίκηση του δεν είχε ανατεθεί σε κάποιον Οθωμανό, αλλά σε ένα Βούλγαρο εξωμότη, τον Παλτόγλη.

περισσότερο την αυτοκρατορία και την οδήγησε σε άμεση εξάρτηση από τις διαθέσεις των ναυτικών χριστιανικών δυνάμεων, της Βενετίας και της Γένουας⁴⁶⁴.

Για τους ίδιους τους Οθωμανούς η συγκεκριμένη τροπή ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμη, αφού με δεδομένη την απειρία τους, τόσο στην κατασκευή των πλοίων όσο και στην επάνδρωσή τους έπρεπε να στηριχθούν στην τεχνογνωσία και στις υπηρεσίες μη Οθωμανών. Έτσι, δέχτηκαν πρόθυμα όσους από τους Βυζαντινούς ναυτικούς κατέφυγαν στις τάξεις τους⁴⁶⁵, ενώ και με την κατάληψη των εμιράτων του Αϊδινίου και του Μεντεσέ, -που είχαν προηγούμενη ναυτική εμπειρία, αφού ήδη επέδραμαν τις προηγούμενες δεκαετίες με τους στολίσκους τους στα νησιά του Αιγαίου-, μπόρεσαν να κατασκευάσουν και να επανδρώσουν το στόλο τους. Δεν πρέπει, βέβαια, να παραγνωρίζουμε σ' αυτή την εξέλιξη και τη συμβολή των χριστιανικών ναυτικών δυτικών δυνάμεων, Βενετίας και Γένουας, οι οποίες βοήθησαν περιστασιακά τους Οθωμανούς αποκομίζοντας τα αντίστοιχα οικονομικά οφέλη⁴⁶⁶. Οι τελευταίοι εκμεταλλεύτηκαν με τον καλύτερο τρόπο τις συγκυρίες αλλά και τις δυνατότητές τους, ώστε μέχρι το τέλος του αιώνα ο έλεγχος των Δαρδανελίων και της γύρω περιοχής είχε περάσει ολοκληρωτικά υπό την κατοχή αυτών και των Ιταλών, με το βυζαντινό Αυτοκράτορα αδύναμο παρατηρητή των γεγονότων.

Οι πληροφορίες πάντως των πηγών για τις αρχικές δραστηριότητες του οθωμανικού στόλου κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα είναι περιορισμένες. Φαίνεται πως το 1374 μικρός οθωμανικός στόλος κινούνταν στη θαλάσσια περιοχή πλησίον της Καλλίπολης⁴⁶⁷. Προφανώς, τα πρώτα βήματα των Οθωμανών στη ναυσιπλοΐα συνδυάστηκαν με πειρατικές επιδρομές σε εμπορικά – μεταγωγικά πλοία που κινούνταν στην περιοχή ή σε μικρού μεγέθους επιδρομές στις ακτές των νησιών. Οι θαλάσσιες επιχειρήσεις φαίνεται πάντως πως έλαβαν μεγαλύτερες διαστάσεις μετά το 1390

⁴⁶⁴ «Αύτη δὴ γίνεται Ρωμαιοῖς δυστυχημάτων ἀρχή», Γρηγοράς, I, 175.3. Πρβ σχετικά και H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 375. Για τις συνέπειες της διάλυσης του ναυτικού και την αντίδραση των συγχρόνων βλ. ανωτ. σσ. 20-21.

⁴⁶⁵ Πρβ. Δούκας, 224.20-22, όπου αναφέρει πως στη ναυμαχία της Καλλίπολης ανάμεσα στον οθωμανικό και το βενετικό στόλο, τα πληρώματα των οθωμανικών πλοίων απαρτίζονταν στην πλειοψηφία τους από χριστιανούς.

⁴⁶⁶ K. Fleet, "Turkish – Latin Relations at the end of the fourteenth century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1996), 131-137. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του οθωμανικού στόλου*, 23.

⁴⁶⁷ Για την αξιολόγηση των πληροφοριών, βλ. σχετικά K. Fleet, "Early Turkish Naval Activities", *Oriente Moderno*, 20, I, (2001), 129-138.

προκαλώντας μάλιστα την ανησυχία των Βενετών για την προάσπιση των περιοχών τους και την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή⁴⁶⁸.

Έτσι, το καλοκαίρι του 1394 στην προσπάθειά του ο Βαγιαζήτ Α΄ να επιτύχει τον ολοκληρωτικό αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης φαίνεται πως χρησιμοποίησε τα στόλο του προκειμένου να αποκόψει τη θαλάσσια επικοινωνία της Βυζαντινής πρωτεύουσας και να αποτρέψει τη διαμέσου της θαλάσσιας οδού εισαγωγή τροφίμων και στρατιωτών προς βοήθεια της Πόλης. Οι βυζαντινές πηγές, αν και αναφέρουν την ύπαρξη του Οθωμανικού στόλου στη θαλάσσια περιοχή γύρω από την Κωνσταντινούπολη και πως πράγματι παρεμπόδιζε ως ένα σημείο την εισαγωγή τροφίμων και πολεμοφοδίων προς τους πολιορκημένους, δε δίνουν λεπτομέρειες σχετικά με τον αριθμό των πλοίων και τις ικανότητες των πληρωμάτων⁴⁶⁹. Η μοναδική μαρτυρία προέρχεται από το *Χρονικό* του Antonio Morosini, που κατέγραψε, πως ο οθωμανικός στόλος απαρτιζόταν από εξήντα πλοία⁴⁷⁰, αριθμός που αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πιθανότατα περιελάμβανε όχι μόνο τα μεγάλα πολεμικά, αλλά και τα μεταγωγικά και τα άλλα μικρότερα πλεούμενα που διέθετε ο Βαγιαζήτ Α΄. Η παρουσία πάντως του οθωμανικού στόλου, δεν έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη της πολιορκίας, ενώ δεν υπάρχει αναφορά σε οποιοδήποτε είδους ναυμαχία⁴⁷¹. Τα βενετικά μεταγωγικά πλοία φαίνεται να κατέπλευσαν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης κατά τα πρώτα έτη του αποκλεισμού μεταφέροντας συγκεκριμένες ποσότητες τροφίμων και ανακουφίζοντας τους πολιορκημένους⁴⁷², ενώ και το 1399 οι Γάλλοι στρατιώτες υπό το Boucicaut αφίχθηκαν διαμέσου της θαλάσσιας οδού στην Πόλη· λίγους μήνες αργότερα (Δεκέμβριος 1399) ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αναχώρησε με πλοίο από το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, κινήσεις, που φανερώνουν την

⁴⁶⁸ Τον Απρίλιο του 1392 έφτασαν πληροφορίες στη Βενετική Γερουσία για έναν ισχυρό οθωμανικό στόλο, που κινούνταν από τη θαλάσσια περιοχή της Θεσσαλονίκης με κατεύθυνση το λιμάνι της Σινόπης, ενώ το καλοκαίρι του 1394 ο Δούκας της Νάξου, ζήτησε την αποστολή ενός βενετικού πολεμικού πλοίου προκειμένου να προστατέψει τα νησιά του Αιγαίου από τις καταστροφικές επιδρομές του οθωμανικού στόλου, Thiriet, *Regestes*, I, αρ. 813, 841.

⁴⁶⁹ Πρβ. "recit", 106.8-10.

⁴⁷⁰ A. Morosini, *Extraits relatifs*, I, 4.

⁴⁷¹ Πρβ. Κριτόβουλος, 39. 18-23: «Πρότερον μὲν γὰρ ἤνικα προσέβαλλον αὐτοῖς οἱ πολέμιοι κατὰ γῆν ἐπολιορκούντο καὶ μόνον, τῆς δὲ θαλάσσης ἐκράτουν καὶ εἶχον τε ἐπιτήδεια ἄφθονα τῇ ἐμπορίᾳ χρώμενοι τον τε πόλεμον ῥαδίως ἀνέφερον καὶ τὰς προσβολὰς οὐ χαλεπῶς ἀπεκρούοντο διὰ πολυχειρίαν τῶν πολεμίων ἐνὶ μέρει καὶ μόνον κατὰ γῆν μαχομένων»

⁴⁷² Βλ. σχετ. κεφ. «Επισιτιστική –οικονομική κατάσταση στην Πρωτεύουσα».

αδυναμία των πλοίων των Οθωμανών να επιβάλλουν ολοκληρωτικό αποκλεισμό και να εμποδίσουν αποτελεσματικά την από και προς την Πόλη μεταφορά. Προφανώς τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο η δραστηριότητα του οθωμανικού στόλου περιορίστηκε στην απειλητική του απλώς παρουσία στα Δαρδανέλλια και σε επιδρομές στα νησιά του Αιγαίου και την Εύβοια⁴⁷³.

Εξίσου περιορισμένες είναι οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε για το βυζαντινό στόλο κατά τη διάρκεια του οχταετούς αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης (1394-1402). Αν και υπάρχουν αναφορές για ύπαρξη πλοίων στην υπηρεσία του βυζαντινού Αυτοκράτορα, αυτές είναι γενικές και δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τον αριθμό των διαθέσιμων πλοίων πόσο δε μάλλον για τον τύπο κατασκευής τους ή τα πληρώματά και τις ικανότητές τους, ενώ ακόμη και η αναχρονιστική χρήση ναυτικών όρων από τους συγγραφείς της περιόδου περιπλέκει μάλλον παρά εξυπηρετεί την καλύτερη κατανόηση των περιγραφών⁴⁷⁴.

Οι ικανότητες, ωστόσο, του οθωμανικού στόλου έμελλε να δοκιμαστούν στις 29 Μαΐου του 1416, όταν κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις βενετικές πολεμικές τριήρεις στη θαλάσσια περιοχή της Καλλίπολης. Οι Βενετοί πέτυχαν μια ολοκληρωτική και μάλλον εύκολη νίκη, σκοτώνοντας πολλούς από τους αντιπάλους, συλλαμβάνοντας ταυτόχρονα πάνω από χίλιους αιχμαλώτους και δεσμεύοντας περίπου 25 εχθρικά πλοία⁴⁷⁵.

---

⁴⁷³ Το Σεπτέμβριο του 1395 η Βενετική γερουσία αποφάσισε να εξοπλίσει δέκα γαλέρες και να σπεύσουν το συντομότερο δυνατό στην περιοχή, ώστε να εξασφαλιστεί η διατήρηση του ελέγχου, που πλέον αμφισβητούνταν ανοιχτά από την παρουσία του οθωμανικού στόλου. Βλ. σχετ. Thiriet, *Regestes*, I, 891, H. Inalcik, "An outline of Ottoman-Venetian relations", *Venezia centro di Mediazione tra oriente e occidente. Aspetti e problem*, εκδ. H. Beck - M. Manoussakas - A. Pertusi, Φλωρεντία 1972, 83-90. Δύο χρόνια αργότερα, η απειλητική παρουσία του οθωμανικού στόλου στην περιοχή ώθησε τους Γενουάτες να έρθουν σε συνεννόηση με τους Βενετούς προκειμένου να προστατέψουν την αποικία του Πέραν, βλ. F. Thiriet, *Regestes*, I, 914· C. Imber, "Before the Kapudan Pashas: sea power and the emergence of the Ottoman Empire", *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain, Symposium held in Rethymnon, 7-9 January 2002*, εκδ. E. Zachariadou, Ρέθυμνο 2002, 50-52.

⁴⁷⁴ Τ. Κόλιας, «Το βυζαντινό πλοίο: οι μαρτυρίες των πηγών», *Ναυτική Επιθεώρηση* 141 (1995), 295-302. Για το βυζαντινό πλοίο και τον εξοπλισμό τους κατά τους προηγούμενους αιώνες πρβ. σχετικά και την αξιολογημένη μελέτη των J. Pryor – E. Jeffreys, *The age of the ΔΡΟΜΩΝ, Byzantine navy, 500-1204*, Leiden – Boston 2006.

⁴⁷⁵ Δούκας, 224.20-25. Πρβ. S. Antoniadis, "Le recit du combat naval de Gallipoli chez zancaruolo en comparaison avec le texte d' Antoine Morosini et les historiens grecs du XVe siècle", *Venezia el' Oriente fra tardo Medi Oevo e Rimascimento*, επιμ. A. Pertusi, Ρώμη 1966, 267-281· C. Imber, "Before Kapudan Pashas", 54-55.

Ο προσφάτως κατεστραμμένος οθωμανικός στόλος, ανασυγκροτήθηκε σχεδόν δύο χρόνια αργότερα (1418) αλλά χρησιμοποιήθηκε περισσότερο στις εμφύλιες οθωμανικές έριδες, παρά ήταν έτοιμος να αναλάβει εκ νέου επιθετική δραστηριότητα με εξωτερικούς αντιπάλους. Η μάλλον ξαφνική απόφαση, άλλωστε, του Μουράτ Β΄ να πολιορκήσει την Κωνσταντινούπολη το 1422 δεν άφησε χρονικά περιθώρια για κατάλληλη προετοιμασία του στόλου· και ενώ στη συγκεκριμένη περίπτωση καταγράφηκε πληθώρα στρατιωτών και πολεμικών μέσων δεν υπάρχει καμία αναφορά για ενεργή συμμετοχή πλοίων στην προσπάθεια κατάληψης ή αποκλεισμού της βυζαντινής πρωτεύουσας.

Αντιθέτως, το 1453 τα δεδομένα ήταν διαφορετικά και τουλάχιστον αριθμητικά το πλεονέκτημα στη θάλασσα ήταν προς την πλευρά των Οθωμανών. Ο Σουλτάνος, ήδη από το προηγούμενο έτος παράλληλα με τη συγκέντρωση όπλων και την κατασκευή μεγάλων κανονιών είχε εξοπλίσει και 30 πολεμικά πλοία στην Καλλίπολη, που θα χρησίμευαν στον επικείμενο αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης⁴⁷⁶. Ο Σφραντζής επιβεβαιώνει τον παραπάνω αριθμό των 30 μεγάλων πολεμικών τριήρων, ενώ αναφέρει πως μια νέα δύναμη πλοίων προστέθηκε την 15η Απριλίου που περιελάμβανε 18 τριήρεις, 48 διήρεις, 25 δρόμωνες «φορτίους» και άλλα μικρότερα πλοία, έτσι ο συνολικός αριθμός τους έφτανε τα 420 πλεούμενα⁴⁷⁷.

Αντιθέτως ο αριθμός των συμμαχικών πλοίων που θα υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη ήταν κατά πολύ μικρότερος. Ο Βενετός Barbaro, που βρισκόταν σε ένα από αυτά τα πλοία κατά τη διάρκεια της πολιορκίας δίνει αξιόπιστες πληροφορίες για τον αριθμό των συμμαχικών πλοίων και τις θαλάσσιες επιχειρήσεις. Οι Βυζαντινοί είχαν φροντίσει να τοποθετήσουν μια αλυσίδα από τις δυο πλευρές του Κερατίου κόλπου, ώστε να εμποδίζεται η είσοδος εχθρικών πλοίων, ενώ τα συμμαχικά χριστιανικά πλοία είχαν παραταχθεί πίσω από αυτήν: τα εννέα εξοπλισμένα για πόλεμο και καλά επανδρωμένα βρίσκονταν μπροστά, ενώ πίσω τους δεκαεπτά εμπορικά ιστιοφόρα, τρεις γαλέρες από την Τάνα, δύο ελαφρές από τη Βενετία και πέντε γαλέρες του Βυζαντινού αυτοκράτορα, οι οποίες όμως δεν ήταν καλά εξοπλισμένες⁴⁷⁸. Ανάμεσα τους και η γαλέρα, με την οποία είχε αφιχθεί ο Καρδινάλιος Βησσαρίων το Νοέμβριο του 1452, όπως και τα εμπορικά βενετικά από την Τάνα που είχαν καταπλεύσει στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης σχεδόν ένα μήνα αργότερα. Σε απόσταση, πίσω από τις μεγάλες γαλέρες τους βρίσκονταν τα μικρότερα

---

⁴⁷⁶ Κριτόβουλος, 39.7-9.

⁴⁷⁷ Σφραντζής, 240. 1-15.

⁴⁷⁸ Barbaro, *Caduta* I, 26

πλεούμενα, προκειμένου να μη κινδυνεύουν από τους λίθους που έριχναν τα πυροβόλα των Οθωμανών⁴⁷⁹.

Στις 12 Απριλίου αφίχθηκε στην περιοχή και ο στόλος των Οθωμανών και προσορμίστηκε στο Διπλοκίονιο, προς την πλευρά της Μ. Θάλασσας⁴⁸⁰. Αγκυροβολημένος στο σημείο εκείνο ο οθωμανικός στόλος είχε τη δυνατότητα να ελέγχει την έξοδο του Βοσπόρου, αλλά και τον Κεράτιο κόλπο. Συνολικά αποτελούνταν από 145 πλοία, γαλέρες, φούστες, και τα μικρότερα μπριγκαντίνια⁴⁸¹, σύμφωνα με τα όσα κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο Barbaro. Ο Κριτόβουλος αναφέρει πως η δύναμη του Σουλτάνου απαρτιζόταν από 350 πλοία, μαζί με τα μεταγωγικά⁴⁸², ενώ και ο Δούκας κάνει λόγο για 300 πλοία διαφόρων τύπων⁴⁸³.

Όσον αφορά στα πληρώματα των πλοίων και των δύο πλευρών, οι άνδρες χωρίζονταν στους ναύτες, που ασχολούνταν αποκλειστικά με το χειρισμό του каравиού και στους «επιβάτες-στρατιώτες», που την ώρα της μάχης θα επιδίδονταν στην προστασία του πλοίου τους ή στην δια εφόδου προσπάθεια κατάληψης του αντίπαλου πλοίου⁴⁸⁴. Ευνόητο είναι, πως οι τελευταίοι ήταν εξοπλισμένοι με, τόξα, βέλη, τζάγρες, αλλά και ξίφη και ασπίδες σαν να επρόκειτο να συμμετέχουν σε μια εκ του συστάδην μάχη. Η τακτική άλλωστε, προέβλεπε πλευρίσμα των πλοίων και μάχη σώμα με σώμα των πληρωμάτων. Επιπλέον, τα πλοία έφεραν και κανόνια, με τα οποία μπορούσαν από απόσταση να πλήξουν τα αντίπαλα πλοία και πληρώματα. Σαφώς επρόκειτο για μικρού μεγέθους πυροβόλα όπλα⁴⁸⁵, καθώς τα σκαριά των πλοίων δε μπορούσαν να αντέξουν το βάρος των μεγάλων κανονιών.

Και αυτή τη φορά, πάντως, οι Οθωμανοί δε θα αποδεικνύονταν ιδιαίτερα αποτελεσματικοί στη διεξαγωγή ναυτικού αγώνα. Και ενώ τις πρώτες μέρες οι δυο αντίπαλοι στόλοι επιδίδονταν απλώς σε ακροβολισμούς, την 20η Απριλίου 1453 τα τέσσερα

⁴⁷⁹ N. Barbaro ό.π. Πρβ. Δούκας, 280. 5-15, που αναφέρει 80 συνολικά πλοία υπό τις διαταγές του βυζαντινού αυτοκράτορα.

⁴⁸⁰ Σφραντζής, 240. 10-12· Δούκας, 269. 23-24.

⁴⁸¹ N. Barbaro, *Caduta*, I, 32.

⁴⁸² Κριτόβουλος, 39. 4-7.

⁴⁸³ Δούκας, 268.2, 269.18-20. Πρβ. Pal Födör, "Ottoman warfare, 1300-1453", *Cambridge History of Turkey*, I, (εκδ. K. Fleet), Cambridge, 2009, 225, υποσ. 138.

⁴⁸⁴ Κριτόβουλος, 53.4-6.

⁴⁸⁵ Αυτ., 47.24-48-21. Φαίνεται πως τέτοιου είδους κανονιά χρησιμοποιήθηκαν από τον Παλτόγλη εναντίον των Πριγκιπωνήσων, καθώς όμως είχαν περιορισμένη βλητική ικανότητα δε μπόρεσε να επιτύχει τη φθορά του τείχους, επιστρατεύοντας εναλλακτικό σχέδιο για την παράδοσή τους, βλ. σχετικά, κεφ. «Το πυροβολικό των Οθωμανών».

μεταγωγικά, που είχαν σταλεί από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο στα νησιά του Αιγαίου για τη συγκέντρωση προμηθειών, καθώς επέστρεφαν στην Κωνσταντινούπολη, περικυκλώθηκαν από τον οθωμανικό στόλο. Η ναυμαχία διήρκεσε σχεδόν τρεις ώρες και τα αντίπαλα πληρώματα μάχονταν με σθένος, καθώς οι «καταφρακτοι»⁴⁸⁶ δυτικοί κατόρθωναν να απωθούν τις επιθέσεις των αντιπάλων τους. Επιπροσθέτως, το πλήθος των εμπλεκομένων πλοίων ήταν τόσο μεγάλο, που ο χειρισμός καθενός από αυτά απαιτούσε μεγάλη ικανότητα και εμπειρία, πράγμα στο οποίο υστερούσαν οι Οθωμανοί. Τελικώς, τα χριστιανικά πλοία κατάφεραν να διαφύγουν και να περάσουν με ασφάλεια πίσω από την αλυσίδα, μέσα στο λιμάνι της Πόλης, προκαλώντας ενθουσιασμό μεν στους κατοίκους, την έντονη δε αντίδραση του Σουλτάνου, που τιμώρησε παραδειγματικά το ναύαρχο του στόλου του, τον Παλτόγλη, έναν εξωμότη βουλγαρικής καταγωγής⁴⁸⁷.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 23 Απριλίου το σχέδιο του Σουλτάνου να περάσει περίπου 80 τριήρεις εντός του λιμανιού της Κωνσταντινούπολης, στον Κεράτιο κόλπο, προκάλεσε μεγάλη ανησυχία και προβληματισμό στους αμυνόμενους. Τοποθετώντας τα πλοία πάνω σε ειδικά κατασκευασμένες ξύλινες δοκούς κατάφερε να επιτύχει τη διόγκυσή τους μέσα στον Κεράτιο κόλπο. Η ταχύτητα της εκτέλεσης του σχεδίου έφερε σε δυσχερή θέση τους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης, καθώς ο στόλος τους ήταν πλέον περικυκλωμένος από τα οθωμανικά πλοία, ενώ και οι ίδιοι έμειναν εκτεθειμένοι και από την πλευρά του λιμένα που μέχρι τότε θεωρούνταν η λιγότερο πιθανή να δεχθεί επίθεση.

Σύντομα αποφασίστηκε η πυρπόληση του οθωμανικού στόλου που βρισκόταν μέσα στον Κεράτιο. Το σχέδιο προέβλεπε, πως μια κατάλληλα εξοπλισμένη βενετική τριήρης με τον Ιουστινιάνη και έμπειρους ναύτες θα πλησίαζε τα αντίπαλα πλοία και θα τα πυρπολούσε. Ατυχώς για τους Βυζαντινούς, η πρωτοβουλία δεν είχε αίσιο τέλος· οι πηγές συμφωνούν πως οι Γενουάτες προειδοποίησαν το Σουλτάνο και έτσι όταν ο Ιουστινιάνης προσπάθησε να προσεγγίσει τον οθωμανικό στόλο, οι βολές από τα κανόνια του Σουλτάνου

---

⁴⁸⁶ Κριτόβουλος, 54.6, Δούκας, 257.23-24.

⁴⁸⁷ Κριτόβουλος, 39.8-11. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας σκοτώθηκαν 22 άνδρες από τα τέσσερα συμμαχικά πλοία, ενώ ο απολογισμός για τους Οθωμανούς ήταν 100 νεκροί και 300 τραυματίες. Για τον καθοριστικό παράγοντα της μάχης πρβ. και την ενδιαφέρουσα άποψη του J. Bragadin, *Histoire des repuldiges maritimes italianes, Venise – Amalfi – Piza - Genes*, εκδ. E Payot, Παρίσι 1955, 158, που θεωρεί ότι η επιτυχία οφειλόταν στα πυροβόλα των χριστιανικών πλοίων, που έβαλαν εναντίον των αντιπάλων τους, μέσω πλαϊνών κανονιοθυρίδων, τακτική άγνωστη μέχρι τότε στους Οθωμανούς.

βύθισαν το πλοίο, σκοτώνοντας περίπου 150 άνδρες⁴⁸⁸. Από αυτό το χρονικό σημείο και μέχρι την τελική επίθεση των Οθωμανών εναντίον της Κωνσταντινούπολης, στις 29 Μαΐου, δεν καταγράφηκε άλλη σημαντική δραστηριότητα στη θάλασσα, ο φόβος όμως για ενδεχόμενη επίθεση δημιουργούσε πρόβλημα στην άμυνα και στο ηθικό των αμυνόμενων.

---

⁴⁸⁸ Barbaro, *Caduta*, I, 19-20· Δούκας, 277.9-20. Και οι δύο συγγραφείς παραδέχονται πως αιτία της αποτυχίας του εγχειρήματος ήταν η προδοσία των Γενουάτων, που πρόλαβαν και προειδοποίησαν το Σουλτάνο.

ΜΕΡΟΣ Γ: ΟΙ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΟΙ

Ι. Η ΒΟΗΘΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ

Το αδύναμο στρατιωτικά και οικονομικά βυζαντινό κράτος στήριζε μεγάλο μέρος από τις ελπίδες του έναντι του οθωμανικού κινδύνου στις δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ουγγαρία, Βενετία, Γένουα και ο Πάπας με δικά τους κίνητρα ο καθένας προέβαλλαν στα μάτια των Βυζαντινών ως οι κύριοι υποστηρικτές της χριστιανοσύνης και άρα και της προστασίας της Κωνσταντινούπολης. Ο Σιγισμούνδος της Ουγγαρίας είχε την πρόθεση να αναλάβει την αρχηγία ενός νέου σταυροφορικού εγχειρήματος καθόσον η οθωμανική προέλαση μέχρι το Δούναβη συνιστούσε πλέον άμεση απειλή για το κράτος του, ενώ οι δύο ναυτικές δυνάμεις, Βενετία και Γένουα, είχαν άμεσο εμπορικό συμφέρον για την Κωνσταντινούπολη και τη θαλάσσια περιοχή της και προτιμούσαν μια παρακμασμένη βυζαντινή αυτοκρατορία, με τα προνόμια συναλλαγών που αυτή τους παρείχε, παρά ένα δυνατό οθωμανικό κράτος, με το οποίο θα διαπραγματεύονταν εκ νέου σε διαφορετικό συσχετισμό δυνάμεων. Για τον εκάστοτε Πάπα, από την άλλη πλευρά, το ζητούμενο ήταν η ένωση των εκκλησιών και η υποταγή της ανατολικής εκκλησίας στη Ρώμη. Μόνο σε αυτό το ενδεχόμενο θα μπορούσε να βοηθήσει την Κωνσταντινούπολη καλώντας τις δυτικές δυνάμεις να συμπράξουν εναντίον του κοινού της χριστιανοσύνης εχθρού, των Οθωμανών. Εντούτοις, το μειωμένο γόητρο της παπασύνης, ήδη από το 14ο αιώνα με τη βαβυλώνια αιχμαλωσία και το Μέγα Σχίσμα⁴⁸⁹, δημιουργεί αμφιβολίες, αν ο Πάπας είχε τη δύναμη να ενώσει τις χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης, ώστε να κινητοποιηθούν με τόσο ζήλο, όπως έπραξε την περίοδο των πρώτων σταυροφοριών.

Στο κεφάλαιο αυτό δε θα αναλυθούν λεπτομερώς οι διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη κατά την τελευταία πενηκονταετία της ιστορίας του, κάτι που σαφέστατα θα αποτελούσε αντικείμενο διαφορετικής μελέτης, αλλά θα καταδειχθούν αυτά τα γεγονότα, που αφορούν άμεσα την υπό καθεστώς πολιορκίας Κωνσταντινούπολη και τις ενέργειες που έγιναν (ή που δεν έγιναν) από την πλευρά των δυτικών δυνάμεων προς ανακούφιση των πολιορκημένων κατά τη διάρκεια των τριών οθωμανικών πολιορκιών.

Ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425) ήδη με την εμφάνιση των οθωμανικών στρατευμάτων έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, το 1394, στράφηκε προς τη Βενετία, θέτωντας ως άμεση προτεραιότητα την αποστολή τροφίμων προς τη

⁴⁸⁹ Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικός Δυτικός Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1983, 273-275.

βυζαντινή πρωτεύουσα, ενώ πρότεινε και τη δημιουργία μιας συμμαχίας, που θα είχε ως σκοπό την εκδίωξη των Οθωμανών από τον ευρωπαϊκό χώρο. Προθυμοποιήθηκε, επιπλέον, να πουλήσει το νησί της Λήμνου στη Βενετία με τα ανάλογα οικονομικά ανταλλάγματα. Από τα βενετικά αρχεία προκύπτει η θετική απάντηση της βενετικής Γερουσίας για την αποστολή 1500 μοδίων σιτηρών το 1395, αλλά δεν έδωσαν καμία περαιτέρω συνέχεια στο θέμα της κοινής δράσης απέναντι στους Οθωμανούς⁴⁹⁰, ενώ και στο ενδεχόμενο της αγοραπωλησίας της Λήμνου οι Βενετοί φαίνεται πως δεν ήταν θετικοί⁴⁹¹. Όσον αφορά στην ποσότητα τροφίμων, καθώς μοιάζει περιορισμένη έχει προταθεί η άποψη πως προοριζόταν για το στενό κύκλο του Μανουήλ Β΄, παρά για το σύνολο του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης⁴⁹². Σχεδόν η ίδια ποσότητα τροφίμων αποφασίστηκε να σταλεί από τη Βενετία και το επόμενο έτος στους πολιορκημένους, ενώ σε νέα πρεσβεία που έστειλε ο Αυτοκράτορας το 1396, η απάντηση ήταν και πάλι η φαινομενική τήρηση της ουδετερότητας απέναντι στο Βυζάντιο και το Σουλτάνο και η άρνηση στην πρόταση του Μανουήλ Β΄ για σύναψη δανείου με αντάλλαγμα από μέρους του Βυζαντίου συγκεκριμένα ιερά κειμήλια⁴⁹³.

Κυρίως ήταν η οθωμανική προώθηση μέχρι τη Βουλγαρία που ώθησε τελικά τις δυτικές δυνάμεις να συνασπισθούν εναντίον τους, καθώς το 1393 οι Οθωμανοί κατέλαβαν το Τύρνοβο και αυτό ήταν αρκετό για να θορυβήσει το Σιγισμούνδο της Ουγγαρίας, αισθανόμενο πλέον ότι απειλείται άμεσα. Μια πρώτη προσπάθεια κοινής αντίδρασης με τους ηγεμόνες της Βλαχίας κατέρρευσε μπροστά στην ακάθεκτη προέλαση των Οθωμανών (1395), οπότε είχε σημάνει πλέον η ώρα για την οργάνωση μιας νέας σταυροφορίας, ενός νέου ιερού πολέμου για την εκδίωξη των απίστων από την Ευρώπη. Με τις ευλογίες των δύο Παπών (Ρώμη και Αβινιόν) συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος στρατός αποτελούμενος από

⁴⁹⁰ F. Dölger, *Regesten*, V, αρ. 3248, ο οποίος και τοποθετεί χρονικά την αποστολή της βυζαντινής πρεσβείας στη Βενετία το Φθινόπωρο του 1394. Πρβ. Thiriet, *Regestes*, I, 868, σ. 205, που θεωρεί, πως η πρεσβεία έφτασε το Δεκέμβριο του 1394. Στο θέμα της κοινής δράσης απέναντι στους Τούρκους οι Βενετοί αρνήθηκαν να δεσμευθούν για κάτι τέτοιο, προτού μάθουν περισσότερα για το πόσοι και ποιοί θα ήταν τελικά οι συμμετέχοντες. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 123-126, D. M. Nicol, *Venice*, 414.

⁴⁹¹ Thiriet, *Regestes*, I, αρ. 860, σ. 203-204, F. Dölger, *Regesten*, αρ. 3246a, σ. 82. Πρβ. O. Halecki, "Rome et Byzance au temps du grand schism d' Occident", *Collectanea Theologica* 18 (1937), 496-497· Barker, *Manuel II*, 124.

⁴⁹² Πρβ. Δ. Χατζόπουλος, *Η πρώτη πολιορκία, 1394-1402*, 54, υποσ. 65.

⁴⁹³ Thiriet, *Regestes*, I, 892· Dölger, *Regesten*, V, 3256· G. T. Dennis, "Official Documents of Manuel II Palaeologus", *VR*, IX, Λονδίνο 1982, 46· Δ. Χατζόπουλος, *Πρώτη Πολιορκία*, 60-61· D. Werner, *Geburt*, 164.

Ούγγρους, Γερμανούς και Γάλλους κυρίως, ενώ μικρότερα στρατιωτικά σώματα στάλθηκαν από την Αγγλία, την Πολωνία, την Ιταλία και την Ισπανία. Σύμφωνα με το σχέδιο οι στρατιωτικές δυνάμεις θα συγκεντρώνονταν στην Ουγγαρία και από κει θα κατευθύνονταν νότια, προς την κοιλάδα του Δούναβη. Για τη μεταφορά του στρατού χρειαζόνταν πλοία, ωστόσο για μια ακόμη φορά οι Βενετοί παρουσιάστηκαν διστακτικοί. Η ανάμειξή της Βενετίας θα δημιουργούσε πρόβλημα στις σχέσεις της με το Σουλτάνο και αυτό θα έβλαπτε απολύτως τα οικονομικά συμφέροντα της ίδιας και των υπηκόων της που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου και της Προποντίδας. Τελικά, συμφώνησαν να παράσχουν το ένα τέταρτο των απαιτούμενων πλοίων με τον όρο ότι τα άλλα χριστιανικά κράτη θα παρείχαν τα υπόλοιπα⁴⁹⁴.

Έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για το θέμα της ανάμειξης του Μανουήλ Β΄ στο όλο εγχείρημα, και κατά πόσο το θέμα της Κωνσταντινούπολης ήταν στους άμεσους στόχους των σταυροφόρων. Ο Χαλκοκονδύλης⁴⁹⁵ στην περιγραφή του για τη συγκέντρωση στρατευμάτων που οδήγησαν στη μάχη της Νικόπολης δεν κάνει καμία αναφορά για ενεργό ρόλο του βυζαντινού Αυτοκράτορα. Το όλο εγχείρημα αποδίδεται αποκλειστικά στο Σιγισμούνδο της Ουγγαρίας. Αντιθέτως ο Δούκας αναφέρει: «Ο δὲ βασιλεὺς Μανουήλ ἀπορρήσας καὶ μηδεμίαν βοήθειαν οὖσαν ἐξάπαντος, γράφει πρὸς πάππαν, πρὸς τὸν ῥήγα Φραγγίας, πρὸς τὸν κράλην Οὐγγρίας, μηνύων τὸν ἀποκλεισμόν καὶ τὴν στενοχωρίαν τῆς Πόλεως· καὶ εἰ μὴ τάχος φθάσει ἀρωγὴ τις καὶ βοήθεια παραδίδοται εἰς χεῖρας ἐχθρῶν τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως. Καμφθέντες οὖν ἐπὶ τούτοις τοῖς λόγοις οἱ τῶν ἐσπερίων ἀρχηγοὶ καὶ πρὸς τὴν ἀντιπαράταξιν τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ καθοπλίσαντες ἑαυτοὺς, ἤλθοσαν εἰς Οὐγγρίαν ἕαρος ἀρξαμένου ὃ τε ῥῆξ Φιλάνδρας καὶ ἐκ τῶν Ἰγγλῆνων πλειῖστοι καὶ τῆς Φραγγίας οἱ μεγιστᾶνες καὶ ἐκ τῶν Ἰταλῶν οὐκ ὀλίγοι».

Οι επιστολές του Μανουήλ Β΄, προς τον Πάπα και τους δυτικούς ηγεμόνες αποτέλεσαν, κατά τον ιστορικό, το κίνητρο για την κοινή δράση εναντίον των Οθωμανών. Πράγματι, το χειμώνα του 1395-96 φαίνεται πως έγιναν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο Σιγισμούνδο και τον αντιπρόσωπο του Αυτοκράτορα, Μανουήλ Φιλανθρωπηνό, που

⁴⁹⁴ Thiriet, *Regestes*, I, 870 (10 Μαρτίου 1395). Πρβ. K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, I, 343-344- Nicol, *Venice*, 415.

⁴⁹⁵ Χαλκοκονδύλης, 68-71.

κατέληξαν σε συμφωνία-συμμαχία εναντίον των Οθωμανών⁴⁹⁶. Σύμφωνα με αυτή, ο Αυτοκράτορας αναλάμβανε την υποχρέωση να εξοπλίσει δέκα πολεμικά πλοία και για το σκοπό αυτό θα έπαιρνε από το Σιγισμούνδο το ποσό των 30000 δουκάτων⁴⁹⁷. Το πιθανότερο είναι πως η προστασία της Κωνσταντινούπολης ήταν στους δευτερεύοντες στόχους της σταυροφορίας. Η οργάνωση πάντως και οι συνέπειές της είχαν να κάνουν περισσότερο με τη δυτική Ευρώπη παρά με το Βυζάντιο.

Τα γεγονότα της Νικόπολης (26 Σεπτεμβρίου 1396) είναι γνωστά και δε θα μας απασχολήσουν περαιτέρω⁴⁹⁸. Η συντριβή των συνασπισμένων ευρωπαϊκών δυνάμεων, αν μη τι άλλο έδειξε, πως ούτε οι Δυτικοί είχαν εκτιμήσει ορθά τη δύναμη των Οθωμανών, ενώ, ο Σουλτάνος, ύστερα από το θρίαμβό του, μπορούσε πλέον να δράσει απερίσπαστος στην Κωνσταντινούπολη και την περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου. Για τους κατοίκους της πολιορκημένης Κωνσταντινούπολης, από την άλλη πλευρα, το μοναδικό ουσιαστικό όφελος αυτή την περίοδο, από το τέλος του 1395 έως τον Οκτώβριο του 1396, ήταν η πρόσκαιρη άρση του αποκλεισμού, καθώς προκειμένου να κατευθυνθεί προς τη Νικόπολη ο Βαγιαζήτ και να αντιμετωπίσει το συνασπισμένο στρατό: : «...συναθροίσας καὶ αὐτὸς ἅπαντα τὸν στρατὸν αὐτοῦ ἀνατολῆς τε καὶ δύσεως καὶ αὐτοὺς τοὺς φυλάσσοντας τὴν Πόλιν, κατὰ πρόσωπον ἤλαυνε»⁴⁹⁹.

Η ήττα των σταυροφόρων στη Νικόπολη προκάλεσε πανικό και απελπισία στους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης⁵⁰⁰. Πάντως φαίνεται, πως οι Βυζαντινοί διατηρούσαν ελπίδες για μια νέα σταυροφορία τον επόμενο χρόνο. Μάλιστα γι αυτό το ενδεχόμενο έγιναν και συζητήσεις ανάμεσα στον Αυτοκράτορα και το Σιγισμούνδο το χρονικό διάστημα που ο τελευταίος παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατέληξε δια θαλάσσης αμέσως μετά τη Νικόπολη. Σε πιτάκιο του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, Αντωνίου Δ', προς τον Κράλη της Πολωνίας χρονολογούμενο τον Ιανουάριο του 1397, ο πρώτος τον προτρέπει «ἵνα ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀνοιξεως ἐνωθῆς καὶ αὐτὸς τῷ εὐγενεστάτῳ ῥηγὶ τῆς

⁴⁹⁶ Thiriet, *Regestes*, I, 211

⁴⁹⁷ Ό.π, I, 900, 211· Barker, *Manuel II*, 128-129 και στο ίδιο, Appendix XI: King Sigismund's Letter from Constantinople after Nicopolis, 482-485.

⁴⁹⁸ Για τη Νικόπολη βλ. A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Λονδίνο 1934· του ίδιου, *The Crusade in the Later Middle Ages*, 435-462· S. Runciman, *Crusades*, III, 455-462· K. M. Setton, *Papacy*, I, 341-369.

⁴⁹⁹ Δούκας, 51. 13-14.

⁵⁰⁰ Για την εσωτερική κατάσταση αμέσως μετά τη Νικόπολη, βλ. το επόμενο κεφάλαιο: «Κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Πρωτεύουσα».

Ουγγρίας, και ἐξέλθης καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν καὶ μετὰ φωσσάτου σου καὶ μετὰ πραγμάτων σου εἰς κατάλυσιν τῶν ἀσεβῶν ... ὁ δὲ γε εὐγενέστατος ῥήξ τῆς Ουγγρίας, ἐὰν ὁ Θεὸς δῶ, κινηθήσεται ἀπὸ Μαρτίου μηνός»⁵⁰¹. Σε τέτοια περίπτωση και χωρίς την τουρκική απειλή θα μπορούσαν να συζητήσουν για την ένωση των εκκλησιών. Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά συγκεκριμένης ημερομηνίας, για τον ανάληψη νέας σταυροφορικής δράσης, τον ερχόμενο Μάρτιο (1397).

Η πιθανότητα πάντως μιας νέας τέτοιας προσπάθειας μάλλον ήταν κάτι το οποίο είχαν ανάγκη να πιστέψουν οι πολιορκημένοι παρά προέβαλλε ως πραγματικό ενδεχόμενο. Η αποτυχία στη Νικόπολη μόλις πριν από ένα χρόνο είχε κάνει τους Δυτικούς πιο διστακτικούς, ώστε να αναλάβουν ανάλογο εγχείρημα τόσο σύντομα. Έτσι, η ιδέα για μια νέα σταυροφορία φαίνεται πως μετατέθηκε χρονικά⁵⁰².

Οι διπλωματικές αποστολές προς τη Γαλλία, την Αγγλία και τη Ρωσία⁵⁰³ αυτό το χρονικό διάστημα δεν είχαν κανένα άμεσο αποτέλεσμα για την Κωνσταντινούπολη και περιορίστηκαν σε απλή οικονομική ενίσχυση⁵⁰⁴. Πιο πρακτική για τους πολιορκημένους

⁵⁰¹ MM, *Acta*, II, σ. 281. Η αναφορά για επικείμενη δράση του Σιγισμούνδου υπάρχει και σε ένα ακόμη πατριαρχικό *πιτάκιο* προς τον Μητροπλίτη Κιέβου, Κυπριανό. Πρβ. MM, *Acta*, II, σ. 285, ενώ το Μάρτιο του 1397 σε επιστολή του προς την εκκλησία της Θεσσαλονίκης για το θέμα ανάδειξης του τοπικού Μητροπολίτη ο πατριάρχης εκφράζει εκ νέου την αισιοδοξία ότι επρόκειτο να λυθεί σύντομα η πολιορκία: «...συντόμως διαλυθῆναι τὴν μάχην, τότε μέλλομεν ποιήσῃν...ψήφους ἱεράς», MM, *Acta*, II, 276.

⁵⁰² Τον Απρίλιο του 1397 Βενετοί απεσταλμένοι στην Ουγγαρία ζήτησαν από το Σιγισμούνδο να επισπεύσει τις διαδικασίες για ένα νέο αντι-οθωμανικό συνασπισμό, καθώς σε αντίθετη περίπτωση η Βενετία θα αναγκαζόταν να έρθει σε συμφωνία με το σουλτάνο. Λίγο αργότερα η ημερομηνία είχε μετατεθεί: σε επιστολή του το 1397 προς τον Κάρολο Γ΄ της Γαλλίας, ο Μανουήλ τονίζει πως η Πόλη δε θα μπορούσε να αντέξει αβοήθητη μέχρι το καλοκαίρι του 1398, όταν και αναμενόταν η έναρξη μιας νέας σταυροφορίας εναντίον των Οθωμανών. Πρβ. Thiriet, *Regesten*, I, 931· Barker, *Manuel II*, 146, υποσ. 38· Δ. Χατζόπουλος, *Η πρώτη πολιορκία*, 108-109, 119.

⁵⁰³ Πρβ. D. Obolensky, "A Byzantine Grand Embassy to Russia in 1400", *MBGS* 4(1978), 123-132.

⁵⁰⁴ Φαίνεται, πως ειδική φορολογία επιβλήθηκε στη Γαλλία για το σκοπό της βοήθειας της Κωνσταντινούπολης, ενώ πρεσβεία με επικεφαλής το Νικόλαο Νοταρά στις πόλεις της Ιταλίας κατάφερε να συλλέξει το ποσό των 500 δουκάτων για τον αγώνα της Κωνσταντινούπολης, Σ. Λάμπρος, «Επιστολή Μανουήλ Παλαιολόγου προς τους Σιενναίους», *NE* 6(1909), 102-104, F. Dölger, *Regesten*, V, 3275. Για τον ίδιο σκοπό ένας άλλος πρέσβης από την οικογένεια των Νοταράδων, ο Αντώνιος Νοταράς, βρισκόταν στο Λονδίνο την περίοδο 1397-1398. Η απάντηση του Ριχάρδου Β΄ ήταν πως δε μπορούσε να στείλει στρατό, αλλά υποσχέθηκε οικονομική ενίσχυση. Το Σεπτέμβριο του 1399 είχαν κιάλας συγκεντρωθεί από τους επισκόπους και τους άρχοντες της Βρετανίας 2.000 στερλίνες, που θα δίνονταν ως βοήθεια στην Κωνσταντινούπολη μέσω

ήταν η βοήθεια από τον Κάρολο Γ΄, ο οποίος έδωσε εντολή σε έναν έμπειρο στρατιωτικό τον Jean le Mengre γνωστό και ως Boucicaut, να ηγηθεί μιας ομάδας στρατιωτών και να κινηθεί προς την Κωνσταντινούπολη⁵⁰⁵. Παρά τις μικρές στρατιωτικές επιτυχίες, που παρακολούθησαμε στο κεφάλαιο της διεξαγωγής του πολέμου, ο Γάλλος στρατηγός πρότεινε στον Μανουήλ ως καλύτερη λύση να μεταβεί ο ίδιος στις δυτικές αυλές, ώστε να εκθέσει προσωπικά το πρόβλημα του Βυζαντίου. Αφήνοντας ο μὲν πρώτος ως αντικαταστάτη του το Chatomaureand με τριακόσιους ενόπλους⁵⁰⁶ και ο Μανουήλ τον ανηψιό του, Ιωάννη Ζ΄ να εκτελεί χρέη αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη απέπλευσαν σε βενετικές γαλέρες στις 10 Δεκεμβρίου του 1399⁵⁰⁷. Η θερμή υποδοχή που επεφύλαξαν οι Βενετοί στον Μανουήλ δε σήμαινε τίποτα άλλο πέρα από την ευχάριστη διαμονή για όσο χρόνο θα παρέμενε εκεί. Σε λίγους μήνες, τον Ιούνιο του 1400, ο βυζαντινός Αυτοκράτορας έφτασε στο Παρίσι και τον Κάρολο Γ΄. Ο τελευταίος του υποσχέθηκε να στείλει σύντομα στρατό για να βοηθήσει την Κωνσταντινούπολη, ενώ κάτι ανάλογο του υποσχέθηκε και ο Ερρίκος Δ΄ της Αγγλίας, όπου και μετέβη τον Δεκέμβριο του 1400⁵⁰⁸. Η συνεχής αναβλητικότητα των δυτικών ηγεμόνων πρέπει να απογοήτευσε τον Μανουήλ, καθώς αντιλήφθηκε πως κανείς τους δεν ήταν διατεθειμένος να αναλάβει εκ νέου δράση. Ακόμη

ενός Γενουάτη εμπόρου. Ο τελευταίος, ωστόσο, δεν παρέδωσε ποτέ τα χρήματα στους Βυζαντινούς. Πρβ., G. Williams (εκδ.), *Official Correspondence of Thomas Bekynton*, Λονδίνο 1872, σ. 285· Barker, *Manuel II: Appendix XVI*, 497-498· D. M. Nicol, “A Byzantine Emperor in England”, *VR*, I, X, 221· J. Gill, *The Council of Florence*, 20.

⁵⁰⁵ Ο Κάρολος Γ΄ είχε γίνει από το 1396 επικυρίαρχος της Γένουας, άρα ενδιαφερόταν άμεσα και για την προστασία των Γενουατών του Γαλατά, ενώ υπήρχε και η φήμη ότι ο Ιωάννης Ζ΄ σκεπτόταν να πουλήσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης στο Γάλλο μονάρχη. Ο Boucicaut έφτασε στην Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος από 1200 στρατιώτες. Πρβ. P. Wirth, “Zum Geschichtsbild Johannes’ VII Palaiologos”, *Byzantion* 35 (1965), 592-600, K. M. Setton, *Papacy*, I, 363-36, J. Barker, *Manuel II*, 164.

⁵⁰⁶ Barker, ό.π, 105-106, Appendix XIV, 490-493.

⁵⁰⁷ P. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 285, 35/5.

⁵⁰⁸ Σε επιστολή του προς τον Μανουήλ Χρυσολωρά ο Μανουήλ εκθειάζε τη μεγαλοψυχία του Ερρίκου Δ΄, ο οποίος θα προετοιμάζε στρατό και στόλο για την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, βλ. G. T. Dennis, *Letters Manuel II*, επιστ. 41, 109-11· Για το ταξίδι του Μανουήλ Β΄ σε Γαλλία και Αγγλία, βλ. G. Schlumberger, *Un Empereur de Byzance a Paris et a Londres*, Παρίσι, 1916· D. M. Nicol, “A Byzantine Emperor in England, Manuel II’s visit to London in 1400-1401”, *University of Birmingham Historical Journal*, XII, 2(1971), 204-225. (=Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, no. X)

και ο πολεμικός ζήλος του Boucicaut εξαφανίστηκε, όταν το 1401 δέχτηκε με προθυμία να αναλάβει τη θέση του κυβερνήτη της Γένουας.

Πάντως η κατάσταση στην Ανατολή εξακολουθούσε να είναι στις προτεραιότητες της Βενετίας. Τον Απρίλιο και τον Αύγουστο του 1401 η βενετική γερουσία αποφάσισε, παρακινήμενη και πάλι από τα εμπορικά της συμφέροντα στην περιοχή, να στείλει δύο γαλέρες για την άμυνα της Κωνσταντινούπολης. Το σχέδιο είχε ως εξής: αν ο τουρκικός στόλος στην Καλλίπολη έδειχνε απειλητικός, οι γαλέρες θα αγκυροβολούσαν στην Τένεδο και θα περίμεναν την υπόλοιπη νηοπομπή που θα έφτανε το Σεπτέμβριο από τη Βενετία⁵⁰⁹. Εξακολουθούσε, άλλωστε, να υπάρχει η σκέψη για ένα νέο αντι-Οθωμανικό συνασπισμό και γίνονταν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Βενετία, τη Γένουα και τους ιππότες της Ρόδου⁵¹⁰.

Τελικά, η οκταετής πολιορκία για την Κωνσταντινούπολη λύθηκε πράγματι με τη βοήθεια μιας εξωτερικής δύναμης, αλλά αυτή δεν προερχόταν από την Ευρώπη, αλλά από την Ανατολή και τους Μογγόλους του Τιμούρ, που αναμετρήθηκαν στη περίφημη μάχη της Άγκυρας τον Ιούλιο του 1402 με τον οθωμανικό στρατό και πέτυχαν μια αποφασιστική νίκη. Η υπογραφή των όρων της συνθήκης της Καλλίπολης (1403) ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Οθωμανούς, σαν αποτέλεσμα της ήττας των τελευταίων στην Άγκυρα, ήταν μια ανέλπιστα ευνοϊκή εξέλιξη για τη μέχρι πρότινος σε κλοιό Κωνσταντινούπολη, ενώ για τους Οθωμανούς θα ακολουθούσε μια δεκαετής περίοδος εμφυλίων, και μάλιστα αδελφοκτόνων, πολέμων.

Ωστόσο, οι διπλωματικές επαφές ανάμεσα στο Βυζάντιο και τις Δυτικές δυνάμεις για έναν αντι-οθωμανικό συνασπισμό εξακολούθησαν κατά τα επόμενα έτη με την αποστολή του Αλεξίου Βρανά σε Γαλλία και Αραγονία, ενώ από το 1408 και έπειτα φαίνεται ανέλαβε δράση προς αυτή την κατεύθυνση και ο Μανουήλ Χρυσολωράς, που μετέβη ως πρέσβης του βυζαντινού Αυτοκράτορα στη Δύση. Για μια ακόμη φορά η ανταπόκριση των Ευρωπαίων ηγεμόνων στις βυζαντινές εκκλήσεις για βοήθεια ήταν πενιχρή. Σε επιστολή του προς τον Χρυσολωρά το 1410 ο Μανουήλ δήλωνε απογοητευμένος με τα αποτελέσματα

---

⁵⁰⁹ Παρά τις δυσχέρειες οι βενετικές εμπορικές δραστηριότητες σε Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα και Κριμαία διεξάγονταν σε σχεδόν κανονικούς ρυθμούς. Πρβ. Thiriet, *Regesten*, II, 1023, 1038· Nicol, *Venice*, 347.

⁵¹⁰ Thiriet, *Regesten*, II, 1042. Πρβ. J. Delaville, *Les Hospitaliers a Rhodes jusqu' a la mort de Philibert de Naillac*, Παρίσι (ανατύπωση), 1974, 283.

αυτών των πρεσβειών⁵¹¹, ενώ και οι αλληπάλληλες ανανεώσεις της αρχικής συνθήκης του 1390 με τη Βενετία, το 1406, το 1418 και το 1423⁵¹², δεν είχαν κανένα ουσιαστικό όφελος για τους Βυζαντινούς.

Ούτε και η νέα άμεση απειλή για την Κωνσταντινούπολη, το 1422, επέφερε κάποια δραστική αντίδραση από την πλευρά των Ευρωπαίων. Παρά το ότι σημαντικός αριθμός οθωμανικών στρατευμάτων είχε στρατοπεδεύσει έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, η βενετική σύγκλητος στις 6 Αυγούστου 1422 αποφάσισε απλώς διαμέσου του βαΐλου της στην Κωνσταντινούπολη, να διαβεβαιώσει το βυζαντινό Αυτοκράτορα για τις φιλικές τις προθέσεις, αλλά στο πρακτικό θέμα της αποστολής βοήθειας η Βενετία δε θα μπορούσε να δραστηριοποιηθεί πριν την ερχόμενη άνοιξη. Για το σκοπό αυτό ο Αυτοκράτορας έπρεπε να απευθυνθεί στους Γενουάτες και τους ιππότες της Ρόδου. Εν τω μεταξύ ο βαΐλος της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη θα γινόταν ο μεσολαβητής για μια νέα συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στον Μανουήλ Β΄ και τον Μουράτ Β΄⁵¹³.

Ο Πάπας Μαρτίνος Ε΄, από τη δική του πλευρά, υπό την πίεση της πολιορκίας και των προθέσεων, που είχε δείξει τούτη τη φορά ο Μανουήλ Β, για σύγκληση συνόδου και το ενδεχόμενο της ένωσης των εκκλησιών⁵¹⁴, έδειξε ζήλο για τη βοήθεια της Κωνσταντινούπολης με επιστολές σε διάφορους δυτικούς ηγεμόνες⁵¹⁵, ενώ έστειλε ως αντιπρόσωπο τον Φραγκισκανό Antonio da Massa, να διαπραγματευτεί τις λεπτομέρειες για το πολυπόθητο παπικό ζητούμενο. Τελικώς, ο απεσταλμένος του Πάπα έφτασε στην Κωνσταντινούπολη στις 10 Σεπτεμβρίου, ωστόσο τα οθωμανικά στρατεύματα είχαν αποσυρθεί τέσσερις μέρες νωρίτερα, αφαιρώντας στην ουσία και το σημαντικό μέσο πίεσης για οποιαδήποτε συζήτηση με σκοπό την ένωση των εκκλησιών. Οι

---

⁵¹¹ G.T. Dennis, *Letters*, επιστ. 55, 154: «...οὐδὲ γὰρ ἦν ἐν αὐτῇ οὐδ' ὅτιοῦν τῶν ἐλπιζομένων, καίτοι εἰ καὶ μεγάλας εἶχε τὰς ὑποσχέσεις οὐκ ἂν ἐξήρκει. Πραγμάτων γὰρ ἤδη χρειαῖα βοηθησόντων, οὐχὶ ρημάτων καὶ ὑποσχέσεων εἰωθῶτων ἄνωθεν γίνεσθαι, εἴπερ καὶ τοῖς ἐν ἀκμῇ τοῦ νοσήματος - οὕτω γὰρ νῦν τὰ ἡμέτερα- ἀλεξιτηρίων φαρμάκων, ἀλλ' οὐ χρηστῶν ἐπαγγελιῶν, ἀναβολὰς ἀεὶ κεκτημένων».

⁵¹² Nicol, *Venice*, 312. κ.ε.

⁵¹³ Thiriet, *Regestes*, II, αρ. 1885, σ. 197.

⁵¹⁴ J.Gill, *The Council of Florence*, 29-34.

⁵¹⁵ Barker, *Manuel II*, 327, J. Gill, ὁ.π., 37.

διαπραγματεύσεις για μια ακόμη φορά έπεσαν στο κενό και οι προσδοκίες του Πάπα διαψεύστηκαν⁵¹⁶.

Ωστόσο, η διπλωματική δραστηριότητα συνεχίστηκε αδιάκοπα και σε αυτήν εντάσσεται και το ταξίδι του Ιωάννη Η΄ σε Βενετία και Ουγγαρία τον αμέσως επόμενο χρόνο (1423-1424). Για μια ακόμη φορά η ανταπόκριση ήταν πενιχρή. Ακόμη και η προσπάθεια να εμπλέξουν πιο ενεργά τους Βενετούς, στους οποίους πωλήθηκε η Θεσσαλονίκη το 1423, δεν είχε κανένα αποτέλεσμα ούτε καν για την ίδια την πόλη, που έπεσε τελικά στους Οθωμανούς το Μάρτιο του 1430⁵¹⁷. Εκτός αυτού, οι Βυζαντινοί φρόντιζαν επιδέξια να συντηρούν πάντοτε στο προσκήνιο το θέμα της ένωσης των εκκλησιών, ελπίζοντας στα στρατιωτικά ανταλλάγματα, που θα είχε ένα τέτοιο ενδεχόμενο και έτσι η αποστολή πρεσβειών ανάμεσα στον Αυτοκράτορα και τον Πάπα συνεχίστηκε⁵¹⁸.

Η απόφαση για τη σύγκληση της συνόδου Φερράρας – Φλωρεντίας το 1438-39 και η έστω και τυπική εξάλειψη των δογματικών διαφορών ανάμεσα σε Ανατολική και Δυτική εκκλησία έδωσε την εντύπωση προς στιγμήν σε πολλούς από τους φιλενωτικούς πως θα εξασφάλιζε και την πολυπόθητη για το Βυζάντιο δυτική βοήθεια εναντίον των Οθωμανών.

Πράγματι, τρεις μήνες ύστερα από τη διακήρυξη της ένωσης των εκκλησιών ο Πάπας Ευγένιος Δ΄ έδωσε το σύνθημα για μια νέα σταυροφορία και η οργάνωσή της ανατέθηκε στον αντιπρόσωπο του, Καρδινάλιο Giuliano Cesarini. Σε γενικές γραμμές το προβλεπόμενο σχέδιο ήταν σχεδόν ίδιο με αυτό που ακολουθήθηκε στη Νικόπολη περίπου 50 χρόνια νωρίτερα. Έτσι, συμμαχικός στρατός περίπου 25000 ανδρών κατέβηκε την κοιλάδα του Δούναβη και απελευθέρωσε τη Ναισό και τη Σόφια. Αν και τα κίνητρα των συμμετεχόντων διέφεραν (οι Ούγγροι και οι Πολωνοί σκόπευαν στην εκδίωξη των Οθωμανών από τη Βαλκανική χερσόνησο, ενώ οι Βενετοί ενδιαφέρονταν περισσότερο για τις εμπορικές τους αποικίες και την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή), ωστόσο, αυτή τη φορά, σε αντίθεση με τη Νικόπολη, κύριος σκοπός των σταυροφόρων ήταν πράγματι η Κωνσταντινούπολη. Ένας στόχος που δεν υλοποιήθηκε, καθώς στις 10 Νοεμβρίου 1444 στην περιοχή της Βάρνας τα οθωμανικά στρατεύματα πέτυχαν την

---

⁵¹⁶ Dölger, *Regesten*, V, αρ. 3406, σσ. 110-111, Gill, *The Council of Florence*, 33-36, V. Laurent, “Les preliminaries du Concile de Florence: les neuf articles du Pape Martin V et le response inedite du Patriarche de Constantinople Joseph II (1422)”, *REB* 20(1962), 5-60.

⁵¹⁷ Nicol, *Venice*, 360-363.

⁵¹⁸ J. Gill, *ό.π.*, 36-43.

ολοκληρωτική καταστροφή του συμμαχικού στρατού και παράλληλα μια λαμπρή νίκη⁵¹⁹. Από τους αρχηγούς μόνο ο Ιωάννης Ουνυάδης κατάφερε να διαφύγει μαζί με ένα τμήμα του ουγγρικού στρατού. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1448 αντιμετώπισε εκ νέου το στρατό του Μουράτ Β΄ στη δεύτερη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, όπου υπέστη νέα ήττα.

Φυσιολογικά, μετά τις αλλεπάλληλες ήττες στη Νικόπολη (1396), τη Βάρνα (1444) και το Κόσσοβο (1448), κανείς από τους Ευρωπαίους ηγεμόνες δεν έμοιαζε πρόθυμος ή δεν είχε την τόλμη να αναλάβει μια νέα πρωτοβουλία. Είχε αποδειχθεί, άλλωστε, πως η εκδίωξη των Οθωμανών από την Ευρώπη μόνο εύκολο εγχείρημα δεν ήταν. Ενώ και η διακήρυξη της ένωσης των εκκλησιών στη Φλωρεντία περισσότερο απομόνωσε τους Βυζαντινούς από τον Ορθόδοξο κόσμο χωρίς να τους φέρει πιο κοντά στο δυτικό.

Έτσι, για μια ακόμη φορά, λίγο πριν την έναρξη της τρίτης και τελευταίας πολιορκίας οι ειδικές διαμορφωμένες συνθήκες στον ευρωπαϊκό χώρο δεν επέτρεπαν μια συνασπισμένη κίνηση των δυτικών δυνάμεων προς όφελος του Βυζαντίου. Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος με άδειο το αυτοκρατορικό ταμείο ήταν διατεθειμένος να ανταλλάξει την οποιαδήποτε εξωτερική βοήθεια προσφέροντας καλύτερους όρους συναλλαγών ή ολοκληρωτική κατάργηση των δασμών σε όσους δραστηριοποιούνταν εμπορικά στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, όπως τη Βενετία τη Γένοβα και τη Ραγούσα⁵²⁰, ενώ υποσχόταν και την παραχώρηση εδαφών, από τα ελάχιστα που είχαν απομείνει πλέον στο βυζαντινό κράτος, σε όσους μπορούσαν να βοηθήσουν, με τη Μεσημβρία να προσφέρεται στον Ιωάννη Ουνυάδη και τη Λήμνο στον Αλφόνσο της Αραγονίας. Οι προτάσεις του όμως δε βρήκαν ανταπόκριση⁵²¹.

⁵¹⁹ Για τη σταυροφορία της Βάρνας, στην οποία δε συμμετείχαν τελικά ο Γεώργιος Βράνκοβιτς με το σερβικό στρατό του, βλ. Ο. Halecki, *The Crusade of Varna. A discussion of controversial problems*, Νέα Υόρκη 1943· Nicol, *Last Centuries*, 362-363. Δυο χρόνια αργότερα, ως μια κίνηση αντεκδίκησης σε όσους μετείχαν στα γεγονότα της Βάρνας ή είχαν προσπαθήσει να επαναστατήσουν ο σουλτάνος εισέβαλε στην Πελοπόννησο καταστρέφοντας και ληηλατώντας την Κόρινθο, την Πάτρα και το Μιστρά.

⁵²⁰ Dölger, *Regesten*, V, αρ. 3524, 3526, Nicol, *Immortal Emperor*, 12, 48.

⁵²¹ Σφραντζής «Τίς τῶν Χριστιανῶν ἢ τάχα τοῦ βασιλέως τῆς Τραπεζοῦντος ἢ τῶν Βλαχῶν ἢ τῶν Ἰβήρων ἀπέστειλαν ἓνα ὄβολον ἢ ἓνα ἄνθρωπον εἰς βοήθειαν ἢ φανερώς ἢ κρυφίως; Τίς γάρ ἠπίστατο τῶν ἄλλων πάντων παρέξ τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἰωάννου καὶ ἐμοῦ, ὅτι ὁ Ἰάγκος προεζήτησε νὰ τὸν δώσῃ ἢ τὴν Σηλυβρίαν ἢ τὴν Μεσέμβριαν καὶ νὰ ἔνι εἰς τῶν ὑποχειρίων αὐτοῦ καὶ πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ ἐκεῖσε ἔχη καὶ εἰς καιρὸν μάχης τῶν Τουρκῶν νὰ ἔνι ἐχθρὸς ἐκείνων καὶ βοηθὸς τῆς πόλεως. Καὶ ὡς ἐγένετο ἡ μάχη, ἐδόθη αὐτῶ ἡ Μεσέμβρια καὶ τὸ χρυσόβουλλον δι' ἐμοῦ ἐγράφη· καὶ ὁ γαμβρὸς Θεοδοσίου τοῦ Κυπρίου, ὁ του Μιχαήλου υἱός,

Ο Ουννάδης παρά το αρχικό ενδιαφέρον δεν ανέλαβε καμία πρωτοβουλία προς βοήθεια της Κωνσταντινούπολης, αντιθέτως ο Δούκας του καταλογίζει, πως δικός του απεσταλμένος ήταν αυτός που συμβούλεψε το Μωάμεθ Β΄ για τον ορθό τρόπο, που θα έπρεπε τα βλήματα των πυροβόλων να πλήττουν το τείχος της Πόλης και τελικά πέτυχε τη διάλυσή τους⁵²².

Όσον αφορά στον Αλφόνσο Ε΄, η αρχική πρόταση για την παραχώρηση της Λήμνου στην περίπτωση που θα βοηθούσε την Κωνσταντινούπολη θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στο τέλος του 1452, αφού τον Ιανουάριο του 1453 ο Αυτοκράτορας όρισε, πως η Λήμνος θα παραχωρείτο στον Ιωάννη Ιουστινιάνη ως αντάλλαγμα της βοήθειάς του σε περίπτωση που η Κωνσταντινούπολη δεν έπεφτε στα χέρια των Τούρκων⁵²³. Το Μάρτιο του 1453 ο Αυτοκράτορας προσπάθησε εκ νέου να προκαλέσει το ενδιαφέρον του Βασιλιά της Αραγονίας στέλνοντας κάποιον Μιχαήλ Τραπέριο να διαπραγματευτεί την παροχή βοήθειας –κυρίως τροφίμων- προς τους πολιορκημένους. Υπάρχουν ενδείξεις μόνο, ότι συμφωνήθηκε τελικά η αποστολή κάποιας ποσότητας σιτηρών, το πιθανότερο όμως είναι, πως δεν πρόλαβε να φτάσει πριν ο Μωάμεθ Β΄ καταλάβει την Κωνσταντινούπολη⁵²⁴.

---

*ἐκόμισεν εἰς ἐκεῖνον. Τίς ἠπίστατο τὴν τοῦ ῥηγὸς ζήτησιν τῶν Καταλάνων, ὅτι νὰ δοθῆ πρὸς ἐκεῖνον ἡ Λήμνος καὶ νὰ ἐνι κατὰ τῶν Τουρκῶν ἐν τῇ θαλάσῃ αἰεὶ καὶ ὑπὲρ τῆς Πόλεως ἐν ἀνάγκῃ βοηθός; Καὶ ἐπράττετο. Τίς ἠπίστατο, ὅσα δὴ καὶ χρήματα καὶ ἐπαγγελίας δέδωκε καὶ ἔστειλεν εἰς τὴν Χίον διὰ τοῦ Γαλατᾶ, ἵνα στείλωσιν ἀνθρώπους καὶ οὐκ ἔστειλαν; ». Ο ἴδιος ο Σφραντζής ανέλαβε αποστολή στην Πελοπόννησο προς αναζήτηση βοήθειας από τους αδερφούς του αυτοκράτορα, ενώ και μια άλλη αποστολή κατευθύνθηκε προς την Κύπρο και την Ελένη Παλαιολογίνα (κόρη του δεσπότη της Πελοποννήσου Θεοδώρου Β΄), σύζυγο του Ιωάννη Β΄ Λουζινιάν. Πρβ. Κριτόβουλος, 37.33-35, Dölger, *Regestes*, V, αρ. 3529, 3535, 3551 (οι πρεσβείες προς τον Αλφόνσο Ε΄ της Αραγονίας), αρ. 3545 (το αυτοκρατορικό χρυσόβουλο προς τον Ιωάννη Ουννάδη)· Nicol, *The immortal Emperor*, 56· S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, 67-67.*

⁵²² Δούκας, 271: «...Περὶ δὲ τῆς βουλῆς, ἧς οὐκ ἔδει συμβουλευῆσαι ὡς ὑπάρχων χριστιανός οὕτως ἀκούσας γράφω... “Εἰ βούλει καταπεσεῖν ἐνκόλως τὰ τείχη, μετάθεσ τὴν σκευὴν ἐν ἄλλῳ μέρει τοῦ τοίχου ἀπέχοντι ἀπὸ τῆς πρώτης βολῆς ὀργυιάς ε’ ἢ ἕξ, καὶ τότε ἐξισῶν τὴν πρώτην, ἄφες ἐτέραν βολήν. Τῶν δύο οὖν ἄκρων κρουσθέντων ἐπιμελῶς, τότε βάλλε καὶ τρίτην, ὡς εὔρεθῆναι τὰς τρεῖς βολὰς εἰς τριγώνου σχῆμα· καὶ τότε ὄψει τὸν τοιοῦτον τοῖχον εἰς γῆν καταπίπτοντα».

⁵²³ Βλ. Κεφ. «Βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις».

⁵²⁴ Έγιναν διαπραγματεύσεις και με το Δόγη της Βενετίας για την παραχώρηση ενός πλοίου, με το οποίο θα μεταφέρονταν τα τρόφιμα από τη Σικελία στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. C. Marinisco, “Contribution, a la histoire des relations economiques entre l’empire byzantine, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 a 1453”,

Ήδη από το καλοκαίρι του 1452, όταν ο Σουλτάνος είχε αρχίσει πλέον τις στρατιωτικές προετοιμασίες για την πολιορκία, ο Αυτοκράτορας θεώρησε χρήσιμο να ενημερώσει τους Βενετούς για τη δύσκολη κατάσταση που θα περιερχόταν η βυζαντινή πρωτεύουσα. Η απάντηση από τη βενετική γερουσία στις 16 Νοεμβρίου 1452 ήταν αναμενόμενη και δεν παρέκκλινε από τη μέχρι τότε γνωστή τακτική της: για μια ακόμη φορά η Βενετική γερουσία εξέφρασε απλώς τη συμπάθειά της στο βυζαντινό αυτοκράτορα, αλλά, όπως και στο παρελθόν, έκανε ξεκάθαρο πως δε θα μπορούσε να αναλάβει μόνη της το βάρος της προστασίας της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς⁵²⁵. Σημαντική, άλλωστε για τους Βενετούς ήταν η με κάθε τρόπο τήρηση της ουδετερότητας στη διαμάχη ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Οθωμανούς, που θα τους εξασφάλιζε τη διατήρηση των εμπορικών προνομίων στη θαλάσσια περιοχή του Εύξεινου Πόντου ανεξαρτήτως από τον τελικό κυρίαρχο της περιοχής.

Ωστόσο, σχεδόν τρεις μήνες αργότερα, στις 19 Φεβρουαρίου 1453 οι δυσσιώνες ειδήσεις για το μέλλον της Κωνσταντινούπολης οδήγησαν τους Βενετούς στην απόφαση να στείλουν δύο μεταγωγικά πλοία με 800 στρατιώτες και να εξοπλίσουν 15 γαλέρες που θα βοηθούσαν στην άμυνα και θα εξυπηρετούσαν τον ανεφοδιασμό της Πόλης. Προκειμένου να εξοπλιστεί ο συγκεκριμένος στόλος επεβλήθη ένας ειδικός φόρος στους εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στην Ανατολή. Αργός συντονισμός, αναποφασιστικότητα και οι άσχημες καιρικές συνθήκες ήταν οι αιτίες που οδήγησαν στην πολύ καθυστερημένη τελικά αναχώρηση των εν λόγω πλοίων από τη Βενετία. Όταν αναχώρησαν, στις 20 Απριλίου, ο Μωάμεθ Β΄ ήδη πολιορκούσε την Πόλη για αρκετές μέρες.

Περίπου τα ίδια ίσχυαν και για τη Γένουα, η οποία προτίμησε και αυτή την επιλογή της ουδετερότητας. Οι Γενουάτες δεν ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν τα πλοία τους για την προστασία της Κωνσταντινούπολης και ο διοικητής του Γαλατά πήρε εντολές να κάνει χωριστές συμφωνίες με τους Οθωμανούς, ώστε να εξασφαλιστεί η εμπορική τους αποικία σε ενδεχόμενη άλωση της Κωνσταντινούπολης⁵²⁶. Ούτως ή άλλως οι κάτοικοι του Γαλατά είχαν φροντίσει πριν ακόμη την έναρξη της πολιορκίας να διαβεβαιώσουν το Σουλτάνο για

Ve Congres intern. des etudes byzantines, Παρίσι, 1936, 211-214, R. Guiland, «Αί προς τήν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ΄ τοῦ Δραγάτη», *ΕΕΒΣ* 22(1952), 60-74.

⁵²⁵ Thiriet, *Regesten*, αρ. 2881· Dölger, *Regestes*, V, 3539. Πρβ. R. Guiland, “Les appels de Constantin XII Paleologue, à Rome et à Venise pour sauver Constantinople (1452-1453)”, *Etudes Byzantines*, Παρίσι 1959, 151-175· Nicol, *Venice*, 393.

⁵²⁶ Η Γένουα άλλωστε ήταν αυτή που είχε κάνει την πρώτη εμπορική συμφωνία με τους Οθωμανούς το 1352, E. Zachariadou, “Holy War in the Aegean”, 35.

τις φιλικές τους προθέσεις: «...οἱ τῶν τοῦ Γαλατᾶ Γενουῖται, καὶ πρὸ τοῦ ἔλθειν τὸν τύραννον ἔτι ὄντα ἐν Ἀδριανουπόλει, ἔστειλαν πρέσβεις, ἀγγέλλοντες τὴν εἰς αὐτὸν ἀκραιφνή φιλίαν καὶ ἀνανεοῦντες τὰ προγεγραμμένα ἐκτυπώματα· καὶ αὐτὸς ἀπελογεῖτο ὡς φίλος αὐτῶν εἶναι καὶ ἀδιάσπαστος τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀγάπης, μόνον μὴ εὐρεθῶσι βοηθοῦντες τῇ πόλει...», αναφέρει ο Δούκας και η αποστολή της πρεσβείας πρέπει να πραγματοποιήθηκε το Φεβρουάριο ή το Μάρτιο του 1453, καθώς τότε Μωάμεθ Β΄ βρισκόταν ακόμη στην Αδριανούπολη.

Από την πλευρά του ο Πάπας Νικόλαος Ε΄ ήταν πρόθυμος να βοηθήσει, αρκεί να διαβεβαιωνόταν πως η ένωση των εκκλησιών ήταν πραγματική. Γι' αυτό το σκοπό, ο καρδινάλιος Ισίδωρος, που είχε οριστεί ως παπικός λεγάτος στον αυτοκράτορα, έφθασε στην Κωνσταντινούπολη στις 26 Οκτωβρίου, αφού προηγουμένως είχε στρατολογήσει με έξοδα του πάπα 200 τοξότες από τη Χίο. Ήταν περισσότερο δείγμα ότι ο Πάπας θα έστελνε πιο ουσιαστική βοήθεια όταν αναγνωριζόταν η ένωση των εκκλησιών, αλλά σε κάθε περίπτωση ο Ισίδωρος έγινε δεκτός με τιμές και με ενθουσιασμό αρχικά από το λαό⁵²⁷. Η ένωση επισφραγίστηκε τελικά σε πανηγυρική λειτουργία Καθολικών και Ορθοδόξων στο ναό της Αγ. Σοφίας στις 12 Δεκεμβρίου 1452 και ένα επιπλέον φορτίο με όπλα και τρόφιμα στάλθηκε με έξοδα του Πάπα και τη συνοδεία τριών γενουατικών πλοίων που απέπλευσαν για την Κωνσταντινούπολη περίπου στα τέλη Μαρτίου του επόμενου έτους.

Αυτή ήταν και η μοναδική πρακτική βοήθεια από τη Δύση, τουλάχιστον σε ότι αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό με την έννοια ότι, η πραγματική δυτική παρουσία στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη οφειλόταν περισσότερο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, παρά ήταν μέρος ενός γενικότερου σχεδίου για τη διάσωση της Πόλης. Στα μέσα του Δεκεμβρίου 1452 σε συμβούλιο, στο οποίο παρίστατο ο Αυτοκράτορας με τους συμβούλους του και ο Καρδινάλιος Ισίδωρος, ο Βενετός βαΐλος διαβεβαίωσε, πως κανένα βενετικό πλοίο δε θα απέπλεε χωρίς την πρότερη άδεια του Αυτοκράτορα και θα βοηθούσαν ενεργά στην άμυνα της Πόλης. Και στις 14 Δεκέμβρη 1452 οι Βενετοί πλοίαρχοι Αλοΐσιος Διένδος και Γαβριήλ Τριβιζάνος αποφάσισαν ύστερα από πίεση του Αυτοκράτορα και των Βενετών εμπόρων της Κωνσταντινούπολης να παραμείνουν με τα δύο εμπορικά πλοία ο πρώτος και δύο ελαφρά οπλισμένα ο δεύτερος, ενώ η συμφωνία είχε ως εξής: ο Αυτοκράτορας θα

---

⁵²⁷ Πρβ. Κριτόβουλος 52.29-33: «...καὶ προαπέστειλεν αὐτὰς βοηθοὺς, ἕως ἂν καὶ τὸν ἄλλον ἐξαρτύσῃται στόλον· παρεσκευάζε γὰρ ἐξ Ἰταλίας τριήρεις τριάκοντα καὶ ὀλκάδας κατόπιν τούτων βοηθοὺς ἀποστεῖλαι Ρωμαίοις καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνω, αἱ καὶ ὑστέρησαν».

κατέβαλε στους Βενετούς 400 δουκάτα μηνιαίως για τα έξοδα των πλοίων και τα τρόφιμα των ναυτών, ενώ αν κάποιος από τους πλοιάρχους αθετούσε την υπόσχεση θα έπρεπε να πληρώσει 3000 δουκάτα στον Αυτοκράτορα. Συνολικά έξι βενετικά πλοία και τρία από την Κρήτη κρατήθηκαν στο λιμάνι και μετατράπηκαν σε πολεμικά με τη συγκατάθεση των κυβερνητών τους. Ο N. Barbaro παραδίδει έναν κατάλογο ονομάτων των διακεκριμένων Βενετών που μετείχαν στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης⁵²⁸.

Τη βοήθειά τους, παρά την προηγούμενη υπόσχεση προς το Μωάμεθ Β΄ για την τήρηση της ουδετερότητας, προσέφεραν τελικά και μερικοί από τους Γενουάτες του Γαλατά «οὐκ ὀλίγοι τὸν ἀριθμόν». Αυτοί, όχι μόνο μετέφεραν πολεμοφόδια εντός της Πόλης, αλλά και έπαιρναν ενεργό μέρος στην άμυνα φυλάσσοντας μέρος των τειχών, ενώ πάντα πρόσεχαν να μη γίνουν αντιληπτοί από το Σουλτάνο⁵²⁹.

Η σημαντικότερη βοήθεια στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη προήλθε από έναν άλλο Γενουάτη, τον Ιωάννη Ιουστινιάνη. Στο τέλος του Ιανουαρίου του 1453 κατέπλευσε στην Κωνσταντινούπολη (ἤκεν αὐτόκλητος, Κριτόβουλος, 40.26) με δύο μεγάλα πλοία και μερικές εκατοντάδες στρατιώτες⁵³⁰. Ο Αυτοκράτορας τον υποδέχτηκε με τιμές, του έδωσε τη γενική διοίκηση της άμυνας και του υποσχέθηκε τη νήσο της Λήμνου, αν τελικά οι Οθωμανοί αποχωρούσαν ηττημένοι. Η συμβολή τους στην πολιορκία αποδείχτηκε σημαντικότερη⁵³¹ και μόνο όταν ο Ιουστινιάνης τραυματίστηκε και αναγκάστηκε να αφήσει τη θέση του στα τείχη οι Οθωμανοί απέκτησαν το πλεονέκτημα.

Με την μικρή αυτή δυτική συμβολή στην άμυνα της Κωνσταντινούπολης οι Βυζαντινοί αντιλήφθηκαν με το χειρότερο τρόπο αυτές τις δύσκολες στιγμές πόσο απομονωμένοι ήταν από την υπόλοιπη Ευρώπη. Παρά τις συνεχείς εκκλήσεις, παρά τις μεγάλες παραχωρήσεις, ακόμα και σε αδιαπραγμάτευτα για τους περισσότερους δογματικά ζητήματα, δεν κατάφεραν να συγκινήσουν τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο να ενδιαφερθεί περαιτέρω για την άμυνα εναντίον των Οθωμανών. Έμελλε, πλέον, στους ίδιους τους Βυζαντινούς να αντιμετωπίσουν μόνοι τους έναν αντικειμενικά υπέρτερο εχθρό.

⁵²⁸ Ωστόσο, μερικά πλοία από την Κρήτη και δύο γενουατικά διέφυγαν τη νύχτα της 26ης Φεβρουαρίου.

⁵²⁹ Δούκας, 268. 11-14. R. Guiland, «Αι προς τη Δύσιν εκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ΄ του Δραγάτη», *ΕΕΒΣ* 22(1952): 69, G. Olgiaiti, “Notes on the participation of the Genoese in the defence of Constantinople”, *Macedonian Studies*, 6/2 (1989), 53.

⁵³⁰ Για τον ακριβή αριθμό των στρατιωτών υπό τον Ιουστινιάνη βλ. κεφ. «Βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις».

⁵³¹ Βλ. κεφ. «Η Διεξαγωγή του Πολέμου».

II. ΕΠΙΣΤΙΣΤΙΚΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η διαδικασία του αποκλεισμού της βυζαντινής πρωτεύουσας είχε και τις ανάλογες δυσάρεστες επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των πολιτών, κυρίως όσον αφορά στην επισιτιστική και οικονομική τους κατάσταση. Εύλογο είναι, πως οι συνθήκες για τους πολιορκημένους ήταν πιο δύσκολες στην πρώτη πολιορκία εξαιτίας του μακροχρόνιου αποκλεισμού, ενώ το ίδιο φαινόμενο, αν και απαντάται και στις επόμενες πολιορκίες, καθόσον αυτές είναι πολύ μικρότερης διάρκειας, συμβαίνει σε αναλόγως μικρότερο βαθμό. Η δυσκολία του ανεφοδιασμού τροφίμων και άλλων απαραίτητων αγαθών για την Κωνσταντινούπολη ήταν δεδομένη, καθόσον δεν ήταν αυτάρκης αφού η Βιθυνία και η θρακική ενδοχώρα περιήλθε στους Οθωμανούς, αλλά ο επισιτισμός των κατοίκων εξαρτιόταν άμεσα από εξωτερικούς παράγοντες. Κατά συνέπεια, με την εμπορική δραστηριότητα αποκομμένη, κυρίως η έλλειψη βασικών τροφίμων έγινε άμεση απειλή. Επιπλέον, το θέμα της επισιτιστικής κατάστασης των Κωνσταντινουπολιτών κατά τη διάρκεια των οθωμανικών πολιορκιών, αν μη τι άλλο, συνδέεται άμεσα με το θέμα της δυτικής βοήθειας, καθώς η μόνη ουσιαστική βοήθεια που δέχτηκαν οι Βυζαντινοί ήταν κάποιες περιορισμένες ποσότητες τροφίμων κυρίως από τη Βενετία αλλά και από τον Πάπα.

Τα προβλήματα για τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης είχαν ξεκινήσει αρκετά πριν από την εμφάνιση του στρατού του Βαγιαζήτ Α΄ έξω από τα τείχη της Πόλης το 1394. Ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα η σιτοπαραγωγική περιοχή της Θράκης είχε σχεδόν καταστραφεί ολοκληρωτικά εξαιτίας των εμφυλίων συγκρούσεων και των τουρκικών επιδρομών που ακολούθησαν⁵³², ενώ στην περιοχή της Μ. Ασίας από το 1390 ο Οθωμανός Σουλτάνος είχε καταλάβει τα εμιράτα Αϊδινίου και Μεντεσέ σταματώντας παράλληλα τις εξαγωγές σιτηρών⁵³³. Επιπλέον, το 1391 ο Ταμερλάνος εισέβαλε με το στρατό του στην περιοχή της Κριμαίας, ενώ το 1395 κατέλαβε και την Τάνα⁵³⁴, περιοχές

⁵³² Πρβ. Δ. Κυδώνης, εκδ. G. Mercati, "Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota...", *Studi e Testi* 56 (1931), 299.84-87: «...λοιμοὶ μὲν καὶ λιμοὶ τὰς πόλεις ἀναλίσκουσι πάσας, βάρβαροι δὲ συνεχῶς εἰσβάλλοντες τὰς μὲν ἀνέστησαν, τὰς δὲ παραστησάμενοι ἀνδραπόδοις τοῖς πρὶν οἰκῆτοροι χρωῶνται, ἀοίκητος δὲ πᾶσα ἡ χώρα...».

⁵³³ Δούκας, 47. 11-13. Πρβ. J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca*, 138, αρ. ἔγγρ. 68. Βλ. σχετικά και K. Fleet, *European and Islamic trade in the early Ottoman state: the merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999, 70-71.

⁵³⁴ Το 1392 οι ἔμποροι του Πέραν ανησυχούσαν για το ενδεχόμενο ἀφιξης ἀπὸ την Κριμαία ἀδειων εμπορικῶν πλοίων. Πρβ. Brehier, *Vie et mort*, 381. Για τις δυσκολίες του εμπορίου και της μείωσης των εξαγωγῶν

που παραδοσιακά εφοδίαζαν με σιτηρά την Κωνσταντινούπολη, ενώ, ακριβώς πριν αρχίσει ο αποκλεισμός της βυζαντινής πρωτεύουσας ο οθωμανικός στρατός είχε καταστρέψει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης⁵³⁵.

Αναμφίβολα, η απειλητική παρουσία του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και η καταστροφή των αγροτικών εκτάσεων επέτεινε στον υπέρτατο βαθμό το πρόβλημα τροφοδοσίας της πρωτεύουσας. Έτσι, αυτό που χαρακτήριζε την εσωτερική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1394-1402 ήταν η δραστική μείωση των ποσοτήτων τροφίμων και η κατακόρυφη άνοδος των τιμών στα είδη πρώτης ανάγκης, ενώ το πρόβλημα έγινε ακόμη πιο οξύ κατά την περίοδο 1398-1399 μέχρι και την άρση του αποκλεισμού το καλοκαίρι του 1402.

Στα πρώτα χρόνια του αποκλεισμού το βάρος της εισαγωγής προμηθειών στην Κωνσταντινούπολη έπεσε αποκλειστικά στις δυτικές χριστιανικές ναυτικές δυνάμεις. Αυτοί, βέβαια, που ανταποκρίθηκαν στις αλληπάλληλες εκκλήσεις του Αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ ήταν οι Βενετοί. Στα βενετικά αρχεία βρίσκουμε πληροφορίες για αποστολές τροφίμων στα πρώτα χρόνια της πολιορκίας: η πρώτη το 1394, όταν ήδη με την έναρξη του αποκλεισμού αποφασίστηκε η αποστολή από τη Βενετία 1500 μωδιών (περ. 350 τόνοι) σιτηρών προς την Κωνσταντινούπολη, ενώ λίγο μεγαλύτερη από αυτήν την ποσότητα αποφάσισαν να σταλεί τον επόμενο χρόνο⁵³⁶. Νέα αποστολή σιτηρών έχει καταγραφεί και για το επόμενο έτος, 1396, αν και αυτή τη φορά δεν προσδιορίζεται η ακριβής ποσότητα. Υποθετικά και μόνο, μπορούμε να δεχθούμε πως ήταν ανάλογη των προηγούμενων αποστολών. Άλλωστε, το 1396 βρίσκονταν ήδη στις τελικές διαπραγματεύσεις τα σχέδια για μια νέα σταυροφορία των δυτικών (αυτή που έληξε με τη μάχη της Νικόπολης) και υπήρχε διάχυτη αισιοδοξία ότι ο αποκλεισμός θα τερματιζόταν σύντομα. Αν και δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες για το αν τα εμπορικά αυτά πλοία που μετέφεραν τα τρόφιμα κατάφεραν τελικά να διασπάσουν

σιταριού ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα βλ. A. Laiou, "Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th-15th centuries", *DOP*, 34-35 (1982), 184.

⁵³⁵ Πρβ. κεφ. «Η διεξαγωγή του πολέμου» (α. καταστροφή της υπαίθρου). Λίγο αργότερα, στη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα οι Βυζαντινοί άρχισαν να εισάγουν σημαντικές ποσότητες σιτηρών από τη Σικελία, βλ. σχετικά C. Marinescu, "Contribution à l'histoire des relations économiques entre l' Empire byzantine, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453", *Studi bizantini e neoellenici*, 5(1939), 209-219.

⁵³⁶ Το έγγραφο της Βενετικής γερουσίας κάνει λόγο για «7.000-8.000 stiaia» (Thiriet, *Regestes*, 868), που ισοδυναμούν περίπου με 440-500 περίπου τόνους. Για τη μετατροπή βλ. σχετικά, J. Cheynet, E. Malamut, C. Morisson, *Prix et salaries*, II, 344, Πίνακας 3.

τον οθωμανικό αποκλεισμό και να καταπλεύσουν στην Κωνσταντινούπολη⁵³⁷. Το ότι οι πηγές δεν αναφέρονται σε διογκωμένα επισιτιστικά προβλήματα των κατοίκων στα πρώτα χρόνια του αποκλεισμού και η δεδομένη ανωτερότητα των Βενετών στη θάλασσα έναντι των Οθωμανών, μας οδηγεί στο να δεχθούμε, ότι η βενετική βοήθεια έφτασε τελικά στον προορισμό της ανακουφίζοντας έστω και σε μικρό βαθμό τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης.

Για τους τελευταίους η κατάσταση έγινε ακόμη πιο δυσάρεστη μετά τα γεγονότα της Νικόπολης, καθώς ο Βαγιαζήτ Α΄ ενέτεινε ακόμη περισσότερο τον αποκλεισμό, που συνεχιζόταν πλέον των τριών ετών. Αυτή την περίοδο (1397) φαίνεται, πως κατέπλευσαν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης εμπορικά πλοία από την Τραπεζούντα, την Κρήτη και την Αμάστριδα που μετέφεραν σιτηρά⁵³⁸. Και σε αυτή την περίπτωση δεν υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τις ποσότητες τροφίμων. Πάντως, σε επιστολή του Μανουήλ Β΄ προς τον Κάρολο Γ΄ της Γαλλίας, ο Αυτοκράτορας ανέφερε ότι η άμυνα της πόλης θα ήταν αδύνατο να συνεχιστεί με επιτυχία πέρα από το καλοκαίρι του 1398, καθώς οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού θα υπέσκαπταν το ηθικό και την αποτελεσματική άμυνα των πολιορκημένων⁵³⁹. Το 1399 οι πολίτες φαίνεται πως είχαν φτάσει στα όριά τους: πλέον η Πόλη: «οὐκ εἶχεν οὔτε τὸν θερίζοντα οὔτε τὸν ἀλωῶντα, ἀλλὰ τῷ μεγέθει τοῦ λιμοῦ ἐστενοχωρεῖτο καὶ ἀπεβάλλετο τὴν ψυχὴν. Οὐ γὰρ ἐπολέμει ταύτην ὁ τύραννος, οὐδὲ ρίψεπάλξεις οὐδὲ τειχεπάλξεις οὐδ' ἀκροβολισμοὺς οὐδ' ἄλλο τι τῶν μηχανικῶν ἀντεπήγαγεν, ἀλλὰ μόνον ἀνθρώπους ὑπερμυρίους καθημένους κύκλω μακρόθεν καὶ προσέχοντας τὰς διεξόδους τοῦ μὴ ἐξέρχεσθαι ἢ εἰσέρχεσθαι τι ἐν αὐτῇ. Ἐγένετο οὖν λιμὸς ἰσχυρὸς ἔνδον τῆς Πόλεως ἀπὸ τε σίτου, οἴνου, ἐλαίου καὶ ἑτέρων εἰδῶν. Πρὸς δὲ χρεῖαν

⁵³⁷ Από τις πατριαρχικές πράξεις πληροφορούμαστε πως κάποιος Πετριώτης, έμπορος, δεν μπορούσε να μεταφέρει το εμπόρευσμά του εντός της πόλης, ενώ και ο έμπορος Κωνσταντίνος Άγγελος αιχμαλωτίστηκε από τους Οθωμανούς στην προσπάθειά του να ταξιδέψει από την Κωνσταντινούπολη προς τη Χίο. Βλ Η. Hunger, "Zu den restlichen Inedita des Konstantinopler Patriarchatregisters im Cod. Vindob. Hist. Gr. 48", *REB* 24(1966), 61-62· MM, *Acta*, II, αρ. 680, 564, 579, 650· G.T. Dennis, "The Deposition....Matthew I", *BF* 2(1967)· 102, P. Gautier, "Recit Inedit", 106. 15-26.

⁵³⁸ Barker, *Manuel II*, 140-141· D. Hatzopoulos, "The first siege of Constantinople by the Ottomans and its repercussions on the civilian population of the city" *Byzantine studies – Etudes studies* 10/1 (1983), 39-51.

⁵³⁹ *Religieux de saint Denis*, II, 558-563.

ἄρτου καὶ πάσης ἄλλης κατασκευῆς, ἦν ὑπουργοῦσι μαγείρων παῖδες, ἐνδείας οὔσης ξύλων, κατέρριπτον τοὺς ἐξαισίους οἴκους καὶ τὰς δοκοὺς κατέκαιον»⁵⁴⁰.

Το φαινόμενο του λιμού ήταν πράγματι έντονο· από τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν λίγοι αυτοί που πέθαιναν, ενώ για άλλους ως εναλλακτική λύση προέβαλλε η φυγή από την πόλη με προορισμό είτε προς τις λατινοκρατούμενες περιοχές και την Πελοπόννησο είτε προς τους Οθωμανούς⁵⁴¹. Αυτοί που τελικά παρέμεναν είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε σκέφτονταν ακόμη και την παράδοση της πόλης στους πολιορκητές. Τους συγκρατούσε μόνον η σκέψη ανάλογων περιπτώσεων των πόλεων της Μ. Ασίας και τα δεινά που επακολούθησαν της παράδοσης⁵⁴².

Στα τελευταία έτη της πολιορκίας, αν πιστέψουμε το *livre des faits*, το βάρος της προσπάθειας για βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης των πολιορκημένων έπεσε στο Chateaumorand και τους στρατιώτες του, που είχαν σταλεί ως επικουρικό στρατιωτικό σώμα από τον Κάρολο Σ΄ της Γαλλίας. Αυτοί, ως επαγγελματίες στρατιώτες, φαίνεται πως πραγματοποιούσαν μικρής κλίμακας εξόδους σε περιοχές που δεν βρίσκονταν ένοπλοι Οθωμανοί και επέστρεφαν με τρόφιμα ή με αιχμαλώτους, τους οποίους στη συνέχεια αντάλλασσαν με τρόφιμα ή χρήματα. Αυτού του είδους η δραστηριότητα, πιθανότατα συνεχίστηκε μέχρι και την άρση του αποκλεισμού το 1402⁵⁴³, με περιορισμένο όμως πεδίο δράσης και αναλόγως περιορισμένες δυνατότητες η συγκεκριμένη τακτική δε θα μπορούσε να έχει θεαματικά αποτελέσματα.

Πάντως, εκτός από αυτές τις στρατιωτικές πρωτοβουλίες μέτρα για την καλύτερευση της επισιτιστικής κατάστασης φαίνεται πως πήρε και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας: στα αρχεία της μονής της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους βρίσκουμε πρόσταγμα του Μανουήλ Β΄ χρονολογούμενο το 1405, με το οποίο απήλλασσε το μοναστήρι από την ως τότε υποχρέωση να προμηθεύει την Κωνσταντινούπολη με σιτάρι από τις εκτάσεις που κατείχε στη Λήμνο με καθορισμένη τιμή 4 υπέρπυρα ανά μόδιο σίτου. Αν και δεν υπάρχουν

⁵⁴⁰ Δούκας, 50. 9-12. Πρβ. MM, *Acta*, II, 485: «τὰ δὲ εἶδη πολλὴν ἔχειν ἐλάττωσιν διὰ τὴν τοῦ καιροῦ ἀνωμαλίαν καὶ σύγχυσιν».

⁵⁴¹ P. Gautier, "Recit inedit", 106, 23: «...οὕτως ἐκενώθη τῶν οἰκητόρων καὶ τὸ πλεῖστον αὐτῆς μέρος παρὰ τοὺς ἐχθροὺς ἠῆτομόλησεν». Η έλλειψη τροφίμων ήταν τέτοια, ώστε ο λαός, βρισκόμενος σε απόγνωση, κατέβαινε με σχοινιά από τα τείχη και κατέφευγε στο στρατόπεδο των Οθωμανών.

⁵⁴² Δούκας, 49. 6-9. Πρβ. και 53. 5-7: «...Οἱ δὲ πλεῖστοι τῆς πόλεως βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, συνεθλίβοντο μὲν καὶ δώσειν προαιροῦντο τὴν πόλιν».

⁵⁴³ *Livre des Faits*, XXXV, 497-498.

περισσότερες πληροφορίες για την χρονική έναρξη αυτής της υποχρεωτικής προμήθειας σιταριού στην καθορισμένη από τον αυτοκράτορα τιμή, το πρόσταγμα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι εάν: «*συμβῆ παραχωρήσει Θεοῦ στενοχωρίαν (καὶ) ἔνδειαν σιταρίου ἐπελθεῖν τῇ θεοδοξάστῳ καὶ θεομεγαλύντῳ Κωνσταντινουπόλει, τότε γὰρ εἰς τὴν τοιαύτην τοῦ σιταρίου δόσιν συγκροτήσουσι...*»⁵⁴⁴ άρα μπορούμε να θεωρήσουμε ως αρκετά πιθανό πως η εφαρμογή αυτού του μέτρου εντάσσεται χρονικά σε αυτήν ακριβώς την περίοδο της πολιορκίας, όταν και πράγματι παρουσιάστηκε «*στενοχωρίαν (καὶ) ἔνδειαν σιταρίου*» στην Κωνσταντινούπολη.

Πλάι στην αυτοκρατορική μέριμνα για τον επισιτισμό των πολιορκημένων βρίσκουμε και πρωτοβουλίες μοναχών: συγκεκριμένα, μοναχοί από τη μονή Χαρσιανίτου, σύμφωνα με νέες προσθήκες του *τυπικού* της μονής, σε 4 καθορισμένες εορτές υποχρεούνταν να παρέχουν, τουλάχιστον σε όσους ανήκαν στα κατώτατα κοινωνικά στρώματα, μαγειρεμένο φαγητό, κρασί και συγκεκριμένες ποσότητες σιταριού, διαθέτοντας συνολικά 1,5 μόδιο σιτηρών. Τις υπόλοιπες μέρες του χρόνου τους παρείχαν απλώς συγκεκριμένες ποσότητες ψωμιού⁵⁴⁵.

Ασφαλώς τέτοιες προσπάθειες ήταν περιορισμένης κλίμακας και δε μπορούσαν να καταφέρουν σημαντικές βελτιώσεις στην επισιτιστική κατάσταση των κατοίκων, που ολοένα και χειροτέρευε. Το 1402 οι αντοχές των πολιορκημένων φαίνεται πως είχαν φτάσει στα όριά τους: Βραχύ Χρονικό, χρονολογούμενο εκείνη ακριβώς την περίοδο, αναφέρει χαρακτηριστικά: «*...οἱ δὲ ἐν τῇ Πόλει λιμοκτονηθέντες, ὁ λαὸς ἔφυγεν. ἔλαβον δὲ τὰς κλεῖδας τῆς Πόλεως τινὲς τῶν ἀρχόντων καὶ ἐπορεύοντο ἐν τῷ Κοτναεῖῳ πρὸς τὸν σουλτάνον {του} παραδοθῆναι τὴν Πόλιν*»⁵⁴⁶. Πιθανότατα κάτι τέτοιο δε συνέβη ποτέ και ίσως η πληροφορία του βραχέως χρονικού να εννοεί στην πραγματικότητα

⁵⁴⁴ *Actes de Lavra*, III, εκδ. A. Guillou – N. Svoronos, D. Papachrysanthou, Παρίσι 1979, 142.4-22.

⁵⁴⁵ H. Hunger, «Das Testament des Patriarchen Matthaios I (1397-1410)», *BZ* 51(1958) 289-308. Πρβ. N. Necipoglu, "Economic Conditions", 162.

⁵⁴⁶ P. Schreiner, *Kleinchroniken*, I, 22/26, 184. Πρβ. και P. Gautier, "Recit inedit", 110: «*πάντες ὡς εἰπέιν, ἦσαν ἔτοιμοι μετὰ τὴν νίκην παραδώσειν ἑαυτοὺς ἀμαχητὶ ταῖς βαρβάροις*». Η εν λόγω πληροφορία επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του ισπανού περιηγητή De Clavijo (εκδ. Le Strange, Λονδίνο 1928, 52), που αναφέρει συμφωνία ανάμεσα στον Ιωάννη Ζ΄ και το Βαγιαζήτ, η οποία προέβλεπε την παράδοση της Κωνσταντινούπολης στο Σουλτάνο και την πληρωμή φόρου υποτέλειας, αν ο τελευταίος νικούσε το στρατό του Μογγόλου Τιμούρ. Πρβ. σχετικά, Barker, *Manuel II*, 215, ειδικά υποσημ. 18 και 19.

μια αποστολή πρεσβείας προς το Σουλτάνο για διαπραγματεύσεις ειρήνης, για την οποία εκείνη την περίοδο γίνονταν έντονες προσπάθειες, επιβεβαιώνει όμως την απελπιστική κατάσταση που βίωναν οι αμυνόμενοι στην Κωνσταντινούπολη λίγο πριν τη μάχη της Άγκυρας (1402) και τη συντριβή του στρατού του Βαγιαζήτ Α΄.

Εξετάζοντας τα τελευταία χρόνια αυτής της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (1399-1402) παρατηρούμε, πως η σημαντική έλλειψη των πρώτων ειδών διατροφής προκάλεσε φυσιολογικά και την ανάλογη αύξηση των τιμών. Στα 1399 ο Δούκας καταγράφει το υπέρογκο ποσό, που κόστιζε πλέον ένας μόδιος σιτηρών: «...ὄρων τὸ ὑπήκοον ἅπαν ταλαιπωρούμενον ὑπὸ ἐνδείας, μόδιος γὰρ σίτου ὑπὲρ τὰ εἴκοσι νομίσματα· καὶ ποῦ νόμισμα;», ενώ και σε πατριαρχικό έγγραφο της ίδια περιόδου (1401) αναφέρεται το εξής: «ὑπὲρ σιταρίου μουζουρίων ὀκτῶ ὑπέρπυρα δέκα»⁵⁴⁷. Με βάση την αντιστοιχία ότι τα 100 μουζούρια αντιστοιχοῦσαν σε περίπου 5,29 μοδίου⁵⁴⁸ μπορούμε να υπολογίσουμε ότι ο ένας μόδιος στοίχιζε στις αρχές του 1401 περίπου 23, 8 υπέρπυρα. Αυτή η κατακόρυφη άνοδος της τιμής του σίτου μέσα σε χρονικό διάστημα περίπου δύο ετών καταδεικνύει επακριβώς την παντελή έλλειψη των βασικών τροφίμων⁵⁴⁹, ενώ το ότι η κατάσταση γινόταν ολοένα και χειρότερη για τους πολιορκημένους αποδεικνύεται από την επιπλέον αύξηση της τιμής στις αρχές του 1402, όταν ένας μόδιος σιτηρών έφτασε να κοστίζει 32 υπέρπυρα⁵⁵⁰.

⁵⁴⁷ MM, *Acta*, II, 473-474. 2

⁵⁴⁸ E. Zachariadou, "Prix et marches", 301-302.

⁵⁴⁹ Η επιβεβαίωση των αναφερόμενων τιμών έρχεται και από έγγραφο συντεταγμένο στην Κρήτη το Σεπτέμβριο του 1401 (κατά την αναφορά του Giacomo de Orando που προσφάτως είχε επιστρέψει από την περιοχή της Ρωμανίας): «...*narat quod in Caffa erat copia bladorum, et valebat modium frumenti aspros centum. In Romania valebat yperpera XXiiii modium*», G. T. Dennis, "Three reports from Crete on the Situation in Romania, 1401-1402, VR, Λονδίνο 1982, XVII, 246. Πρβ. και P. Schreiner, *Kleinchroniken*, 22/24, σ. 184: «...ὡς γενέσθαι τὸ μουζούρι, τὸ σιτάρι, ἄσπρα ρ', καὶ οὐχ εὔρισκετο».

⁵⁵⁰ M. Balard, *Romanie geneoise*, 758, C. Morrisson – C. J. Cheynet, "Prices and Wages in the byzantine world", στο *Economic History of Byzantium*, εκδ. Α. Laiου, τ. 2, 827-828, πίνακας 5. Παράλληλα, για τη συγκεκριμένη περίοδο παρατηρείται και σημαντική αύξηση στις τιμές των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και των αμπελώνων: για τις πρώτες έχουν καταγραφεί αγοραπωλησίες στην τιμή των 18 -20 υπέρπυρων για κάθε μόδιο θεωρητικής παραγωγής της έκτασης, ενώ όσον αφορά στους αμπελώνες κυμαίνονταν στα 30 με 45 υπέρπυρα ανά μόδιο παραγωγής, πρβ. MM, *Acta*, II, αρ, 550, 569, 678· Cheynet, Malamut, Morrisson, "Prix et salaries", 348. Αν και απουσιάζουν αριθμητικά δεδομένα αγοραπωλησιών σε άλλες, πιο «ήρεμες», περιόδους, η σύγκριση με παρόμοιες εκτάσεις σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας αυτή τη συγκεκριμένη περίοδο φανερώνει, ότι οι

Ασφαλώς, η αύξηση της τιμής των βασικών αγαθών ήταν μόνο η μία πλευρά του προβλήματος· οι πατριαρχικές πράξεις της περιόδου παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης στη συγκεκριμένη περίοδο, οι περισσότεροι από τους οποίους ζούσαν κάτω από το επίπεδο της φτώχειας, ενώ αναγκάζονταν να πωλούν σε πολύ χαμηλές τιμές τα καταστήματα ή ακόμη και τις οικίες τους προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για τη διατροφή τους⁵⁵¹. Η φράση του Δούκα: «...καὶ ποῦ νόμισμα» αντικατοπτρίζει εκτός από την οικτρή οικονομική κατάσταση, στην οποία είχαν περιέλθει οι πολιορκημένοι, και την έλλειψη ρευστού που πλέον επηρέαζε όχι μόνον τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά το σύνολο των πολιτών. Έτσι ανάμεσα στις οικογένειες που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα συναντούμε Παλαιολόγους, Ραούλ, Γαβράδες κ.ά, οικογένειες, δηλαδή, που κατά παράδοση ανήκαν στα υψηλότερα στρώματα της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης ή συνδέονταν ακόμη και με τον αυτοκρατορικό οίκο⁵⁵².

Το ότι η αύξηση της τιμής των σιτηρών οφειλόταν στις δύσκολες συνθήκες της πολιορκίας συμπεραίνεται από το γεγονός, ότι η τιμή του σιταριού σχεδόν αμέσως μετά τη μάχη της Άγκυρας και την άρση του αποκλεισμού επανήλθε σε φυσιολογικές τιμές. Έτσι, μετά την ήττα του στρατού του Βαγιαζήτ Α΄ από τους Μογγόλους του Ταμερλάνου και την άρση του αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, το φθινόπωρο του 1402, η αγοραστική τιμή ενός μοδίου σιταριού φαίνεται πως υποχώρησε στα 7 με 8 υπέρπυρα⁵⁵³.

τιμές ήταν πολύ υψηλές. Βλ. σχετικά, N. Necipoglu, “Economic condition in Constantinople during the siege of Bayezid I, (1394-1402)”, στο *Constantinople and its hinterland*, εκδ. C. Mango – G. Dagron, 160-161.

⁵⁵¹ Για παράδειγμα, ο Μανουήλ Χρυσοβέργης, που πούλησε όλη του την περιουσία προκειμένου να εξοφλήσει τα χρέη του και να εξασφαλίσει τροφή ή ο γιος κάποιου Εξωτρόχου, που υποφέροντας από την πείνα και τις στερήσεις αποφάσισε να πουλήσει το πατρικό του σπίτι. Πρβ, MM, *Acta*, II, 441-442, 447-448.

⁵⁵² MM, *Acta*, II, 299-300, 304-312, 356-358, 382-384. Ωστόσο, όπως συμβαίνει συχνά σε τέτοιες καταστάσεις, δεν έλειψαν και οι μεμονωμένες περιπτώσεις αυτών που εκμεταλλευόμενοι τις δυσχέρειες των πολλών κατάφεραν να πλουτίσουν. Έτσι, για παράδειγμα, έχουμε την περίπτωση του εμπόρου Ιωάννη Γουδέλη, που όπως και ο πατέρας του, Γεώργιος Γουδέλης, κατάφερε να εισάγει ποσότητες σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη διαμέσου του Πέραν και στη συνέχεια πωλούσε σε αυξημένες τιμές, MM, *Acta*, II, 546-550. Πρβ. A. Laiou, “Byzantine Economy”, 248· N. Necipoglu, “Economic Conditions”, 163· M. Παπαγιάννη, «Εμπορικές επιχειρήσεις Κωνσταντινουπολιτών κατά τα έτη 1400-1401», ενθύμια Α. Αργυριάδη, Αθήνα 1996, 238.

⁵⁵³ Πρβ. E. Zachariadou, “Prix et marches”, 304-305. Προς αντιπαραβολή, οι τιμές του σιταριού στα μέσα του προηγούμενου αιώνα κυμαίνονταν από 5 μέχρι 7 υπέρπυρα περίπου, πρβ. J. Cheynet, E. Malamut, C.

Αντιθέτως με τα όσα εξετάστηκαν παραπάνω, ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για την επισιτιστική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης κατά τη δεύτερη οθωμανική πολιορκία, αυτή του 1422. Μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να δεχθούμε, πως ο Μανουήλ Β΄ έχοντας και την εμπειρία του προηγούμενου μακροχρόνιου αποκλεισμού μερίμνησε να εισάγει κάποιες επιπλέον ποσότητες τροφίμων μέσα στην πόλη πριν την απειλητική παρουσία του οθωμανικού στρατού γύρω από τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ο Ιωάννης Κανανός περιγράφει πάντως τις προσπάθειες των πολιορκητών να καταστήσουν άγονη την υπαίθρο χώρα περιμετρικά της Κωνσταντινούπολης: «...καὶ ὡς φλόξ ἀστραπῆς καιομένης πάντα κατέκαυσε καὶ ἐνεπύρισε, καὶ πᾶν ξύλον κάρπιμον καὶ δένδρον εὐκαρπον καὶ τὰς κουρβούλας τῶν ἀμπελώνων ἐκ ρίζης ἀπέτεμον, καὶ πᾶν ἄλλο δεινὸν καὶ ὀλέθριον καθ' ἡμῶν ἐποίησαντο...», ενώ και προηγουμένως είχε κάνει λόγο για «...Τὴν δὲ ζημίαν τῶν γεννημάτων καὶ τῶν ἀμπελώνων τὴν λύμην τίς ἄρα καὶ ποία δυνήσεται γλῶσσα ταύτην ἐξιχνιάσαι;»⁵⁵⁴.

Δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες ούτε για την αύξηση των τιμών των βασικών ειδών διατροφής, που φυσιολογικά δημιούργησε η απειλητική παρουσία του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Κρίνοντας με καθαρά εμπορικούς όρους πάντως, που διαμορφώνονται από την αρχή της προσφοράς και της ζήτησης και με δεδομένο ότι η πολιορκία διήρκεσε περίπου τρεις μήνες, μπορούμε να δεχθούμε πως – κυρίως στις τελευταίες μέρες του αποκλεισμού- οι τιμές των λιγοστών διαθέσιμων προϊόντων θα είχαν ακολουθήσει ανοδική πορεία⁵⁵⁵. Η απουσία πάντως ισχυρού οθωμανικού στόλου πιθανόν να έδινε την ευκαιρία σε διερχόμενα εμπορικά πλοία να προσεγγίσουν το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης και να προμηθεύσουν τους πολιορκημένους με τα απαραίτητα τρόφιμα.

Είναι εύλογο, ωστόσο, πως τα επισιτιστικά προβλήματα και η άνοδος στις τιμές των προϊόντων τοποθετούνται σε άμεση αναλογική συνάρτηση με τη χρονική διάρκεια της κάθε πολιορκίας. Για όσο περισσότερο διάστημα παρατεινόταν ο αποκλεισμός της

Morrisson, “Prix et salaires a Byzance (Xe-XVe siècle)”, *Hommes et richesses*, II, πίνακας 9, 359-60, αρ. 54,66,79.

⁵⁵⁴ Ι. Κανανός, 54. 40-42. Βλ. κεφ. «Η διεξαγωγή του πολέμου, α: η ερήμωση της υπαίθρου».

⁵⁵⁵ Η έλλειψη ικανών ποσοτήτων τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης φυσιολογικά προκαλεί και αύξηση τιμών. Έτσι, όταν το 1352 οι Γενουάτες του Γαλατά έκρυσαν τα εμπορεύματά τους, η τιμή των σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη διπλασιάστηκε μέσα σε λίγες μέρες, Γρηγοράς, II, 92. 3-8.

Κωνσταντινούπολης από τον οθωμανικό στρατό τόσο διογκώνονταν τα προβλήματα και αυξάνονταν οι τιμές των αποθεμάτων. Με αυτό το δεδομένο, της χρονικής διάρκειας δηλαδή, η πρώτη περίοδος (1394-1402), που εξετάστηκε ακριβώς πιο πάνω, μοιάζει να ήταν και η πιο δύσκολη για τους πολιορκημένους, αφού διήρκεσε συνολικά οχτώ χρόνια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν στις επόμενες δύο περιπτώσεις -1422, 1453- έντονα φαινόμενα λιμού. Για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453, άλλωστε, οι πληροφορίες σχετικές με την επισιτιστική και οικονομική κατάσταση των πολιορκημένων είναι σαφώς περισσότερες και θα εξεταστούν ακριβώς στη συνέχεια.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1452 και την κατασκευή του κάστρου του Ρουμελί Χισάρ ο Μωάμεθ Β΄ έκανε ξεκάθαρες τις προθέσεις του να κινηθεί στρατιωτικά εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Από την άλλη πλευρά, ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος έδειξε την απαραίτητη μέριμνα, δίνοντας εντολή στους καλλιεργητές της γης κοντά στην Κωνσταντινούπολη να μεταφέρουν τη σοδειά από τα αγροκτήματά τους μέσα στα τείχη της πόλης: «...Ο δὲ βασιλεὺς προορῶν τὸ μέλλον, πρὸ ἕξ μηνῶν εἶχε τὰ φρούρια ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ τοὺς χωρίτας τοὺς ἐγγύς τῆς Πόλεως ἔνδον καὶ τὸν θεριζόμενον στάχυν καὶ τὰς λικμιζόμενας ἄλωνας ἔνδον ἐκόμιζον», ενώ λίγο αργότερα «...στείλας τινὰς τῶν αὐτοῦ ἀρχόντων ἐν ταῖς νήσοις καὶ ἐν ἑτέραις ἐπαρχίαις τῶν χριστιανῶν ἀνήσασθαι σῖτον καὶ παντοδαπὰ ὄσπρια καὶ ὅσα τὰ πρὸς τροφήν, ἐκδεχόμενοι τὴν ἄφιξιν τοῦ τυράννου ἐν ἔαρι, ἦσαν οὖν νῆαι τέσσαρες παμμεγέθεισιν συνάγουσαι ἐκ πάντων τῶν χρειωδῶν ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ, σίτου, οἴνου, ἐλαίου, ἰσχάδων, κερατίων, κριθῶν καὶ πάσης ἄλλης εἰδέας ὄσπριων, ἐκδεχόμενοι καὶ ἑτέραν φορτηγὸν ναῦν ἀπὸ Πελοποννήσου καὶ οὕτω γενομένων πέντε σὺν μεγάλοις καὶ ἀνδρείοις ἐπιβάταις...»⁵⁵⁶. Στην πράξη, εξαιτίας των θαλάσσιων ρευμάτων τα πλοία είχαν δέσει στη Χίο ολόκληρο το Μάρτιο και μόλις προς το τέλος του Απρίλη κατάφεραν να αποπλεύσουν με τα απαραίτητα τρόφιμα που είχαν συγκεντρωθεί και να φθάσουν στην Κωνσταντινούπολη⁵⁵⁷.

⁵⁵⁶ Δούκας, 257.15-22. Σχετικά με τον αριθμό των πλοίων, πρβ. Χαλκοκονδύλης II, 154.23-155.3: «...Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἐν ᾧ ταῦτα ἐγίνετο, ἠγγέλετο τῷ βασιλεῖ ὡς νῆες ἐπιπλέουσιν ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου ἐπὶ τὸ Βυζάντιον, δύο φορτίδες, μία μὲν μείζων τῶν Ἰαννίων ἢ δὲ ἑτέρα τοῦ Ἑλλήνων βασιλέως, σῖτον ἐπιφέρουσαι».

⁵⁵⁷ Δούκας, 259.8-13.

Ήδη νωρίτερα, στις 10 Νοεμβρίου του προηγούμενου έτους, είχαν αφιχθεί στην Κωνσταντινούπολη δύο εμπορικές γαλέρες από την Κρήτη που μετέφεραν μολόχα, ενώ το Φεβρουάριο του 1453 κατέπλευσαν στον Κεράτιο τρεις βενετικές εμπορικές γαλέρες από την Τάνα με εφόδια για τους κατοίκους⁵⁵⁸. Ωστόσο, οι ποσότητες δεν επαρκούσαν για να καλύψουν έστω και τις βασικές ανάγκες του συνόλου του πληθυσμού. Ο Κριτόβουλος παραδέχεται, ότι ακόμη και πριν αρχίσει η πολιορκία το ηθικό των κατοίκων ήταν χαμηλό εξαιτίας της μεγάλης έλλειψης χρημάτων, στρατιωτών και προμηθειών⁵⁵⁹.

Από τις πρώτες εβδομάδες της έναρξης της πολιορκίας καταγράφηκαν ήδη οι πρώτες ελλείψεις στα είδη διατροφής, που γίνονταν ολοένα και εντονότερες όσο αυτή παρατεινόταν. Ακόμα και οι ποσότητες, που μεταφέρθηκαν με τα αυτοκρατορικά πλοία από τη Χίο και τελικώς κατέπλευσαν στην Κωνσταντινούπολη τον Απρίλιο, αν και αναμένονταν με ανυπομονησία, φαίνεται πως δεν κατόρθωσαν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες του συνόλου του πληθυσμού. Ο Αυτοκράτορας προκειμένου να ενθαρρύνει την εμπορική δραστηριότητα και την εισαγωγή προμηθειών, απήλλαξε τους Γενουάτες και Ραγουζαίους εμπόρους από τους δασμούς για τις εισαγωγές τους στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶⁰, δεν επήλθε όμως καμία θεαματική βελτίωση στη διακίνηση αγαθών, άρα ούτε και στην επισιτιστική κατάσταση των πολιορκημένων.

Έτσι, ο Βενετός Barbaro κατέγραψε στο «ημερολόγιό» του για τις πρώτες μέρες του Μαΐου, πως «η γη είχε εξαντληθεί από τις πολλές ζημιές και είχαν αρχίσει να τελειώνουν τα τρόφιμα και κυρίως το ψωμί, το κρασί και όλα τα απαραίτητα για το ανθρώπινο σώμα»⁵⁶¹, ενώ και ο Κριτόβουλος αναφέρει τις πολλαπλές στερήσεις των υπερασπιστών της Πόλης, καθώς «...ἢ τε πόλις τῶν ἀναγκαίων πάντων ἐσπάνιζεν», «πρότερον μὲν γὰρ ἦνίκα

⁵⁵⁸ N. Barbaro, *Caduta*, I, 32.

⁵⁵⁹ Κριτόβουλος, 18.36.

⁵⁶⁰ Στην προσπάθειά του να βρει επιπλέον οικονομικούς πόρους ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήδη από το 1450 είχε αυξήσει τους τελωνειακούς δασμούς σε συγκεκριμένα προϊόντα που εισάγονταν στην Κωνσταντινούπολη από Βενετούς εμπόρους. Η διαμαρτυρία των τελευταίων, που απείλησαν μάλιστα να μεταφέρουν την εμπορική τους αποικία από την Κωνσταντινούπολη στο λιμάνι της Ηράκλειας, που ανήκε τότε στους Οθωμανούς δεν απέδωσε, και ο Αυτοκράτορας διατήρησε τους νέους φόρους τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 1451. Βλ. σχετικά, Thiriet, *Regestes*, III, αρ. 2831, 2834, 2856· Λάμπρος, *III*, Δ', «Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου χορηγούντος προνόμια εἰς τοὺς Ῥαγουζαίους (1451)», 23-25. Πρβ. Nicol, *Venice*, 390-391· N. Necipoglu, "Social and economic conditions during Mehmed II's siege", 1453, *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ηράκλειο 2005, 79.

⁵⁶¹ N. Barbaro, *Caduta* I, 38.

προσέβαλλον αὐτοῖς οἱ πολέμοιοι...εἶχον τὰ τε ἐπιτήδεια ἄφθονα...νῦν δε εἰς ἀπορίαν μεγίστην καὶ φόβον δεινὸν ἐνέπιπτον»⁵⁶², παραδέχεται ωστόσο, ὅτι παρά το λιμό και τις κακουχίες οι υπερασπιστές αντιμετώπιζαν γενναία τις επιθέσεις του οθωμανικού στρατού⁵⁶³.

Αντιθέτως, η αγωνία των πολιορκημένων να εξασφαλίσουν φαγητό για τις οικογένειές τους μεταφράστηκε ως δειλία και έλλειψη αισθήματος καθήκοντος από το Γενουάτη επίσκοπο Χίου, Λεονάρδο. Ο τελευταίος κατηγορεί τους Βυζαντινούς, ὅτι ἄφηναν τη θέση τους πάνω στα τείχη και έφευγαν προκειμένου να εξασφαλίσουν φαγητό για τους οικείους τους⁵⁶⁴.

Ωστόσο, ο λιμός παρέμενε και εξακολουθούσε να υποσκάπτει το ηθικό και να μειώνει την αποτελεσματική άμυνα των πολιορκημένων. Παρά την έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών είναι αρκετά πιθανό ὅτι συνέβη κάτι ανάλογο με την πρώτη πολιορκία του 1394: προφανώς και κάποιες ποσότητες τροφίμων εξακολουθούσαν να υπάρχουν μέσα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά πωλούνταν σε υπερβολικά αυξημένες τιμές⁵⁶⁵. Είναι γεγονός, πάντως πως απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σχετική με –την έστω κατά προσέγγιση- τιμή του σιταριού τις κρίσιμες ημέρες της πολιορκίας. Θεωρητικά, έχοντας και ως παράδειγμα την πρώτη περίπτωση του οθωμανικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης κατά τα έτη 1394-1402, που το σιτάρι είχε φτάσει να πωλείται ακόμη και 30 υπέρπυρα ανά μόδιο, μπορούμε να δεχθούμε πως ανάλογη αύξηση της τιμής επέφερε και η πολιορκία του 1453, με μόνο «ελαφρυντικό» σε αυτή την περίπτωση τη μικρότερη διάρκεια του αποκλεισμού. Πρέπει να υπήρχε πάντως ένα μικρό ποσοστό από τους κατοίκους, που διέθεταν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης σε πολύ υψηλές τιμές εκμεταλλευόμενοι τη δύσκολη κατάσταση⁵⁶⁶.

⁵⁶² Κριτόβουλος, 36.37-38.

⁵⁶³ Κριτόβουλος, 39.20-25. Πρβ. D. M. Nicol, *Immortal Emperor*, 65-66.

⁵⁶⁴ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 152, 315-318. Πρβ. και Δούκας (272. 16-19), που αναφερόμενος στο Λουκά Νοταρά και το ρόλο του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας αναφέρει: «...Ὁ δὲ μέγας δούκας σὺν φ' ἐνόπλοις ἐν τῇ πόλει περιεπόλευεν, θαρρύνων ἀπανταχοῦ τοὺς στρατιώτας καὶ στοχαζόμενος τὰς βίγλας καὶ ἐρευνῶν τοὺς παραλειπομένους.»

⁵⁶⁵ Κατά το Λεονάρδο Χίου, *Caduta*, I, 152. 318-320. τέτοιου είδους φαινόμενα οφείλονταν κατά κύριο λόγο στην καλοσύνη και την ανοχή του αυτοκράτορα, που δεν τους τιμωρούσε με θάνατο. Πρβ. S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 165.

⁵⁶⁶ Λογικά στην κατηγορία αυτή ανήκαν είτε ὅσοι είχαν φροντίσει να κρύψουν ήδη πριν από την έναρξη της πολιορκίας ορισμένες ποσότητες τροφίμων είτε ὅσοι είχαν τη δυνατότητα να εισάγουν απευθείας μέσω των

Ταυτόχρονα, όπως συνέβη και στις δύο προηγούμενες πολιορκίες, καταγράφηκε έλλειψη ρευστού με τον Κριτόβουλο να κάνει λόγο για «ἐνδειά τε παντελῆς χρημάτων καὶ κοινῶν καὶ ἰδίων ... ἐπικουρία τε αὐτοῖς οὐδεμία οὐδαμοῦ πανταχόθεν ἐφαίνετο»⁵⁶⁷, οπότε η μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να αγοράσει τα όποια διαθέσιμα αποθέματα τροφίμων.

Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος προκειμένου να αντιμετωπίσει μέρος του προβλήματος διέταξε τη συγκέντρωση χρημάτων όχι μόνον από ιδιώτες, αλλά και από εκκλησίες και μοναστήρια, ενώ όσον αφορά στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης - και για να μην έχουν δικαιολογία να αφήνουν τις θέσεις τους οι στρατιώτες- όρισε μια επιτροπή, ως υπεύθυνη για την ισομερή διανομή τροφίμων στους πολίτες⁵⁶⁸.

Ο Λεονάρδος Χίου και ο N. Barbaro κατακρίνουν ανοιχτά πάντως αυτούς, που ενώ είχαν χρήματα δεν τα δάνειζαν στον Αυτοκράτορα: ο πρώτος αναφέρει, ότι οι ευκατάστατοι Κωνσταντινουπολίτες, στους οποίους και απευθύνθηκε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος για οικονομική βοήθεια, αποκρίθηκαν, πως τα αποθέματά τους είχαν εξαντληθεί από τις

ιταλικών πλοίων ή διαμέσου του Γαλατά σιτηρά στην υπό πολιορκία Κωνσταντινούπολη και τα διέθεταν ύστερα υπερβολικά ανατιμημένα. Η N. Necipoglu, στο άρθρο της “Constantinopolitan Merchants and the question of their attitudes towards Italians and Ottomans in the late Palaiologan period”, στο συλλογικό τόμο, ΠΟΛΥΠΛΑΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, εκδ. C. Scholz - G. Makris, Λειψία 2000, 255-256, στην προσπάθειά της να προσδιορίσει ποιοι ήταν αυτοί που είχαν αναπτύξει εμπορική δραστηριότητα, με στοιχεία από το γνωστό κατάστιχο του Βενετού εμπόρου Giacomo Badoer (*Il libro dei conti di Giacomo Badoer* (Constantinopoli 1436-1440), εκδ. U. Dorini – T. Bertele, Βενετία 1956) καταλήγει –ενδεικτικά- στον Εμμανουήλ Γουδέλη (προφανώς και συνδεόταν συγγενικά με τους Γεώργιο και Ιωάννη Γουδέλη, που στην πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης εμπορεύονταν σιτάρι σε πολύ υψηλές τιμές, πρβ. υποσημ. 19) και σε κάποιον Εμμανουήλ Ιάγαρη. Πιθανότατα ο ίδιος Εμμανουήλ Ιάγαρης είναι αυτός που κατηγορείται από το Λεονάρδο Χίου (151) πως καταχράστηκε ένα σημαντικό ποσό που του είχε δώσει ο Αυτοκράτορας για να προβεί σε επιδιορθώσεις και ενίσχυση των τειχών, Πρβ. N. Necipoglu, “Constantinopolitan Merchants”, 256· A. Van Milingen, *Byzantine Constantinople: the walls of the city*, Λονδίνο 1899, 126.

⁵⁶⁷ Κριτόβουλος, 36.35-38. Η άσχημη οικονομική κατάσταση αντικατοπτρίζεται χαρακτηριστικά και στην περίπτωση του Ούγγρου κατασκευαστή κανονιών, Ουρβανού, όπως είδαμε στο κεφ. για το τυροβολικό των Οθωμανών, που αποχώρησε από την υπηρεσία του αυτοκράτορα επειδή δε λάμβανε από το αυτοκρατορικό ταμείο τον καθορισμένο μισθό του.

⁵⁶⁸ N. Barbaro, *Caduta*, I, 29. Η εκποίηση των ιερών σκευών θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή των στρατιωτών και των εργατών που φρόντιζαν για την επιδιόρθωση των τειχών. Πρβ. Ό.π., 77. Βλ. σχετικά και J. R. Jones, “Literary evidence for the coinage of Constantine XI”, *The Numismatic Circular* 75/4 (1967), 97· Nicol, *Immortal Emperor*, 71.

δυσκολίες του καιρού⁵⁶⁹, ενώ ο δεύτερος, κατακρίνει την απροθυμία των Βυζαντινών να βοηθήσουν οικονομικά στην άμυνα, όταν σε μια περίπτωση που έπρεπε να πληρωθούν ορισμένοι εργάτες για να μεταφέρουν τον οπλισμό κοντά στα τείχη, αντί για τους Κωνσταντινουπολίτες πλήρωσαν το αντίτιμο οι Βενετοί τελικά. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι αυτές οι αναφορές ήταν απλώς αβάσιμες κατηγορίες Λατίνων εναντίον των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης προκειμένου να υπερεκτιμηθεί η προσφορά των συμπατριωτών τους στην άμυνα της Πόλης, αν τελικά δεν υπήρχαν μαρτυρίες και από τους βυζαντινούς ιστορικούς για ύπαρξη σημαντικού πλούτου, χρημάτων και πολύτιμων αντικειμένων, που βρήκαν οι Οθωμανοί μετά την είσοδό τους στην Κωνσταντινούπολη. Πράγματι, ο Δούκας επιβεβαιώνει ότι στο σπίτι του *πρωτοστράτορα*⁵⁷⁰ βρέθηκαν ανεκτίμητοι θησαυροί, ενώ και ο Χαλκοκονδύλης παραδίδει, ότι μόλις οι γενίτσαροι εισήλθαν στην Πόλη βρήκαν χρυσά αντικείμενα μεγάλης αξίας σε πολλά σπίτια⁵⁷¹.

⁵⁶⁹ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 146, 262-266.

⁵⁷⁰ Παρότι ο Δούκας δεν αναφέρει το όνομά του, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ήταν κάποιος από τον οίκο των Παλαιολόγων (Καντακουζηνός Δημήτριος Παλαιολόγος; -PLP, 5, αρ.10962), που αναφέρεται με αυτόν τον τίτλο από τον ιστορικό με την πληροφορία ότι σκοτώθηκε μαζί με τους δύο γιους του κατά την είσοδο του οθωμανικού στρατού μέσα στην πόλη. Στην αφήγηση του Δούκα συναντάμε άλλα δύο άτομα να φέρουν τον τίτλο του *πρωτοστράτορος*, τον Ιωάννη Ουνυάδη, και τον Ιωάννη Ιουστινιάνη, που είχε τιμηθεί αμέσως μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη. Το ότι τον αναφέρει απλώς ως *πρωτοστράτορα* χωρίς να τον κατονομάζει πιθανότατα σημαίνει ότι αναφέρεται σε βυζαντινό αξιωματούχο. Σχετικά με την έρευνα της «ταυτότητας» του πρωτοστράτορα του Δούκα, πρβ. N. Necipoglu, “Social and economic conditions”, 83-84, υποσ. 33.

⁵⁷¹ Χαλκοκονδύλης, II, 162.15-24. Πρβ. Λεονάρδος Χίου, 42, Tursun Beg (*The history of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, εκδ. H. Inalcik – R. Murphy, Μινεάπολις 1978), 37: «...ανακάλυψαν στα σπίτια χρυσό, ασήμι και πολύτιμα κοσμήματα». Πιθανότατα αυτοί που είχαν συγκεντρωμένο πλούτο ήταν άνθρωποι που ανήκαν στην άρχουσα τάξη και είχαν εμπορικές – επιχειρηματικές σχέσεις με τη Δύση. Πρβ. συγκριτικά και N. Necipoglu, “The aristocracy in late byzantine Thessalonike: a case study of the City’s arhontes”, *DOP* 57(2003), 148-150, όπου και στις δύσκολες συνθήκες που περνά η πόλη της Θεσσαλονίκης υπό την ασφυκτική πίεση των Οθωμανών στο τέλος του 14^{ου} και στις αρχές του 15ου αιώνα κυρίως αυτοί που έχουν πλούτο στην κατοχή τους είναι τα μέλη της βυζαντινής άρχουσας τάξης και όσοι είχαν οικονομικές συναλλαγές με τις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις. Στην προκειμένη περίπτωση (του 1453) ένας κατάλογος ονομάτων Κωνσταντινουπολιτών, που αμέσως μετά την άλωση διέφυγαν με Βενετικά και Γενουατικά πλοία προς τη Δύση ενισχύει την παραπάνω υπόθεση. Πρβ. J. Harris, *Greek Emigres in the West*, Camberley 1995, 85-124. Άλλωστε, και ο *πρωτοστράτωρ* του Δούκα, που είδαμε προηγουμένως (υποσ. 570), ήταν ένας ανώτερος αξιωματούχος. Πιο γνωστή, βέβαια, περίπτωση ανθρώπου με σημαντικό συγκεντρωμένο πλούτο είναι εκείνη του Μέγα Δούκα, Λουκά Νοταρά, που είχε αναπτύξει έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα και

επενδύσει σημαντικά ποσά σε τράπεζες τις Βενετίας και της Γένουας. Βλ. σχετικά, Κ. Ρ. Matsche, “The Notaras family and its Italian connections”, *DOP* 49(1995), 59-72· Χ. Μαλτέζου, *Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά*, Βενετία 2004, 10-13.

III. ΟΙ «ΔΙΧΑΣΜΕΝΟΙ» ΠΟΛΙΤΕΣ

α) Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1390-1403

Οι δυναστικές έριδες που ταλάνιζαν το βυζαντινό κράτος ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα διατηρήθηκαν μέχρι το τέλος του, με διαφορετικά βεβαίως εμπλεκόμενα πρόσωπα. Ειδικότερα, η διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη Ε΄ και τον Ανδρόνικο Δ΄ για τον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου, που είχε ήδη ξεκινήσει από το 1376, διήρκεσε σχεδόν μια δεκαετία και αυτή η πρώτη φάση της έληξε με το θάνατο του Ανδρονίκου Δ΄ το 1385. Στο μεταξύ είχε προηγηθεί ο διακανονισμός του 1381, που επικύρωνε στο γιο του Ανδρονίκου, Ιωάννη, την παραχώρηση της Σηλυβρίας με τις πόλεις Ηράκλεια, Ραιδεστό και Πάνιδο και τα κληρονομικά δικαιώματα στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης⁵⁷². Ωστόσο, ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ δε φαίνεται πως είχε αποδεχθεί ως οριστική τη συγκεκριμένη συμφωνία και μάλλον θεωρούσε, ότι η διαδοχή θα περνούσε στον γιο του, τον Μανουήλ, που είχε ήδη στεφθεί συναυτοκράτορας από το Σεπτέμβριο του 1373⁵⁷³. Από την άλλη πλευρά, ύστερα και από το θάνατο του πατέρα του ούτε ο Ιωάννης Ζ΄ φαινόταν διατεθειμένος να παραιτηθεί των αξιώσεών του και αρχικά μετέβη στη Γένοβα (περί το 1389) αναζητώντας υποστήριξη στα σχέδιά του, ενώ φαίνεται πως υπήρχαν και αρκετοί κάτοικοι στην Κωνσταντινούπολη, για τους οποίους ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου ήταν ο Ιωάννης Ζ΄. Έτσι, η σύγκρουση ανάμεσα σε αυτόν και τον Ιωάννη Ε΄ έμελλε να έχει χαρακτήρα όχι μόνο στρατιωτικό, αλλά και ηθικό.

Ήδη το 1390, τέσσερα χρόνια προτού ξεκινήσει ο αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, ο Ιωάννης αποφάσισε να πάρει με τη βία την κατάσταση στα χέρια του: από αυτό το χρονικό σημείο διαφαίνονται και οι πρώτες επαφές ανάμεσα στον Ιωάννη και στο νέο Σουλτάνο, Βαγιαζήτ Α΄, αφού η στρατιωτική δύναμη που είχε συγκεντρώσει ο διεκδικητής του θρόνου αποτελούνταν κυρίως από Οθωμανούς στρατιώτες και μερικούς Γενουάτες από το Γαλατά, τα εμπορικά συμφέροντα των οποίων ήδη από τα προηγούμενα χρόνια τους είχαν οδηγήσει στο πλευρό του Ανδρονίκου Δ΄⁵⁷⁴.

⁵⁷² Βλ. γενικά, Barker, *Manuel II*, 41-51, όπου και παρατίθενται λεπτομερώς οι πηγές και οι δευτερεύουσα βιβλιογραφία σχετικά με τη συμφωνία.

⁵⁷³ Πρβ. P. Charanis, "The strife", 286-300. Ο Δ. Κυδώνης (*Correspondence*, 86) σε επιστολή που έστειλε το 1387 προς το Μανουήλ τόνιζε ότι, παρά τις δυσκολίες, αυτός θα ήταν τελικά που θα διαδεχόταν τον πατέρα του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης.

⁵⁷⁴ Δούκας, 73.4-6.

Κατά τη διάρκεια της Μ. Εβδομάδας του ίδιου έτους ο Ιωάννης Ζ΄ έφτασε με το στρατό του έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης⁵⁷⁵. Ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ βρέθηκε απομονωμένος εντός των τειχών με μόνο μερικές εκατοντάδες στρατιώτες, που διέθετε. Η περιγραφή του Ρώσου προσκυνητή Ιγνατίου του Σμόλενσκ, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο δίνει σημαντικές πληροφορίες για την εξέλιξη των γεγονότων: μέσα σε διάστημα περίπου μιας εβδομάδος⁵⁷⁶ ο διεκδικητής του θρόνου με τη βοήθεια μερικών οπαδών του κατόρθωσε να εισέλθει μέσα στην Πόλη, ενώ ο Ιωάννης Ε΄ για να προστατευτεί εισήλθε στο φρούριο του Καστελλίου, στη Χρυσή Πύλη, όμως ο γιος του, Μανουήλ, κατέφυγε στη Λήμνο, απ' όπου και θα μπορούσε να οργανώσει καλύτερα ένα σχέδιο αντίδρασης κατά του Ιωάννη Ζ΄. Για τον ίδιο, άλλωστε, αυτή ήταν η κατάλληλη ευκαιρία, που -υπό προϋποθέσεις- θα του εξασφάλιζε τη διαδοχή στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, κάτι που προηγουμένως, με το διακανονισμό του 1381, δεν έμοιαζε και τόσο πιθανό. Πράγματι, ύστερα από δύο αποτυχημένες προσπάθειες ο Μανουήλ κατόρθωσε, και με τη βοήθεια των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου, να διεισδύσει με μερικά πλοία στο λιμάνι που βρισκόταν κοντά στη Χρυσή Πύλη (25 Αυγούστου 1390) και από κει μερικές μέρες αργότερα (17 Σεπτεμβρίου 1390) να αιφνιδιάσει τον Ιωάννη Ζ΄ και τους στρατιώτες του, συλλαμβάνοντας αρκετούς από αυτούς ως αιχμαλώτους, ενώ ο ίδιος ο Ιωάννης κατόρθωσε να διαφύγει και να καταλήξει στο στρατόπεδο του Βαγιαζήτ Α΄⁵⁷⁷.

Από την αφήγηση του Ιγνατίου σχετικά με τα γεγονότα του 1390 θα ξεχωρίσουμε τρία σημεία, που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα εδώ και έχουν να κάνουν με τη συμμετοχή του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης στο πλευρό του διεκδικητή του θρόνου.

1) Ο Ιγνάτιος παραδίδει, πως το Μ. Σάββατο, λίγες μέρες πριν την είσοδο του Ιωάννη Ζ΄ στην Κωνσταντινούπολη ανακαλύφθηκε συνωμοσία κάποιων υποστηρικτών του και

⁵⁷⁵ Πρβ. Dölger, "Johanes VII", 27, υποσ. 3.

⁵⁷⁶ Πρβ. P. Schreiner, *Kleinchroniken*, 7/21, «...έπανελθὼν ἀπὸ τῆς Γενοῦας διὰ ξηρᾶς ὁ βασιλεὺς κῦρ Ἰωάννης ὁ νέος...καὶ λαβὼν βοήθειαν καὶ φοσσάτον ἀπὸ τοῦ ἀμηρᾶ Παγιαζητπεϊ, εἰσηλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, Ἀπριλλίῳ ἰδ'». (14 Ἀπριλίου 1390).

⁵⁷⁷ Για τα γεγονότα του 1390 βλ. Γ. Τ. Κόλιας, «Η ανταρσία Ιωάννου Ζ΄ εναντίον Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390), *Ελληνικά* 12(1952-53), 43-53, Πρβ. Dölger, "Johannes VII", 28-29. Αυτή τη φορά ο σουλτάνος προφανώς και δεν παρέσχε στρατιωτική βοήθεια στον Ιωάννη Ζ΄, ειδάλως δε θα μπορούσε να έχει επιτυχία το σχέδιο των Μανουήλ και Ιωάννη Ε΄. Ο Βαγιαζήτ Α΄ φαίνεται πως εκείνη την περίοδο ήταν περισσότερο απασχολημένος με τα τουρκικά εμιράτα στην Ανατολή. Λίγο αργότερα, και ο Μανουήλ αναγκάστηκε να ακολουθήσει ως υποτελής τον οθωμανικό στρατό εναντίον του εμιράτου του Τεκέ και της ίδιας της πόλης της Φιλαδέλφειας, Δούκας, 47, Σφραντζής, 82. Πρβ. P. Wittek, *Mentesche*, 78 κ.ε.· P. Charanis, "Strife", 305.

τελικώς σε περίπου πενήντα άτομα επιβλήθηκε η ποινή της τύφλωσης και της ρινοτόμησης⁵⁷⁸,

2) η είσοδος του Ιωάννη Ζ΄ και του στρατού του εντός της πόλης την τετάρτη μετά το Πάσχα (13 Απριλίου), κατέστη δυνατή μόνο όταν κάποιοι κάτοικοι των περιχώρων της Κωνσταντινούπολης άνοιξαν μία από τις πύλες⁵⁷⁹ και

3) η συμμετοχή του λαού στις πανηγυρικές εκδηλώσεις που ακολούθησαν την ανάληψη της διοίκησης από τον Ιωάννη Ζ΄. Οι οπαδοί του Ιωάννη, μόλις είδαν τους στρατιώτες του τελευταίου να διατρέχουν την πόλη, και καθώς δεν υπήρχε διαφανόμενη προσπάθεια αντίστασης, βγήκαν και αυτοί στους δρόμους της πόλης επευφημώντας το νέο αυτοκράτορα⁵⁸⁰.

Αυτό που παρατηρεί κανείς και στις τρεις περιπτώσεις είναι η –με τον έναν ή τον άλλο τρόπο- συμμετοχή μερίδας των πολιτών της Κωνσταντινούπολης στο πλευρό του Ιωάννη Ζ΄: όσον αφορά στην περίπτωση της συνωμοσίας, που τελικώς ανακαλύφθηκε από τους ανθρώπους του αυτοκράτορα προτού αναλάβει κάποια δραστική πρωτοβουλία εντός της πόλης, αν και δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για το ποιοι ήταν αυτοί οι συνωμότες, μπορούμε να εικάσουμε ότι προετοιμάζοντας ενεργά το έδαφος στην πόλη για τον Ιωάννη Ζ΄, προσδοκούσαν και τα κατάλληλα ανταλλάγματα εκ των υστέρων, όταν ο τελευταίος καταλάμβανε την εξουσία. Παράλληλα, ο αριθμός αυτών που τελικά συνελήφθησαν (περίπου 50 άτομα) δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητος. Στη δεύτερη περίπτωση, εκτός από την έλλειψη ικανής και έμπιστης στρατιωτικής δύναμης προς φρούρηση της πόλης, που μαρτυρά το άνοιγμα μιας από τις πύλες της πόλεως από κατοίκους- οπαδούς του Ιωάννη Ζ΄, φανερώνει και την έκταση των συναισθημάτων στην κοινή γνώμη. Το γεγονός, επίσης, ότι παρά τις σκληρές ποινές που είχαν επιβληθεί νωρίτερα στους συνωμότες, ορισμένοι τελικά βοήθησαν ενεργά στην είσοδο του Ιωάννη και του στρατού του μέσα στην Κωνσταντινούπολη καταδεικνύει και τη δυναμική που είχε αναπτυχθεί υπέρ του διεκδικητή του θρόνου⁵⁸¹. Άλλωστε, η μακρά διάρκεια της βασιλείας του φιλενωτικού Ιωάννη Ε΄ και τα δεινά που έπληξαν την αυτοκρατορία επί των ημερών του οδηγούσαν τον όχλο της Κωνσταντινούπολης σε στροφή προς επιλογή ενός νέου –ανθενωτικού αυτή τη φορά– αυτοκράτορα. Τέλος στην τρίτη περίπτωση, η μαζική συμμετοχή των απλών πολιτών στους

⁵⁷⁸ J.P Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington DC 1984, 100.

⁵⁷⁹ Αυτ., 100.

⁵⁸⁰ Αυτ., 101.

⁵⁸¹ Γ. Κόλιας, «Η ανταρσία Ιωάννου Ζ΄», 46.

πανηγυρισμούς και τις εορταστικές εκδηλώσεις, όταν οριστικοποιήθηκε η ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Ζ', αν και ήδη από τον ίδιο τον Ιγνάτιο διατυπώνεται η επιφύλαξη ότι όλοι αυτοί δεν ήταν οπαδοί του Ανδρονίκου, αλλά οι περισσότεροι συμμετείχαν από φόβο, δείχνει ως ένα σημείο την απήχηση της ανταρσίας σε ένα ποσοστό του πληθυσμού, παρότι αυτό μένει αδιευκρίνιστο.

Το πόση απήχηση είχε στο λαό της Κωνσταντινούπολης η ανταρσία του Ιωάννη Ζ' είναι ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα, για το θέμα που μας ενδιαφέρει στο παρόν κεφάλαιο, το διχασμό δηλαδή των πολιτών ανάμεσα στον Μανουήλ Β' και τον Ιωάννη Ζ', ένα από τα επιπλέον προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια του οκταετούς αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης (1394-1402). Ήδη από το 1391 και ύστερα από το θάνατο του Ιωάννη Ε', ο Μανουήλ που βρισκόταν στο στρατόπεδο του Σουλτάνου στην Προύσα, διέφυγε και αφίχθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ανακηρύχθηκε Αυτοκράτορας ως Μανουήλ Β'. Ο Δούκας περιγράφει το θυμό του Βαγιαζήτ, εννοώντας πως προφανώς επιθυμούσε τον ευνοούμενό του, Ιωάννη Ζ' στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης⁵⁸². Ουσιαστικά, το ενδεχόμενο της αντικατάστασης του Μανουήλ Β' στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης από τον ανηψιό του φαίνεται πως ήλθε στο προσκήνιο προς το τέλος του 1397 και μάλλον υποκινήθηκε περισσότερο από το Σουλτάνο, παρά οφειλόταν σε προσωπική πρωτοβουλία του Ιωάννη Ζ'. Για το Βαγιαζήτ Α', άλλωστε, μέχρι εκείνη την περίοδο τα πράγματα δεν εξελίσσονταν όπως θα ανέμενε για την κατάληψη ή παράδοση της Κωνσταντινούπολης: ο αποκλεισμός παρατεινόταν πλέον των τριών ετών και παρά το ότι μετά τη μάχη της Νικόπολης εντάθηκε ακόμη περισσότερο δεν φαίνονταν σημάδια κάμψης των αμυνομένων. Έτσι, επελέγη ένα εναλλακτικό σχέδιο⁵⁸³: οι απεσταλμένοι του Σουλτάνου ζήτησαν από τον Μανουήλ να παραιτηθεί από το θρόνο δίνοντας τη θέση του στον Ιωάννη Ζ' και σε τέτοια περίπτωση ο στρατός των Οθωμανών θα αποχωρούσε τερματίζοντας την πολιορκία. Στην πράξη, αν το σχέδιο πραγματοποιείτο, θα επέτρεπε όχι μόνο την άμεση παρέμβαση των Οθωμανών στα πολιτικά πράγματα του Βυζαντίου, αλλά και ουσιαστικά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αν πιστέψουμε το Δούκα, ο οποίος αναφέρει πως υπήρχε προηγούμενη συνεννόηση ανάμεσα στο Βαγιαζήτ και τον Ιωάννη Ζ', κατά την οποία, όταν ο Ιωάννης ανέβαινε στο θρόνο, θα παρέδιδε στο Σουλτάνο την

⁵⁸² Δούκας, 49.6-9.

⁵⁸³ Κατά πολλούς η πρωτοβουλία οφείλεται στον βεζύρη Τσανταρλί, βλ. σχετικά, A. Alexadresku-Derska, *Le Campagne de Timur*, 9-10.

Κωνσταντινούπολη και ο τελευταίος ως αντάλλαγμα θα του παραχωρούσε τη διοίκηση της Πελοποννήσου διασφαλίζοντας και την μεταξύ τους ειρηνική συνύπαρξη⁵⁸⁴.

Ο τρόπος με τον οποίο ετέθη το δίλημμα ήταν ιδιαίτερα ευφυής: πλέον δεν αφορούσε μόνον τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄, αλλά έμμεσα εμπλεκόταν ολόκληρος ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, που για καιρό υπέμενε καρτερικά την πείνα και τις στερήσεις που αναπόφευκτα είχε προκαλέσει ο πολυετής αποκλεισμός της Πόλης από τον οθωμανικό στρατό. Κατά συνέπεια, το σχέδιο δεν προϋπέθετε πως υποστηρικτές του θα ήταν μόνο όσοι εξ αρχής είχαν πάρει το μέρος του νεαρού Ιωάννη, αλλά και όσοι από τους απλούς πολίτες, που καθώς βρισκόνταν σε εξαιρετικά δεινή θέση από την παρατεινόμενη πολιορκία του Οθωμανικού στρατού, θεωρούσαν πως μια τέτοια περίπτωση διευθέτησης θα βελτίωνε η κατάστασή τους, ακριβώς αφού ο Σουλτάνος υποσχόταν άρση του αποκλεισμού.

Κατά τα πρώτα έτη του αποκλεισμού και όσο δεν υπήρχε καμία εξέλιξη σχετικά με δυναστικό θέμα που είχε προκύψει, ο πληθυσμός αντιμετώπιζε ενωμένος την πείνα και τις στερήσεις που δημιουργούσε η παρατεταμένη διάρκεια της πολιορκίας. Από τη στιγμή όμως που οι αξιώσεις του Σουλτάνου περιορίστηκαν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης απλώς στην αντικατάσταση του Μανουήλ Β΄ από τον Ιωάννη Ζ΄, αυτή η ενότητα κατέρρευσε: ο Δούκας αναφέρει, πως ο λαός βρισκόταν σε πραγματικό δίλημμα και οι περισσότεροι συντάσσονταν με την άποψη να ανατεθεί η διακυβέρνηση της Πόλης στον ευνοούμενο του Σουλτάνου. Για τον Αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ το πρόβλημα διογκώθηκε, αφού εκτός του συντονισμού της άμυνας και της προσπάθειας προσέλκυσης του ενδιαφέροντος των δυτικών δυνάμεων για το πρόβλημα της Κωνσταντινούπολης, έπρεπε να ασχοληθεί και με την εσωτερική κρίση, «...ὄρων τὸν δῆμον ἐν διχοστασίαις σαλευόμενον – καὶ τὸ μὲν ἀνταῖρον ἦν καὶ καταβοῶν, τὸ δὲ καὶ μάλα ἐνθαρρύνετο καὶ ἐκέκραγεν, ὡς Ἰωάννης εἰσαχθῆτω καὶ ἀρθῆτω τὰ σκάνδαλα»⁵⁸⁵. Ασφαλώς και οι οπαδοί του Ιωάννη Ζ΄ βρήκαν πρόσφορο έδαφος για προπαγάνδα υπέρ του, προβάλλοντάς τον ως το μοναδικό ικανό να λύσει τα προβλήματα με το Σουλτάνο και να επαναφέρει την ειρήνη. Αλλά και στην πράξη, για το σύνολο των πολιτών, ακόμη και αν δεν ανήκαν ιδεολογικά στην παράταξη του Ιωάννη Ζ΄, απόρριψη της πρότασης του Σουλτάνου θα σήμαινε και αποδοχή των κινδύνων που απέρρεαν, δηλαδή παράταξη του αποκλεισμού, αλλά και ενδεχόμενο κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, αν τα πράγματα έφταναν σε

⁵⁸⁴ Δούκας, 55.9-11.

⁵⁸⁵ Δούκας, 54.11.

οριακό σημείο, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν⁵⁸⁶. Ούτως ή άλλως η περίοδος εκείνη ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, με την έννοια ότι μόλις λίγους μήνες νωρίτερα είχε αποτύχει ο σταυροφορικός στρατός απέναντι στους Οθωμανούς στη Νικόπολη και αυτό είχε δημιουργήσει αίσθημα απαισιοδοξίας στους πολίτες αλλά και τον ίδιο τον Αυτοκράτορα⁵⁸⁷, ενώ είχαν αρχίσει να διογκώνονται και τα επισιτιστικά προβλήματα των κατοίκων⁵⁸⁸.

Ο ίδιος ο Μανουήλ αρχικά φαίνεται πως δεν έκρινε ως ικανοποιητική λύση την παραχώρηση της εξουσίας στον Ιωάννη Ζ΄. Μάλιστα, όπως συμπεραίνεται από το περιεχόμενο της απαντητική του επιστολής προς τον Μανουήλ Χρυσολωρά, φαίνεται να απορρίπτει εντελώς το ενδεχόμενο παραίτησής του από το θρόνο⁵⁸⁹. Πιθανότατα ο Αυτοκράτορας να επέλεξε αυτή την τακτική καθώς εκείνη την περίοδο διαφαινόταν η πρόθεση των δυτικών κρατών να βοηθήσουν εμπράκτως την Κωνσταντινούπολη, ίσως όμως και για προσωπικούς λόγους, μιας και ήδη από το Δεκέμβριο του 1392 είχε γεννηθεί ο γιος του και διάδοχος του θρόνου, ο μελλοντικός Ιωάννης Η΄⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Αυτ., 53.7-12: «Ἄλλ' ὑπομιμνήσκοντες τὰ πραχθέντα ἐν τῇ Ἀσίᾳ παρὰ τῶν Τούρκων, τὴν φθορὰν τῶν πόλεων, τὴν ἐρήμωσιν τῶν ἱερῶν τεμενῶν, τοὺς καθ' ἑκάστην ὥραν πειρασμοὺς καὶ συκοφαντίας τοῦ ἐξομῶσασθαι τὴν εὐσέβειαν».

⁵⁸⁷ Για την αντίδραση των Βυζαντινών στην ήττα των σταυροφορικών δυνάμεων στη Νικόπολη, βλ. G. Dennis, *Letters of Manuel II*, επιστ. 31, 18-43, 80-86, όπου σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Κυδώνη, χρονολογούμενη αρχές Οκτωβρίου 1396, ο Μανουήλ Β΄ κατέγραψε την έντονη απογοήτευσή του για το αποτέλεσμα της μάχης με τη διαπίστωση ότι χάθηκε κάθε διάθεση για επιβίωση και πάλι. Πρβ. και Επιτάφιος λόγος, *III*, Γ΄, 84, 19-21, «...ἔμοι δὲ τῶν πραγμάτων ἐλληλυθέναι δοκούντων ἐπ' ἔσχατων τῶν δεινῶν τῇ τηλικαύτῃ συνδρομῇ τῶν κακῶν».

⁵⁸⁸ Πρβ. κεφάλαιο, «Η επισιτιστική και οικονομική κατάσταση των αμυνομένων».

⁵⁸⁹ Dennis, *Letters of Manuell II*, 91-93. Η συγγραφή της επιστολής τοποθετείται χρονικά το Φεβρουάριο – Μάρτιο του 1397. Ο εκδότης δέχεται, ότι ο Μανουήλ Χρυσολωράς το 1390 βρισκόταν μαζί με τον Ιωάννη Ζ΄ στη Σηλυβρία και ότι επέστρεψαν μαζί στην Κωνσταντινούπολη το Δεκέμβριο του 1399. βλ. σ. 92, υποσ. 1. Πρβ. επίσης, του ιδίου, “Some notes on the Correspondence of Manuell II Palaeologus”, *Actes du XIVe Congres International des Etudes Byzantines*, Βουκουρέστι 1971, II, 72-73. Στις 28 Ιουλίου 1403, μετά την επιστροφή του Μανουήλ Β΄ από τη Δύση και την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Δημήτριος Χρυσολωράς εκφώνησε τον ευχαριστήριο λόγο του στη Θεοτόκο για τη βοήθειά της στη σωτηρία της πόλης ένα χρόνο νωρίτερα (μάχη Αγκυρας, Ιούλιος 1402), βλ. σχετικά, κεφ. «Η Θεοτόκος προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης».

⁵⁹⁰ Από τη δική τους πλευρά, οι Βενετοί αντιμετώπισαν ως πιθανό το ενδεχόμενο να βρεθεί εκείνη τη χρονική στιγμή ο Ιωάννης Ζ΄ στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, όπως συμπεραίνεται από τις οδηγίες που έδωσε η βενετική γερουσία στον αναπληρωτή Βενετό βαίλο στην Πόλη (βλ. X. Μαλτέζου, Ο θεσμός του βαίλου, 119).

Το θέρος του 1397, η πίεση από τους οπαδούς του Ιωάννη Ζ΄ στην Κωνσταντινούπολη δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική και έτσι ο διεκδικητής του θρόνου εξέταζε την εναλλακτική λύση να πουλήσει τα δικαιώματά του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης στον Κάρολο Γ΄ της Γαλλίας με αντάλλαγμα το ποσό των 25.000 χρυσών νομισμάτων το χρόνο⁵⁹¹. Λίγο αργότερα οι κύριοι υποστηρικτές του Ιωάννη Ζ΄ στην Κωνσταντινούπολη υπό το φόβο σκληρών ποινών αναγκάστηκαν να διαφύγουν από την Πόλη με πιθανότερο προορισμό τη Σηλυβρία, όπου και βρισκόταν ο ευνοούμενός τους⁵⁹².

Από αυτό το χρονικό σημείο και έπειτα απουσιάζουν επαρκείς πληροφορίες για να κατανοήσουμε την διαμορφωμένη κατάσταση στην πρωτεύουσα ανάμεσα σε οπαδούς του Ιωάννη Ζ΄ και σε αυτούς που υποστήριζαν τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄. Ίσως πράγματι και να ισχύει η άποψη του Δ. Χατζόπουλου, ότι από το καλοκαίρι του 1397 και εξής «ο αυτοκράτορας μπόρεσε να αντιμετωπίσει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία τους πολιτικούς του αντιπάλους»⁵⁹³. Ωστόσο, πρέπει να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στους «πολιτικούς αντιπάλους» και σε όσους από τον απλό λαό υποστήριζαν την άνοδο στο θρόνο του Ιωάννη Ζ΄, όχι για να καρπωθούν πολιτικά οφέλη εκ των υστέρων, αλλά για να βελτιώσουν απλώς τις συνθήκες διαβίωσής τους στον παρόντα χρόνο, αφού όπως προηγούμενα ειπώθηκε, η ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Ζ΄ θα σήμαινε και την άρση του αποκλεισμού της Πόλης από τα στρατεύματα του Βαγιαζήτ Α΄. Άλλωστε, η πολιορκία συνεχιζόταν πλέον των τεσσάρων ετών και η στέρηση των αναγκαίων αγαθών δημιουργούσε ανυπέρβλητα

Σε τέτοια περίπτωση, αυτό που ο τελευταίος έπρεπε να κάνει ήταν να ανανεώσει την εμπορική συνθήκη ανάμεσα σε Βυζάντιο και Βενετία με τους ίδιους όρους της προηγούμενης συνθήκης, του 1390. Βλ. σχετικά F. Thiriet, *Regestes*, I, 932, με ημερομηνία 7 Απριλίου 1397. Πρβ. Barker, *Manuell II*, 146-147 (ιδιαίτερα υποσημ. 38)· Δ. Χατζόπουλος, *Πρώτη πολιορκία*, 109-110· G. Dennis, "Official documents", 47.

⁵⁹¹ Οι συζητήσεις για τη σύνταξη του εγγράφου γίνονταν ανάμεσα σε Γάλλους ευγενείς, που βρίσκονταν στη Μυτιλήνη και τον πεθερό του Ιωάννη Ζ΄, Φραγκίσκο Γατελούζο, τον οποίο είχε εξουσιοδοτήσει ο Ιωάννης Ζ΄ να κάνει τις διαπραγματεύσεις εκ μέρους του. Το συγκεκριμένο έγγραφο χωρισμένο σε δύο μέρη, χρονολογούμενο το μεν πρώτο στις 15 Ιουλίου 1397 το δε δεύτερο ένα μήνα αργότερα, 15 Αυγούστου, και συνταγμένο στη λατινική γλώσσα δημοσιεύθηκε από τον W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921, 231. Τελικά, η πρόταση δε βρήκε καμία ανταπόκριση από το Γάλλο μονάρχη.

⁵⁹² Πρβ. MM, *Acta*, II, 329: «...του γοῦν καιροῦ καὶ τῶν πραγμάτων αὐθις αὐτοὺς ἀναγκάσαντος, ὅπως ἐξέλθωσι τῶν ἐνταῦθα καὶ ἀπέλθωσιν ἔξω μετὰ τῶν λοιπῶν, εἰ βούλονται σὺν ἀσφαλείᾳ ζῆν».

⁵⁹³ Δ. Χατζόπουλος, *πρώτη πολιορκία*, 243.

προβλήματα στους κατοίκους, ενώ έμοιαζε να ατονεί και το ενδιαφέρον των δυτικών κρατών για το πρόβλημα της Κωνσταντινούπολης⁵⁹⁴. Έτσι, είναι αρκετά πιθανό κάποια μερίδα των πολιτών να αποζητούσε τη μοναδική λύση που θα τους απήλλαζε από τα δεινά και δεν ήταν άλλη από την παραίτηση του Μανουήλ για χάρη του ανηψιού του. Κατά συνέπεια, η κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη μόνο εύκολη δεν πρέπει να ήταν για τον αυτοκράτορα. Ο Δούκας αναφέρει «*τὸν χυδαῖον λαόν*», που κατηγορούσε ανοιχτά πλέον τον αυτοκράτορα ότι δεν τον ενδιέφερε το κοινό συμφέρον, αλλά κυβερνούσε τυραννικά αποσκοπώντας μόνο στο προσωπικό του όφελος⁵⁹⁵. Στα απομνημονεύματα του ο Μ. Boucicaut αναφέρει (για το 1399), ότι η δυναστική διαμάχη αποτελούσε έντονο πρόβλημα⁵⁹⁶, εννοώντας προφανώς την κατάσταση στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης με σημαντική μερίδα του πληθυσμού να αποζητά την εκχώρηση της εξουσίας από τον Μανουήλ Β΄ και τον ίδιο τον Αυτοκράτορα ανήμπορο να βρει λύση στο πρόβλημα του αποκλεισμού της βυζαντινής πρωτεύουσας. Προς το τέλος του 1399 πιθανός συμβιβασμός ανάμεσα στις δύο πλευρές έμοιαζε ως η ιδανικότερη λύση: ο Δούκας παρουσιάζει την συμφωνία των δύο ανδρών σαν ιδιοφυές σχέδιο του Αυτοκράτορα (*βουλήν βουλευέται σοφωτάτην καὶ μάλα συνεκτικὴν*) προκειμένου να μετριάσει τις φωνές διαμαρτυρίας στην Κωνσταντινούπολη⁵⁹⁷, ενώ και ο ίδιος ο Μανουήλ Β΄ αναφέρει ότι προσωπικά κατέληξε στο συμπέρασμα, πως έπρεπε να μεταβεί στη Δύση να ενημερώσει τους δυτικούς ηγεμόνες για το πρόβλημα της Κωνσταντινούπολης και για το λόγο αυτό, παραχώρησε την εξουσία στον ανηψιό του με τον οποίο είχε κάνει ειρήνη⁵⁹⁸. Η εκδοχή του Χαλκοκονδύλη είναι ότι δημιουργήθηκε ρήξη στις σχέσεις Ιωάννη Ζ΄ και Βαγιαζήτ Α΄ και ο πρώτος κατέφυγε στον Μανουήλ Β΄, με τον οποίο ήλθε σε συμφωνία, που επισφραγίστηκε με όρκους⁵⁹⁹. Το αξιοσημείωτο είναι ότι καμία από τις παραπάνω εκδοχές δεν αναφέρει το ρόλο του Γάλλου Boucicaut στη λήξη αυτής της διαμάχης, ίσως για να μην αποδοθεί σε έναν *Φράγκο* ο τερματισμός της βυζαντινής δυναστικής έριδας. Ο ίδιος ο Γάλλος στρατηγός πάντως, αναφέρει στα απομνημονεύματά του, ότι προκειμένου να τερματιστεί το δυναστικό

⁵⁹⁴ Βλ. κεφ. «Η βοήθεια των δυτικών δυνάμεων».

⁵⁹⁵ Δούκας, 54. 16.

⁵⁹⁶ *Livre des faits*, I, xxxiii, 606.

⁵⁹⁷ Δούκας, 54.18. Ο Μανουήλ Β΄, σύμφωνα με τη διήγηση του Δούκα, έστειλε αγγελιαφόρο προς τον Ιωάννη, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης με 10.000 Οθωμανούς στρατιώτες, Αυτ., 54.20-21.

⁵⁹⁸ Πρβ και ΜΜ, *Acta*, 463-467, όπου δίνεται η ίδια ακριβώς εικόνα.

⁵⁹⁹ Χαλκοκονδύλης, I, 78.

πρόβλημα μετέβη στη Σηλυβρία, συνάντησε τον Ιωάννη Ζ΄ και τη σύζυγό του, Ευγενία Γατελούζου, και επέστρεψαν όλοι μαζί στην Κωνσταντινούπολη, όπου και τους υποδέχτηκε ο Αυτοκράτορας, Μανουήλ Β΄⁶⁰⁰. Ο Ισπανός περιηγητής DeClavijo προσθέτει στην αφήγηση των γεγονότων, ότι ο Boucicaut έφερε δια της βίας τον Ιωάννη Ζ΄ στην Κωνσταντινούπολη, όπου και συμφιλιώθηκε με τον Αυτοκράτορα. Αποφασίστηκε, μάλιστα, πως για όσο χρονικό διάστημα ο Μανουήλ Β΄ θα βρισκόταν στη Δύση, ο νεαρός Ιωάννης θα κυβερνούσε στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰¹.

Οι πηγές πάντως συμφωνούν, πως το πρόβλημα της δυναστικής διαμάχης διευθετήθηκε τελικώς με ειρηνικό τρόπο και έτσι το Δεκέμβριο του 1399 ο Μανουήλ ξεκίνησε μαζί με το Boucicaut για το ταξίδι του στις δυτικές αυλές, αφήνοντας τον Ιωάννη Ζ΄ ως αντικαταστάτη του στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰². Μαζί του πήρε και τα μέλη της οικογένειάς του - δείγμα της δυσπιστίας που υπήρχε-, τους οποίους και εγκατέστησε τελικά στην Βενετική Μεθώνη, στην Πελοπόννησο.

Για την περίοδο της διακυβέρνησης του Ιωάννη Ζ΄ στην Κωνσταντινούπολη από το 1399 ως το 1403 λίγα πράγματα είναι γνωστά. Υπάρχει πάντως μια αξιοσημείωτη αναφορά από τον DeClavijo για μυστική συμφωνία ανάμεσα στον Ιωάννη Ζ΄ και το Βαγιαζήτ λίγο πριν τη μάχη της Άγκυρας. Κατά τα λεγόμενα του Ισπανού περιηγητή, ο πρώτος είχε υποσχεθεί να παραχωρήσει τη Σηλυβρία στο σουλτάνο σε περίπτωση νίκης του έναντι του

⁶⁰⁰ *Livre des faits*, I, xxxiii, 606.

⁶⁰¹ De Clavijo, 51-52. Πρβ. και MM, *Acta*, II, 503, με την πληροφορία πως μετά τη συμφιλίωση ανάμεσα στους δύο άνδρες, ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη και αρκετοί άλλοι, προφανώς οπαδοί του Ιωάννη Ζ΄: «...τῆς οὖν εἰρήνης θεοῦ συνεργεία τῆς μετὰ τῆς θεομαγαλύντου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Σηλυβρίας γενομένης καὶ πολλῶν ἐνταῦθα μετοικησάντων». Ο F. Dölger, “Johannes VII”, 31, θεωρεῖ πιθανό ότι ο Ιωάννης Ζ΄ εκείνη την περίοδο βρισκόταν στη Λέσβο, ωστόσο και οι δύο προαναφερθείσες πηγές αναφέρουν τη Σηλυβρία ως τόπο διαμονῆς του.

⁶⁰² Πρβ. P. Shreiner, *Kleinchroniken*, I, 35/4: «...ἦλθεν ὁ μακαρίτης βασιλεύς κῦρ Ἰωάννης, ὁ υἱὸς κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ βασιλέως, ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἰρηνικῶς προγεγονότων ὄρκων μετὰ συμφωνιῶν», (4 Δεκεμβρίου 1399), και 7/26: «...ζητῶν βοήθειαν καὶ συμμαχίαν παρὰ τῶν ἐκεῖσε ῥηγῶν Χριστιανῶν, καταστήσας πρῶτον εἰρήνην καὶ συμφωνίαν ἀγαθὴν μέσον αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ, τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου, καὶ ἀφείς αὐτὸν βασιλεύειν ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρις ἐπανελεύσεως αὐτοῦ». Αντιθέτως, το Χρονικό 12/5 (*Kleinchroniken* I) αναφέρει πως ο Ιωάννης Ζ΄ εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη «...μετὰ θελήσεως καὶ βουλῆς τοῦ τῶν Ἀγαρηνῶν ἄρχοντος Παγιαζίτη κρατήσας τὴν βασιλείαν μῆναν α΄ (!)».

Μογγολικού στρατού⁶⁰³. Η πληροφορία, ωστόσο, δε μοιάζει πειστική. Ο ίδιος, άλλωστε, ο Ιωάννης Ζ΄, λίγο πριν τη μάχη της Άγκυρας (Ιούνιος 1402) έστειλε επιστολή προς τον Ερρίκο Δ΄ της Αγγλίας ζητώντας του βοήθεια, ενώ έδωσε και σημαντικά χρηματικά ποσά σε ορισμένους Άγγλους, που είχαν ενεργή συμμετοχή στην άμυνα της Πόλης⁶⁰⁴. Την ίδια περίοδο, μάλιστα, φαίνεται πως εντάθηκαν και οι επαφές με τους Μογγόλους. Γενικά πάντως επικρατούσε καχυποψία μέσα στην Πόλη. Ακόμη και ο πατριάρχης Ματθαίος κατηγορήθηκε για μυστικές επαφές με τους Οθωμανούς. Άμεσα έσπευσε να αποκρούσει τις κατηγορίες επικρίνοντας ταυτόχρονα την ηθική κατάπτωση των πολιτών⁶⁰⁵.

Οι ειδήσεις για τη μάχη της Άγκυρας και την άρση του αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, έφτασαν στον Μανουήλ Β΄ καθόσον αυτός βρισκόταν στο Παρίσι. Καθώς πλέον δεν υπήρχε λόγος αναζήτησης βοήθειας έπρεπε να επιστρέψει στην Πόλη. Ωστόσο δε βιάστηκε καθόλου για το ταξίδι της επιστροφής μιας και δεν ήξερε, τι υποδοχή θα του επιφύλασσε ο Ιωάννης Ζ΄ μετά από τη μακρόχρονη απουσία του. Κυρίως ήταν οι Βενετοί αυτοί που τον πίεζαν να επιστρέψει, για να επικυρώσει ως ο νόμιμος βυζαντινός Αυτοκράτορας τη συνθήκη της Καλλίπολης (1403) ανάμεσα στους ηττημένους Οθωμανούς, το Βυζάντιο και τα ενδιαφερόμενα δυτικά κράτη. Ο ένας από τους όρους της συνθήκης ήταν και η επιστροφή της Θεσσαλονίκης στην κατοχή των Βυζαντινών. Η διοίκησή της θα ήταν και η ανταμοιβή του Ιωάννη Ζ΄, την οποία και διατήρησε μέχρι το θάνατό του, το Σεπτέμβριο του 1408. Το γεγονός ότι δεν άφησε απογόνους σήμαινε και τον τερματισμό της εμφύλιας διαμάχης⁶⁰⁶· ο Μανουήλ όρισε ως Δεσπότη της Θεσσαλονίκης τον ανήλικο δευτερότοκο γιο του, Ανδρόνικο, ενώ και στην Πελοπόννησο, ύστερα από το θάνατο του αδερφού του, Δεσπότη Θεόδωρου, η διαδοχή μεταβιβάστηκε στον τρίτο γιο του Μανουήλ, που ορίστηκε Δεσπότης ως Θεόδωρος Β΄.

⁶⁰³ DeClavijo, 51-53.

⁶⁰⁴ Dölger, *Regestes*, V, αρ. 3289. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 500-501.

⁶⁰⁵ MM, *Acta*, II, 463-467, ειδικά 466. Πρβ. Barker, *Manuel II*, 208-211· G. T. Dennis, “The deposition and restoration of Patriarch Matthew I, 1402-1403”, *Polychordia, Festschrift Franz Dolger zum 75 Geburtstag*, (επιμ. P. Wirth), Άμστερνταμ 1967, 100-106· V. Laurent, *Le trisepiscopat du patriarche Mathieu I(1397-1410)*, Παρίσι 1972, 26 κ.ε.

⁶⁰⁶ Για τον φερόμενο ως γιο του Ιωάννη Ζ΄, Ανδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο, βλ. G. T. Dennis, “An unknown Byzantine Emperor, Andronikus V Palaeologus (1400-1407;)”, *JÖBG* 16 (1967), 175-187· N. Οικονομίδης, «Σημείωμα για τον Ανδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 23-31.

B) Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΆΛΩΣΗ (1452-1453)

Το 1453 ο διχασμός των πολιτών ήταν θρησκευτικής φύσεως. Και παρότι στο τέλος του 14ου αιώνα το Βυζάντιο έμοιαζε απαλλαγμένο από όλες εκείνες τις θρησκευτικές έριδες, που είχαν ταλαιπωρήσει τους κατοίκους στα χρόνια του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, όπως έγινε με το κίνημα των Αρσενιτών και μετέπειτα με τη διακήρυξη της ένωσης ανατολικής και δυτικής εκκλησίας στη Λυών το 1274 ή και αργότερα, στη δεκαετία του 1340, με τη διαμάχη που είχε προκαλέσει το θρησκευτικό κίνημα του Ησυχασμού, η ηρεμία δεν έμελε να διαρκέσει για πολύ⁶⁰⁷.

Καθοριστικό ρόλο στο «θρησκευτικό συναίσθημα» των Κωνσταντινουπολιτών κατά τη διάρκεια της τελευταίας οθωμανικής πολιορκίας, το 1453, έπαιξαν τα γεγονότα της εκκλησιαστικής συνόδου της Φλωρεντίας το 1438-1439 με την τελική διακήρυξη της ένωσης ανατολικής και δυτικής εκκλησίας (6 Ιουλίου 1439). Είναι δεδομένο, όπως άλλωστε και το 1274 στη Λυών, πως η εν λόγω ένωση υπαγορεύτηκε για μια ακόμη φορά από πολιτική σκοπιμότητα. Και ενώ τον 13ο αιώνα ο στόχος ήταν να αποτρέψουν τον Κάρολο Ανδεγαυό να επιτεθεί στην Κωνσταντινούπολη, στο μέσον σχεδόν του 15ου αιώνα οι Βυζαντινοί καλούνταν να δείξουν εμπράκτως τη «νομιμοφροσύνη» τους στον Πάπα και τελικώς να παρακινήσουν τις δυτικές δυνάμεις να αναλάβουν εκ νέου μια σταυροφορία με σκοπό την εκδίωξη των Οθωμανών από την Ευρώπη και, κατά συνέπεια, τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης. Πάντως και τη φορά αυτή τις προθέσεις του αυτοκράτορα και μερικών ανώτερων κρατικών αξιωματούχων φαίνεται πως δεν τις συμεριζόταν η μεγαλύτερη μερίδα των λαϊκών και κληρικών, που αντιτίθενταν στην ένωση εξαιτίας των δογματικών και θεολογικών διαφορών⁶⁰⁸. Ταυτόχρονα, δεν είναι ξεκάθαρη η στάση που κράτησαν τα

⁶⁰⁷ Πρβ. D. M. Nicol, *Church and Society*, 9-11, 36-42· S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, 128-158· J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Οξφόρδη 1986, 257-260. Για τη διδασκαλία του ησυχαστικού κινήματος, J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Παρίσι 1959.

⁶⁰⁸ Πρβ. Σφραντζής, 23.4.1-10: «Εἶπεν ὁ ἀοίδιμος βασιλεὺς κύρ Μανουήλ πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τὸν βασιλέα κύρ Ἰωάννην, μόνος πρὸς μόνον, κἀμουῦ μόνου ἰσταμένου ἔμπροσθεν αὐτῶν· καὶ ἐκπεσόντος λόγου περὶ τῆς συνόδου ἔφη· “Υἱέ μου, βεβαίως καὶ ἀληθῶς ἐπιστάμεθα ἐκ μέσου τῆς καρδίας αὐτῶν δὴ τῶν ἀσεβῶν, ὅτι λίαν διστάζουσι φοβούμενοι, μήπως συμφωνήσωμεν καὶ ἐνωθῶμεν τοῖς δυτικοῖς Χριστιανοῖς. Δοκεῖ γὰρ αὐτοῖς ὅτι, εἰ τοῦτο γένηται, γενήσεται τι κακὸν μέγα κατ’ αὐτῶν παρὰ τῶν εἰρημένων δυτικῶν δι’ ἡμᾶς. Λοιπὸν τὸ περὶ τῆς συνόδου μελέτα μὲν αὐτὸ καὶ ζήτηι, καὶ μάλιστα ὅταν χρειαν ἔχῃς φοβῆσαι τοὺς ἀσεβεῖς, τὸ δὲ ποιῆσαι αὐτὴν μηκέτι

ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αν και είναι γενικά παραδεκτό ότι διέκεινταν πιο ευνοϊκά, κυρίως για τις πολιτικές συνέπειες της ένωσης⁶⁰⁹. Ουσιαστικά πλέον είχαν διαμορφωθεί τρεις κοινωνικές ομάδες, αυτοί που υποστήριζαν εξ' αρχής την ένωση με τη Δυτική εκκλησία, αυτοί που επεδίωκαν τη στρατιωτική βοήθεια της Δύσης και γνώριζαν ότι ο μοναδικός τρόπος να επιτευχθεί ήταν η ένωση των εκκλησιών και, τέλος, όσοι αντιτίθενταν εντελώς σε αυτήν. Στην πράξη, οι δύο πρώτες ομάδες μάλλον ταυτίζονταν καθώς το όρια μεταξύ τους δεν ήταν τόσο διακριτά. Μεταξύ των επισκόπων, όμως, των ιερέων, των μοναχών και του απλού λαού της Πόλης διφορούμενες τοποθετήσεις δεν ήταν δυνατές.

Είναι γεγονός, ωστόσο, πως με το πέρασμα των ετών η ένωση της Φλωρεντίας γινόταν ολοένα και περισσότερο αντιλαϊκή. Αρκετοί από τους ενωτικούς πρέπει να απογοητεύτηκαν ύστερα από την αποτυχία του συνασπισμένου δυτικού στρατού στη Βάρνα το 1444, ενώ δε διαφαινόταν καμία μελλοντική σταυροφορική κίνηση. Ακόμη και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, που ανακηρύχθηκε Αυτοκράτορας το 1449 στο Μιστρά δεν προχώρησε σε στέψη στην Κωνσταντινούπολη, καθώς μια τέτοια ενέργεια από έναν Πατριάρχη που ευνοούσε την ένωση με τη δυτική εκκλησία, μόνο να χειροτερέψει την κατάσταση μπορούσε. Πλέον, πολλοί από τους ανθενωτικούς κληρικούς αρνούσαν να μνημονεύσουν το όνομα του αυτοκράτορα κατά τις λειτουργίες⁶¹⁰, ενώ ο ίδιος ο Πατριάρχης Γρηγόριος Γ' εγκατέλειψε τελικά τη θέση του τον Αύγουστο του 1451 και μετέβη στη Ρώμη, όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του, το 1459⁶¹¹.

ἐπιχειρισθῆς αὐτό, διότι ὡς βλέπω τοὺς ἡμετέρους, οὐκ εἰσὶν ἀρμόδιοι πρὸς τὸ εὐρεῖν μέθοδον καὶ τρόπον ἐνώσεως συμφωνίας τε καὶ εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ ὁμοιοῦς, εἰ μὴ φροντίζουσι πρὸς τὸ ἐπιστρέψαι αὐτούς, - λέγω τοὺς δυτικούς, - ὡς ἤμεν ἀρχήθεν. Τοῦτο δὲ ἀδύνατον ὄντως· σχεδὸν γὰρ φοβοῦμαι, μὴ καὶ χειρὸν σχίσμα γένηται· καὶ ἰδὸν ἀπεκαλύφθημεν τοῖς ἀσεβέσι».

⁶⁰⁹ Λεονάρδος Χίου, 12. Πρβ. D. Geanakoplos, "Byzantium and the Crusades", εκδ. K.M. Setton, *History of the Crusades*, III, Wisconsin 1975, 94-95, T. Κιουσοπούλου, «Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης ανάμεσα στους ενωτικούς και ανθενωτικούς το 15ο αιώνα», *Μνήμων* 23(2001), 33-35.

⁶¹⁰ Ο Αυτοκράτορας εμφανιζόταν ως υπέρμαχος της ένωσης των εκκλησιών αποκλειστικά και μόνο για τα πολιτικά οφέλη που αυτή θα μπορούσε να αποφέρει στην Κωνσταντινούπολη, πρβ. Δούκας, 315.18: «...καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς πεπλασμένως κατένευσεν».

⁶¹¹ Σχολάριος, IV, 510: «...ὁ γὰρ Γρηγόριος ἀπῆλθεν εἰς Ρώμην, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν», Πρβ. P. Schreiner, *Kleinchroniken*, II, "Ein Chronologische Notiz des Theodoros Agalianos aus dem Jahr 1452", 636: «...διὰ τὸ τὴν ἐκκλησίαν μὴ ἔχειν προστάτην, ἡρημαμένην οὖσαν καὶ αὐτὴν διὰ τὴν ταραχὴν καὶ σύγχυσιν τὴν ἐπεισαχθεῖσαν ἀπὸ τῆς ψευδωνύμου ἐνώσεως...». Πρβ. Δούκας, 272.5 «...καὶ τὸν ἐξόριστον

Προς το τέλος του 1451 σε απαντητική του επιστολή στην αλληλογραφία που του είχε στείλει ο Αυτοκράτορας διαμέσου του απεσταλμένου πρεσβευτή Ανδρόνικου Βρυέννιου Λεοντάρη, ο πάπας Νικόλαος Ε΄ απάντησε, πως έπρεπε να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για να επιτευχθεί η ένωση και ο Γρηγόριος Γ΄ να επιστρέψει στον πατριαρχικό θρόνο, ενώ και το όνομα του Πάπα έπρεπε να μνημονεύεται στις λειτουργίες⁶¹².

Το Μάιο του 1452 ο Καρδινάλιος Ισιδώρος του Κιέβου διορίστηκε ως απεσταλμένος του Νικολάου Ε΄, προκειμένου να εξετάσει κατά πόσο η ένωση είχε και στην πράξη επιτελεστεί και στο τέλος του Οκτωβρίου κατέπλευσε στην Κωνσταντινούπολη μαζί με 200 τοξότες, που είχε στρατολογήσει στη Χίο με έξοδα του Πάπα. Ήταν περισσότερο μια ενδεικτική κίνηση ότι ο Πάπας θα βοηθούσε εμπράκτως τους Βυζαντινούς, παρά μια ουσιαστική βοήθεια στην άμυνα της Πόλης. Μαζί του έφτασε και ο Γενουάτης Αρχιεπίσκοπος Λέσβου, Λεονάρδος⁶¹³.

Προηγουμένως, τον Αύγουστο του 1452, ο Σουλτάνος είχε ήδη ολοκληρώσει την κατασκευή του κάστρου του Ρουμελί Χισάρ στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου κάνοντας πλέον ξεκάθαρο, πως σύντομα επρόκειτο να κινηθεί στρατιωτικά εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Υπό την πίεση του άμεσου οθωμανικού κινδύνου οι κάτοικοι της Πόλης αντιλαμβάνονταν, πως για μια ακόμη φορά έπρεπε να προστρέξουν στη Δύση για βοήθεια. Αυτό όμως θα επιτυγχανόταν με την αποδοχή των όρων, που είχαν συμφωνηθεί στη Φλωρεντία 13 χρόνια νωρίτερα. Πάντως, ακόμη και σε εκείνες τις κρίσιμες περιστάσεις δεν έλειπαν οι φωνές αυτών που ήταν εντελώς αντίθετοι με την ένωση και θεωρούσαν πως μόνο η διατήρηση της ορθόδοξης πίστης μπορούσε να βοηθήσει. Και παρότι ο κυριότερος πολέμιος της ένωσης, ο Γεώργιος Σχολάριος είχε ήδη από το 1450 αποσυρθεί στη μονή του Παντοκράτορος ως μοναχός Γεννάδιος, συνέχιζε ωστόσο να αναθεματίζει την ένωση και να κατηγορεί ανοιχτά όσους την υποστήριζαν, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα με την άφιξη του Ισιδώρου είχε θυροκολλήσει στην πόρτα του κελιού του μια διακήρυξη με τις θέσεις του

πατριάρχη Γρηγόριον». Για περαιτέρω ανάλυση των αιτιών που οδήγησαν στην αποχώρηση του Πατριάρχη, βλ. σχετικά, Σ. Βαρναλίδης, *Γρηγόριος ο Γ΄*, 89-92.

⁶¹² Λάμπρος, *ΙΙΙ*, Δ΄, «Επιστολή Νικολάου πέμπτου Ρώμης Αρχιερέως μεγίστου...», 49-63, ιδιαίτερα 53-56.

⁶¹³ J. Gill, *Council of Florence, 372-376*· Nicol, *Immortal Emperor*, 49-51.

συνοψίζοντας ότι θα προτιμούσε να πεθάνει παρά να απαρνηθεί την ορθοδοξία (1^η Νοεμβρίου 1452)⁶¹⁴.

Τελικά, η ενωτική λειτουργία έγινε στο ναό της Αγίας Σοφίας στις 12 Δεκεμβρίου 1452 και μνημονεύτηκαν σε αυτήν τα ονόματα του πάπα Νικολάου Ε΄ και του πατριάρχη Γρηγορίου Γ΄. Ο Δούκας αναφέρει, ότι όσοι τελικά συναθροίστηκαν στο ναό συμφώνησαν στην αποδοχή της ενώσεως των εκκλησιών, με το σκεπτικό ότι μόλις ξεπεραστεί το πρόβλημα με τους Οθωμανούς, θα επανεξετάζονταν οι όροι και θα μπορούσαν να διορθώσουν οτιδήποτε δεν ήταν σύμφωνο με την ορθή πίστη⁶¹⁵.

Από το συγκεκριμένο χωρίο του Δούκα, μπορούμε να εξάγουμε και τα εξής συμπεράσματα: α) το ότι ο αριθμός των ενωτικών δεν ήταν τόσο μεγάλος, που θα τους επέτρεπε να περάσουν τη δική τους γραμμή χωρίς τη σύμπραξη και μιας άλλης ομάδας, και β) ότι πιθανότατα αυτή η ομάδα ανθρώπων, που συμφώνησαν με τους ενωτικούς, αποτελούνταν από τον Αυτοκράτορα και τους περισσότερους από τους κρατικούς αξιωματούχους, που ενεργούσαν υπέρ της ενώσεως κάτω από την πίεση της επικείμενης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης⁶¹⁶. Ενώ ενδιαφέρουσα, τέλος, είναι και η άποψη του Σ. Βαρναλίδη που θεωρεί ότι «είναι αρκετά πιθανό μεταξύ των συναθροισθέντων να είχαν εισχωρήσει και ανθενωτικοί που με παρεμβάσεις προσπάθησαν, όσο το δυνατόν, να αποτρέψουν μια τελεσίδικη ένωση με τη δυτική εκκλησία»⁶¹⁷. Πάντως ο Καρδινάλιος Ισίδωρος στην αναφορά του προς τον πάπα κατέγραψε, ότι παραβρέθηκε ολόκληρος ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, και παρότι κατανοούσε ότι η αποδοχή της ένωσης ήταν προσποιητή, δεν ανέφερε τίποτα σχετικό⁶¹⁸.

⁶¹⁴ Σχολάριος, III, 165-166· Σ. Λάμπρος, III, II, 120-121. Πρβ. Δούκας (Grecu), 317.3-9. Βλ. σχετικά και I. Ševčenko, "Intellectual Repercussion of the Council of Florence", *Church History* 24(1955), 293-294. Πρβ. Gill, *Council of Florence*, 375-376.

⁶¹⁵ Δούκας, 318-319. Ο ίδιος θεωρούσε πως οι περισσότεροι που ήταν παρόντες στην ενωτική λειτουργία προσποιούνταν ότι πανηγύριζαν ένα γεγονός που ουσιαστικά το απέρριπταν. Βλ. σχετικά, Λάμπρος, III, Δ΄, «Επιστολή Νικολάου πέμπτου...», 59, όπου από την απάντηση του Πάπα συμπεραίνεται, ότι για τη Ρώμη δεν υπήρχε πλέον θέμα σύγκλησης συνόδου και το μόνο που μπορούσε να γίνει ήταν ορισμένες διευκρινήσεις σε ενδεχόμενες διαφωνίες και απορίες των ανθενωτικών.

⁶¹⁶ Πρβ. Δούκας, 256.3-18.

⁶¹⁷ Σ. Βαρναλίδης, Γρηγόριος Γ΄, 119.

⁶¹⁸ A. Pertusi, *Caduta*, I, 92. 13: "...et tota urbs Constantinopolitana cum ecclesia catholica unita est..". Πρβ. Δούκας, 319.4-8: «...Ο δὲ καδδηνάλιος ἀνιχνεύων πᾶσαν καρδίαν καὶ πάντα σκοπόν τῶν Γραικῶν, οὐκ ἐλάνθανον γὰρ τὰ μαγγανεύματα καὶ αἱ ἀπάται τῶν Γραικῶν αὐτῷ ἀλλ' ὡς τοῦ αὐτοῦ γένους

Ωστόσο, η ενωτική λειτουργία έκανε ακόμη πιο δυσάρεστη την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, καθώς μεγέθυνε τις αντιθέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους του κλήρου, τους μοναχούς, αλλά και τους απλούς πολίτες. Οδήγησε, μάλιστα, σε τέτοιο φανατισμό, που οι περισσότεροι πλέον αρνούσαν να τελέσουν ή να συμμετέχουν σε οποιαδήποτε Θεία Λειτουργία και απέφευγαν το ναό της Αγίας Σοφίας ως μιανό και μολυσμένο⁶¹⁹. Όταν μάλιστα, κάποιος πήγαινε να εξομολογηθεί ο εξομολόγος ρωτούσε αν είχαν οποιεσδήποτε σχέσεις με τους ενωτικούς ή αν είχαν παρακολουθήσει λειτουργία που είχε τελέσει ενωτικός ιερέας και σε τέτοια περίπτωση επιβαλλόταν βαρύ επιτίμιο⁶²⁰.

Ο Δούκας προκειμένου να καταδείξει το ιδεολογικό χάσμα ανάμεσα στους ενωτικούς και όσους αντιδρούσαν στην ένωση αποδίδει στο *Μέγα Δούκα*, Λουκά Νοταρά, την πολύ πλέον γνωστή φράση «Κρειπτότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιδόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν»⁶²¹. Το πιο πιθανό είναι πως η συγκεκριμένη ρήση δεν ειπώθηκε ποτέ, τοποθετώντας όμως αυτά τα λόγια στο στόμα ενός από τους υπερασπιστές της Πόλης, και μάλιστα ανώτατου αξιωματούχου, ήταν για να αποδώσει κατάλληλα το βαθμό της αντίθεσης ανάμεσα σε ενωτικούς και ανθενωτικούς και τη δυσπιστία και το μίσος των τελευταίων απέναντι στους Δυτικούς, οι οποίοι πλέον παρουσιάζονταν ως χειρότερος εχθρός και από τους Οθωμανούς. Όταν όμως οι τελευταίοι εισήλθαν στην πόλη ο λαός κατευθύνθηκε στις εκκλησίες και τα μοναστήρια για τη

ὦν σὺν ὀλίγῃ ὀρμῇ, ἔσπευδε βοηθῆσαι τῇ Πόλει καὶ ἤρκει αὐτὸ πρὸς ἀπολογίαν τῷ πάπα, ὅσον γέγονεν». Πρβ. J. Gill, *Council of Florence*, 386-387.

⁶¹⁹ Δούκας, 263. 12-17: «...ὡς Ἰουδαίων συναγωγὴν ταύτην ἀπέφευγον καὶ οὐκ ἦν ἐν αὐτῇ οὔτε προσφορὰ οὔτ' ὀλοκαύτωσις οὔτε θυμίαμα. Εἰ ἔτυχέ τις τῶν ἱερέων λειτουργῆσαι Θεῷ ἐν ἡμέρᾳ ἐπισήμῳ, οἱ προσευχόμενοι μέχρι τῆς ὥρας τῆς προσφορᾶς ἴσταντο καὶ τότε πάντες ἐξήρχοντο, οὔτω γυναικες ὡς ἄνδρες, οὔτως μοναχοὶ ὡς μονάζουσαι. Τί χρὴ λέγειν; Καὶ τὸν ναὸν ὡς βωμὸν καὶ τὴν θυσίαν ὡς Ἀπόλλωνι τελουμένην ἐνόμιζον... Καὶ ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ὡς καταφύγιον δαιμόνων καὶ βωμὸς ἑλληνικὸς αὐτοῖς ἐλογίζετο. Ποῦ κηροί; Ποῦ ἔλαιον ἐν ταῖς λυχναψίαις; Τὰ πάντα σκοτεινὰ καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων. Ἐρημον τὸ ἅγιον τέμενος ἐφαίνετο, προσημαῖνον τὴν ἐρημίαν, ἣν ὑποστῆναι μέλλει μετ' ὀλίγον διὰ τὰς παραβάσεις καὶ ἀνομίας τῶν κατοικούντων».

⁶²⁰ Δούκας, 260-261.

⁶²¹ Αυτ., 264, 14-15. Βλ. και D. R. Reinsch, "Lieber den Turban als was? Bemerkungen zum Dictum des Lukas Notaras", *Φιλέλλην: Studies in Honour of R. Browning*, έκδ. C. N. Constantinides et al. , Βενετία 1996, 377-389, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

σωτηρία του. Το αν εκεί είχαν λειτουργήσει ενωτικοί ή όχι ήταν πλέον θέμα ήσσονος σημασίας. Η πόλη είχε περάσει πλέον στην κατοχή αλλοθρήσκων.

IV. Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΠΡΟΣΤΑΤΙΔΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Με δεδομένη την απειλητική παρουσία του οθωμανικού στρατού έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και τα όσα αυτή συνεπαγόταν για τους πολιορκημένους, δηλαδή στερήσεις βασικότατων αγαθών, ένδεια οικονομική, έντονος φόβος για πιθανή κατάληψη της Πόλης, κ.ά. και την αδιαφορία των ευρωπαϊκών δυνάμεων για την εξαιρετικά δύσκολη θέση της Κωνσταντινούπολης, οι ίδιοι οι κάτοικοι μη έχοντας άλλη λύση, αποκαμωμένοι ψυχικά και σωματικά, έστρεφαν τις ελπίδες τους στο Θεό⁶²².

Αυτή η θρησκευτική ανάγκη καταγράφηκε έντονα στη διάρκεια και των τριών πολιορκιών και εκδηλωνόταν είτε με παρακλητικές δεήσεις για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης είτε με λιτανείες στους δρόμους ή ακόμη και επάνω στις επάλξεις των τειχών, με την εικόνα της Θεοτόκου – προστάτιδας της πόλης να προπορεύεται στα χέρια των ιερέων και τη μαζική συμμετοχή του λαού. Ιδιαίτερα οι τελευταίες ήταν συχνό φαινόμενο και κατά τη διάρκεια της πρώτης οκταετούς πολιορκίας (1394-1402), αλλά και τις κρίσιμες στιγμές πριν την τελική Άλωση της Πόλης από τους Οθωμανούς. Μάλιστα, το Μάιο του 1453, όταν τα κανόνια του Σουλτάνου είχαν γκρεμίσει μεγάλο μέρος του τείχους και το τέλος έμοιαζε αναπόφευκτο οι λιτανείες στη μονή της Χώρας ήταν τόσο συχνές, που τελικά η εικόνα της Θεοτόκου παρέμεινε εκεί μέχρι την Άλωση⁶²³, όπως αναφέρει ο Δούκας. Η περιγραφή του Λεονάρδου Χίου επιβεβαιώνει πλήρως τα παραδιδόμενα από τον ιστορικό: «*Nos tantam religionem admirati Deum propitiatorem perfusis lacrimis precabamur sacras ymagines processionaliter compuncti per vallum urbemque*

⁶²² Δούκας, 53. 12-15: «θήσωμεν εἰς Θεὸν τὰς ἐλπίδας ἡμῶν· ἔτι μικρὸν ὑπομείνωμεν καὶ τίς οἶδεν, εἰ ἄρα ὁ Θεὸς παριδῶν τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν...», «...Οἱ δὲ πτωχοὶ Πολῖται σὺν τῷ βασιλεῖ χεῖρας πρὸς Θεὸν αἶροντες, σὺν δάκρυσιν πλείστοις ἰκέτευον λέγοντες· “Θεὲ καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους, ἐλέησον ἡμᾶς τοὺς ἀχρεῖους δούλους σου καὶ δός τὸν ἐπαπειλοῦντα ἡμᾶς καὶ τὸν σὸν οἶκον τοῦτον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἅγια ἄλλην μέριμναν, ἄλλην φροντίδα, ἄλλον λογισμόν, ἵνα ἐλευθερωθέντες τῆς αὐτοῦ τυραννίδος δοξάσωμέν σε τὸν πατέρα καὶ υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, τὸν ἕνα Θεὸν εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν».

⁶²³ Αυτ., 55.17-18: «Ἦν δὲ τότε κατὰ τὸ ἔθος εὔρεθεισα ἢ εἰκὼν τῆς πανυπεράγνου Θεοτόκου τῆ ἑβδομάδι τῆς διακαινησίμου ἐν τῷ παλατίῳ· καὶ ἔκτοτε συχνάκις ἐλιτάνευον ἐν τῇ μονῇ τῆς χώρας· καὶ ἡ εἰκὼν ἐκεῖ ἴστατο μέχρις ἀλώσεως». Πρβ.καὶ Λεονάρδος Χίου, *Caduta*, I, 150.

transferentes, nudis pedibus mulierum virorumque turbis consequetibus deprecabamur...»⁶²⁴.

Κοινή ήταν η πεποίθηση άλλωστε πως και τις προηγούμενες φορές, που η Κωνσταντινούπολη είχε βρεθεί σε ανάλογο κίνδυνο, η παρέμβαση της Θεοτόκου ήταν αυτή που δεν επέτρεψε την κατάληψή της από τους αλλοθρήσκους.

Έτσι, ακόμα και αν για τη λύση των δύο πρώτων οθωμανικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης πρέπει να αναγνωρίσουμε την πρωτοβουλία στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, που με τις διπλωματικές του ενέργειες, στη μεν πρώτη φαίνεται πως προέτρεψε το Μογγόλο Τιμούρ να κινηθεί δυτικά με το στρατό του και να αναμετρηθεί με τον Βαγιαζήτ Α΄ και τελικά να τον νικήσει στην περίφημη μάχη της Άγκυρας τον Ιούλιο του 1402· ενώ στη δεύτερη αναμίχθηκε ενεργά στις οθωμανικές εμφύλιες έριδες υποκινώντας την επανάσταση του Μουσταφά στην Προύσα εναντίον του αδερφού του, Μουράτ Β΄, με αποτέλεσμα τη λύση της πολιορκία του 1422, δε λείπουν τα διασωθέντα κείμενα της εποχής, που αποδίδουν τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης στη βοήθεια της Θεοτόκου.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στον οκταετή αποκλεισμό της Πόλης από τους Οθωμανούς κατά τα έτη 1394-1402 ο ανώνυμος συγγραφέας της «*Χρονικής έκθεσης*», (κείμενο γραμμένο στις αρχές του 15ου αιώνα) πληροφορεί από τον τίτλο κιόλας του έργου του ότι θα περιγράψει το *θαυμαστό γεγονός* της άρσης του αποκλεισμού και τη σωτηρία της Πόλης από το στρατό του Βαγιαζήτ: «...*Διήγησις περι τοῦ γεγονότος θαύματος παρά τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ εὐσεβεστάτου κῦρ Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου, ἠνίκα τῆς μεγαλοπόλεως ὑπὸ τῶν Ἄγαρηνῶν ἀλῶναι κινδυνευούσης ... ἐλευθερίας ἔτυχε παντελοῦς καὶ τῶν ἐπηρτημένων αὐτῇ φόβων ἀπηλλάγη προνοία τῆς ὑπεραγίας καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*»⁶²⁵. Όσον αφορά στο καθαυτό περιεχόμενο του κειμένου, ύστερα από μια σύντομη αναφορά στην εμφάνιση των Οθωμανών στη Μ. Ασία και την ταχύτατη προέλασή τους στην περιοχή της Θράκης αναφέρονται -επίσης συνοπτικά- η προσπάθεια του Βαγιαζήτ να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη επιβάλλοντας σχεδόν ολοκληρωτικό αποκλεισμό και οι στερήσεις του πληθυσμού εξαιτίας της μακροχρόνιας παρουσίας του οθωμανικού στρατού έξω από τα

⁶²⁴ Λεονάρδος Χίου, ό.π, I, 158.389-399. (=μας είχε πιάσει τέτοια θρησκευτική θέρμη, που παρακαλούσαμε με δάκρυα το θεό, κουβαλούσαμε τις εικόνες και γυμνόποδοι άνδρες και γυναίκες ακολουθούσαν είτε επάνω στα τείχη είτε μέσα στην πόλη και παρακαλούσαμε το Θεό για σωτηρία...).

⁶²⁵ P. Gautier, "Recit inedit", 104. 1-5.

τείχη της Βυζαντινής πρωτεύουσας. Και ενώ η κατάσταση για τους πολιορκημένους είχε φτάσει πλέον στο απροχώρητο, η Θεοτόκος, κατά το συγγραφέα, ήταν αυτή που φρόντισε για τη σωτηρία της Πόλης: ώθησε τον αρχηγό των Μογγόλων, Τιμούρ, να κινηθεί προς τα δυτικά και να προκαλέσει σε μάχη το Σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄. Το αποτέλεσμα της μάχης της Άγκυρας (28 Ιουλίου 1402), η ήττα δηλαδή των οθωμανικών στρατευμάτων και η σύλληψη του Βαγιαζήτ από τον αντίπαλό του, ήταν ο τρόπος με τον οποίο, «... ή τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία τὴν τῆς ἡμετέρας πόλεως ὠκονόμησεν ἐλευθερίαν»⁶²⁶.

Σε πιο υμνητικό ύφος, όπως άλλωστε αρμόζει σε ένα «εὐχαριστήριον προσφώνημα εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον», αναφέρεται και ο Δημήτριος Χρυσολωράς όσον αφορά στη θεϊκή παρέμβαση στην άρση του αποκλεισμού από το στρατό του Βαγιαζήτ Α΄ κατά την ίδια περίοδο⁶²⁷. Ὡς θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου δέσποινα. Ἐταπείνωσας ἡμᾶς, ἀλλ' οὐκ ἐξέτριψας, ἡσθενήσαμεν ἀλλ' οὐκ ἀπεθάνομεν ... Ἐχθρὸς ἡμῖν ἐψηφίσατο κάκιστα καὶ τὴν αὐτοῦ ψῆφον αὐτὴ ραδίως ἀπέτεμες ... βουλευέται καθ' ἡμῶν ὁ μέγας δράκων καὶ τὴν αὐτοῦ βουλήν ὡς ἰστὸν ἀράχνης διέλυσας...γυμνῶσαι τὸ σὸν ἠθέλησε γένος καὶ τὴν αὐτοῦ πρώτην ἐκληρώσατο γύμνωσιν...Συμπλακέντος γὰρ τοῦ πολέμου, ἠττᾶται παντάπασιν ὁ τῆς πόλεως τύραννος, διώκεται, νικᾶται, κατέχεται. Ὡ ξένον καὶ θαῦμα καὶ θέαμα. Ὁ παντελεύθερος δέσμιος, δοῦλος ὁ πρὸ ὀλίγου δεσπότης μέγας»⁶²⁸.

Κάτι ανάλογο συναντάμε και για το 1422, τη δεύτερη δηλαδή φορά που οι Οθωμανοί κινήθηκαν στρατιωτικά εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων Ιωάννης Κανανός δίνει στον αναγνώστη από τον τίτλο ήδη του έργου του την κεντρική ιδέα για αυτό που πρόκειται να ακολουθήσει: : «Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου ὅτε ὁ Ἀμουράτ Πεῖς παρέπεσε ταύτη μετὰ δυνάμεως βαρείας καὶ παρολίγον ταύτην ἐκράτει, εἰ μὴ ἡ ὑπέραγνος Μήτηρ

⁶²⁶ Αυτ., 112, 22-23.

⁶²⁷ Η έκδοση του κειμένου με σχολιασμό και γαλλική μετάφραση υπό P. Gautier, “Action de graces de Demetrius Chrysoloras a la Theotocos pour l’anniversaire de la bataille d’ Ancara”, *REB* 19(1961), 340-357. Όσον αφορά στη χρονολόγηση του κειμένου αυτή τοποθετείται από τον εκδότη ασφαλώς ύστερα από τη μάχη της Άγκυρας το 1411, όταν και επανεμφανίστηκαν οι Οθωμανοί του Μούσα έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

⁶²⁸ Δ. Χρυσολωράς, 350.30-55.

τοῦ Κυρίου ταύτην ἐφύλαξε, συγγραφείσα παρὰ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Κανανοῦ»⁶²⁹, ενώ το ίδιο τονίζει και στο προοίμιο: «...ὅπως τὸ πανθαύμαστον θαῦμα τῆς Παναγίας μου διηγῆσομαι ... καὶ τὸ πολυθρύλητον θαῦμα τῆς Παναγίας καὶ τὴν καθ' ἡμῶν τῶν Ἀγαρηνῶν ἐπιδρομὴν καὶ τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως»⁶³⁰.

Ο λόγος που ώθησε τους συγκεκριμένους συγγραφείς να περιγράψουν τα γεγονότα της πρώτης και δεύτερης πολιορκίας αντίστοιχα ήταν ακριβώς για να καταδείξουν τη βοήθεια της Θεοτόκου, που στάθηκε στο πλευρό των Βυζαντινών τις δύσκολες εκείνες στιγμές. Κατ' αυτούς, η παρουσία της και η καταλυτική της βοήθεια ήταν τελικά περισσότερο από οτιδήποτε άλλο που δεν επέτρεψε να κατακτηθεί η Κωνσταντινούπολη από τους απίστους.

Το «μοτίβο» της συμμετοχής της Θεοτόκου στο πλευρό των Βυζαντινών και η βοήθειά της στην απαλλαγή των κινδύνων από εξωτερικούς εχθρούς, που απειλούσαν την Κωνσταντινούπολη, δεν ήταν κάτι που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην περίπτωση των οθωμανικών πολιορκιών⁶³¹. Το 626, όταν οι Άβαραι πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη από ξηρά και θάλασσα ο Πατριάρχης Σέργιος με λιτανείες και κηρύγματα προσπαθούσε να

⁶²⁹ I. Καναός, 53.1-5.

⁶³⁰ Αυτ., 54.19-20.

⁶³¹ Πρβ, «Recit Inedit, 11-14: «Οὐ ταῦτα δὲ μόνον τὰ παράδοξα γεγόνασι θαύματα κατὰ διαφόρους καιρούς τε καὶ χρόνους ὑπὸ τῆς πανάγνου καὶ θεομήτορος, ἀλλὰ καὶ νῦν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Παλαιολόγων γένους...», Δούκας, «πίνοντες εἰς πρεσβείαν τῆς εἰκόνης τῆς Θεομήτορος καὶ παρακαλοῦντες αὐτὴν τοῦ γενέσθαι προστάτης καὶ ἀρωγὸς τῆς πόλεως ὡς ποτε κατὰ τοῦ Χοσρόου καὶ τοῦ Χαγάνου καὶ κατὰ Ἀράβων, οὕτω καὶ νῦν κατὰ τοῦ Μεχέμετ». Η Κωνσταντινούπολη, ἄλλωστε, ἦταν για τους Βυζαντινούς ὄλων των εποχῶν η «θεοφρούρητος πόλη», που δεν ἦταν δυνατόν να πέσει στα χέρια των απίστων. Ο Ιωσήφ Βρυνένιος (Ν. Τωμαδάκης, «Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος, *Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 1993, 249-251), αναφέρει στην Κωνσταντινούπολη ως «παλλάδιον Θεοῦ», «Θεοτόκου τέμενος», «πόλις ἁγία», ενώ βεβαιώνει ὅτι η πόλη ἦταν «ἐκ πρώτης ἀνατεθειῶσα καταβολῆς» στη Θεοτόκο, «...οἶδα κἀγὼ καὶ ὡς ἡ Ὁδηγήτρια σκέπει ταύτην τὴν Πόλιν ἐπίσταμαι». Πάντως ὅσον αφορά στην αντίληψη για τη θρησκευτικὴ ἀφιέρωση τῆς Κωνσταντινούπολης στη Θεοτόκο, που τελικὰ και υπερίσχυσε στη Βυζαντινὴ παράδοση, αὐτὴ φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκε αρκετὰ ἀργότερα ἀπὸ την ἰδρυση τῆς. Για παράδειγμα ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας στο *Βίο* του Μεγάλου Κωνσταντίνου (εκδ. Α. Heikel, Λειψία 1902, III, 48) αναφέρει ὅτι η πόλη ἀφιερῶθηκε στο Θεὸ των μαρτύρων, ἐνῶ ὁ Σωζομενὸς στην *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του (II, 3.7) παραδίδει ὅτι η πόλη ἀφιερῶθηκε ἀρχικὰ στο Χριστό. Γενικὰ, για τη θρησκευτικὴ ἀφιέρωση τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. Α. Frolov, «La dedicac de Constantinople dans la tradition byzantine», *Revue de l'histoire des Religions* 127(1944), 61-127.

κρατήσει το θρησκευτικό ενθουσιασμό του πληθυσμού και να αναπτερώσει το ηθικό τους. Τελικά, στην αποφασιστική επίθεση της 10ης Αυγούστου η ικανότητα των βυζαντινών στη θάλασσα ήταν αυτή, που οδήγησε στη συντριβή του αντιπάλου στόλου και, κατά συνέπεια, στη λύση της πολιορκίας. Μετά από αυτή την εξέλιξη οι κάτοικοι της Πόλης με επικεφαλής τον πατριάρχη «*εὐχαριστηρίουσ λιτὰς τῷ θεῷ προσέφερον ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεομήτορος, τῷ ἐν Βλαχέρναις ἰδρυμένῳ*», ενώ με το γεγονός αυτό τη σωτηρία δηλ. από τους Αβάρους συνδέεται και το περίφημο τροπάριο του «*Ακάθιστου Ὑμνου*», που συνετέθη εκείνη ακριβώς την περίοδο, για να υμνήσει την παρέμβαση της Θεοτόκου για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης. Κάτι αντίστοιχο θεωρήθηκε και το 717, επί Λέοντος Γ', όταν οι Άραβες πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη: μολονότι και αυτή τη φορά η τύχη της αυτοκρατορίας κρίθηκε στη θάλασσα, με τους Βυζαντινούς να υπερτερούν των αντιπάλων τους, οι ίδιοι οι Βυζαντινοί απέδωσαν τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης στη Θεία Πρόνοια: «...ὅτι ὁ θεὸς καὶ ἡ παναγία παρθένοσ καὶ θεομήτωρ φρουροῦσι τὴν πόλιν ταύτην καὶ τὸ τῶν χριστιανῶν βασιλεῖον, καὶ οὐκ ἔστιν ἐγκατάλειψις τελεία θεοῦ ἐν τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτὸν ἐν ἀληθεία ἀεὶ καὶ πρὸς βραχὺ παιδευόμεθα διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν»⁶³².

Η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι η «*Θεοφρούρητος πόλη*» και στη μέση βυζαντινή περίοδο, ωστόσο εδώ οι αναφορές περιορίζονται κυρίως σε αγιολογικά κείμενα⁶³³. Έτσι, όταν στο τέλος του ενδεκάτου αιώνα, επί Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), η Πόλη απειλήθηκε από τη συνδυασμένη επίθεση Πετσενέγκων από το Βορρά και του Τζαχά, εμίρη της Σμύρνης, που διέθεσε το στόλο του για να αποκλείσει και από τη θάλασσα την Κωνσταντινούπολη, η σωτηρία της Πόλης δεν αποδόθηκε σε θεία παρέμβαση αλλά στη δυναμική αντεπίθεση των Κουμάνων και στη νικηφόρα αναμέτρησή τους ενάντια στους Πετσενέγκους στο Λεβούνιον το 1091. Εντύπωση προκαλεί, ότι στην άλωση από τους Σταυροφόρους το 1204 δε γίνεται λόγος για ανυπαρξία της βοήθειας της Θεοτόκου, ίσως επειδή σ αυτήν την περίπτωση δεν είχαμε να κάνουμε με αλλοθρήσκους αλλά με χριστιανούς, *φέροντες τον σταυρόν*.

⁶³² Θεοφάνης Ομολογητής, έκδ. De Boor, 397-397. Πρβ. την ομιλία του πατριάρχη Γερμανού, εκδ. V. Grumel, "Homelie, de saint Germain sur la delivrance de Constantinople", *REB* 16(1958), 183-205, ιδιαίτερα 193-196.

⁶³³ Πρβ. το *Βίο Ανδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ*, υπό Νικηφόρου Πρεσβυτέρου, J. Migne, *PG*, 111, στ. 853: «...κεχάρισται γὰρ αὐτὴ τῇ Θεοτόκῳ καὶ οὐδεὶς ἀρπάσει αὐτὴν ἀπὸ τῶν τιμίῳν χειρῶν αὐτῆς».

Πάντως η παράδοση της επέμβασης του Θείου παράγοντα που ενεργεί στο πλευρό των Βυζαντινών συνεχίστηκε και στην ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το 1261 η ανάκτηση της βυζαντινής πρωτεύουσας από το Μιχαήλ Παλαιολόγο –αν και στην προκειμένη περίπτωση επιστρατεύθηκε για να εξυπηρετήσει κυρίως προσωπικούς ιδεολογικούς σκοπούς, που είχαν να κάνουν με τη «νομιμοποίηση» του σφετερισμού της εξουσίας από το Μιχαήλ εις βάρος του ανήλικου Ιωάννη Λάσκαρι- αποδόθηκε από ιστορικούς και αυλικούς εγκωμιαστές για μια ακόμη φορά σε Θεία Παρέμβαση: «...καὶ ἡ Κωνσταντίνου προνοία Θεοῦ καὶ αὐθις ὑπὸ χεῖρα τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων ἐγένετο κατὰ λόγον δίκαιόν τε καὶ προσήκοντα», «ὁ γὰρ Χριστὸς ἀπεχαρίσατό σοι τὴν Κωνσταντινούπολιν»⁶³⁴, «θεία ὄντως παρεμβολῆ...τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπέραξαν καὶ ταύτην ὡς θείας δυνάμεως, ὡς τεραστίου θαύματος τὴν σύλληψιν εὐμαρῶς παρεστήσατο»⁶³⁵.

Ἔτσι τα κείμενα του ανώνυμου συγγραφέα της «χρονικής εκθέσεως», του Δημητρίου Χρυσολωρά και του Ιωάννη Κανανού –χωρία των οποίων εκτέθηκαν ανωτέρω- αποτελούσαν τη συνέχεια μιας παράδοσης που είχε την αρχή της ουσιαστικά στους πρώτους αιώνες της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης. Το αρκετά ενδιαφέρον στοιχείο στη διήγηση του Ιωάννη Κανανού, για την πολιορκία του 1422, είναι ότι η «προσφορά» της Θεοτόκου δεν περιορίστηκε στην άρση του αποκλεισμού, αλλά είχε επίδραση στην ψυχολογία των αμυνομένων και στον τρόπο με τον οποίον διεξήγαγαν τη μάχη, όταν οι Οθωμανοί πραγματοποίησαν τη γενική έφοδο εναντίον τους. Ἔτσι, ενώ αρχικά οι υπερασπιστές της Πόλης ήταν άτολμοι και γεμάτοι φόβο κρύβονταν πίσω από τα τείχη, ξαφνικά άρχισαν να αγωνίζονται ως «κεκραιπαληκοὶ καὶ βεβαπτισμένοι ἐξ οἴνου». Αυτός ήταν, κατά το συγγραφέα ο λόγος που «...Τὸ δὲ ἀκατάπληκτον τῶν ἀνδρικοτάτων καὶ γενναιοτάτων Ῥωμαίων δειλοὺς καὶ τρεπτοὺς τοὺς Μουσουλμάνους ἀπέδειξεν». Η επιπλέον διαφορά που υπάρχει στη διήγηση του Κανανού είναι, ότι για πρώτη φορά η Θεοτόκος έγινε ορατή και από τους αντιπάλους των Βυζαντινών. Επρόκειτο για μια γυναίκα, «ὀξέα φοροῦσαν», που περπατούσε επάνω στους προμαχώνες του τείχους και πολεμούσε όχι με ανθρώπινη, αλλά υπερφυσική δύναμη. Το θέαμα αυτό προκάλεσε τρόμο στους Οθωμανούς και τους ανάγκασε να υποχωρήσουν⁶³⁶.

⁶³⁴ Γ. Ακροπολίτης, 184. 5-21.

⁶³⁵ Μ. Ολόβωλος, *Orationes*, 67. 20-25.

⁶³⁶ Ι. Κανανός, 74. 537-75.554.

Ωστόσο, το 1453, όταν και για τελευταία φορά τα οθωμανικά στρατεύματα περικύκλωσαν την Κωνσταντινούπολη, τα πράγματα έμοιαζαν διαφορετικά. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους αισθάνονταν πως η Θεία Πρόνοια τους είχε εγκαταλείψει εξαιτίας των αμαρτιών τους και κυρίως λόγω των θρησκευτικών παραχωρήσεων στο θέμα της ένωσης των εκκλησιών το 1439⁶³⁷. Η ασφάλεια της Πόλης εξαρτιόταν άλλωστε από τη δύναμη και την καθαρότητα της πίστης⁶³⁸. Κατά μία άλλη αντίληψη, οι Οθωμανοί είχαν έρθει ως τιμωρία για τις αμαρτίες τους και τώρα βρίσκονταν ακριβώς έξω από τις πύλες της πόλης⁶³⁹.

Ακόμη και πιθανά φυσικά φαινόμενα ερμηνεύονταν ως δυσάρεστοι οιωνοί. Ένα από αυτά καταγράφηκε στις 24 Μαΐου, και ενώ η πόλη υπέφερε από την συνεχιζόμενη ασφυκτική πολιορκία, όταν στον τρούλο της Αγ. Σοφίας προέβαλε μια κόκκινη λάμψη, που ξεκινούσε από τη βάση και έφτανε μέχρι το μεγάλο σταυρό στην κορυφή. Το φως έμεινε εκεί για λίγη ώρα και μετά χάθηκε. Ο Barbaro στο *ημερολόγιό* του αναφέρει, ότι το φαινόμενο έμοιαζε με έκλειψη της σελήνης. Ίσως πράγματι να ήταν κάτι τέτοιο ή ίσως απλώς να ήταν ένας αντικατοπτρισμός από τις φωτιές στο στρατόπεδο των Οθωμανών⁶⁴⁰. Όμως οι περισσότεροι το ερμήνευσαν ως σημάδι ότι το Άγιο Φως τους εγκατέλειψε και μαζί με αυτό ο φύλακας – άγγελος της Πόλης.

Στην ήδη δυσάρεστη κατάσταση και με το ηθικό στο χαμηλότερο σημείο οι πολιορκημένοι άρχισαν να φέρνουν στο νου τους παλαιότερους χρησμούς που προφήτευαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Κοινή, άλλωστε, ήταν η πεποίθηση ήδη από τα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, ότι η Κωνσταντινούπολη επρόκειτο να έχει συγκεκριμένη διάρκεια ζωής⁶⁴¹. Ένας από αυτούς, άλλωστε έλεγε ότι η Κωνσταντινούπολη θα χαθεί όταν βασιλεύει

⁶³⁷ Πρβ. Σφραντζής, 318.34-37: «...Ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ τῆς συνόδου ὑπόθεσις ἦν αἰτία πρώτη καὶ μεγάλη, ἵνα γένηται ἢ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἀσεβῶν ἔφοδος, καὶ ἀπὸ ταύτης πάλιν ἡ πολιορκία καὶ αἰχμαλωσία καὶ τοιαύτη καὶ τοσαύτη συμφορὰ ἡμῶν».

⁶³⁸ N.H. Baynes, “The supernatural Defenders of Constantinople”, *Byzantine studies and other essays*, εκδ. N. Baynes, Λονδίνο 1955, 248-260.

⁶³⁹ Η αντίληψη είχε ήδη διαμορφωθεί από τον προηγούμενο αιώνα. Πολλοί θεωρούσαν ότι η Μ. Ασία χάθηκε εξαιτίας των κριμάτων των Βυζαντινών. Κάτι ανάλογο θα συνέβαινε τώρα και με την Κωνσταντινούπολη. Πρβ. I. Ševčenko, “Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor”, 196-197· βλ. επίσης, *Letters of Athanasios* (εκδ. A. M. Talbot), 30.5-7 και 160.29-32.

⁶⁴⁰ Πρβ. Δούκας, 281.9-12: «...τὰ γὰρ φῶτα ὑπερεκχυθέντα ἐν γῆ καὶ θαλάσῃ ὑπὲρ τὸν ἥλιον ἔλαμπον τὴν πᾶσαν πόλιν, τὸν Γαλατᾶν, τὰς νῆας ἀπάσας καὶ τὰ πλοῖα».

⁶⁴¹ A. Vasiliev, “Medieval ideas of the end of the world: West and East”, *Byzantion* 16(1942-1943), 489-490.

Κωνσταντίνος και η μητέρα του ονομάζεται Ελένη. Κατά άλλους, ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος, είχε προφητεύσει ότι η Κωνσταντινούπολη θα χανόταν τις μέρες που θα γινόταν έκλειψη σελήνης. Χρησιμοί και προφητείες ακούγονταν εδώ και πολλά χρόνια⁶⁴². Μια μερίδα του πληθυσμού διακατεχόταν από την εσχατολογική αντίληψη ότι το έτος 7000 από κτίσεως κόσμου (1492) θα ερχόταν το τέλος του κόσμου⁶⁴³, ενώ άλλοι θεωρούσαν ότι οι κοινωνικές αδικίες, οι εμφύλιοι πόλεμοι, η μείωση της δύναμης του βυζαντίου και η ηθική κατάπτωση είναι οι αιτίες της θείας οργής, που θα εκφραζόταν πλήρως με την πτώση στους Οθωμανούς.

Όσο για τη βοήθεια της Θεοτόκου, που για πάνω από χίλια χρόνια προστάτευε την Πόλη του Κωνσταντίνου, ούτε αυτή πλέον έμοιαζε βέβαιη. Κατά τη διάρκεια μιας λιτανείας, στην οποία μετείχε σχεδόν το σύνολο των πολιτών, η εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας, που προπορευόταν, ξαφνικά και χωρίς προφανή αιτία γλίστρησε από τα χέρια αυτών που την κρατούσαν και έπεσε στο έδαφος. Αμέσως, μόλις πήγαν να τη σηκώσουν, αυτή σαν να είχε ξαφνικά αποκτήσει τεράστιο βάρος, παρέμενε κολλημένη στο χώμα: «...αὕτη μᾶλλον ἔβριθε κάτω μολύβδου δίκην βαρνομένη ὥσπερ ἐνισχημένη τῷ ἐδάφει καὶ ὄλως δυσάποσπαστος ἦν»⁶⁴⁴. Τελικά, ύστερα από αρκετή ώρα οι ιερείς επανέφεραν την εικόνα στη θέση της, το γεγονός όμως τρόμαξε αρκετά τους παρευρισκομένους· η πτώση δεν ήταν αίσιο μήνυμα για το μέλλον της Κωνσταντινούπολης⁶⁴⁵. Επιπλέον, λίγο αργότερα ξέσπασε δυνατή νεροποντή που γρήγορα μετατράπηκε σε χαλάζι και εμπόδιζε να προχωρήσουν οι ιερείς που μετέφεραν την εικόνα και οι πολίτες που ακολουθούσαν, ενώ πολλά παιδιά κινδύνευσαν να παρασυρθούν από τους ορμητικούς χειμάρρους που σχηματίζονταν⁶⁴⁶. Η ασυνήθης ορμή του χειμάρρου «... ἐδήλου πάντως τὴν ταχίστην τῶν ὄλων ἀπώλειαν καὶ ὅτι χειμάρρου δίκην καὶ

⁶⁴² Ανάλογος χρησμός αποδιδόταν και στο Λέοντα το Σοφό, πρβ. C. Mango, “The Legend of Leo the Wise” *ZRVI* 6(1960), 59-93, Nicol, *Immortal emperor*, 101. Ο Γεώργιος Σχολάριος, IV, 511 αναφέρει έναν ακόμα, που προφήτευε πως το τέλος της Κωνσταντινούπολης θα ερχόταν την περίοδο που το όνομα του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη θα ξεκινούσε από το ίδιο γράμμα (=Ιωάννης Η΄ - Ιωσήφ Β΄, 1416-1439). Για τους χρησμούς που προφήτευαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης βλ. γενικά, *Les traditions apocalyptiques au taumant de la chute de Constantinople*, έκδ. B. Lellouch – St Yerassimos, Παρίσι 1999· P. Sheppard, «Η καταστροφή μιας εικόνας», στο συλλογικό τόμο: *Η Άλωση της Πόλης*, έκδ. E. Χρυσός, 30-34.

⁶⁴³ P. Alexander, *The byzantine apocalyptic tradition*, Los Angeles 1985· Nicol, *Immortal emperor*, 75.

⁶⁴⁴ Κριτόβουλος, 58.17-18.

⁶⁴⁵ Αυτ., 58.24.

⁶⁴⁶ Αυτ., 58.27- 59.5.

σφοδροτάτων υδάτων ἅπαντα οἰχήσεται καὶ παρασυρήσεται»⁶⁴⁷. Τελικά, αυτό που οι κάτοικοι φοβόντουσαν ή προφήτευαν συνέβη λίγες μέρες αργότερα, όταν την 29η Μαΐου 1453 ο οθωμανικός στρατός εισέβαλε από τα ρήγματα των τειχών καταλαμβάνοντας τελικά την Κωνσταντινούπολη. Η έκβαση της πολιορκίας ασφαλώς και δεν οφειλόταν στην απουσία της βοήθειας της Θεοτόκου, αλλά περισσότερο ήταν το λογικό αποτέλεσμα του αγώνα ανάμεσα σε μια Πόλη που βρισκόταν σε συνεχή παρακμή για πάνω από 150 χρόνια και ενός αντιπάλου με ιδιαίτερη δυναμική και εξέλιξη, όπως ήταν οι Οθωμανοί.

---

⁶⁴⁷ Αὐτ., 59.10

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

Καθοριστική για την άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν η εξέλιξη της πολιορκητικής τακτικής των Οθωμανών, που επέτρεψε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα τη μετατροπή της μεθόδου του αποκλεισμού των πόλεων σε πραγματική πολιορκία με παρακώλυση των συγκοινωνιών και ταυτόχρονη διεξαγωγή μαχών. Έτσι στο παρελθόν, ο οκταετής αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης κατά τα έτη 1394-1402, όσο ασφυκτικός και αν ήταν, δεν επέφερε και την παράδοση των πολιορκημένων, καθώς δεν καταγράφηκε καμία απόπειρα για την «*δια ξίφους*» κατάληψη της Πόλης, ενώ και το θέρους του 1422, παρότι ο στρατός των Οθωμανών κατευθύνθηκε εναντίον των τειχών, εφόσον αυτές οι επιθέσεις δε συνδυάστηκαν με ολοκληρωτικό χερσαίο και θαλάσσιο αποκλεισμό μακράς διάρκειας, αποκρούστηκαν επιτυχώς από τους αμυνόμενους. Το ευνοϊκό για το στρατό του Σουλτάνου αποτέλεσμα της άνοιξης του 1453 προήλθε εν μέρει από τον επιτυχημένο συνδυασμό ολοκληρωτικού αποκλεισμού και σωστής επιλογής των σημείων του τείχους, που θα δέχονταν την επίθεση από τις βολές των κανονιών και τις συνδυασμένες εφόδους των Οθωμανών στρατιωτών. Ωστόσο, για την εξέλιξη και τη διαμόρφωσή της συγκεκριμένης πολιορκητικής τακτικής σημαντικότερο ρόλο έπαιξαν και τα διαθέσιμα πολιορκητικά μέσα, κατά κύριο λόγο τα υπερμεγέθη κανόνια με τα ρήγματα που προκάλεσαν στα τείχη της Πόλης. Αντιστοίχως καθοριστικής σημασίας ήταν η οικονομική ευρωστία του οθωμανικού κράτους, που επέτρεπε όχι μόνον την πρόσβαση στη νέα τεχνολογία των πυροβόλων όπλων, την κατασκευή, τον εξοπλισμό και την επάνδρωση ικανού στόλου, αλλά και τον εξοπλισμό των στρατιωτών, πρακτική που ανήκε στις κύριες προτεραιότητες του εκάστοτε σουλτάνου.

Για το βυζαντινό κράτος η οικονομική του κατάρρευση κατά τους τελευταίους αιώνες συνεπαγόταν μη επαρκή διαθέσιμο οπλισμό για τους ήδη στρατολογημένους από τη μια πλευρά, και αδυναμία πρόσληψης μισθοφορικών στρατευμάτων από την άλλη, στοιχεία, που θα μπορούσαν να ενισχύσουν αποφασιστικά στην άμυνα κατά τη διάρκεια των οθωμανικών πολιορκιών. Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος λίγο πριν την έναρξη της τελευταίας πολιορκίας, σε μια ύστατη προσπάθεια να προσελκύσει το ενδιαφέρον των δυτικών για τη δεινή θέση της Κωνσταντινούπολης, υποσχόταν σε όποιον ανταποκρινόταν θετικά στις εκκλήσεις για βοήθεια, πόλεις ή νησιά της αυτοκρατορίας από τα ελάχιστα που είχαν απομείνει και βασιλικούς τίτλους, που πρακτικά δεν είχαν κανένα ουσιαστικό αντίκρισμα.

Συμπερασματικά, όπως καταδεικνύεται από την ολοκληρωμένη μελέτη των οθωμανικών πολιορκιών της Κωνσταντινούπολης, το μείζον πρόβλημα των πολιορκημένων ήταν η ολιγανθρωπία. Αν και στο πλευρό των επαγγελματιών στρατιωτών πολέμησε και το σύνολο του πληθυσμού, από τους απλούς πολίτες μέχρι τους ιερείς και τους μοναχούς, ο αριθμός τους δεν επαρκούσε ούτε για την αποτελεσματική περιμετρική φύλαξη των τειχών της Πόλης. Επιπλέον, κατά την τελική επίθεση του οθωμανικού στρατού, η απρόσμενη αποχώρηση του τραυματισμένου Ιουστινιάνη και πολλών από τους συντρόφους του αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο την άμυνα και αποθάρρυνε όσους εξακολουθούσαν να πολεμούν πάνω και γύρω στα τείχη διευκολύνοντας την αποστολή των επίδοξων κατακτητών.

Αντιθέτως, η προσφορά των μεγάλων κανονιών έχει μάλλον υπερεκτιμηθεί. Παρότι είναι δεδομένο, πως προκαλούσαν εκτός από τον πανικό στους αμυνόμενους και σημαντικότατη φθορά στα τείχη, αυτά όμως επιδιορθώνονταν τάχιστα από τους τελευταίους, που με το πέρασμα των ημερών συνήθισαν και οι ίδιοι τον εκκωφαντικό θορυβο από τις βολές των μεγάλων *βουμπάρδων*. Άλλωστε, τα βλήματα που εξαπέλυαν δεν προκάλεσαν ολοκληρωτική κατάρρευση του τείχους, αλλά δημιούργησαν απλώς το ρήγμα, από το οποίο και εισχώρησε εντός της Κωνσταντινούπολης ο στρατός των Οθωμανών. Σε περίπτωση επαρκούς βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης η είσοδος των αντιπάλων πιθανότατα θα είχε αποφευχθεί, αφού το πέρασμα από μια στενή δίοδο εκμηδενίζει το όποιο αριθμητικό πλεονέκτημα των επιτιθεμένων.

Το απόγευμα της 29ης Μαΐου με τη συνοδεία των βεζίρηδων και της προσωπικής φρουράς των γενιτσάρων ο Οθωμανός σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ εισήλθε θριαμβευτής στην Πόλη και κατευθύνθηκε στο ναό της Αγ. Σοφίας για να ευχαριστήσει τον Προφήτη για τη μεγαλειώδη του νίκη, ενώ οι στρατιώτες του θα συνέχιζαν τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης για τρεις μέρες, όπως όριζε το μουσουλμανικό έθιμο και είχε υποσχεθεί στους στρατιώτες του. Από τους πρωταγωνιστές των γεγονότων, ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος σκοτώθηκε στο πεδίο της μάχης πλησίον της πύλης του Αγ. Ρωμανού, όταν το πρώτο μεγάλο τμήμα του οθωμανικού στρατού διείσδυσε από το ρήγμα στον εσωτερικό περίβολο των τειχών της Πόλης⁶⁴⁸. Έμελε να είναι

---

⁶⁴⁸ Σφραντζής, 96.32-98.3: «Καὶ τῇ κθ-ῆ Μαΐου, ἡμέρα γ-ῆ, ὥρα τῆς ἡμέρας ἀρχῆ ἀπῆρε τὴν Πόλιν ὁ ἀμυρᾶς, ἐν ἧ ὥρα καὶ ἀλώσει τῆς πόλεως καὶ ὁ μακαρίτης ἀθέντης μου καὶ βασιλεὺς κὺρ Κωνσταντῖνος σκοτωθεὶς ἀπέθανεν, ἐμοῦ πλησίον αὐτοῦ οὐχ εὐρεθέντος τῇ ὥρα ἐκείνῃ, ἀλλὰ προστάζει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν δῆθεν ἄλλου μέρους τῆς πόλεως, ἰού, ἰοὺ κάμοι, τῆς προνοίας οὐκ εἶδ' εἰς τίνα με καιρὸν φυλαττοῦσης», Δούκας, 286.23-287.5: «...Ὁ βασιλεὺς οὖν ἀπαγορεύσας ἑαυτὸν, ἰστάμενος βαστάζων σπάθην καὶ ἀσπίδα, εἶπε λόγον λύπης

ο τελευταίος βυζαντινός Αυτοκράτορας και το όνομά του πλέον θα συνδεόταν άρρηκτα στους θρύλους για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας με την υπερφυσική εμφάνισή του και την εκδίωξη των *απίστων*⁶⁴⁹. Ο *Μέγας Δούκας* Λουκάς Νοταράς και η οικογένειά του αιχμαλωτίστηκαν, όπως και ο Λεονάρδος, επίσκοπος Χίου, ωστόσο αυτός τελικά απελευθερώθηκε έναντι λύτρων από τους Γενουάτες συμπατριώτες του. Ο Οθωμανός Ορχάν συνελήφθη και καθώς αναγνωρίστηκε από τους στρατιώτες του Σουλτάνου, οδηγήθηκε μπροστά στο Μωάμεθ Β΄, ο οποίος διέταξε τον αποκεφαλισμό του· ο Καρδηνάλιος Ισίδωρος κατάφερε να διαφύγει, ενώ ο Ιωάννης Ιουστινιάνης πιθανότατα εξαιτίας των τραυμάτων του πέθανε λίγο αργότερα στη Χίο.

Σημαντικό, πάντως, μέρος του πληθυσμού, όταν πληροφορήθηκε την είσοδο του οθωμανικού στρατού εντός της πόλης πρόλαβε και κατευθύνθηκε προς το λιμάνι και, αφού επιβιάστηκαν στα βενετικά και γενουατικά πλοία που ήταν αγκυροβολημένα, απέπλευσαν για τη Δύση⁶⁵⁰, όπου ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα είχαν βρει ασφαλές καταφύγιο και ένα κατάλληλο περιβάλλον για οικονομική και πνευματική δραστηριότητα αρκετοί Βυζαντινοί που είχαν επιλέξει να αποχωρήσουν από τη βυζαντινή πρωτεύουσα⁶⁵¹. Αρκετοί επέλεξαν ως τελικό τους προορισμό την Πελοπόννησο, τα λατινοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου και την Κύπρο⁶⁵². Όλοι τους όμως μετέφεραν τη κληρονομιά του

ἄξιον· "Οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ;" Ἦν γὰρ μονότατος ἀπολειφθεὶς. Τότε εἶς τῶν Τούρκων δοὺς αὐτῷ κατὰ πρόσωπον καὶ πλήξας, καὶ αὐτὸς τῷ Τούρκῳ ἑτέραν ἐχαρίσατο· τῶν ὄπισθεν δ' ἕτερος καιρίαν δοὺς πληγὴν, ἔπεσε κατὰ γῆς· οὐ γὰρ ἤδεσαν, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐστίν, ἀλλ' ὡς κοινὸν στρατιώτην τοῦτον θανατώσαντες ἀφήκαν».

⁶⁴⁹ Nicol, *Immortal Emperor*, 74-108· S. Runciman, *Fall of Constantinople*, 151-152.

⁶⁵⁰ Πρβ. τον διασωθέντα κατάλογο των προσφύγων, που εξέδωσε ο Κ. Μέρτζιος στο: *Actes du XII congres International des Etudes Byzantines*, II, Βελιγράδι 1964, 171-176. Ανάμεσα σε αυτούς που επιβιάστηκαν στο γενουατικό πλοίο του καπετάνιου Doria βρίσκονταν ο Ιωάννης και ο Δημήτριος Καντακουζηνός, μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων, Κομνηνοί, Λασκάρεις, κ.ά. Πρώτος σταθμός του ταξιδιού τους ήταν το νησί της Χίου, ενώ αρκετοί προωθήθηκαν με ένα Βενετικό πλοίο στην Κρήτη και από κει μεταφέρθηκαν στην Πελοπόννησο, στα νησιά του Ιονίου Πελάγους, την Ιταλία. Βλ. και D. M. Nicol, *Byzantine family of Kantakouzenos*, 194-195.

⁶⁵¹ Βλ. σχετικά, D. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice, Cambridge*, 1962, 62· Χ. Μαλτέζου, *Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά*, Βενετία 2004, 35 κ.ε.

⁶⁵² Για τη φυγή προς την Κύπρο και τις συνθήκες που συνάντησαν εκεί οι πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη βλ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στην Κύπρο», *Η Άλωση της Πόλης*, Συλλογικός τόμος, (επιμ. Ε. Χρυσός,) Αθήνα 1994, 137-140.

βυζαντινού κράτους που θα τη μεταλαμπάδευαν στις περιοχές όπου μετέβησαν ως πρόσφυγες.

Η είδηση για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης έφτασε στη Δύση μερικές εβδομάδες αργότερα⁶⁵³. Αρχικά, δημιουργήθηκε η εντύπωση πως θα υλοποιούνταν εκ νέου ένα σταυροφορικό εγχείρημα, αλλά όπως συνέβη και στο παρελθόν ασυμφωνία προτεραιοτήτων και απροθυμία διάθεσης των απαιτούμενων μέσων άφησαν κατά μέρος την πρωτοβουλία για συλλογική δράση.

Για τον ίδιο το Μωάμεθ Β΄ η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ήταν πάνω από όλα μια προσωπική επιτυχία, καθώς υλοποίησε με τον καλύτερο τρόπο αυτό, που το δόγμα του «ιερού πολέμου» προέβλεπε, -την προσάρτηση δηλαδή των εδαφών των απίστων είτε δια της οικειοθελούς παράδοσης είτε δια της βίας- καθώς η Πόλη ως κέντρο της χριστιανισμένης και ενός ιδιαίτερου πολιτισμού προέβαλε ως ιδανικό λάφυρο στο μάτια των Οθωμανών και ολόκληρου του μουσουλμανικού κόσμου. Η πρακτική σημασία της κατάληψης της πόλης ήταν ότι εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης θα αποτελούσε τον κατάλληλο σύνδεσμο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές και τις ασιατικές οθωμανικές κτήσεις, εξασφαλίζοντας τον καλύτερο δυνατό έλεγχο στην κεντρική εξουσία. Για το λόγο αυτό ο επανουικισμός της πόλης υπήρξε από τις πρώτες ενέργειές του Σουλτάνου προτρέποντας αρχικά όσους από τους Κωνσταντινουπολίτες είχαν κρυφτεί κατά την ώρα της άλωσης να φανερωθούν υποσχόμενος την προστασία τους⁶⁵⁴, ενώ, σύμφωνα με τη διήγηση του Κριτόβουλου, απελευθέρωσε έναν σημαντικό αριθμό από τους αιχμαλώτους εγκαθιστώντας τους στα παράλια του Κεράτιου κόλπου και παρέχοντας τους ως επιπλέον κίνητρο φορολογική ατέλεια για συγκεκριμένη διάρκεια ετών⁶⁵⁵. Παράλληλα, προτού αναχωρήσει για την Αδριανούπολη (18 Ιουνίου) φαίνεται πως διέταξε τη συστηματική μετοίκιση από τις επαρχίες προς την Κωνσταντινούπολη 5.000 οικογενειών⁶⁵⁶. Το σχέδιο θα πρέπει να είχε

⁶⁵³ Πρβ. Pertusi, *Caduta*, I, 92-1-1, όπου η μακροσκελής επιστολή του καρδινάλιου Ισιδώρου από την Κρήτη που βρισκόταν προς τον Πάπα Νικόλαο Ε΄ πληροφορώντας τον για την κατάληψη της Πόλης από τους Οθωμανούς. Οι Δυτικοί είχαν ήδη πληροφορηθεί τα γεγονότα της Άλωσης είτε από όσους ασχολούνταν με το ναυτικό εμπόριο στην περιοχή είτε από τους πρόσφυγες που κατέπλευσαν με τα Βενετικά και Γενουατικά πλοία.

⁶⁵⁴ Σφραντζής (Βόννη), 304. 16-20.

⁶⁵⁵ Κριτόβουλος, 83.10-12: «...μετὰ δὲ τοῦτο τῶν αἰχμαλώτων ὅσους ἔλαβε δασμὸν σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ καθίζει παρὰ τῷ τοῦ λιμένος αἰγιαλῷ τῆς πόλεως θαλαττίους ὄντας, οὗς πρώην Στενίτας ὠνόμαζον, δοὺς αὐτοῖς καὶ οἰκίας καὶ ἀτέλειαν χρόνων ῥητῶν».

⁶⁵⁶ Δούκας, 279.3-12.

ολοκληρωθεί μέχρι τον ερχόμενο Σεπτέμβριο, συνεχίστηκε ωστόσο και τα επόμενα χρόνια χωρίς αξιοσημείωτα αποτελέσματα⁶⁵⁷. Στο μεταξύ το καλοκαίρι του 1454 οι οθωμανικές δυνάμεις κινήθηκαν απειλητικά προς τη Σερβία· περίπου 4.000 από τους αιχμαλώτους επρόκειτο να εγκατασταθούν στα περιχωρα της Κωνσταντινούπολης⁶⁵⁸.

Προκειμένου να υποστηρίξει το σχέδιό του για τον επανοικισμό της Πόλης ο νικητής Σουλτάνος εφάρμοσε μετριοπαθή πολιτική και απέναντι στην Ορθόδοξη εκκλησία. Η εκλογή νέου Πατριάρχη ήταν άμεση προτεραιότητα, καθώς ο Γρηγόριος Γ΄ ήδη από το 1451 βρισκόταν στη Ρώμη. Άλλωστε, ένας ενωτικός Πατριάρχης, που θα ευνοούσε συνεννοήσεις ή συμμαχίες των Βυζαντινών με τη Δύση για μια νέα σταυροφορία έπρεπε να απομακρυνθεί. Επελέγη τελικά ο Γεννάδιος Σχολάριος, που παρά τους αρχικούς του ενδοιασμούς ενθρονίστηκε Πατριάρχης τον Ιανουάριο του 1454 στο ναό των Αγίων Αποστόλων, διατηρώντας όλα τα προνόμια των προκατόχων του, ενώ επιπλέον γινόταν ο αρχηγός όλων των Ορθοδόξων της αυτοκρατορίας⁶⁵⁹.

Στην εξωτερική πολιτική, προτεραιότητα του Μωάμεθ Β΄ ήταν οι σχέσεις με Βενετία και Γένουα και παρά το γεγονός ότι και οι δύο πλευρές βοήθησαν ενεργά τους πολιορκημένους, οι φιλικές σχέσεις μαζί τους ήταν απαραίτητες για την ομαλή διεξαγωγή

⁶⁵⁷ Η διαταγή του Μωάμεθ για τον εποικισμό της Κωνσταντινούπολης επιβεβαιώνεται και από τον Asikpasazade, 133, που όμως αναφέρει, ότι αφορούσε οδηγίες για οικειοθελή μετανάστευση με παροχή προνομίων και όχι εξαναγκαστική μετακίνηση πληθυσμών. Πάντως η προσπάθεια αρχικά δε φαίνεται να απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα μιας και δεν έδωσε νέα ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη της Πόλης. Έτσι ο Σουλτάνος προχώρησε σε εξαναγκαστικές μετακινήσεις επιλεγμένων οικογενειών από τις επαρχίες, ενέργεια που προκάλεσε αναταραχή στις κατά τόπους περιοχές. Έτσι, στο τέλος του Ιανουαρίου του 1454 ο Μωάμεθ Β΄ μετέβη στην Προύσα προκειμένου να καταστείλει τις έντονες αντιδράσεις που φαίνεται πως προκάλεσαν οι διαταγές του για τον εκτοπισμό των επιφανών εμπόρων προς την Κωνσταντινούπολη. Κριτόβουλος, 91-25-36. Βλ. σχετικά, Η. Inalcik, "The Policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city", *DOP* 23-25, 1969-1970, 237. Στ. Γερασίμου, «Η επανοίκιση της Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση», *1453: η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, εκδ. Τ. Κιουσοπούλου, Ηράκλειο 2005, 9· στο ίδιο, Ε. Zachariadou, "Constantinople se repeuple", 50-51· Ν. Μοσχόπουλος, *Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως κατά τας τουρκικές πηγάς*, *1453-1953: Η Πεντακοσιοστή Επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, αναμνηστικός τόμος, Αθήνα 1953, 26-27.

⁶⁵⁸ Δούκας, παρ. 72.11.

⁶⁵⁹ Χρονικό *Maius*, 446.33-456-36· Κριτόβουλος, 90.30-91-23. Βλ. σχ. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 168-171· Th. Papadopoulos, *Studies and documents to the history of the Greek church and people under Turkish domination*, (VR), Aldershot 1990, 1-25.

του εμπορίου, που θα εξασφάλιζε και τα ανάλογα οικονομικά οφέλη στους Οθωμανούς. Παρά ταύτα, λίγες μέρες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, την 1η Ιουνίου 1453, εξέδωσε έγγραφο, σύμφωνα με το οποίο κάθε πολίτης του Γαλατά υποχρεούνταν σε καταβολή κεφαλικού φόρου, ενώ διέταξε και την κατεδάφιση των τειχών της εμπορικής αποικίας· επιπροσθέτως η Οθωμανική Πύλη θα ασκούσε τον έλεγχο στη διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή.

Προκειμένου να ισχυροποιήσει τη θέση του ο Σουλτάνος προσπάθησε να επιβάλει την εξουσία του τόσο στο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου και της Νότιας Ευρώπης όσο και στην περιοχή της Μ. Ασίας. Εκεί, θέλησε να επιβληθεί σε όλα τα ισλαμικά κρατίδια διασφαλίζοντας έτσι τα ανατολικά σύνορα του κράτους του, ενώ στις ευρωπαϊκές περιοχές θεωρούσε ότι η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης τον έκανε νόμιμο διάδοχο των εδαφών, που προηγουμένως αποτελούσαν την ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία⁶⁶⁰. Στην Ευρώπη ο Δούναβης διατηρήθηκε ως το φυσικό σύνορο, όπως άλλωστε και στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ φαίνεται πως οι κατακτήσεις δεν ακολούθησαν κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο. Εφαρμόστηκε πάντως η τακτική, να εξοντώνονται οι τοπικοί άρχοντες που θα μπορούσαν να συμπράξουν με οποιονδήποτε εναντιωνόταν στην εξουσία του⁶⁶¹. Στα πλαίσια της αδιάκοπης επέκτασης οθωμανικός στρατός εισέβαλε το 1458 στην Πελοπόννησο, ενώ δύο χρόνια αργότερα (1460) η προέλαση του ολοκληρώθηκε με επιτυχία με την κατάληψη της πόλης του Μιστρά. Ήδη από τον προηγούμενο χρόνο οι Οθωμανοί είχαν καταφέρει να υποτάξουν τη Σερβία, ύστερα από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες κατάληψης του Βελιγραδίου, και το 1463-64 ήταν η σειρά της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης να υποταχθεί στην οθωμανική κυριαρχία. Ταυτόχρονη δράση είχε αναλάβει και ο οθωμανικός στόλος, που ήδη από το 1454 κατευθύνθηκε προς τα παράλια της Μαύρης θάλασσας υποχρεώνοντας την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και τη Μολδαβία να πληρώσουν φόρο υποτέλειας⁶⁶². Ένα χρόνο αργότερα θα πολιορκήσει από ξηρά και θάλασσα την οχυρή Τραπεζούντα, η οποία, παρά την αρχική αντίδραση, θα παραδοθεί στο Μωάμεθ Β', ενώ ακολούθησε η συστηματική κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου Πελάγους, γεγονός που θα έφερνε τους Οθωμανούς σε ευθεία αντιπαράθεση με τις δυτικές ναυτικές δυνάμεις: η μέχρι πρότινος γενονατική Λέσβος περιήλθε υπό την εξουσία τους το 1462, ενώ η άλωση της Χαλκίδας και η κατάληψη της

---

⁶⁶⁰F. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, 35.

⁶⁶¹ Μετά την κατάκτηση του Δεσποτάτου του Μορια, ο Μωάμεθ Β' προσέφερε στο Δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο 300.000 άσπρα, ενώ λίγο αργότερα θα εξόντωνε τη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών στην Τραπεζούντα και το βασιλιά της Βοσνίας.

⁶⁶² Κ. Αμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, 149-155.

Εύβοιας το 1470 πιστώνεται ως μια σημαντικότερη επιτυχία, αφού ανέδειξε νικητές τους άπειρους κατά το παρελθόν σε θαλάσσιες αναμετρήσεις Οθωμανούς απέναντι στον πολύπειρο βενετικό στόλο.

ABSTRACT

The recapture of Constantinople by Michael VIII Palaeologos in July 1261 and the restoration of the capital of the Byzantine Empire which had been temporarily moved at Nicaea, redefined its “European orientation”, but neglected its eastern borders which remained vulnerable to the raids of the different Turkish tribes which appeared in Western Asia Minor. One of those tribes was that of the Ottomans, who began crossing the Sangarius river, and raiding the fertile area of Bithynia in search of food and booty (ca. 1280).

Michael VIII Palaeologos and his son Andronicus II did not take drastic measures towards the interception of the raiders and their initiatives only concerned the fortification of the borders or the temporary presence of a small army in the area without offering any effective resistance. This inactivity was caused by military weakness and financial difficulties, fear of Byzantium for a potential western crusade and, finally, the ideological differences between the central government in Constantinople and the inhabitants of the eastern provinces.

The Byzantines faced the Ottomans for the first time on the battlefield in 1302 at Bapheus, where they were defeated, while they could not overtake their opponents in 1329 at Pelecanus either. The Ottomans took advantage of the notion of the “holy war” and in a few years they managed to form a numerous army which, even though it was lightly equipped, surprised their opponents and, taking advantage of the morphology of the ground, was able to win on the battlefield.

Subsequently, important cities of Asia Minor such as Prousa (1326), Nicaea (1331) and Nicomedia (1337) came under their control, after a long and painful blockade. Even though they did not possess, at this stage of their development, the appropriate siege equipment for the frontal surrender of the city, the obstruction of public transport and the interruption of food imports forced the inhabitants to give in. The same tactics of deprivation were applied by the Ottomans for their prevalence in the region of Thrace (conquest of Didimoteichon, Adrianople, Thessalonica), in the second half of the 14th century.

In 1394, the ottoman army consisting of about 10.000 warriors, having destroyed the suburbs of Constantinople, surrounded the fortified walls, thus hindering the food imports in the city. The sea blockade would be effected by the construction of the fortress of Anadolu Hisar on the Asiatic coast of the Bosphorus and a small navy without any particular nautical experience. Despite the large number of soldiers, no attempt for a full-range assault of the strong fortifications is attested. Nonetheless, the long duration of the blockade resulted in the

lack of basic commodities. The assistance to the besieged from the West was confined to the supply of small amounts of food. Since these were not sufficient for the whole of the population, the intense famine and the bad living conditions forced many people to head for the Peloponnese, the islands of the Aegean and the West. The blockade ended eight years later, in 1402, when the Mongols of Timur won the battle of Ankara, defeating the army of Bayazit I which had, earlier, withdrawn its troops from Constantinople in order to confront its opponent.

The Ottomans followed a different tactic in the summer of 1422 when they orchestrated a massive attack in their attempt to capture the city of Constantinople by force. The available military equipment contributed to the change of tactic since cannons and small firearms were used for the first time. Nevertheless, they were not proven effective against the strong walls of Constantinople. The entirety of the citizens -evidence of military weakness- defended themselves using modest means but they managed to repel the attacks of the ottoman army by displaying courage and collective motivation. On September 6, 1422, the prospective conquerors withdrew quietly.

The situation was very different in the spring of 1453. The combination of large numbers of troops and a powerful navy gave, more or less, the advantage to the attackers whereas the use of strong firearms would test the already vulnerable Theodosian walls. On the other hand, the problem of shortage of men was particularly important and the defenders were not sufficient any more even for guarding the walls. Thus, when Justiniani was wounded and withdrew along with his followers during the general assault, the gap could not be filled any more. In a few hours the whole of the Ottoman army was found inside the walls. In the afternoon of May 29, the victorious Sultan Mohammed II entered the city of Constantinople.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ*

- Ακροπολίτης Γ., *Georgii Acropolitae Opera*, εκδ. A. Heisenberg, Λειψία 1903
[ανατύπωση: P. Wirth, Στουτγάρδη 1978]
- Αναγνώστης Ι., *De Thessalonicensi Excidio Narratio*, εκδ. I. Bekker (CSHB) 1838.
- Αωνύμου, «Ὅπως χρή τὸν τῆς πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς
Εγχειρίδιο πολιορκίας, τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι», εκδ. D.
Sullivan, “A byzantine instructional manual on siege defense, the *De
obsidione toleranda*”, στο: *Byzantine authors: literary activities and
preoccupations*, (επιμ. J. Nesbitt), Leiden – Βοστώνη 2003, 139 - 277
- Αωνύμου, “Un recit inedit du siége de Constantinople par les Turks (1394-
“Recit inedit” 1402)”, εκδ. P. Gautier, *REB*, 23 (1965) 100-117
- Αρσένιος
- Αυτωρειανός, *Διαθήκη*, Εκδ. J. P Migne, PG, 140, στ. 156-163
- Αθανάσιος Α΄, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople.
Επιστολές to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and
Officials*, Washington D.C 1975
- Χαλκοκονδύλης Λ., *Historiarum demonstrationes (Αποδείξεις ιστοριῶν)*, εκδ. E.
Darkó, Βουδαπέστη 1922-1927
- Χρονικό Λέσβου, «The Short Chronicle of Lesbos, 1355-1428», εκδ. G.T Dennis,
Λεσβιακά 5(1965), 3-24
- Χρονικό Μορέως, *Το Χρονικόν του Μορέως*, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940
- Χρονικό Τούρκων Σουλτάνων *Το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων (βαρβερινός κώδικας 111)
Σουλτάνων και το ιταλικό του πρότυπο*, Θεσσαλονίκη 1960
- Χρυσολωράς Δ., «Actions de Graces de Demetrios Chrysoloras a la Theotokos pour
l’ anniversaire de la bataille d’ Ankara (29 Juillet 1403)», εκδ. P.
Gautier, *REB* 19 (1961), 340-357

*Η ταξινόμηση ακολουθεί το λατινικό αλφάβητο προς ομοιομορφία με τις συντομογραφίες και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Δούκας, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, εκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958
- Εκθεσις Χρονική, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, εκδ. Σ. Λάμπρος, Λονδίνο 1902
- Γλαβάς, Ι. *Ισιδώρου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ομιλίας εις τας εορτάς του αγίου Δημητρίου*, εκδ. Β. Λαούρδας, Θεσσαλονίκη 1954
- Γρηγοράς Ν., *Byzantina Historia*, εκδ. L. Schopen, (CSHB) 1829-1855
Correspondance de Nicephore Gregoras, εκδ. R. Guiland, Παρίσι 1927
- Καλέκας Μ., *Correspondance de Manuel Calecas*, εκδ. R. J. Loenertz, *Studi e Testi* 152, Βατικανό, 1950
- Καναός Ι., *De Constantinopoli Oppugnata (1422)*, εκδ. I. Bekker, (CSHB) 1838, 457-479. *De Constantiopolis Obsidione*, εκδ. E. Pinto, Νάπολι 1968.
- Καντακουζηνός Ι., *Historiae*, εκδ. L. Schopen, (CSHB), 1828-1832
- Kleinchroniken, Βραχέα Χρονικά, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Εκδ. P. Schreiner, I-III, Βιέννη 1976-1978
- Κριτόβουλος, *Critobuli Imbriotae Historiae*, εκδ. D. R. Reinsch (CFHB), Βερολίνο – Ν. Υόρκη, 1983
- Κυδώνης Δ., *Demetrius Cydones Correspondance*, εκδ. R.J. Loenertz, (*Studi e Testi* 196, 208), Βατικανό 1956, 1960
De non Redenda Callipoli, εκδ. J. Migne, *PG* 154, στ. 1009-1036.
- Μακρεμβολίτης Α., «Alexios Makrembolites and his “Dialogue between the Rich and the Poor”», εκδ., A. Sevckenko, *ZRVI* 6(1960), 203-228
«Historical Discourse on the Genoese», εκδ. Α. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας* 1(1981), 144-159.
- Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Letters of Manuel II Palaeologus*, εκδ. G.T. Dennis, Washington D.C. 1977
Discourse to the people of Thessalonica, εκδ. Β. Λαούρδας, *Μακεδονικά* 3(1955), 290-307
Funeral Oration on his brother Theodore, εκδ. J. Chrysostomides, Θεσσαλονίκη 1985
Dialogue mit einem Perser, εκδ. E. Trapp, Βιέννη 1966
«Επιστολή Μανουήλ Παλαιολόγου προς τους Σιεναίους», εκδ. Σ. Λάμπρος, *III*, Γ΄ (1926), 120-121

- Ματθαίος Α΄, «Das Testament des Patriarchen Matthaios I (1397-1410)», εκδ. H. Hunger, *BZ* 51 (1958), 288-309
- Μετοχίτης Θ., *Νικαεύς*, εκδ. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. Ι, Βενετία 1872
 «Περὶ τῶν Σκυθῶν», εκδ. C. Müller – Th. Kiessling, *Theodori Metochitae miscellanea philosophica et historica*, ανατύπωση Άμστερνταμ 1966, [1^η έκδοση Λειψία 1821]
- Μιχαήλ Η΄
 Παλαιολόγος *Αυτοβιογραφία*, Gregoire H., “Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita sua”, *Byzantion* 29-30 (1959-1960), 447-476
- Ολόβωλος Μ., *Manuelis Holoboli Orationes*, εκδ. M. Treu, Potsdam 1907
- Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, εκδ. Σ. Λάμπρος, τ. Γ- Δ, Αθήνα 1926-1930
- Πελοποννησιακά*
- Παχυμέρης Γ., *Relations historiques*, εκδ. A. Failler, I-V (CFHB), Παρίσι 1984-2000
- Σφραντζής Γ., *Χρονικόν*, εκδ. Maisano R., *Georgii Sphrantzae Chronicon* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 29), Ρώμη 1990
- Σχολάριος *Oeuvres completes de Gennade Scholarios*, εκδ. L. Petit – X. Siderides – M. Jugie, τ. 8, Παρίσι 1928-1936

ΔΥΤΙΚΕΣ – ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Asikpasazade *Die altosmanische Chronik des Asikpasazade*, εκδ. F. Giese, Λειψία 1929
- Badoer G., *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, (Constantinopoli 1436-1440)*, εκδ. U. Dorini – T. Bertele, Ρώμη 1956
- Boucicaut M., «Le livre des faicts du Bon Messire Jean le Meingre dit Boucicaut», *Collections completes des memoires pour servir a l'histoire de France*, εκδ. J.A. Buchon, Παρίσι 1836
- Caduta* *La Caduta di Constantinopoli*, I-II, εκδ. A. Pertusi, Μιλάνο 1976
- Clavijo R., *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timur at Samarkand*, εκδ. – αγγλ. μτφ. G. Le Strange, Λονδίνο 1928.
- Enveri, *Le Destan d' Umur Pacha*, εκδ. P. Lemerle, Παρίσι 1954
- Thiriet F., *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1 (1329-1399), τ. 2 (1400-1430), τ. 3 (1431-1463), Paris – La Haye 1958
- Ibn Battuta, *Travels (1325-1354)*, εκδ. – μτφ. H. Gibb, Cambridge 1962
- Muntaner R., *The Chronicle of Muntaner*, μτφ. Lady Goodenough, Λονδίνο 1921
- Tafur P., *Travels and adventures, 1435-1439*, εκδ. M. Letts, Λονδίνο 1926
- Tursun Beg *History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, εκδ. H. Inalcik – R. Murphey, Σικάγο 1978

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agoston G., *Guns for the sultan: military power and the weapons industry in the ottoman empire*, Cambridge 2005

_____, “Ottoman Artillery and European Military Technology in the fifteenth and seventeenth centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47(1994), 15-48

Ahrweiler H., *Byzance et la mer. La maritime de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XVe siecles*, Παρίσι 1966

_____, « La frontiere et les frontieres de Byzance en orient XIV », *Congr. Intern. Et. Byz.*, Βουκουρέστι 1971, 5-19

_____, *L' ideologie politique de l' empire byzantin*, Παρίσι 1975

Alderson A., *The structure of the Ottoman Dynasty*, Οξφόρδη 1956

Alexandrescu-Dersca M., *La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Βουκουρέστι 1942, (2^η έκδοση Λονδίνο 1977)

_____, *L' action diplomatique et militaire de venise pour la defence de Constantinople (1452-53)*, *Rev. Roum. Hist.* 13 (1974), 247-267

Allmand C. T., *The Hundred Years War, England and France at war (1300-1450)*, Cambridge 1988

Αμαντος Κ., «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9-10 (1936-38), 103-166

_____, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από του ενδεκάτου αιώνα μέχρι του 1821*, τόμος Α': *οι πόλεμοι των Τούρκων προς κατάληψιν των ελληνικών χωρών 1071-1571*, Αθήνα 1955

Angelov D., “Certain aspects de la conquete des peuples balkaniques par les Turks”, *BSI* 17 (1956), 161-178

Angold M., “The city Nicaea. 1000-1400”, *Sumposium in Iznik*, 1-4 Νοεμβρίου 2000, εκδ. H. Inalcik, Κωνσταντινούπολη 2004

- Antoche E., “Les expeditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison”, *Mediaevalia Transilvanica* 4 (2000), 28-79
- Antoniadis S., “Le récit du combat naval de Gallipoli chez zancaruolo en comparaison avec le texte d’ Antoine Morosini et les historiens grecs du XVe siècle”, *Venezia el’ Oriente fratardo medi oevo e rimascimento*, επιμ. A. Pertusi, Ρώμη 1966, 267-281
- Arnakis G., “Byzantium Anatolian Provinces during the reign of Michael Palaeologus”, *Actes du XIIIe Congres International d’ etudes byzantines*, Βελιγράδι 1963-1964, 37-44
- _____, “Gregory Palamas, the *Χιόνες*, and the fall of Gallipoli”, *Byzantion* 22 (1952), 305-309
- _____, «Η περιήγηση του Ιμπν Μπατούτα ανα τη Μ. Ασία και η κατάσταση των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών...», *ΕΕΒΣ* 22 (1952), 135-149
- _____, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή στο πρόβλημα της πτώσεως του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αθήνα 1947
- _____, *The ottoman empire and the balkan states to 1900*, N.Y. 1969
- Aston M., *The fifteenth century. The prospect of Europe*, Λονδίνο 1968
- Asutay-Effenberger N., *Sultan Mehmet II: Patron der Künste*, Köln, Böhlau 2009
- Atiya A.S., *The Crusade in the later Middle Ages*, Λονδίνο 1938
- _____, *The Crusade of Nicopolis*, Λονδίνο 1934
- Atabinen R. S., *Les Turcs a Constantinople du Ve au XVe siecle*, Κωνσταντινούπολη 1954
- Babinger F., “Byzantinisch-osmanische Grenzstudien”, *BZ* 30 (1930), 411-415
- _____, Mehmed II Heirat mit Sitt-Chatun (1449), *Islam* 29 (1949), 217-235
- _____, *Mehmed the conqueror and his time*, Princeton 1978
- Babuïn A., “Ο ίππος και η εξάρτυσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* (2007), 119-152

- _____, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, (ανέκδ. διδ. διατριβή), Ιωάννινα 2009
- Bakirtzis C., “Les Catalans en Thrace”, στο: *EYΨΥΧΙΑ mélanges offerts à Hélele Ahrweiler*, επιμ. M. Balard – J. Beaucamp – J. Cheynet, 1, Παρίσι 1998, 63-73
- Balard M., *La Romanie genoise (XII-debut Xve siecle)*, Γένοβα-Ρώμη 1978
- _____, “The Genoese in the Aegean (1204-1566), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμ., B. Arbel – B. Hamilton – D. Jacoby, Λονδίνο 1989, 158-174
- Barker J., “John VII in Genoa. A problem in Late Byzantine source confusion”, *OCP* 28 (1962), 213-238
- _____, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, NJ, 1969
- _____, “On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415”, *BZ* 55 (1962), 39-55
- _____, *Social and Political Thought in Byzantium*, Οξφόρδη 1957
- Bartusis M., “Aspects of provincial military organization in late Byzantium”, *REB* 47 (1989), 183-207
- _____, “Brigandage in the Late Byzantine Empire”, *Byzantion* 51 (1981), 386-409
- _____, *Late Byzantine army: arms and society (1204-1453)*, Pennsylvania 1997
- _____, “On the problem of small holding soldiers in Late Byzantium”, *DOP* 44(1990), 1-26
- _____, “State demands for building and repairing Fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia”, *Bsl*, 49 (1988), 205-212
- _____, “The Chadenos affair (Pachymeres, Book 1, Chapter 5-6)”, *ZRVI* 45 (2008), 157-166
- _____, “The cost of Late Byzantine warfare and Defense”, *BF* 16 (1991), 75-89

- _____, “Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology and the Institution”, *Macedonian Studies* 5/2 (1988), 52-77
- Beck H., *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1977
- _____, *Ideen und Realitäten in Byzanz*, collected studies, VR, Λονδίνο 1972
- Beckmann G., *Der Kampfkaiser Sigismunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, 1392-1437*, Gotha 1902
- Beldiceanu-Steinherr I., “Seyyid Ali Sultan d’ après les registres ottomans: L’ installation de l’Islam heterodoxe en Thrace”, *The Via Egnatia under ottoman rule (1380-1689)*, έκδ. Ε. Ζαχαριάδου, Πέθυμο 1996
- Beldiceanu N., “La conquete d’ Adrianople par les Turks, *TM* 1 (1965), 439-461
- _____, *le monde ottoman les Balkans (1402-1566)*, VR, Λονδίνο 1976
- Benedikz B., “The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *BZ* 62 (1969), 20-24
- Bosch U., *Andronokos III. Palaiologos*, Άμστερνταμ 1965
- Boyar E., *Ottomans, Turks and the Balkans, empire lost, relations altered*, Νέα Υόρκη 2007
- Boyle J., *The Mongol world empire 1206-1370*, Λονδίνο 1977
- Braccini T., “L’ imperatore Giovanni VIII Palaeologo a Pistoia”, *BZ* 98 (2005), 383-397
- Bradbury J., *The Medieval Archer*, Woodridge 1985
- _____, *The Medieval Siege*, (ανατύπωση) Woodbridge 1994
- Bragadin, M., *Histoire des republiques maritimes italiennes*, Παρίσι 1955
- Brand C. M., “The Turkish element in Byzantium, 11th-12th centuries, *DOP* 43 (1989), 1-25
- Bratianu G., *La mer Noire, des origines a la conquete ottomane*, Μόναχο 1969
- Brayer E./Lemerle P./Laurent V., « Le vaticanus latinus 4789. Histoire des alliances des Cantacuzenes auz XIVE-Xve siecles », *REB* 9 (1952), 47-105
- Brehier L., *Vie et mort de byzance*, τ. 1-3, Παρίσι 1969

- Brightman F. E., "Byzantine imperial coronations", *The Journal of Theological Studies* 2 (1901), 359-392
- Browning R., *The Byzantine empire*, Λονδίνο 1980
- Bryer A., "Greeks and Turkmens. The pontic exception", *DOP* 29 (1975), 113-148
- _____, Greek historians on the Turks. The case of the first Byzantine-ottoman marriage, Davis/Wallace (ed.), *The writing of history in the middle ages*, Οξφόρδη 1981
- Bryer A., - Lowry H., (εκδ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Μπέρμιγχαμ/Dumbarton Oaks 1986
- Burns R., "The Catalan Company and the European powers 1305-11", *Speculum* 29 (1954), 751-771
- Cahen C., *Pre-ottoman Turkey*, Λονδίνο 1968
- Carey B. T., *Warfare in the Medieval world*, Yorkshire 2006, 115-138
- Chambers D., *The imperial age of Venice 1380-1580*, Λονδίνο 1970
- Charanis P., "Economic factors in the decline of the Byzantine Empire", *Journal of Economic History* 13 (1953), 412-424
- _____, "Observations on the demography of the Byzantine empire", *XIIIth international congress of Byzantine studies.*, Οξφόρδη 1966, 1-19
- _____, «Οι Αρμένιοι στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *BSI* 22 (1961), 196-240
- _____, "On the date of the occupation of Callipoli by the Turks", *BSI* 16 (1955), 113-117
- _____, "On the social structure and economic organization of the Byzantine Empire in the thirteenth century and later", *BSI* 12 (1951), 94-153
- Chrysostomides J., "Byzantine concepts of war and peace", στο A. Hartmann-B., Heuser (εκδ.), *World, Peace and World Orders in European history*, Λονδίνο 2001, 91-101
- _____, "Corinth 1394-1397. Some new facts", *Βυζαντινά* 7 (1975), 81-110
- _____, "Studies on the Chronicle of Caroldo with special reference to the history of Byzantium from 1370 to 1377", *OCP* 35 (1969), 123-182

- _____, “Venetian commercial privileges under the Palaeologi”, *Studi Veneziani* 12 (1970), 267-356
- Christides V., “Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (VI- XIV centuries): an Arabic translation of Leo VI’s *Naumachica*”, *Graeco Arabica* 3 (1984), 138-143
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού αυτοκράτορος*, Αθήνα 1956
- _____, «Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), 1-144
- _____, «Περί το πρόβλημα της αναδείξεως του βυζαντινού αυτοκράτορος», *Επετ. Φίλος. Σχολής παν. Αθηνών* 12(1961-62), 375-399
- Χριστοφορίδης Β., *Οι ησυχαστικές έριδες κατά τον 14^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1993
- Cirac Estopanan S., «Les citernes de Consatntinople visitees en 1403 par des Espagnols », *XII Congress int. Et. Byzant. Ochrid* 1961
- Clausewitz K., *Περί του Πολέμου* (μτφ. Ν. Ξεπουλιάς), Θεσσαλονίκη 1999
- Constantinides C., “Byzantine scholars and the Union of Lyons (1274)”, *The making of byzantine history, studies dedicated to D.Nicol*, εκδ. R. Beaton – C. Roueché, Aldershot 1993, 86-93
- _____, «Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453), όπως την είδαν οι σύγχρονοι Έλληνες ιστορικοί», *Διαλέξεις* II, Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου, Ιωάννινα 2004, 153-167
- _____, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries*, Λευκωσία 1982
- _____, «Πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στην Κύπρο», *Η Άλωση της Πόλης*, Συλλογικός τόμος, (επιμ. Ε. Χρυσός,) Αθήνα 1994, 137-142.
- _____, «Προσωπογραφικά της οικογένειας Φιλανθρωπηνών: ο στρατηγός Αλέξιος και ο ιερέας Μιχαήλ οι Φιλανθρωπηνοί (13^ος -14^ος αι.)», *Πρακτικά Συμποσίου: Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων (700 χρόνια, 1292-1992)*, εκδ. Μ. Γαρίδης – Α. Παλιούρας, Ιωάννινα 1999, 516-525

- Contamine P., *War in the Middle Ages*, Οξφόρδη 1986
- Corfis A. – M. Wolfe, (εκδ.), *Medieval City under Siege*, Woodbridge 1995
- Davidson E., “The secret weapon of Byzantium”, *BZ* 66 (1973), 61-74
- Dawkins R., “The Later History of the Varangian Guard: Some Notes”, *JRS* 37 (1947), 39-46.
- Δελής Ι., *Οι Γατελούζοι εν Λέσβω 1355-1462*, Αθήνα 1901
- Delaville J., *Les Hospitaliers a Rhodes jusqu’ a la mort de Philibert de Naillac*, (ανατύπωση)
Παρίσι 1974
- Demetriades V., “Some thoughts on the origins of the Devshirme”, *Ottoman Emirate (1300-1389)*, έκδ. Ε. Ζαχαριάδου, Ρέθυμνο 1993, 20-32
- Dennis G.T., “An unknown Byzantine emperor, Andronicus V Palaiologos(1400-1407?)”,
JÖBG 16 (1967), 175-187
- _____, “Byzantine battleflags”, *BF* 8 (1982), 51-59
- _____, “Byzantine heavy artillery: the Helepolis”, *GRBS* 39 (1998), 99-115
- _____, “Official documents of Manuel II Palaeologus”, *Byzantion* 41 (1971), 45-58
- _____, “The Byzantine-turkish treaty of 1403”, *OCP* 33 (1967), 72-88
- _____, “The deposition and restoration of Patriarch Matthew I, 1402-1403”, *Polychordia, Festschrift Franz Dolger zum 75 Geburtstag*, επιμ. P. Wirth, Άμστερνταμ 1967, 100-106
- _____, *The reign of Manuel II in Thessalonica, 1382-87*, Ρώμη 1960
- _____, “The second Turkish capture of Thessalonica, 1391,1394 or 1430?”, *BZ* 57 (1964),
53-61
- De Vries K., *Medieval Military Technology*, Peterborough 1992
- De Vries K., “Gunpowder Weapons at the siege of Constantinople, 1453”, *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, επιμ. Y. Lev – E. Brill, Leiden/New York 1997, 343-362
- Dinic M., “The Balkans 1018-1499”, *CMH*, I: Byzantium and its neighbours

Διομήδης Α., «Από την οικονομική πολιτική του φθίνοντος Βυζαντίου, η εξέλιξη μετά το 1204», *Νέα Εστία* 53 (1953), 823-832

_____, «Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ακμής και της παρακμής του Βυζαντίου», *πρακτικά Ακαδ. Αθηνών* 1947

Dölger F., “Johannes VII, Kaiser der Rhomaer, 1390-1408”, *BZ* 31 (1931), 21-36

_____, “Johannes VII Kantakuzenos als dynastischer Legitimist“, *Παρασπορά*, Ettal 1961, 194-207

_____, “Zum Aufstand Andronikos IV gegen deinem Vater Johannes V im Mai 1373“, *REB* 19 (1961), 328-332

Dols M., *The black death in the Middle East*, Princeton 1977

Downey G., “Earthquakes at Constantinople and vicinity”, *Speculum* 30 (1955), 596-600

Emecen F., “Ottoman policy of conquest of the Turcoman principalities of western Anatolia with special reference to Sarukhan Beyligi”, *The Ottoman Emirate*, εκδ. E. Zachariadou, Ρέθυμνο 1995

Emmert T., “The battle of Kosovo: early reports of victory and defeat”, *Kosovo, Legacy of a medieval battle*, εκδ. W. Vucinich – T. Emmert, Μινεσότα 1991, 17-28

Ευαγγελάτου – Νοταρά Φ., *Σεισμοί στο βυζάντιο από το 13^ο μέχρι και τον 15^ο αιώνα*, Αθήνα 1993

Evert – Kapessova H., “La société byzantine et l’ union de Lyons”, *BSI* 10 (1949), 28-41

_____, “Le clergé byzantine et l’ union de Lyons”, *BSI* 13 (1952-53), 68-92

_____, “Une page de l’histoire des relations byzantino-latines I: Byzance et le St. Siège”, *BSI* 16 (1955), 297-317

_____, “Une page de l’histoire des relations byzantino-latines II: La fin de l’Union de Lyon”, *BSI* 16 (1956), 1-16

Failler A., “Chronologie et Composition dans l’ Histoire de Georges Pachymeres”, *REB* 38 (1980), 58–86

- Fine J., *The Late Medieval Balkans. A critical survey from the late 12th century to the ottoman conquest*, Ann Arbor 1987
- Finkel C., “The costs of ottoman warfare and defence”, *BF* 16(1991), 91-103
- Fleet K., “Early turkish naval activities”, *Oriente Moderno* 20, I, (2001), 129-138
- _____, *European and Islamic trade in the early ottoman state: the merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999
- _____, “Turkish-Latin relations at the end of the fourteenth century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1996), 131-137
- Foss C., “Nicomedia and Constantinople”, *Constantinople and its hinterland*, εκδ. C. Mango – G. Dagron, Aldershot 1995, 180-191
- Foss C. – Winfield D., *Byzantine Fortifications, an introduction*, Πραιτώρια 1986
- Geanakoplos K., “Byzantium and the crusades, 1354-1453”, (εκδ. K. M. Setton) , *A History of the Crusades*, Vol. 3, fourteenth-fifteenth centuries, Madison Wisconsin 1975, 69-103
- _____, *Μεσαιωνικός Δυτικός Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1983
- Gelzer H., *Geistliches und Weltliches aus dem turkisch- griechischen orient*, Λειψία 1900
- Γερολυμάτου Μ., «Κωνσταντινούπολη - Θράκη - Βιθυνία: η οικονομική μαρτυρία του Giacomo Badoer», *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, εκδ. Ν. Μοσχονάς, Αθήνα 2003
- _____, “Le Commerce”, *La Bithynie au Moyen age*, εκδ. B. Geyer – J. Lefort, Παρίσι 2003, 485-498
- Γιαρένης Η., *Η συγκρότηση και εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, ΕΙΕ –ΙΒΕ, Αθήνα 2008
- Gibbons H., *The foundation of the ottoman empire. A history of the Osmanlis up to the death of Bayezid I (1300-1403)*, Οξφόρδη 1916
- Gill J., *Byzantium and the papacy*, New Bruswick, NJ 1979

- _____, “John VIII Palaeologus. A character study”, *Studi Biz. E Neoell.*, 9 (1957), 152-170
- _____, John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366), *Byzantinoslavica* 38 (1977), 31-38
- _____, “Venice, Genoa and Byzantium”, *BF* 10 (1985), 57-73
- Glubb J. B., *The lost centuries. From the Muslem empires to the renaissance of Europe, 1145-1453*, Λονδίνο 1967
- Goeller E., “Zur Geschichte Manuels II von Byzanz”, *Romische Quartalschriften* 15 (1901), 188-191
- Göhlke W., *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Λειψία 1911
- Goodwin G., *The Janissaries*, Λονδίνο 1994
- Gottfried R., *The black death. Natural and human disaster in medieval Europe*, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1983
- Γουναρίδης Π., «Πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001-2), 107-129
- Gravett C., *Medieval Siege Warfare*, Λονδίνο 1990
- Guilland R., “Αι προς τη δύσιν εκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ΄ του Δραγάτη», *ΕΕΒΣ* 22 (1952), 60-74
- _____, “La destine des empereurs de Byzance”, *ΕΕΒΣ* 24(1954), 37-66
- _____, “Les commandants de la garde imperiale sous les Paleologues” *REB* 18 (1960), 79-96
- _____, “Les appels de Constantin XI Paleologue a Rome et a Venise pour sauver Constantinople (1452-1453)”, *Etudes Byzantines*, Παρίσι 1959, 151-175
- Haldon, J., “Some aspects of Byzantine military technology from the sixth to the tenth centuries”, *BMGS* 1 (1975), 11-48
- Haldon J.-Byrne M., “A possible solution to the problem of Greek fire”, *BZ* 70 (1977), 91-99

- Haldon J.– Lacey A. – Hewes C., “Greek fire revisited: recent and current research”, *Byzantine style, Religion and Civilization, In Honour of sir Steven Runciman*, (επιμ. εκδ. E. Jeffreys), Cambridge 2006, 290-325
- Halecki O., “Rome et Byzance au temps du grand schism d’ Occident”, *Collectanea Theologica* 18 (1937), 488-502
- _____, *Un empereur de Byzance a Rome*, Βαρσοβία 1930
- _____, *The crusade of Varna. A discussion of controversial problems*, Νέα Υόρκη 1943
- Harris J., *Greek émigrés in the west, 1400-1520*, Camberley 1995
- _____, “Laonikos Chalkokondyles and the rise of the Ottoman Turks, *BMGS* 27 (2003), 153-170
- Χατζόπουλος Δ., *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς (1394-1402)*, (μτφ. από τη γαλλική έκδοση), Αθήνα 2004
- _____, “The first siege of Constantinople by the Ottomans and its repercussions on the civilian population of the city”, *Byz. Studies* 10 (1983), 39-51
- Haynes A., The late Byzantine empire and the west, 1396-1403, *History Today* 24(1974), 827-835
- Head C., *Imperial Twilight. The palaiologos dynasty and the decline of Byzantium*, Chicago 1977
- Hendy M., *Studies in the Byzantine monetary economy ca. 300-1450*, Cambridge 1986
- Heyd D., *Histoire du commerce du levant au moyen age*, I - II, Άμστερνταμ 1967
- Hill D. R., “Trebuchets”, *Viator* 4 (1973), 99-114
- Hollenback G., “Notes on the design and construction of Urban’s giant bombard”, *BMGS* 26 (2002), 284-286
- Hookham H., *Tamburlaine the Conqueror*, Λονδίνο 1962

Imber C., "Before the kapudan Pashas: Sea power and the emergence of the ottoman empire"
The Kapudan Pasha, his Office and his Domain, Sumposium in Rethymnon, 7-9
 Ιανουαρίου 2000, εκδ. E. Zachariadou, Ρέθυμνο 2002, 49-60

Imber C., *The Ottoman Empire 1300-1481*, Κωνσταντινούπολη 1990

Inalcik H., "An ottoman document on Bayezid I expedition into Hungary and Wallachia",
Actes X Congress intern. d' Etudes Byz., Κωνσταντινούπολη 1957

_____, "an outline of Ottoman-Venetian relations", *Venezia centro di mediazione tra
 oriente e occidente. Aspetti e problemi.* (επιμ. H. Beck, M. Μανούσακας, A. Pertusi),
 Φλωρεντία 1972, 83-90

_____, "L' empire ottoman", *Actes du premier Cong. Intern. des etudes balc. et sud est
 europeennes III*, Σόφια 1969

_____, "Mehmed the conqueror (1432-1481) and his time", *Speculum* 35 (1960), 408-427

_____, "Osman Ghazi' s siege of Nicaea and the Battle of Bapheus", εκδ. E. Zacharidou,
The Ottoman Emirate (1300-1389), Ρέθυμνο 1995, 77-114

_____, "Ottoman methods of conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), 103-129

_____, "The conquest of Edirne (1361)", *Archivum Ottomanicum* 3 (1971), 185-310

_____, *The Ottoman empire. The classical age 1300-1600*, London 1973

_____, *The ottoman empire. Conquest, organisation and economy, VR*, Λονδίνο 1978

_____, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451", *History of the Crusades*, VI
 (επιμ. K. Setton), Wisconsin 1989

_____, "The struggle between Osman Gazi and the Byzantines of Nicaea", Sumposium in
 Iznik, 1-4 Νοεμβρίου 2000, εκδ. H. Inalcik, Κωνσταντινούπολη 2004

Irmischer J., «Η ακτινοβολία του πολιτισμού της τελευταίας βυζαντινής περιόδου στην
 Κεντρική Ευρώπη», *Ιταλοελληνικά* 4 (1991-93), 159-164

Itzokiwitz N., *Ottoman Empire and Islamic tradition*, Λονδίνο 1972

- Janin R., *Constantinople Byzantine, Developpement urbain et repertoire topographique*, Παρίσι 1964
- _____, *La geographic ecclesiastique de l' empire byzantin. Le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique*, III, Παρίσι 1969
- _____, “Les ports de Constantinople sur la Propontide”, *Byzantion* 20 (1950), 73-79
- Jirecek C., *Geschichte der Serben*, Gotha 1911
- Jorga N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, Gotha 1908
- _____, « Latins et d' orient et l' etablissement des Turcs en Europe, 1342-1362 », *BZ* 15 (1906), 179-222
- _____, “Notes et extraits pour server a l' histoire des croisades au XVe siecle”, *Revue de l' Orient latin*, 7 (1900), 38-107
- Kaegi W. E., *Army, Society and Religion in Byzantium*, Λονδίνο 1982
- _____, “The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia”, *Speculum* 39 (1964), 96-108
- Καλόφωνος Γ., “Manuel II Palaeologos: interpreter of dreams?”, *BF* 16 (1991), 447-455
- Καραγιαννόπουλος Ι., *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1990
- _____, «Κεντρόφυγοι και κεντρομόλοι δυνάμεις στο βυζαντινό κόσμο», *XVe Congr. Intern. Etudes byz*, Αθήνα 1976
- _____, *Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1970
- Karpozilos A., “The Correspondance of Theodoros Hyrtakenos”, *JÖB* 40 (1990), 175-194
- Kastritsis D., *The Sons of Bayezid, empire building and representation in the ottoman civil war, 1402-1413*, Leiden – Βοστώνη 2007
- Κατσαροπούλου Μ., *Ένα πρόβλημα μεσαιωνικής ιστορίας. Η σερβική επέκταση στη δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1989
- Κατσώνη Π., «Ο γάμος του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου με την Ευγενία Gattiluzi (1396/97)», *Βυζαντιακά* 11(1991), 181-201

- _____, «Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χριστούπολης», *Βυζαντινά* 23 (2003), 181-208
- _____, «Οθωμανικές κατακτήσεις στη βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης (1387-1391/94)», *Βυζαντινά* 20 (2000), 151-168
- _____, «Ο χρόνος έναρξης της βυζαντινής υποτέλειας στους Οθωμανούς Τούρκους», *Βυζαντινά* 14 (1994), 457-481
- Khadduri M., *War and Peace in the law of Islam*, Βαλτιμόρη 1955
- Kianka F., «Demetrios Kydones and Italy», *DOP* 49 (1995), 99-110
- _____, «The Apology of Demetrios Kydones», *Byzant. Studies/Etudes byzant.* 7 (1980), 257-281
- Kief M., «A note of the frontiers of the Byzantine empire in the 15th century», *BZ* 66(1973), 351-354
- Κιουσοπούλου Τ., «Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης ανάμεσα στους ενωτικούς και ανθενωτικούς το 15^ο αιώνα», *Μνήμων* 23(2001), 33-35
- Kloff M., «The army in Constantinople at the accession of Constantine XI», *Byzantion* 40 (1970)
- Koder J., «Fresh vegetables for the capital», *Constantinople and its hinterland*, έκδ. C. Mango – G. Dagron, Cambridge 1995, 49-56
- _____, *Gemüse in byzanz*, Βιέννη 1993
- Κόλια – Δερμιτζάκη Α., *Ο Βυζαντινός Ιερός Πόλεμος*, Αθήνα 1991
- Κόλιας Γ., «Η ανταρσία του Ιωάννου Ζ΄ εναντίον Ιωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390)», *Ελληνικά* 12(1951), 34-64
- _____, «Η μεταξύ Καταλανών και μεγάλου δουκός των Αθηνών μάχη», *ΕΕΒΣ* 26(1956), 358-379
- Κόλιας Τ., «Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: θεωρία και πράξη», στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, (επιμ. Κ. Τσικνάκης), Αθήνα 1997, 75-91

- _____, «Η πολεμική τεχνολογία των βυζαντινών», *Δωδώνη* 18 (1989), 17-41
- _____, “Military aspects of the conquest of Constantinople by the crusaders”, *Urbs Capta, the fourth crusade and its consequences*, εκδ. Α. Laiou, Παρίσι 2005, 123-138
- _____, «Τα όπλα στη Βυζαντινή κοινωνία», στο: *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, (επιμ. Χ. Μαλτέζου), Αθήνα 1989, 463-476
- _____, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους Βυζαντινούς χρόνους», στο: *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, (επιμ. Σ. Τρωιάνος), Αθήνα 1997, 295-316
- _____, «Το βυζαντινό πλοίο: οι μαρτυρίες των πηγών», *Ναυτική Επιθεώρηση* 141 (1995), 295-302
- Κοντογιαννοπούλου Α. «Το σχίσμα των Αρσενιατών», *Βυζαντιακά* 18 (1988), 179-235
- Κορρές Θ., *Υγρόν πυρ, ένα όπλο βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, 3^η έκδοση, Θεσ/νίκη 1995
- Κουρούσης Σ., «Αι αντιλήψεις περί των εσχάτων του κόσμου και η κατά το έτος 1346 πτώσις του τρούλου της Αγίας Σοφίας», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 211-250
- _____, «Βοτάνη και πυρίτις βοτάνη», *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980), 376
- Kramers J., “Wer war Osman”, *Acta Orientalia* 6 (1928), 148-254
- Kyriakidis S. “The Employment of Large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources”, *Byzantion* 79 (2009), 208-230
- Κύρρης Γ., «John Cantacuzenos, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)”, *Βυζαντινά* 11(1972), 331-356
- Κύρρης Κ., *Το Βυζάντιο κατά τον ιδ αιώνα. Η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων. Εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα*, Λευκωσία 1982
- Laiou A., *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Harvard 1972
- _____, “Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks. The background to the anti Turkish league of 1332-1334”, *Speculum* 45 (1970), 374-392

- _____, *Peasant society in the late Byzantine empire*, Princeton 1977
- _____, “Some observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes”, *BMGS* 4 (1978), 89-99
- _____, “The Byzantine aristocracy in the Palaeologean period”, *Viator* 4 (1973), 131-151
- _____, The Byzantine economy in the Mediterranean trade system (13-15 centuries), *DOP* 34-35 (1980-81), 177-222
- _____, *The Economic history of Byzantium, from the seventh to the fifteenth century*, I-III, Washington DC, 2002
- Lalande D., *Jean II le Meingre dit Boucicaut (1366-1421)*, Γένοβα 1989
- Λάμπρος Σ., «Επιστολή Μανουήλ Παλαιολόγου προς τους Σιενναίους», *NE* 6 (1909), 100-104
- Λαμπρίδης Ο., «Η άλωση της Τραπεζούντος υπό των Τούρκων και ο βαρβαρινός κώδιξ 111», *Αρχαίον Πόντου* 17 (1953), 297-305
- Langer W. – Blake R.P., “The rise of the ottoman Turks and its historical background”, *Amer. Hist. Rev.* 37(1932), 468-505
- Langdon J., *Byzantium's last imperial offensive in Asia Minor*, Νέα Υόρκη 1992
- Laurent V., « La correspondance de Demetrius Cydones », *EO* 29(1930), 29-61
- _____, *Le trisepiscopat du patriarche Mathiew I(1397-1410)*, Παρίσι 1972
- _____, “Les grandes crises religieuses a Byzance: La fin du schism arsenite”, *Academie Roumaine, Bulletin de la section Historique* 26 (1945), 225-238
- _____, “Les preliminaries du concile de Florence: les neuf articles du Pape Martin V et le response inedited du Patriarche de Constantinople Joseph II (1422)”, *REB* 20 (1962), 5-60
- Lemerle P., *L' emirat d' Aydin*, Παρίσι 1957
- Lewis A. (ed.), *The Islamic world and the west, 622-1492*, (collection of accounts), Wiley 1971

- Lewis B., *Islam from the prophet Muhammad to the capture of Constantinople, I. politics and war*, Λονδίνο 1974
- Lidner P., *Nomads and Ottomans*, Bloomington 1983
- Loenertz R., « Demetrius Cydones I : De la naissance a l' annee 1373 », *OCP* 36 (1970), 47-72, II : « De 1373 a 1375 », *OCP* 37 (1971), 5-39
- _____, “Isidore Glabas, Metropolitte de Thesalonique (1380-1396)”, *REB* 6 (1949), 181-190
- _____, “L' exil de Manuel II Paleologue a Lemnos”, *OCP* 38 (1972), 116-140
- _____, “Notes sur la regne de Manuel II a Thessalonique 1381-87”, *BZ* 50 (1957), 390-397
- _____, “Pour l' histoire du Peloponnese au XIV siecle, 1382-1404”, *Etudes Byzantines* 1(1943), 152-196
- Lopez R., *The commercial revolution of the middle ages, 950-1350*, Cambridge 1976
- Λυμπερόπουλος Β., «Βυζαντινές διπλωματικές αποστολές στη Δύση στο τέλος του 14^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του Ιλάριου Ντόρια», *Διαχρονία* 2(1997), 44-52
- Luttrell A., “Popes and the Crusades: 1362-1394”, *Colloques internationaux du centre de la Reserche Scientifique* 586, Παρίσι 1980
- Macrides R., *George Akropolites, The History*, Οξφόρδη 2007
- Magdalino P., “Constantinople and the *exo chorai* in the time of Balsamon” Byzantium in the 12th century: Canon, Law State and Society, έκδ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, 188-195
- _____, “Prophecies on the fall of Constantinople”, *Urbs Capta*, (εκδ. Α. Laiou), Παρίσι 2005, 41-54
- Μαλάμογλου Ε., «Η πολιτική του Βυζαντίου ενόψει των τουρκικών κατακτήσεων στον 14^ο αιώνα και η απεικόνισή της στα έργα των βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής», *Βυζαντινός Δόμος* 1(1987), 129-138

- _____, «Οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι για τη σύνθεση, την τακτική και τη στρατηγική των οθωμανικών στρατευμάτων κατά τον 14^ο αιώνα», *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988), 49-56
- Malett M., *Mercenaries and their Masters*, Λονδίνο 1974
- Μαλτέζου Χ., *Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά*, Βενετία 2004
- _____, *Ο θεσμός του εν κωνσταντινουπόλει Βενετού βαΐλου (1268-1458)*, Αθήνα 1970
- Μανούσακας Ι., «Μέτρα της Βενετίας έναντι της εν Κρήτη επιρροής του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *ΕΕΒΣ* 30 (1960), 85-144
- Matschke K., *Die Schlacht bei Ankyra und das Schicksal von Byzanz (1402-1422)*, Weimar 1981
- _____, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14 Jahrhundert*, Βερολίνο 1971
- _____, "The Notaras family and its italian connections *DOP* 49 (1995), 59-72
- McGeer E., "Byzantine siege warfare theory and practice", *The medieval city under siege*, έκδ. Corfis I., Woodbridge 1995
- McNeil W., *The pursuit of power: technology armed force and society since AD 1000*, Σικάγο 1982
- Menage V.L., "Some notes on the Devshirme", *Bulletin of the school of Oriental and African Studies* 29 (1966), 64-69
- Menczer B., «The Turk at the gates, the Hunyad saga », *History Today* 16(1966), 174-183
- Μέρτζιος Κ., «Η ναυτιλιακή κίνηση του Χάνδακος κατά τα έτη 1359-1360», *Πεπραγμένα β' διεθνούς κρητολογικού συνεδρίου* III, Αθήνα 1968, 173-176
- _____, «Περί Παλαιολόγων και άλλων ευγενών Κωνσταντινουπολιτών», *Γέρας, Αντωνίου Κεραμοπούλλου*, Αθήνα 1953, 355-372
- _____, «Περί των εκ Κων/πόλεως διαφυγόντων το 1453 Παλαιολόγων και αποβιβασθέντων εις Κρήτην», *Actes du XIIIe Congrès International des Études Byzantines*, Οχρίδα 10-16 Σεπτεμβρίου 1961, II, Βελιγράδι 1964, 171-176

- Mesapovic S., «Η βυζαντινο-τουρκική συμφωνία της Καλλίπολης (1403). Ένας ή δύο αυτοκράτορες;», *Βυζαντιακά* 17 (1997), 379-390
- Meyendorf J., *Βυζάντιο και Ρωσία. Μελέτη των σχέσεων κατά τον 14^ο αιώνα*, μτφ. Ν. Φωκάς, Αθήνα 1988
- _____, « Grecs, Turcs et Juifs en Asie minuere au XIV siecle », *BF* 1(1966), 211-217
- Meyer-Plath B. – Scheider A., *Die Landmauer von Konstantinopel*, I-II, Βερολίνο 1943
- Μήτσης Κ., «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Τούρκους (1389)», *Μακεδονικά* 29 (1994), 257-261
- Μιχαηλίδης Δ., «Τζάγγρα. Χωρίον της Αλεξιάδος εις έμμετρον παράφρασιν», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), 136-140
- Miller W., *The Latins in the levant (1204-1566)*, (ανατύπωση) Νέα Υόρκη 1964
- Μομφερράτος Α., *Διπλωματικά ενέργειαι Μανουήλ Β΄ του Παλαιολόγου εν Ευρώπη και Ασία*, Αθήνα 1913
- Moravcsik G., “Hungary and Byzantium in the Middle Ages”, *CMH*, IV, Cambridge 1966, 567-592
- Morrisson C. – Cheynet C., “Prices and wages in the byzantine world”, *Economic History of Byzantium*, εκδ. Α. Laiou, Dumbarton Oaks 2002, II, 815-878
- Μουστάκας Κ., «Η δημογραφική κρίση του Ύστερου Μεσαίωνα στον Ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της νοτιοανατολικής Μακεδονίας (14^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Μνήμων* 25 (2003), 9-33
- Murphy R., *Ottoman Warfare 1500-1700*, Λονδίνο 1999
- Nagel T., *Timur der Eroberer und die islamische Welt des spaten Mittelalters*, Μόναχο 1993
- Necipoglu N., *Byzantium between Ottomans and Latins. Politics and society in the late empire*, Cambridge 2009
- _____, “Constantinopolitan merchants and their attitude towards Italians and the Ottomans in yhe late palaiologan period”, *ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΝΟΥΣ, miscellanea fur Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, εκδ. C. Scholz – G.Makris, Λειψία 2000

_____, “Economic condition in Constantinople during the siege of Bayezid I, (1394-1402)”, *Constantinople and its hinterland*, εκδ. C. Mango – D. Dagron, Οξφόρδη 1993

_____, “Social and economic conditions in Constantinople during Mehmed II’s siege”, *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ηράκλειο 2005

Νεράντζη-Βαρμάζη Β., «Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη στο β’ μισό του 14^{ου} αιώνα (1354-1402)», *Βυζαντικά* 1 (1981), 84-97

_____, «Η Θεσσαλονίκη το β’ μισό του 14^{ου} αιώνα και η πρώτη άλωση από τους Τούρκους το 1387», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1992, 91-96

_____, «Κωνσταντινούπολη 1360-70. Μια περίοδος αποθάρρυνσης», *Βυζαντινά* 13/2(1985), 925-935

Νικολακάκης Κ., *Τζιχάντ, ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη 1994

Nicol D.M., “1354- Annus fatalis...”, *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Symposium von H. Hunger, εκδ. W. Seibt, Βιέννη 1996

_____, “A Byzantine emperor in England. Manuel II’s visit to London in 1400-1401”, *University of Birmingham Historical Journal* 12,2,(1971), 204-225 (=collected studies I, X)

_____, “Byzantine political thought”, στο J. H. Burns, *Cambridge history of medieval political thought 350-1450*, Cambridge 1988, 49-79

_____, “Byzantine requests for an oecumenical council in the XIV century”, *Annuario hist. Consil.* 1 (1969), 69-95

_____, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988

_____, “The Byzantine view of western Europe”, *Greek roman and Byzantine Studies* 8(1967), 315-339

_____, *The Byzantine family of Kantakouzenos ca. 1100-1460: A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington DC 1968

- _____, *The Despotate of Epiros, II, 1267-1479: A Contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984
- _____, *The immortal emperor: the life and legend of Constantine Palaiologos, last emperor of the Romans*, Cambridge 1992
- _____, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2^η εκδ. Cambridge 1993
- Nicolle D., *A companion to medieval arms and armor*, Woodridge 2002
- _____, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350, Western Europe and the crusaders states*, Λονδίνο 1999
- Νικολούδης Ν., “Byzantine historians on the wars of Timur in central Asia and the Middle East”, *Journal of Oriental and African Studies* 8(1996), 83-94
- _____, «Ερμηνευτικά προβλήματα ενός ιστορικού γεγονότος. Η κατάληψη της Καλλίπολης και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης», *Τα Ιστορικά* 16 (1992), 41-48
- _____, «Η σημασία της Θράκης για τη βυζαντινή αυτοκρατορία και ο τουρκικός επεκτατισμός», *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993), 590-599
- _____, «Το βυζαντινό πυροβολικό. Μια επισκόπηση», *Βυζαντιακά* 17 (2000), 339-349
- Nishimura D., “Crossbows, arrow guides”, *Byzantion* 58 (1989), 422-435
- Norden W., *Das Papsttum und Byzanz*, Βερολίνο 1903
- Norwich J., *A history of Venice*, Νέα Υόρκη 1982
- Nur A., *Το κοράνιον και το Βυζάντιον*, Αθήνα 1970
- Nystazopoulou M., “Venise et la mer noire du XI au XV siecle”, *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 15-51
- Obolensky D., “A Byzantine grand embassy to Russia in 1400”, *BMGS* 4 (1978), 123-132
- _____, “Byzantium, Kiev and Moscow: a study in ecclesiastical relations”, *DOP* 11 (1957), 21-78

Oikonomides N., "From soldiers of fortune to gazi warriors, the Tzympe affair", *Studies in ottoman history in honour of prof. V. L. Menage*, εκδ. C. Heywood – C. Imber, Κωνσταντινούπολη 1994

_____, "La chancellerie imperiale de Byzance du 13e au 15e siecle", *REB* 53 (1985), 167-195

_____, «Σημείωμα για τον Ανδρόνικο Ε΄ Παλαιολόγο (1390)», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 23-31

_____, *Πόλεμος και ειρήνη στο Ισλάμ. Το δίκαιο των εθνών στο κλασικό Ισλάμ σε σύγκριση με την πρακτική των σύγχρονων ισλαμικών κρατών*, Θεσσαλονίκη 1980

Oman C., *A history of the art of war*, I-II Λονδίνο 1898

Ostrogorsky G., "Byzance etat tributaire de l' empire turk", *ZRVI* 5 (1958), 49-58

_____, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, μτφ. Ι. Παναγόπουλος, τ. 3, 7^η έκδοση, Αθήνα 2002

_____, "La prise de Serres par les Turcs", *Byzantion* 35 (1965), 302-319

_____, "The Byzantine emperor and the hierarchical world order", *Slav. and East Europe Review* 35, no 84(1956), 1-14

Page C., *Being Byzantine, Greek identity before the Ottomans*, Cambridge 2008

Παναγιωτίδης Κ., *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, (ιδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004

Παπαγιάννη Ε., «Εμπορικές επιχειρήσεις Κωνσταντινουπολιτών κατά τα έτη 1399-1401», *ενθύμια Άλκη Αργυριάδη*, τόμος Β΄, 735-745

Papadopoulos A., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, ανατύπωση Άμστερνταμ 1962

Παπαδόπουλος Ι., «Η περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως ιστορία Λεονάρδου του Χίου», *ΕΕΒΣ* 15 (1939), 85-95

Παπαδριανός Ι., «Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης στο 1430 και ο Σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς», *Μακεδονικά* 8 (1968), 401-405

- Παπάζογλου Α., «Μωάμεθ Β΄ ο πορθητής κατά τον τούρκον ιστορικόν Ασίκ πασά ταντέ», *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 211-246
- Parker G., *The Military Revolution: military innovation and the rise of the west, 1500-1800*, 3η έκδ., Cambridge 1999
- Parry V., *A history of the ottoman empire to 1730*, Cambridge 1977
- Partington J. R., *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960
- Πατσαβός Λ., “The primacy of the see of Constantinople in theory and practice”, *GR. Orth. Theol. Review* 37 (1992), 233-258
- Petrovic D., “Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman Conquests of the fourteenth and fifteenth centuries”, εκδ. V. J. Parry – M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, Λονδίνο 1975, 164-194
- Philipidis-Braat A., “La captivite des Palamas chez les Turcs”, *TM* 7 (1979), 109-221
- Πικέρνης Κ., *Τακτική των τριών όπλων, πεζικού, ιππικού και πυροβολικού*, Αθήνα 1859
- Pittioni M., *Das osmanische Heerwesen im 15 und 16 Jahrhundert. Organisation, Taktik und Ausrüstung*, Αγκυρα 2004
- Podskalsky G., “Der Fall Konstantinopels in der Sicht der Reichseschatologie und der Klageliedur“, *Archiv fur Kulturgeschichte* 57 (1975), 71-86
- Πολυχρονοπούλου-Κλαδά Ν., «Πάπας Πίος Β΄ και η κινητοποίηση της Δύσεως κατά των Οθωμανών(1405-1464)», *Βυζαντιακά* 32 (2003), 287-318
- Raby J., “Mehmed the Conqueror’s Greek scriptorium”, *DOP* 37 (1983), 14-39
- Rolaff G., «Die Schlacht bei Ankora (1402)», *Historische Zeit.* 16 (1939), 244-262
- Rosetti R., “Notes on the battle of Nicopolis (1396)”, *Slavonic Review* 15 (1936-37), 629-638
- Runciman S., *Life in a doomed city, Constantinople before its capture by the Turks*, Darham 1968
- _____, *The Byzantine theocracy*, Cambridge 1977

_____, “The decline of the Crusading Idea”, *Relazioni X Congresso Intenazionale di Science Storiche*, 4-11 Σεπτεμβρίου 1955, τόμος Γ΄

_____, *The Fall of Constantinople*, Cambridge 1965

_____, *The Great Church in captivity: A study of the patriarchate of Constantinople from the eve of the turkish conquest to the Greek war of independence*, Cambridge 1968

_____, *The Sicilian Vespers: a history of the Mediterranean world in the late Thirteenth century*, Cambridge 1958

Σαββίδης Γ. – Νικολούδης Ν., *Υστερος Μεσαιωνικός Κόσμος*, Αθήνα 2007

Σαββίδης Γ., «Αττάλεια, 11^{ος}-14^{ος} αιώνας. Η μετάβαση από τη χριστιανική στη μουσουλμανική εξουσία», *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), 121-162

_____, *Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λιβαδειάς*, Αθήνα 1993

_____, “Late Byzantine and western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies”, *The making of Byzantine history* (ded. To D. Nicol), Kings College variorum London 1993, 122-141

_____, “Notes on the Turkish raids in the Mystra area from 1360 to the ottoman conquest of 1460”, *ΕΕΒΣ* 48 (1990-93), 45-51

_____, «Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995), 33-64

_____, «Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της άλωσης: Νέστωρ Ισκαντέρ – Κονσταντίν Μιχαήλοβιτς – Θεόδωρος Σπαντούνης», *Τετράμηνα* 50 (1993), 3626 – 3637.

Σάθας Κ., *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, Αθήνα 1885

Saunders J. J., «The decline and fall of christianity in Medieval Asia», *Journal of Religious History* 5 (1968), 93-104

Schleifer S., “Understanding Jihad: definition and methodology”, *The Islamic Quaterly* 27 (1983), 118-131

- Schlumberger G., *La siege, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Παρίσι 1914
- Schreiner P., “Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II, *BZ* 63 (1970), 285-300
- _____, “Hochzeit und Kronung Kaiser Manuels II im Jahre 1382”, *BZ* 60 (1967), 70-85
- _____, “Zur Geschichte Philadelphias im 14. Jahrhundert (1293-1390)”, *OCP* 35 (1969), 375-431
- Setton K.M., *Catalan domination of Athens 1311-1388*, VR 1975
- _____, *Europe and the levant in the middle ages and the renaissance*, VR, Λονδίνο 1973
- _____, *The papacy and the levant (1204-1511)*, I, Philadelphieia 1976
- _____, *Western hostility to Islam and prophecies of Turkish doom*, Φιλαδέλφεια 1992
- Ševčenko I., “Alexios Makrembolites and his dialogue between the rich and the poor”, *ZRVI* 6 (1960), 187-228
- _____, *Society and Intellectual life in late Byzantium*, VR, Λονδίνο 1981
- _____, “The decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals”, *DOP* 15 (1961), 169-186
- _____, “The Zealot revolution and the supposed Genoese colony in Thessalonica”, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1953, 603-617
- Σφυρόερας Β., *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968
- Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ – 1700*, Αθήνα 1972
- Soulis G., *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355), and his Successors*, Washington D.C. 1984
- Stacton D., *The world on the last day. The sack of Constantinople by the Turks, May 29 1453. Its causes and consequences*, Λονδίνο 1965

- Σταθοπούλου-Ασδραγά Κ., «Οι τουρκικές καταλήψεις της Βέροιας (14^{ος}-15^{ος} αιώνας) και τα προνόμια μιας χριστιανικής οικογένειας», *Επιθεώρηση Τέχνης* 20 (1965), 151-156
- Συγκέλου Ε., *Ο πόλεμος στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008
- Συκουτρής Ι., «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* 2 (1929), 267-332
- Σβορώνος Ν., «Το περί της μάχης της Βάρνας ποίημα», *Αθηνά* 48 (1938), 163-177
- Talbot A. M., “The Restoration of Constantinople under Michael VIII”, *DOP* 47 (1993), 241-256
- Teal J., “The grain supply of the Byzantine empire, 330-1025”, *DOP* 13 (1959), 87-139
- Tinnefeld F., “Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen”, *BZ* 64 (1971), 46-54
- Θεοχαρίδης Γ., *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980
- _____, *Σύντομη ιστορία Μακεδονίας ως την τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1965
- Thiriet F., « Byzance et les Byzantins vus par le venetien Andrea Dandolo », *Rev. et Sud est Europ.* 10 (1972), 5-15
- _____, *La Romanie venitienne au moyen âge*, Παρίσι 1975
- Thomson I., “Manuel Chrysoloras and the early Italian renaissance”, *GRBS* 7 (1966), 25-31
- Tinnefeld F., “Demetrios Kydones, his cultural background and literary connections in Thessalonike”, *Μακεδονικές Σπουδές* 3 (1989), 33-43
- _____, “Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen”, *BZ* 64 (1971), 46-54
- Todt K., *Kaiser Johannes VI Kantakuzenos und der Islam, politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Altenberge 1991
- Tout F., *Fire-arms in England in the 14th century*, Λονδίνο 1968

- Tsangadas, B.P., *The Fortifications and Defence of Constantinople*, Νέα Υόρκη 1980
- Τσιάρας Ι., «Η Θεσσαλονίκη από τους Βυζαντινούς στους Βενετσιάνους (1423-1430)», *Μακεδονικά* 17 (1977), 85-123
- Τσιρπανλής Ζ., «Φιλικές σχέσεις των ιπποτών της Ρόδου με τους Τούρκους κατά τον 15^ο αιώνα», *BF* 3(1971), 191-209
- Τσουγκαράκης Δ., «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13^ο-14^ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 333-385
- Τωμαδάκης Ν., «Βοτάνη>βοτάνι. Polvere >πόλβερη», *ΕΕΒΣ* 42 (1975-76), 212
- _____, *Η πτώση της Κωνσταντινούπολης και οι επιπτώσεις αυτής*, Αθήνα 1970
- _____, «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος και οι λόγιοι των χρόνων αυτού», *Παρνασσός* 2 (1960), 561-575
- _____, «Πως είδαν οι σύγχρονοι ιστορικοί την άλωση της Κωνσταντινούπολης», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 475-482
- Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983
- _____, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969
- _____, “Quelques problemes relatifs a le resistance de Manuel II Paleologue contre les Turcs ottomans dans le Macedoine greque (1389-1391)”, *Actes du premier congres international des etudes balkaniques et sud-est europeenes*, III, Σόφια 1969, 351-356
- _____, “The exodus of scholars from Byzantium in the fifteenth century”, *Journal of World History* 10 (1967), 463-480
- _____, «Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Turken 1391-1394”, *BZ* 61 (1968), 285-290
- Van Millingen A., *Byzantine Constantinople: the walls of the city*, Λονδίνο 1899
- Vaughan D. M., *Europe and the Turk. A pattern of alliances, 1350-1700*, Liverpool 1954
- Βογιατζής Γ., *Η πρόμη οθωμανοκρατία στη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1998

- _____, «Μειονεκτήματα των οθωμανικών πηγών που αφορούν στη γνώση της πρώιμης οθωμανικής κυριαρχίας στη Θράκη», *Θρακικά Χρονικά* 45 (1991), 29-32
- _____, «Οθωμανοί και μη Οθωμανοί μουσουλμάνοι στην κατάκτηση και τον εποικισμό της ανατολικής και δυτικής Θράκης», *Ελληνικά* 41 (1990), 279-286
- Voordeckers E., «Les entretiens avec un Perse de l' empereur Manuel II Paleologue», *Byzantion* 36 (1966), 311-317
- Vryonis S., "Byzantine and Turkish societies and their sources of manpower", στο: V. Parry- M. Yapp, *War, technology and society in the Middle East*, Λονδίνο -Οξφόρδη 1975
- _____, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11^{ος} -15^{ος} αιώνας)*, μτφ. Κ. Γαλαταριώτου, 2^η έκδοση, Αθήνα 2000
- _____, "Isidore Glabas and the Turkish devshirme", *Speculum* 31 (1956), 433-443
- _____, "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *DOP* 29 (1975), 41-71
- _____, "The byzantine legacy and the ottoman form", *DOP* 23-24 (1969-70), 251-308
- _____, "The decline of byzantine civilization in Asia Minor, eleventh-fifteenth century", *DOP* 29 (1975), 351-356
- _____, "The Ottoman conquest of Thessaloniki in 1430", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, εκδ. A. Bryer - H. Lowry, Birmingham/Dumbarton Oaks 1986, 231-281
- Warner E. – Arkov W., *Geschichte der turken von den Anfängen bis zur Gegenwart* , Βερολίνο, Akademie-Verlag 1978
- Werner E., *Akritai und Ghazi*, *Studia Byzantina*, beitrage aus der byzantinischen Forschung der DDR, Halle, Wittenberg 1966
- Weiss G., *Joannes Kantakuzenos- Aristocrat, Staatsmann, Kaiser and Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969
- White L., "Technology Assessment from the stance of a medieval historian", *Medieval religion and Technology: Collected Essays*, Berkeley-California, 1978

Wirth P., “Manuel II Palaiologos und der Johanniterorden. Zur Genesis der Allianz gegen Johannes VII (1390)“, *Βυζαντινά* 6 (1974), 385-89

_____, “Zum Geschichtsbild Kaiser Johannes VII Palaiologos”, *Byzantion* 35 (1965), 592-600

Wittek P., *Das Fürstentum Mentesehe*, Άμστερνταμ 1967

_____, “Der Stammbaum der Osmanen”, *Islam* 14 (1925), 94-100

_____, *La Formation de l' empire ottoman*, εκδ. V. Menage, Λονδίνο 1982

_____, *Le role des tribus turques dans l' empire ottoman*, Βρυξέλλες 1952

_____, *The rise of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1938

_____, “The earliest references to the use of firearms by the Ottomans”, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk kingdom*, εκδ. D. Ayalon, Λονδίνο 1956, appendix II, 140-144

Ζαχαριάδου Ε., «Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον 14^ο – 15^ο αιώνα», *Αριάδνη* 5 (1989), 345-351

_____, *Ιστορία και Θρύλοι των παλαιών Σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991

_____, “Lauro Quirini and the Turkish sanjacks (ca. 1430)”, *Essays presented to H. Inalcik*, Λονδίνο 1987, 239-247

_____, “Manuel II Palaeologus on the strife between Bayezid I and kadi”, *Bull. School Orient. and Afr. Studies* 43 (1980), 471-481

_____, “Natural disasters: moments of opportunity”, *Natural Disasters in the Ottoman empire*, εκδ. E. Zachariadou, Πέθουμο 1999, 7-21

_____, “Ottoman diplomacy and the danubian frontier (1420-1424)”, *studies in pre-ottoman Turkey and the Ottomans*, VR (collected studies), xiv, Aldershot 2007

_____, “The Catalans of Athens and the beginning of the turkish expansion in the Aegean area”, *Studi Medievali* 21 (1980), 821-838

_____, “The conquest of Adrianople by the Turks”, *Studi Veneziani* 12 (1970), 211-217

- _____, “The Turks and the Venetian territories in Romania (1318-1407)”,
Πεπραγμένα Δ΄ διεθνούς κρητολογικού συνεδρίου, τ. Β΄, 103-122
- _____, *Το χρονικό των Τούρκων σουλτάνων και το ιταλικό του πρότυπο*, Εταιρεία
Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1960
- _____, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin
(1300-1415)*, Βενετία 1983
- _____, Trebizond and the Turks (1352-1402), *Αρχαίον Πόντου* 35 (1979), 333-358
- Ζακυθηνός Δ., *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και η Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1954
- _____, «Περί της τιμής του σίτου εν Βυζαντίω», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 389-400
- Ziegler P., *The Black Death*, Λονδίνο 1969
- Ζώρας Γ., «Δύο προφητεΐαι περί της απελευθερώσεως του Βυζαντίου», *Byzantion* 33 (1963),
473-482
- _____, «Η βασιλεία του σουλτάνου Μουράτ του Β΄», *Επιστ. Επετ. φιλοσ. σχολ. παν.
Αθηνών* II, 6

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

- 1302, 29 Ιουλίου: Μάχη Βαφέως ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Οθωμανούς
- 1326: Παράδοση Προύσας στους Οθωμανούς, που μετατρέπεται σε πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους
- 1331, 2 Μαρτίου: Παράδοση Νίκαιας στους Οθωμανούς
- 1337: Παράδοση Νικομήδειας στους Οθωμανούς
- 1348: Συμμαχία Ιωάννη Καντακουζηνού με Ορχάν –Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη
- 1354, 2 Μαρτίου: Κατάληψη Καλλίπολης από Οθωμανούς
- 1371, 26 Σεπτεμβρίου: Μάχη του Έβρου ανάμεσα σε Οθωμανούς και Σέρβους
- 1373 – ca. 1375: Συνθήκη υποτέλειας του Βυζαντίου στους Οθωμανούς.
- 1383, Σεπτέμβριος: Παράδοση Σερρών στους Οθωμανούς
- 1387, Απρίλιος: Παράδοση Θεσσαλονίκης στους Οθωμανούς
- 1389, 15 Ιουνίου: Μάχη Κοσσυφοπεδίου ανάμεσα σε Οθωμανούς και Σέρβους
- 1394, Σεπτέμβριος: Έναρξη της Α΄ οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης
- 1402, Ιούλιος: Μάχη της Άγκυρας ανάμεσα σε Οθωμανούς και Μογγόλους, λύση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης
- 1403, Ιανουάριος: υπογραφή της συνθήκης της Καλλίπολης ανάμεσα σε Οθωμανούς, βυζαντινό Αυτοκράτορα και Δυτικούς
- 1411 (Άνοιξη): Προσπάθεια αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης από Μούσα
- 1422, Ιούνιος: Έναρξη της Β΄ οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης
- 1422, 6 Σεπτεμβρίου: Αποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων –λύση της πολιορκίας
- 1430: Κατάληψη Ιωαννίνων και Θεσσαλονίκης από Οθωμανούς

1444, 10 Νοεμβρίου: Μάχη της Βάρνας, ανάμεσα σε συμμαχικό δυτικό στρατό και Οθωμανούς.

1448: Δεύτερη μάχη Κοσσυφοπεδίου ανάμεσα σε στρατό του Ιωάννη Ουνιάδη και Οθωμανούς.

1453, 2 Απριλίου: Έναρξη της Γ' οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης

1453, 29 Μαΐου: Τα οθωμανικά στρατεύματα εισήλθαν στην Κωνσταντινούπολη